Journal of the Gujarat Research Society

ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક

'Do Research For the Good of Mankind'

- Pt. Jawaharlal Nehru

ISSN 0374-8588

Vol. LXV • Nos. 1-2 • January-June 2020

Editors

Dr. Kirti Shelat Dr. Krishnakant Kadakia

ओ३म् ! विश्वाधामानि निश्वचक्ष ऋभ्वस: प्रभोस्ते सत: परियन्ति केतव: ।
व्यानशि: पवसे सोम धर्मभि: पतिर्विश्वस्य भुवनस्य राजसि ॥

ऋग्वेद ९/८६/५

हे सर्वद्रष्टा सर्वज्ञ प्रभो ! सारे संसार के लोक व प्रत्येक सूक्ष्माति सूक्ष्म कण आपकी सत्ता का ही बोध करा रहे हैं. हे सबको शान्ति तथा सुप्रेरणा देने वाले सोमदेव ! आप विशेष रूप से सबमें व्याप रहे हो. सबके स्वामी बनकर सबमें पालनहार हे पितृदेव ! आप सर्वत्र विराजते हुये अपने ज्ञान व कर्मों से सबको पवित्र प्रेरणा देते रहते हो. हम लोग उस महतो महान् पिता को सर्वत्र जान कर सदैव बुराईयों से बचते रहें तथा अपने मन, आत्मा को पवित्र बनायें रखें तथा कभी परमात्मा की खोज में यत्र-तत्र न भटकें क्योंकि, वह प्रभु तो हमारे हृदय में विराजमान है.

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદ

ભોગીલાલ મોહનલાલ ભટ્ટ સાર્વજનિક હૉસ્પિટલ - વેડા

સંચાલકો : વર્ષ ૧૯૬૯ થી ૧૯૯૫

આદ્ય સ્થાપક
સ્વ. પ્રાણલાલ મણિલાલ જહા

સ્વ. ભોગીલાલ મોહનલાલ ભટ્ટ

પ્રમુખ
સ્વ. મફતલાલ મણીલાલ શાહ

ઉપ પ્રમુખ
સ્વ. જૂઠાલાલ સ્વરૂપચંદ શાહ

મંત્રીશ્રી
સ્વ. કાન્તિપ્રસાદ એલ. ત્રિવેદી

ખજાનચીશ્રી
સ્વ. અંબાલાલ મણિલાલ જહા

હાલના સંચાલકો હોદ્દેદારો

પ્રમુખ
શ્રી રમણભાઈ વોરા

ઉપપ્રમુખ
શ્રી નરેન્દ્રસિંહ ચાવડા

ટ્રેઝરર
શ્રી ભીખાભાઈ પટેલ

શ્રી રણજિતસિંહ ચાવડા
મંત્રીશ્રી

હૉસ્પિટલના પૂર્વ વ્યવસ્થાપકો

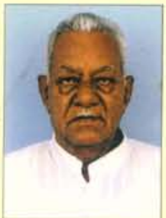

સ્વ. લાલજી વરવાજી
ચાવડા

શ્રી ગાંડાભાઈ ભેમાજી
ઠાકોર

હૉસ્પિટલના પ્રેરણાસ્તોત્ર

સ્વ. પ્રો. ડો.
બંસીધર ભટ્ટ

સ્વ. શ્રીમતી
વસુધાબેન બંસીધર ભટ્ટ

Editorial

We are bringing out this Issue of the Journal of Gujarat Research Society Vol. LXV Nos. 1-2 January-June 2020. With verigated articles regarding history Culture Sociology etc. Some of the articles published in this issue were received long back but could not be published due to un availability of space some more shall be accomodated in the next issue. We hope readers will like this issue and will enjoy reading it.

Dr. Kirti K. Shelat
Dr. Krishnakant Kadakia
(Editors)

શ્રદ્ધાંજલિ

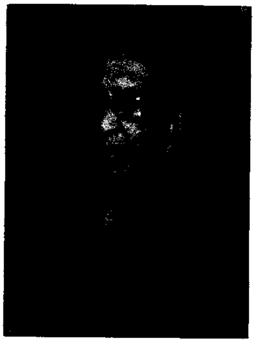

પ્રો.ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકીયા

સખેદ જણાવવાનું કે **પ્રોફેસર ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત ઓચ્છવલાલ કડકીયા** (દેવગઢબારીયા નિવાસી)નું તા. ૩૧-૮-૨૦૨૦ના સોમવારના રોજ દુઃખદ અવસાન થયેલ છે. તેઓ ૨૦૦૭થી ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીના જર્નલના ડૉ. ભારતીબેન શેલત સાથે સહસંપાદક હતા. કૃષ્ણકાન્તભાઈના અવસાનથી ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીના જર્નલની કામગીરીને ખાસ્સી મુશ્કેલીઓ પડશે જે નિર્વિવાદ છે. તેઓ જર્નલ માટે ખાસ લેખો આપતા તેઓ કે. કા. શાસ્ત્રીના ખાસ શિષ્ય હતા. અને કે.કા.શાસ્ત્રીજી માટે અનેક વખત તેમણે જાહેર સભાઓમાં તેમના વક્તવ્ય વિશે વાતો કરેલી અને કે.કા.શાસ્ત્રીજીના વક્તવ્યને તે ઊજાગર કરતા. છેલ્લે ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી ખાતે મળેલ ડૉ. ભારતીબેન શેલત અને ડૉ. કે.કા.શાસ્ત્રીજી સ્મૃતિ વંદના કાર્યક્રમમાં કડકીયા સાહેબે શાસ્ત્રીજી વિશે મનનીય પ્રવચન આપેલું. તેઓ ગુજરાતીના પ્રોફેસર હતા અને ગુજરાતી તેમનો મુખ્ય વિષય હતો. તેમણે કડકીયા ટ્રસ્ટ દ્વારા અનેક પુસ્તકો સંપાદિત કરેલા છે. છેલ્લે છેલ્લે તેઓ એક રીસર્ચ લાઈબ્રેરીનું, આયોજન કરતા હતા અને તે માટે તેમણે અનેક પુસ્તકો ભેગા કરેલા આવા શ્રી કૃષ્ણકાન્ત ઓચ્છવલાલ કડકીયાના અવસાનથી ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટીના સભ્ય શ્રીઓ હોદ્દેદારો તથા જર્નલના સંપાદકો વિગેરે ઊંડા દુઃખની લાગણી અનુભવે છે અને કૃષ્ણકાન્તભાઈના આત્માને ઈશ્વર શાશ્વત શાંતિ આપે અને તેમના સગાસંબંધીઓને આ આફતને સહન કરવાની શક્તિ આપે એવી ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે.

ૐ શાન્તિ.

લિ.

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીના હોદ્દેદારો
તથા જર્નલના સંપાદકો

Guide lines for accepting the articles :

The scholars are requested not to send their articles for publication to any other place, once accepted for this Journal.

The article should be submitted preferably in a computerized copy or if it is a hand-written copy, it should be written only on one side of the paper and it should be clearly readable. The title page should contain the exact title of the article, author's name, affiliation and complete address. The line drawings and the photographs along with the article can be printed only on the approval of the Editors.

The references should contain the name of the author or the Editor, title of the book, edition, publication place and the year. The writings of the Journal are protected by copy-right of the Gujarat Research Society.

The Journal is non-profit making and does not pay for the article accepted for publication. However, the authors will get 10 off-prints of their published papers along with a copy of the Journal.

The authors should send two copies of their published book for review. One copy of the book and 10 off-prints of the printed review will be given to the reviewer.

The views expressed in the various articles of this Journal are the views of the authors and it should not be assumed that the editors agree with the views mentioned in the articles.

Subscription : Rs. 100 (including postage)

In Foreign Countries :

U. S. A. : 8 $ (including postage)

Europe and other countries : 3.50 £

Subscription year January to December

Advertisements :

Cover page 4	:	Rs. 5,000/-
Cover Page 3	:	Rs. 4,000/-
Cover page 2	:	Rs. 5000/-
Full Page	:	Rs. 3,000/-
Half Page	:	Rs. 1,500/-

For correspondance write to :

Hon. Director,
Gujarat Research Society
445, Paldi (West),
Opp. ESI Dispensary,
D. 42, AHMEDABAD-380007

Publication Year : 2020

Printed by : **Krishna Graphics**
966, Naranpura Old Village, Naranpura, Ahmedabad-380013
Ph. : 079-27494393. (M) 9426300640

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદ શાખા

હોદ્દેદારોની સૂચિ

૨૦૨૦-૨૦૨૧

પ્રમુખ શ્રી
ડૉ. નીતિનભાઈ સુમંતભાઈ શાહ

ઉપપ્રમુખ શ્રી
શ્રી ક્ષિતીશભાઈ મદનમોહન

માનદ મંત્રીશ્રી
શ્રી સિદ્ધાર્થભાઈ મણકીવાલા

માનદ નિયામક
ડૉ. કિર્તી શેલત

માનદસભ્યશ્રીઓ
ડૉ. પ્રીતિબહેન પંચોલી
ડૉ. થોમસ પરમાર
ડૉ. વિમલ પંડ્યા

માનદસભ્યશ્રીઓ
ડૉ. પંકજભાઈ શાહ
શ્રી યોગેનભાઈ બી. પટેલ
શ્રી ગૌરાંગભાઈ દીવેટિયા
ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા

કોઑર્ડિનેટર
શ્રી મદનમોહન વૈષ્ણવ

Readers are requested to send their views regarding the Journal. They are also requested to send their annual subscription in time, which is Rs. 100 for one year. Cheques to be drawn in favour of Gujarat Research Society, Ahmedabad. Donations for Journal activity are also welcome. Add 20 Rs. more to your subscription cheques if they are from outside Ahmedabad bank. Advertisements are also welcome. Rates for advertisement are printed elsewhere in the Journal.

નીચેનાં પુસ્તકો ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી ખાતે ઉપલબ્ધ છે.

અનુ.નં.	પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
૧.	જયસંહિતા, ભાગ-૧	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૨.	જયસંહિતા, ભાગ-૨	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૩.	ભારતસંહિતા, ભાગ-૧	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૦૦-૦૦
૪.	ભારતસંહિતા, ભાગ-૨	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૦૦-૦૦
૫.	ભારતસંહિતા માટે અગ્રાહ્ય અંગો	કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૨-૦૦
૬.	ગુજરાતી ઉચ્ચારણ-મીમાંસા	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૧-૦૦
૭.	રણછોડ ભગતના 'ધોળ'	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૦-૦૦
૮.	ભારતીય અમેરિકનો-લેખ સંગ્રહ	કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૫-૦૦
૯.	A few notable Articles	કે. કા. શાસ્ત્રી	૪૬-૦૦
૧૦.	ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનાં મૂળતત્ત્વો	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૫-૦૦
૧૧.	ભાવાંજલી-સંકલન (શ્રદ્ધાંજલિ)	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૧૨.	વૃત્તમંજરી (પિંગળ-પરિચય, કવિતા અને રસ અલંકાર સાથે)	કે. કા. શાસ્ત્રી	૫૦-૦૦
૧૩.	જોડણી મીમાંસા (લેખસંગ્રહ)	કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૨૦-૦૦
૧૪.	ભાણદાસના ગરબા	કે. કા. શાસ્ત્રી	૭૦-૦૦
૧૫.	અમેરિકાના આદિમ વસાહતીઓ	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૧૬.	અમદાવાદનાં ખતપત્રો	ભારતી શેલત ઝુબેર કુરેશી	૨૦૦-૦૦ (at 50% Descount Rs. 100)
૧૭.	Sanskrit Lexicography સંસ્કૃત કોશ સાહિત્યનો ઇતિહાસ	ડૉ. ભારતી શેલત	૨૨૦-૦૦ (at 50% Descount Rs. 110)
૧૮.	Chronological Systems of Gujarat	ડૉ. ભારતી શેલત	૮૦-૦૦ (at 50% Descount Rs. 40)
૧૯.	રાજવિનોદ મહાકાવ્ય (પ્રાપ્તિસ્થાન : જામીયા ઈબ્ને અબ્બાસ મદરેસા, સરખેજ પોલીસ સ્ટેશન પાસે, સરખેજ Ph. 26821530, Mufti Saheb : 9879622898	ભારતી શેલત ઝુબેર કુરેશી	૧૫૦-૦૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી

નરસિંહ ભગત છાત્રાલય પાછળ, ઈ.એસ.આઈ ડીસ્પે. સામે,

પાલડી, અમદાવાદ-૭

અનુક્રમણિકા

भक्तिमार्ग के प्रवर्तक – श्रीरामानुजाचार्य	**डो. गौतम पटेल**	१
भारतीय साहित्य और शिल्प में राजलक्ष्मी राज्यदा राज्यहंत्री च लक्ष्मीदेवी नमोस्तु ते	**डो. ए. एल. श्रीवास्तव**	१८
राजतरङ्गिणी महाकाव्ये विवाहसंस्कारः	**डो. उमेशकुमार आर. अवस्थी**	२२
हिन्दी साहित्य और सिनेरुपांतरण	**डो. प्रेमसिंह के. क्षत्रिय**	२७
चतुर्दिक महाराज, शक्र तथा मार का शिल्प में अंकन	**डो. प्रो. चंद्रशेखर गुप्त**	३१
Raasleela, The Divine Dance Of Krishna And Gopis - Depiction In Wall Paintings Of Gujarat And Rajasthan	**Dr. Pradip Zaveri**	૩૭
Muscular Dystrophies	**Dr. Kirti Shelat**	૫૩
Vadilal Sarabhai General Hospital (Y.s. 1964 to 1974) and Bhogilal Mohanlal Bhatt Sarvajanik Hospital Veda (Y.s. 1974 to 1992)	**Dr. Kirti Shelat**	૫૭
Oldest Peasant Movment in M.P.	**Kailash Chandra Panday**	૭૧
Wireless Sensor Network : Security Attacks	**Akanksha srivastav** **Awanit kumar** **Vikas mahlawat**	૭૮
ગુજરાતનાં પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિરો શિખરથી અસ્તાચલ ભણી	ડૉ. મણિભાઈ પ્રજાપતિ	૮૫
સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને રચનાત્મક કાર્ય : (૧૯૧૭-૧૯૨૭)	ડૉ. વસંત પટેલ	૯૦
કેવળ દસ વર્ષના સઘન અને અવિરત સંશોધન થકી, વિજ્ઞાનની જેનેટીક્સ શાખા દ્વારા વર્તમાન યુગની પાછળના પચાસ હજાર વર્ષોના માનવકુળના અણીશુદ્ધ ઇતિહાસનો થયેલો પ્રાદુર્ભાવ	નવીનચંદ્ર ગી. પારેખ	૧૦૦
જૈન તીર્થંકરોની પ્રાચીન આલોકનીય પ્રતિમાઓ	ડૉ. ભારતી શેલત	૧૧૨

ચતુર્ભુજ વિષ્ણુનાં ૨૪ સ્વરૂપ	પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	૧૨૮
'રાચપંચાધ્યાયી' – મધુરાભક્તિના સ્વરૂપે	ભીમજી ખાચરિયા	૧૩૦
ઇતિહાસ, સાહિત્યનો - સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય	ડૉ. બહેચરભાઈ પટેલ	૧૩૮
વૈદિક સાહિત્યમાં ઇચ્છાશક્તિ : સૌભાગ્યની દેવી	શ્રીધર સ. વ્યાસ	૧૪૫
જામનગરની જુમ્મા મસ્જિદનો ઇતિહાસ	અબ્દુલકાદર કાસમ મેતર	૧૪૯
ભારતમાં પૂર્વ પ્રાથમિક અને પ્રાથમિક કક્ષાનું બાળ-શિક્ષણ અને ગુણવત્તા : ઉપયોગી સલાહકાર્ય	ડૉ. પ્રિયંકા એસ. ગાંધી	૧૫૩
સિંદૂરવૃક્ષ = બિક્સા ઓરેલ્લાના ટ્રી (Bixa orellana tree)	શષિકાન્ત શુક્લા	૧૬૦
કિરાતાર્જુનીયની સમસામયિકતા	ડૉ. બી. જી. પટેલ	૧૬૭
સં. ૧૮૮૬નો વડોદરાના બરાંણપુરા દરવાજા વિસ્તારનો જમીનવેચાણનો દસ્તાવેજ	રસીલા કડીઆ	૧૭૧
શ્રી દિલીપ વૈદ્યનો મોકલેલ શીલાલેખ	ડૉ. પ્રિતી પંચોલી	૧૭૪
પુસ્તક સમીક્ષા : અનાહત	ડૉ. પ્રીતિ પંચોલી	૧૭૫
પૌરાણિક ચિત્રો	શ્રી સિદ્ધાર્થભાઈ મણકીવાલા	૧૮૧

भक्तिमार्ग के प्रवर्तक - श्रीरामानुजाचार्य

◆

डो. गौतम पटेल

We have more educated people than at any time in the history, yet our humanity is deceased humanity and our humanity is in need of something spiritual.

Man has learnt to swim like a fish in water and fly like a bird in the sky, but unfortunately he has not learned how to walk as a man on the earth.

– S. Radhakrishnan

For making a man we need spirituality.

It is already becoming clear that a chapter which has a western beginning will have to have an Indian ending if it is not to end in self destruction or the human race. At this supremely dangerous movement in whole human history, the only way of salvation for mankind is the Indian way.

– Arnold Toynbee

An Indian way is spirituality. Spirituality याने अध्यात्मशास्त्र । हम भारत में कहाँ पर, कहीं भी अध्यात्म की चर्चा का आरम्भ करते है तो हमारे सामने हमारा भव्य भूतकाल प्रत्यक्ष होने लगता है । वेद के द्रष्टा, उपनिषद के ऋषि वाल्मीकि एवं व्यास समान ब्रह्मसंस्पर्शप्राप्त महाकवि तथा अपने आचार से ही आचरण को मूर्तिमंत करनेवाली हमारी आदि शंकराचार्य, रामानुजाचार्य जैसी महान आत्माएँ स्मृत्युपस्थित हो जाती है ।

श्रीरामानुजाचार्यजी से पूर्व आदि शंकराचार्यजी हो गये । आपने व्यावहारिक और पारमार्थिक ऐसे दो प्रकार की सत्ता का स्वीकार किया और उपनिषदों के कतिपय वाक्यों के आधार पर केवलाद्वैत की स्थापना की । व्यावहारिक सत्ता की स्थापना के लिए आपने मायावाद प्रचलित किया । एक ओर उत्तम बौद्धिकों के लिए निर्गुण निराकार ब्रह्म की चर्चा और आमजनता सामान्य साधकों के लिए पञ्चदेव उपासना प्रचलित की । उसमें शैव, वैष्णव, सौर, शाक्त एवं गाणपत्य संप्रदाय को एक करने की अद्भुत दृष्टि निहित थी ।[१]

शंकराचार्यजी के प्रयासों से जैन एवं बौद्ध तथा चार्वाकादि नास्तिक दर्शनों का प्रभाव मन्द पड गया था । दूसरी ओर भारत में ऐसा कोई सम्राट न था जो कन्याकुमारी से कश्मीर या द्वारका से जगन्नाथपुरी तक शासन करता हो । भारत अनेक छोटे-छोटे राज्यों में विभक्त था और राजाएँ भी परस्पर लडने में व्यस्त थे । प्रजा धार्मिक एवं सामाजिक दृष्टि से विभक्त थी । प्रजा को कोई विशिष्ट आलम्बन की आवश्यकता थी । और ऐसे समय में श्रद्धा द्वारा सम्बल प्राप्त करानेवाली भक्ति की विचारधारा का प्रारंभ हुआ और हमें श्री रामानुजाचार्य जैसे महान आचार्य प्राप्त हुए ।

रामानुजाचार्य बाल्यावस्था से ही अद्वितीय प्रतिभा सम्पन्न थे । कहते है एकबार अपने गुरु श्री यादव प्रकाशजी को तेल मालिश करते थे । गुरुदेवने उसी समय उपनिषद का '**तस्य यथा कप्यासपुण्डरीकं तया अक्षिणी**' वाक्य का अर्थ किया । कपि का बैठने का भाग अर्थात् गुदा ऐसा अर्थ किया । यह सुनते ही रामानुजाचार्य की आंख से अश्रु बिन्दु निकल पडे और गुरुदेव के शरीर पर पडे । गुरुदेवने देखा और कारण पूछा तो आपने बताया कि आपने अच्छे

अर्थ के स्थान पर अश्लील अर्थ किया इस लिए अश्रु आ गये । गुरुदेवने पूछा, 'दूसरा अर्थ क्या होगा '**कप्यास पुण्डरीक**' का ?' बालक रामानुजाचार्यने एक नहीं किन्तु तीन प्रकार से नवीन अर्थ बतायें –

(१) कपि अर्थात् सूर्य और उसके द्वारा विकसित कमल (अस् – आस्यते – क्षिप्यते = विकास्यते ।)

(२) कपि – कं-जलम् पी पिबती-जल का पान करनेवाला-कमल की नाल-उस पर आस-बैठनेवाला कमल ।

(३) क – के-जले अप्यास्ते-जल में जो बैठता है वह कमल ।

यह सुनकर गुरुदेव आश्चर्यचकित हो गये । अपने वेदार्थ संग्रह में श्रीरामानुजाचार्यजीने लिखा है –

गम्भीराम्भः समुद्भूतसुमृष्टनालरविकरविकसित-पुण्डरीकदलामलायतेक्षणः – यह भगवान का विशेषण है । यहाँ उपर्युक्त तीनों अर्थों का समावेश है । गहरे जल में उत्पन्न, कोमल नाल युक्त सूर्य किरण से विकसित पुण्डरीक अर्थात् कमल समान विकसित नेत्रवाले ।

ध्यान देने की बात है । अमरकोश में '**पुण्डरीकं सीताम्भोजम्** – पुंडरीक श्वेत कमल है' ऐसा विधान है । ऐसा पूर्वपक्ष करके रामानुज संप्रदाय के उपनिषद-भाष्य के रचनाकार रङ्गरामानुजने शबरभाष्य के आधार पर रक्त कमल भी पुण्डरीक कहलाता है ऐसा समाधान प्रस्तुत किया है ।

हमें विद्यार्थी अवस्था में हमारे प्राध्यापकने एक कहानी सुनाई थी । जब रामानुजाचार्य बाल्यावस्था में गुरुकुल में पढते थे तब उस नगर के राजा के मान्य कोई पण्डित प्रवरने शर्त मान्य करवाई थी कि शास्त्रार्थ में जो कोई उससे हार जायेगा तो उसका सर काट दिया जायेगा । एक-दो व्यक्ति हार गई अतः कोई उससे शास्त्रार्थ नहीं करता था । उसने राजा की प्रीति प्राप्त करके नियम बनवाया कि प्रति वर्ष राज्य की प्रत्येक पाठशाला उसके साथ शास्त्रार्थ के लिए एक व्यक्ति भेजे अन्यथा कर दे । कोई गुरु अपने शिष्य का सर कटवाना नहीं चाहता था इसलिए कर दे देता ।

प्रतिवर्षानुसार कर लेने उस शास्त्रार्थ-महारथी के शिष्य जब रामानुजाचार्य जिस पाठशाला में पढते थे वहाँ आया और कर माँगा । बालक रामानुजने इन्कार किया और स्वयं शास्त्रार्थ करेंगे ऐसा कहा । उनके गुरुदेवने बालक को समझाने का प्रयास किया, किन्तु यह तेजस्वी बालक अपने मत पर डटा रहा । अन्त में शास्त्रार्थ करना तय हुआ ।

कई वर्षो बाद नगर में शास्त्रार्थ होनेवाला था तो अनेक लोग उपस्थित हुए । भव्य मण्डप बना था । एक तरफ राजा था । बगल में पर्दे के पीछे राजा की रानी थी । सारे नगरजन अपने योग्य स्थान पर बिराजमान थे । सभी उत्सुक थे । मण्डप में स्थित माताएँ प्रभु से प्रार्थना करने लगी कि यह छोटा सा कोमल अङ्गवाला बालक बच जाय । उसे सर कटवाना न पडे ।

शास्त्रार्थ के आरंभ में पक्ष-प्रतिपक्ष आमने-सामने बैठ गया । बीच में मध्यस्थी विद्वान रहे । शास्त्रार्थ आरंभ हुआ तो वह वृद्ध घमण्डी विद्वानने कहा, 'अरे बालक ! तू बहोत छोटा है । मैं तुझे प्रथम अपना मत प्रस्तुत करने की अनुज्ञा देता हूँ । ठीक से समज ले तू जो भी कहेगा उसका मैं खण्डन करके दिखाऊँगा ।'

बालक रामानुजने मध्यस्थी से कहा कि प्रतिपक्ष की प्रतिज्ञा 'जो मैं कहूँगा उसका वो खण्डन करेंगे, इसको ध्यान रखा जाय ।' घमण्डी विद्वान बोला, 'हाँ, हाँ, तू जो भी कहेगा मैं उसका खण्डन ही करूँगा ।'

जब रामानुजने कहा, 'हमारे राजा धर्मिष्ठ है । करो खण्डन ।' वह इसका खण्डन कैसे करेगा । चिल्लाने लगा । मध्यस्थीने कहा, 'आप खण्डन करो अन्यथा आप पराजित रहेंगे ।' वह हार गया ।

दूसरी बार रामानुजने कहा, 'हमारे राजा की धर्मपत्नी एक पतिव्रता स्त्री है।'

अब भी वह कुछ नहीं कह पाया। तीन में से दो बार हार गया। रामानुज की जित हुई।

बाद में भी शास्त्रार्थ चला। रामानुज का जयजयकार हुआ।

रामानुजाचार्य की कृतियाँ - (१) श्रीभाष्य, (२) वेदान्तदीप, (३) वेदान्तसार, (४) वेदार्थसंग्रह, (५) श्रीभगवद्गीताभाष्य।

श्रीभाष्य भगवान बादरायण के सूत्रों का विस्तृत भाष्य है। उसमें ऊहापोहपूर्वक आदि शङ्कराचार्यजी के मतों का खण्डन अनेक तर्कों से करने का प्रयत्न है। इसीके कारण श्रीरामानुजाचार्य को **'प्रतिवादी भयंकर'** कहा जाता है। वेदान्तदीप एवं वेदान्तसार भी बादरायण के सूत्रों पर लघुभाष्य समान है।

वेदार्थसंग्रह में रामानुजाचार्यने अनेक उपनिषद-वाक्यो का अर्थघटन विशिष्टाद्वैत सिद्धान्तानुसार किया है। यह भी एक विद्वत्ता पूर्ण ग्रंथ है।

श्रीभगवद्गीताभाष्य श्री यामुनाचार्यजी के गीतार्थ संग्रह का अनुसरण करता है। गीता भक्तिप्रधान ग्रन्थ है ऐसा प्रस्थापित करने का प्रयास यहाँ हुआ है।

श्रीरामानुजाचार्यजी भक्तिमार्ग के आचार्य माने जाते है।

श्रीरामानुजाचार्य का सम्प्रदाय श्रीसंप्रदाय है। आपने अपने ब्रह्मसूत्र के भाष्य का नाम ही श्रीभाष्य रखा है। यह श्रीसम्प्रदाय प्रमाण में प्राचीन है। इसमें (१) आलवार और (२) आचार्य की परम्परा प्राप्त होती है। आलवार परम्परा इस प्रकार है -

भूतं सरश्च महादाह्वय-भट्टनाथ-
श्रीभक्तिसार-कुलशेखर-यागिवाहान्।
भक्ताङ्घ्रिरेणु परकालयतीन्द्रमिश्रान्
श्रीमत्पराङ्कुशमुनिं प्रणतोऽस्मि नित्य्॥

(१) सरयोगी, (२) भूतयोगी, (३) महत्योगी, (४) भक्तिसार, (५) गोदामा, (६) भट्टनाथ, (७) कुलशेखर, (८) यागिवाह, (९) भक्तांघ्रिरेणु, (१०) परांकुशमुनि, (११) मधुरकवि, (१२) परकाल

मूल श्लोक में नहीं निर्दिष्ट वैसे मधुरकवि एवं गोमा (स्त्रीभक्त-भट्टनाथ की पुत्री) को परंपरा में जोडे जाते है।

जैसे महाराष्ट्र में एकनाथ, ज्ञानेश्वर आदि कवियों ने तत्त्वज्ञान को काव्य के माध्यम से प्रचलित किया है वैसे ही आलवारों ने अपने काव्यों द्वारा भक्ति के सिद्धान्तों को लोक में प्रचलित किया है। भक्तिसम्प्रदाय में ब्राह्मण, क्षत्रिय उपरान्त स्त्री, शूद्र, वेश्यापुत्र या अन्त्यज के लिए भी द्वार खोले थे। यह बात भारतीय धर्म एवं तत्त्वज्ञान के इतिहास में विशिष्ट प्रकरण माना जायेगा। भगवद्गीताने भी स्त्री, वैश्य, शूद्र एवं पापयोनी को भी भक्ति का अधिकार प्रदान किया है।

श्रीसम्प्रदाय में दूसरी आचार्य परम्परा है। आचार्य शब्द की व्याख्या है -

स्वयमाचरते यस्मादाचारे स्थापयत्यपि।
आचिनोति च शास्त्राणि आचार्यस्तेन चोच्यते॥[२]

जो शात्रों के अर्थ का चयन करता है और उसको अपने आचार में प्रस्थापित करता है वह आचार्य कहलाता है। भारत में ऐसी अनेक आचार्य परम्परा है –

(१) अद्वैत – आदि शंकराचार्य

व्यास – शुक – गौडपाद – गोविन्दपाद – शंकराचार्य

(२) विशिष्टाद्वैत – रामानुजाचार्य

विष्णु अथवा नारायण – श्रीलक्ष्मी–विष्वकसेन – शठकोप – नाथमुनि – पुंडरीकाक्ष – राममिश्र – यामुनाचार्य – महापूर्ण – रामानुज

(३) हंससंप्रदाय – निम्बार्क

विष्णु–हंसावतार – ब्रह्मा – कुमार – नारद – निम्बार्काचार्य

(४) रुद्रसम्प्रदाय – वल्लभाचार्य

विष्णु – रुद्र – विष्णुस्वामी – वल्लभाचार्य

(५) ब्रह्मसम्प्रदाय – मध्वाचार्य

विष्णु – ब्रह्मा – वसिष्ठ – शक्ति – पराशर – व्यास – पूर्णप्रज्ञ अथवा मध्वाचार्य

आदि शंकराचार्य के भाष्य में अनेक पूर्वाचार्यों के भी नाम प्राप्त होते है। जैसे कि –

आचार्य बदरि (ब्र.सू. १–२–३०; ३–११–१; ४–३–७; ४–४–१०), आश्मरथ (ब्र.सू. १–२–२९; १–४–२०), आत्रेय (ब्र.सू. ३–४–४४), काशकृत्स्न (ब्र.सू. १–४–२२), औडुलोमि (ब्र.सू. १–४–२१; ३–४–४५), कार्ष्णाजिनि (ब्र.सू. ३–१–९); जैमिनी (ब्र.स. १–२–२८; १–२–३१; १–४–१८; ३–२–४०; ३–४–२; ३–४–१८; ३–४–४०; ४–३–१२; ४–४–५; ४–४–११)। उपरान्त उपवर्ष, भर्तृहरि, भर्तृप्रपञ्च, बोधायन, ब्रह्मानन्दी, टंक, ब्रह्मदत्त, भारुचि इत्यादि नामों का उल्लेख भी मिलता है, किसी भी स्वतत्ररचना प्राप्त नहीं होती है।

हमारी आचार्य परम्परा प्रशंसनीय है, 'एकं सद् विप्राः बहुधा वदन्ति' न्याय से परमतत्त्व या परमब्रह्म को समझने के सभी आचार्यों के सिद्धान्त विशिष्ट प्रकार के है। जैसे कि –

	आचार्य	ब्रह्मसूत्रभाष्य	सिद्धान्त
१.	शङ्कराचार्य	शारीरकभाष्य	केवलाद्वैत
२.	रामानुजाचार्य	श्रीभाष्य	विशिष्टाद्वैत
३.	मध्वाचार्य	पूर्णप्रज्ञभाष्य	द्वैत
४.	निम्बार्काचार्य	वेदान्तपारिजात	द्वैताद्वैत
५.	श्रीकण्ठ	शैवभाष्य	शैवविशिष्टाद्वैत
६.	श्रीपति	श्रीकरभाष्य	वीरशैवविशिष्टाद्वैत
७.	वल्लभाचार्य	अणुभाष्य	शुद्धाद्वैत
८.	विज्ञानभिक्षु	विज्ञानामृतभाष्य	अविभागाद्वैत
९.	बलदेव	गोविन्दभाष्य	अचिन्त्यभेदाभेद

हमारे प्राचीन ऋषियों की आर्षदृष्टि आज के वैज्ञानिक युग में भी खरी उतरती है। आधुनिक मनोविज्ञान की मान्यता है कि मन की तीन और केवल तीन ही शक्तियाँ है।

(१) Thinking – विचार करना

(२) Willing – इच्छा करना

(३) Feeling – हृदय से भावानुभूति या महसूस करना

मनुष्य के विचार का अन्त, सीमा या पराकाष्ठा जब सत्य प्राप्य होता है। इच्छा की पराकाष्ठा जब कोई अच्छी चीज-शिव की प्राप्ति होती है तब आती है और हृदयानुभूति की पराकाष्ठा सुन्दर प्राप्त होने पर आती है। तो हो गया सत्यम् शिवम् और सुन्दरम्। याद रहे यह विचार भारतीय नहीं है। यह एरिस्टोटल का है। महाकवि रवीन्द्रनाथ टागोरने सर्वप्रथम इसी विचार को **सत्यम् शिवम् सुन्दरम्** शब्दों में व्यक्त किया और आज वह भारतीय ही बन गया। वास्तव में उपनिषदों में ब्रह्म को **सत् चित्** और **आनन्द** कहा है। नहीं के सत्यम् शिवम् सुन्दरम्।

मन की तीनों शक्तियाँ एक ही व्यक्ति में एक समान रूप से नहीं होती है। कोई विचारप्रधान होता है तो कोई इच्छाप्रधान। भारत के प्राचीन ऋषियों ने भी इस तथ्य को ध्यान में रखते हुए विचारप्रधान के लिए ज्ञानमार्ग, इच्छाप्रधान के लिए कर्ममार्ग और अनुभूतिप्रधान के लिए भक्तिमार्ग दर्शाया है। वास्तव में चौथा कोई मार्ग नहीं है। भगवान श्रीकृष्ण भागवत में कहते है –

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित्॥[३]

मनुष्य के श्रेय-कल्याण का निर्माण करने की इच्छा से मैंने तीन योग की बात की है – (१) ज्ञानयोग, (२) कर्मयोग और (३) भक्तियोग। कहीं भी इससे अतिरिक्त अन्य कोई (परम की प्राप्ति का) उपाय है ही नहीं।

श्रीमद् भगवद् गीता में भी केवल यही तीन योग का प्रतिपादन है। हमारी एक परम्परा तो भगवद् गीता के १ से ६ अध्याय को कर्मयोग, ७ से १२ अध्याय को भक्तियोग तथा १३ सेह १८ अध्याय को ज्ञानयोग बताते हुए भगवद् गीता को तीन षट्क में बाँटते है। मूल में यह श्रीरामानुजाचार्य की ही देन है। लेकिन ध्यान रहे की यह कोई आत्यन्तिक सीमाबद्धता नहीं है। कर्म षट्क में ज्ञान या भक्ति की बात है तो भक्ति षट्क में कर्म या ज्ञान की भी चर्चा है।

भक्ति तत्त्व या विचारधारा का अस्तित्व वेदों के मंत्रो में प्राप्त होता है। भक्ति एक संप्रदाय या एक योग के रूप में भले ही बाद के समय में प्रचलित हुई हो, विद्वानों का मन्तव्य है कि महर्षि वसिष्ठ के वरुणदेव के सूक्तों में भक्ति का दर्शन होता है। जैसे कि –

अपां मध्ये स्थिवांसं तृष्णा अविदत् जरितारम्।
मृळ सुक्षत्र मृळय॥[४]

जल के बीच में खडे हुए मुझ भक्त को प्यास परेशान कर रही है। हे सुक्षत्र ! कृपा करो, कृपा करो।

यहाँ हमें कविवर कबीरजी के '**पानी में मीन पियासी**' शब्द स्मृत्युपस्थित होते है।

भगवति अनुरक्तिः अथवा **भगवति आसक्तिः** – जैसे शब्दों में से आद्य भ तथा अन्त का क्तिः को जोडकर भक्ति शब्द बना है। प्रभु में अनुराग अथवा आसक्ति अथवा प्रेम ही भक्ति है। शांडिल्य एवं नारद के

भक्तिसूत्रों में 'भक्ति' को शास्त्रीय एवं शात्रीय चर्चा प्राप्त हुई।

शांडिल्य की भक्ति की व्याख्या है –

सा पुरानुरक्तिरीश्वरे ।[५]

नारदजी अनुसार –

सा त्वस्मिन् परमप्रेमस्वरूपा । अनिर्वचनीयं प्रेमस्वरूपम्[६] **मूकास्वादनवत् ।**[७]

वह भक्ति प्रभु में परम प्रेमस्वरूप है। प्रेम का स्वरूप अनिर्वचनीय है। उसका निर्वचन-विवेचन नहीं हो सकता है। जैसे कि मूक व्यक्ति का आस्वादन।

नारद भक्तिसूत्र में अन्य आचार्यों के मतों का भी निर्देश है। जैसे कि –

(१) **पूजादिष्वनुराग इति पाराशर्यः ।**[८]

(२) **कथादिष्विति गर्ग ।**[९]

(३) **आत्मारत्यविरोधेनेति शाण्डिल्यः ।**[१०]

बाद में नारदजी अपना मत देते है –

(४) **नारदस्तु तदर्पिताखिलाचारता तद्विस्मरणे परमव्याकुलतेति ।**[११] और उदाहरण प्रस्तुत करते है – यथा व्रजगोपिकानाम् ।[१२]

रामानुजाचार्यजीने भगवद्गीता में एक स्थान पर भक्ति की व्याख्या प्रस्तुत की है –

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधना न बहुधा श्रुतेन ।
यमैवेष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ – मुं.उप. ३-२-३

इति विशेषणात् परेण आत्मना वरणीयताहेतुभूतं स्मर्यमाणविषयस्य अत्यर्थप्रियत्वेन स्वयम् अपि अत्यर्थप्रियरूपं स्मृतिसंतानम् एव उपासनशब्दवाच्यम् इति हि निश्चीयते, तद् एव भक्तिः इत्युच्यते '**स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्युच्यते बुधै**' ।[१३]

स्नेहपूर्वक अनुध्यान को यहाँ भक्ति बताया है। शायद यह कहीं का उद्धरण है।

श्रीरामानुजाचार्य के श्रीभाष्य का मंगलश्लोक है –

अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलीले
विनतविविधभूतव्रातरक्षैकदीक्षे ।
श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे
भवतु मम परस्मिन् शेमुषी भक्तिरूपा ॥ – ब्र.सू. १-१-१

ब्रह्म लीला मात्र में समस्त भुवनों का निर्माण, संचालन और संहरण करता है। जो विनयी, नम्र अथवा प्रपन्न भक्त है उनका रक्षण करता है। यह प्रथम दो पंक्तियों में ब्रह्म का जड जगत एवं चेतन जीव के साथ संबन्ध दर्शाया गया है। यह बात श्रुति के सिर समान उपनिषदों में वर्णित है। वह ब्रह्म श्री का निवासस्थान है अर्थात् ब्रह्म केवल

एकमात्र नहीं किन्तु श्रीयुक्त है – श्रीविशिष्ट। यहाँ आपका शंकराचार्य के केवलाद्वैतवाद से भिन्न मत प्रदर्शित हुआ है। आचार्यजी यहाँ अपनी बुद्धि-शेमुषी-को भक्तिरूप बनाने की प्रार्थना करते है। यहाँ मुक्ति भक्ति द्वारा ही साध्य है अन्यथा नहीं यह प्रतिपादित करने का आपका प्रयास है। उनके मतानुसार जहाँ भी ज्ञान से मुक्ति का निर्देश है वहाँ भी भक्तिरूपी ज्ञान समझना चाहिए ऐसा रामानुजाचर्यजी का सिद्धान्त है। अत: उन्हे भक्ति के आचार्य माने गये है। जैसे आदि शंकराचार्यजी ज्ञान के आचार्य है। विष्णु का परम तत्त्व के रूप में प्रस्थापन किया है अत: उन्हें 'वैष्णवाचार्य' से जाना जाता है। –

विशेष रूप से नोंधनीय है कि –

रामानुजाचार्य के मत में 'ब्रह्म' शब्द सर्वगुणसम्पन्न सकलकल्याणगुणगणयुक्त एवं निरस्त निखिलदोषरहित पुरुषोत्तम का ही वाचक है। अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र.सू. १-१-१) के भाष्य में आप लिखते है –

ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगण: पुरुषोत्तमोऽभी-धीयते। सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्द:। ब्रह्मत्वं च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयं सोऽस्य मुख्योऽर्थ:। स च सर्वेश्वर एव।[१४] गीता (१०-१२) में भगवान कृष्ण को ब्रह्म बताया है। परं ब्रह्म परं धाम।

ब्रह्म शब्द द्वारा स्वाभाविकतया समस्त दोषरहित तथा निरवधि, अतिशय, असंख्येय कल्याणगुणगणवान् 'पुरुषोत्तम' ही यहाँ कहा गया है। सर्वत्र बृहत्व-गुणयुक्त ही ब्रह्म शब्द है। और बृहत्व जहाँ पर स्वरूप द्वारा और गुण द्वारा अवधिरहित एवं अतिशय है ऐसा ही ब्रह्म शब्द का मुख्यार्थ है और वह सर्वेश्वर ही है।

आरम्भ में भगवद्गीता के बारे में थोडी आवश्यक जानकारी प्रस्तुत करता हूँ। भगवद्गीता वास्तव में एक उपनिषद है। मैं नहीं कह रहा हूँ लेकिन भगवद्गीता की पुष्पिका कहती है। जैसे कि –

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशात्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ... नाम ... अध्याय:।

ध्यान रहे यहाँ विशेष्य उपनिषद् है और भगवद्-गीतासु यह उसका विशेषण है। समाज में अथवा व्यवहार में ऐसा होता है कि विशेषण विशेष्य का स्थान ले लेता है और फिर विशेष्य के स्थान पर केवल विशेषण ही प्रस्तुत होता है-प्रचलित हो जाता है। उदाहरण के तौर पर –

समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डले।
विष्णुपत्नी नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं सहस्व मे॥

समुद्रवसने-समुद्ररूपी वत्रवाली यह पृथ्वी का विशेषण है किन्तु यहाँ यह विशेषण ही विशेष्य याने पृथ्वी का वाचक बन गया है। वैसे ही जिसे हम 'भगवद्गीता' कहते है वे शब्द तो उपनिषद का विशेषण है लेकिन अब समाज में उपनिषद शब्द गौण हो गया और 'भगवद्गीता' शब्द ही उसका वाचक बन गया है।

फारकर नाम के एक विदेशी विद्वानने ठीक ही कहा है कि, 'Gita is a krishnite version of a later Upanishad.'

गीता पीछे के समय के उपनिषद का कृष्णमय स्वरूप है।

गीता के बारे में मैं यहाँ मेरे एक दो विचार अवसर प्राप्त प्रस्तुत करने की अनुज्ञा चाहता हूँ।

सर्वप्रथम मेरा विनम्र किन्तु दृढ मत है कि भगवद्गीता हिन्दु धर्म में ही कान्ति है। Bhagvad Gita is a revolution in Hinduism itself.

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा । अर्थात् स्त्री, शूद्र इत्यादि के लिए वेदाध्ययन का निषेध हुआ। यह गलत नहीं था। आज भी डिग्री प्राप्त डोक्टर ही प्रसूति करवायेगा। (पति कितना भी पत्नी से प्यार करे लेकिन उसे वह अधिकार प्राप्त नहीं होता है।) तो बौद्ध और जैन धर्म द्वारा क्रान्ति आई। उसी प्रकार भगवद्गीताने अपने धर्म की सीमा में रहकर स्त्री, शूद्र या पापयोनी तथा पापी इत्यादि के लिए भक्ति द्वारा मुक्ति के द्वार खोल दिये। जैसे कि-

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्यु पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥[१५]

उपनिषद् साहित्य में भक्ति का कोई विशेष समर्थन नहीं है, यह एक क्रान्तिकारी प्रदान भगवद्गीता का है। वह भक्तिप्रधान ग्रन्थ है ऐसा रामानुजाचार्य के मत की चर्चा बाद में करेंगे।

दूसरा निष्काम कर्मयोग भी गीता का अपना मौलिक प्रदान है क्योंकि प्राचीन ११ या १२ उपनिषद जो माने गये है उसमें 'निष्काम' और 'कर्म' यह दो शब्दो का कहीं भी साथ में एक ही वाक्य में प्रयोग तक नहीं है।

मीमांसाशास्त्र है कि -

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

यह सिद्धान्त के आधार पर आदि शङ्कराचार्य गीता का तात्पर्य ज्ञान में है ऐसा प्रतिपादन करते है। वह कहते है -

अस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्य अत्यन्तोपरमलक्षणम् । तत् च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकाद् आत्मज्ञाननिष्ठारूपाद् धर्माद् भवति ।[१६]

आरंभ में अर्जुन शोक एवं मोह से व्याप्त है और अन्त में **नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा ।**[१७] यहाँ पर शांकरभाष्य है - **नष्टो मोहः अज्ञानजः समस्तसंसारानर्थहेतु सागर इव दुस्तरः । स्मृतिः च आत्मतत्त्वविषया लब्धा ।**[१८] अर्थात् अज्ञानजन्य मोह मेरा नष्ट हुआ जो समग्र संसार के अनर्थ का हेतु है और सागर की तरह तैरना-उसके पार उतरना मुश्किल है। और मुझे आत्मतत्त्वविषयक स्मृति प्राप्त हुई है। यह हुआ उपक्रम और उपसंहार। इसमें ज्ञान की अपूर्वता दर्शायी गयी है। '**न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।**'[१९] वहीं ज्ञान की प्राप्ति के उपाय इत्यादि का विस्तृत वर्णन है जो अर्थवाद और उपपत्ति का निदर्शन है और अर्जुन का अज्ञान नष्ट हुआ अतः फल भी ज्ञान है। अतः भगवद् गीता का पूरा तात्पर्य ज्ञान में ही है।

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।[२०] पर शंकराचार्यजी का भाष्य है '**मयि ईश्वरे अनन्ययोगेन अपृथक्समाधिना न अन्यो भगवतो वासुदेवात् परः अस्ति अतः स एव नो गतिः इति एवं निश्चिता अव्यभिचारिणी बुद्धिः अनन्ययोगः तेन भजनं भक्तिः न व्यभिचरणशीला अव्यभिचारिणी । सा च ज्ञानम् ॥**'[२१] अर्थात् अव्यभिचारिणी भक्ति ही ज्ञान है और यहाँ पर यह बताना अनुचित नहीं होगा कि आदि

शंकराचार्य की भक्ति की व्याख्या ही ज्ञानपरक है। जैसे कि -

मोक्षकारणसामग्रयां भक्तिरेव गरीयसी ।
स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्युच्यते बुधैः ।
स्वात्मतत्त्वानुसंधानं भक्तिरित्यपरे जगुः ।।[२२]

मोक्ष प्राप्ति हेतु जो सामग्री है उसमें भक्ति ही श्रेष्ठ है। अपने आत्मस्वरूप का अनुसंधान को बुधजन भक्ति कहते है। स्वात्मतत्त्व का अनुसंधान भक्ति है ऐसा अन्य लोग भी कहते है। अर्थात् शंकराचार्य के मत में ज्ञान ही भक्ति है और ज्ञान ही भगवद्गीता का तात्पर्यार्थ है-प्रतिपाद्य विषय है। भक्ति इत्यादि साधन चित्तशुद्धि के लिए है और उसके द्वारा चित्त निर्मल होने पर ज्ञान का प्रकाश सद्य सिद्ध होता है।

शङ्कराचार्यजी भक्ति का फल 'ज्ञाननिष्ठायोग्यता' मानते है -

स्वकर्मणा भगवतः अभ्यर्चनं भक्तियोगस्य सिद्धिः प्राप्तिः फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता । यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलवासना सा च भक्तियोगः अधुना स्तूयते ।[२३]

विचारणीय है कि **'तेषामहं समुद्धर्ता'**[२४] का आचार्य शङ्कराचार्यजी का अर्थ भगवानने अक्षर उपासना में क्लेशोऽधिकतरस्तेषां कहा और भक्तो को मैं स्वयं संसार से मुक्त करता हूँ कहा। वहाँ शङ्कराचार्यजी लिखते है -

अक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यमुक्त्वा इतरेषां पारतन्त्र्यम् ईश्वराधीनतां दर्शितवान् 'तेषामहं सुमद्धर्ता' इति ।[२५]

यहाँ पर प्रभु की भक्त पर की कृपा उनके मत में भक्त की पराधीनता की सूचक है। यहाँ पर विनम्रता के साथ आदि शङ्कराचार्यजी से असहमत होने की सम्मति चाहता हूँ। प्रभु की अहेतुकी कृपा पराधीनता की द्योतक नहीं बन सकती है।

रामुनाजाचार्य के मतानुसार भगवानने भगवद्गीता में भक्तियोग का प्रतिपादन किया है। जैसे कि -

पाण्डुतनय-युद्धप्रोत्साहन-व्याजेन परमपुरुषार्थमोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकमानुगृहीतं भक्तियोगम् अवतारयामास ।[२६]

पाण्डुपुत्र अर्जुन को युद्ध के लिए प्रोत्साहित करने के बहाने परम पुरुषार्थ मोक्ष के साधनरूप वेदान्त द्वारा प्रकाशित ज्ञान और कर्म से अनुगृहीत अपने विषयक भक्तियोग का भगवानने अवतरण किया है। अर्थात् भगवद्गीता में भक्तियोग मुख्य है और ज्ञान तथा कर्म गौण है।

भ.गी. अध्याय १८ के आरम्भ में रामानुजाचार्यजी का कथन है -

कृत्स्नस्य गीताशास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोग इति प्रतिपाद्यते ।[२७]

समग्र गीता का साररूप भक्तियोग है उसका प्रतिपादन किया जाता है।

उपक्रमौपसंहारौ इत्यादि नियमानुसार देखा जाय तो भक्तियोग भगवद्गीता का तात्पर्य निम्न प्रकार से दर्शाया जाता है। द्वितीय अध्याय के ७वें श्लोक में अर्जुन कहते है -

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ।

यहाँ अर्जुन भगवान की शरण में जाता है। प्रपन्न होता है और प्रपत्ति अर्थात् भक्ति से ही भगवद्गीता का आरम्भ होता है। यहाँ रामानुजाचार्यजी का विधान है -

मह्यं श्रेय इति निश्चितं तत् शरणागताय तव शिष्याय मे ब्रूहि इति अतिमात्रकृपणो भगवत्पादाम्बुजम् उपससार ।[२८]

भगवद्गीता में भगवान् इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरम्[२९] – इस प्रकार मैंने तुझे गुह्य से गुह्य ज्ञान कहा। ऐसा कहने के पश्चात् कहते है -

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्मामि ते हितम् ।।[३०]

अब सर्व प्रकार से गुह्यतम ऐसे मेरे उत्तम वचन को सून। तु मुझे अत्यन्त प्रिय है अतः मैं तुझे तेरे हित की बात कहता हूँ।

ज्ञान गुह्यात् गुह्यतर है और भक्ति 'सर्वगुह्यतम्' है। मित्रो, 'तर' और 'तम' का भेद आप समझते है। यहाँ ज्ञान से भक्ति का सविशेष महत्त्व प्रतिपादन करने हेतु भगवानने ही 'तमप्' प्रत्यय का प्रयोग किया है। इसके बाद भक्तिदर्शन के सिरमोर स्वरूप दो श्लोक प्राप्त होते है -

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामैवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।।[३१]

मुझमें मनवाला हो, मेरा भक्त हो, मेरी पूजा करनेवला हो और मेरे को ही नमस्कार कर। तू मुझको ही प्राप्त होगा। मैं तुझसे सत्यप्रतिज्ञा करता हूँ। (क्योंकि) तू मेरा प्रिय है।

सब धर्मों का परित्याग करके मुझ एक की शरण में आ जा। मैं तुझे सारे पापों से छुडा दूँगा। शोक मत कर।

इस श्लाके के बाद गीता में कोई उपदेश नहीं है। अतः उपक्रम एवं उपसंहार में भक्ति ही है। २-१८ अध्याय तक भक्ति, भक्ति का महत्त्व, भक्ति की सर्वोपरिता, भक्त के लक्षण इत्यादि का स्थान स्थान पर वर्णन उपलब्ध है। अतः अभ्यास, अपूर्वता, अर्थवाद एवं उपपत्ति भी है। अतः भक्ति ही गीता का तात्पर्य या प्रधान उपदेश है ऐसा भक्तिसंप्रदाय के आचार्य कह सकते है।

गीता में ज्ञान, ज्ञानयोग (३-३), ज्ञानचक्षु (१५-१०), ज्ञानतप (४-१०), ज्ञानप्लव (४-३६), ज्ञानदीप (१०-११), ज्ञानयज्ञ (४-३३), ज्ञानाग्नि (४-३७), ज्ञानासि (३-३९) इत्यादि प्रयोग ज्ञान का महत्त्व प्रतिपादित करते है। इसके उपरान्त ज्ञान का अन्यत्र भी अनेकबार प्रयोग है। ज्ञान उपरान्त बुद्धियोग या सांख्ययोग शब्द भी ज्ञान के द्योतक है। भक्तियोग या भक्ति का भी महत्त्व कम नहीं है। भक्तः (४-३, ७-२९, ९-३१), भक्ताः (९-३३, १२-१, १२-२०), भक्तिमान् (१२-१७, १२-१९), भक्तियोग (१४-२६), भक्तिः (१३-१०), भक्तया (८-१०, ८-

२२, ९-१४, ९-२६, ९-२९, ११-५४, १८-५५) इत्यादि में भक्ति शब्द प्राप्त होता है। तदुपरान्त भज धातु का प्रयोग भी अनेकबार हुआ है। ज्ञान का विशेष प्रतिपादन सांख्ययोग अध्याय २ में है तो भक्ति का भक्तियोग अध्याय १२ में है। (इसी प्रकार कर्म या कर्मयोग का भी प्रतिपादन भगवद्गीता में अनेक स्थान पर हुआ है। अतः विधान कहते है "गीताघटे सकलशात्र-समुद्रतोयम्।" - गीता रूपी घट में सभी शात्ररूप समुद्र का जल भरा पडा है। जो चाहे वैसा अर्थघटन आप कर सकते है।)

रामानुजाचार्य अनुसार उत्तम भक्त का वर्णन हमें आपके भ.गी. ६-४७ में प्राप्त होता है। जैसे कि -

योगीनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः॥

मद्गतेन अन्तरात्मना मनसा बाह्याभ्यन्तरसकलवृत्तिविशेषाश्रयभूतं मनो हि अन्तरात्मना अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मया विना स्वधारणालाभात् मद्गतेन अत्यर्थमत्प्रियत्वेन क्षणमात्रवियोगासहतया मत्प्रतिप्रवृत्तौ त्वरावान् यो मां भजते सेवते उपासते स सर्वेभ्यः श्रेष्ठतम इति मन्यते।[३२]

यहाँ पर स्पष्ट है कि जो क्षणमात्र भी भगवान के वियोग को सहन न कर सके और प्रभु में निरतिशय प्रेम रखे वही भक्त है।

अन्यत्र[३३] रामानुजाचार्य लिखते है -

इदानीं मध्येन षट्केन परब्रह्मभूतं परमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दवाच्यम् उच्यते।

यहाँ आगे लिखते है कि -

उपासनं तु भक्तिरूपापन्नम् एव परमप्राप्त्युपायभूतम् इति वेदान्तवाक्यसिद्धम्। 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' (श्वे.उप. ३-८), **'तमेवं विद्वान् अमृत इह भवति'** (नृ.ता.उप. १०-६)[३४]

उपासना अर्थात् भक्तिङः यह उपनिषदो के वाक्य उद्धृत करके बताया गया है।

मद्भक्तः - मेरा भक्त कौन ? रामानुजाचार्य कहते हैं -

अत्यर्थमत्प्रियत्वेन मत्कीर्तन-स्तुति-ध्यान-अर्चन-प्रणामादिभिः विना आत्मधारणम् अलभमानो मदेकप्रयोजनतया यः सततं तानि करोति स मद्भक्तः।[३५]

और भगवान के कल्याणमय गुणों का प्रतिपादन करते हुए रामानुजाचार्यजी का कथन है -

स्वाभाविकानवधिकातिशय-सौन्दर्य-सौशील्य-सौहार्द-वात्सल्य-कारुण्य-माधुर्य-गांभीर्य-औदार्य-शौर्य-वीर्य-पराक्रम-सर्वज्ञत्व-सत्यकामत्व-सकल-कारणत्वाद्यसंख्येय-कल्याण-गुणसागरे निखिल-हेयप्रत्यनीके मयि निरतिशयप्रेमगर्भस्मृत्यभ्यासयोगेन स्थिरं चित्तसमाधानं लब्ध्वा मां प्राप्तुम् इच्छ।[३६]

रामानुजाचार्य के मतानुसार भक्तियोग साध्य है और ज्ञानयोग तथा कर्मयोग उनके साधन है। जैसे कि -

परस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिस्वरूपभगवदुपासताङ्गभूतं प्राप्तु प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोग-कर्मयोग-लक्षणनिष्ठाद्वयसाधनमुक्तम्।[३७]

भगवद्गीता में 'पराभक्ति' का स्पष्ट निर्देश है -

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिा लभते पराम् ॥३८

यहाँ आदि शङ्कराचार्यजी का भाष्य है –

ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धात्मप्रसादो न शोचति किञ्चिद् अखर्थवैकल्याम् आत्मनो वैगुण्यं च उद्दीश्य न शोचति न सन्तप्यते न कांक्षति । ब्रह्मभूतस्य अयं स्वभावः अनूद्यते न शोचति न कांक्षति इति । न हि अप्राप्तविषयाकांक्षा ब्रह्मविद उपपद्यते । न हृष्यति इति वा पाठः ।

समः सर्वेषु भूतेषु आत्मौपम्येन सर्वेषु भूतेषु सुखं दुखं वा समम् एव पश्यति इत्यर्थो न आत्मसमदर्शनम् इह तस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'भक्त्या मामभिजानाति' इति ।

एवंभूतो ज्ञाननिष्ठो मद्भक्तिं मयि परमेश्वरे भक्तिं भजनं पराम् उत्तमां ज्ञानलक्षणां चतुर्थीं लभते 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इति उक्तम् ।[३९]

'परा भक्ति' अर्थात् **'ज्ञानलक्षणा'** भक्ति ऐसा आदि शङ्कराचार्यजी का अर्थघटन है ।

इस श्लोक पर रामानुजाचार्यजी का भाष्य है –

मयि सर्वेश्वरे निखिलजगदुद्भवस्थितिप्रलयलीले निरस्तसमस्तहेयगन्धे अनवधिकातिशयासंख्येय-कल्याणगुणगणैकताने लावण्यामृतसागरे श्रीमति पुण्डरीकनयने स्वस्वामिनि अत्यर्थप्रियानुभवरूपां परां भक्तिा लभते ।[४०]

'परा भक्ति' का अर्थ है अत्यन्त प्रेम के अनुभवरूप (**अत्यर्थप्रियानुभवरूपा**) भक्ति है ।

यहाँ प्रश्न होता है कि ब्रह्मभूत-ब्रह्मप्राप्त दूसरे अर्थ में जो स्वयं ब्रह्मत्व प्राप्त कर चूका है वह भक्ति कैसे करेगा ? भक्ति में भक्त एवं भगवान का द्वैत है और ब्रह्मभूत में साधक एवं साध्य अर्थात् ब्रह्म का एकत्व विवक्षित है । इस विषय में शङ्कराचार्यने परा भक्ति को पराज्ञाननिष्ठा बताई है और आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी नहीं किन्तु चतुर्थ ज्ञानी भक्त ही इस प्रकार की भक्ति के बाद 'विशते तदनन्तरम्' माना है ।

यहाँ हमें मधुसूदन सरस्वतीजी से समाधान प्राप्त होता है जो मुझे मेरे सद्गुरु अनन्तश्रीविभूषित वेददर्शनाचार्य स्वामीश्री गङ्गेश्वरानन्दजीने बताया था ।

मधुसूदनजी का कथन है –

द्वैतं मोहाय प्राक्बोधात् प्राप्ते बोधे मनीषया ।
भक्त्यर्थं कल्पितं द्वैतमद्वैतादपि सुन्दरम् ॥

बोध अर्थात् ज्ञान प्राप्त होने के पूर्व द्वैत मोह उत्पन्न करता है किन्तु जीव और शिव के अद्वैत का बोध होने के बाद भक्ति के लिए जो कल्पित द्वैत है वह तो अद्वैत से भी अधिक सुन्दर है । ब्रह्मभूतत्व के बाद साधक प्रभु के प्रेम की अनुभूति के लिए अपने में और अपने प्रभु में द्वैत की कल्पना करता है और यह कल्पितद्वैत स्वामी मधुसूदनजी के अनुसार अद्वैत से भी अधिक सुन्दर है ।

रामानुजाचार्यने उपनिषद प्रचलित सगुण एवं निर्गुण शब्दों का अर्थ ही बदल दिया है । सगुण अर्थात् सभी कल्याणमय गुणों से मंडित तथा निर्गुण अर्थात् गुणाभाव नहीं किन्तु केवल हेय गुणों का अभाव ।

रामानुजाचार्यजी के अनुसार भक्ति की अर्थात् प्रभु में निरतिशय प्रीति प्राप्त करने की पूर्व शरते भी है । जैसे

कि (१) विवेक, (२) विमोक (आशाराहित्य), (३) अभ्यास (पौनःपुन्येन प्रवृत्ति), (४) क्रिया (परोपकार आदि शुभ क्रिया), (५) कल्याण, (६) अनवसाय (साम्यत्व) एवं अनुद्धर्ष (अतिसंतीषवर्जन)।

प्रथम ध्यान, ज्ञान, उपासना, स्मृति, दर्शन एवं भक्ति यह सभी शब्द एकार्थक है ऐसा अनेक श्रुति-स्मृति विधानों उद्धृत करके बताने के बाद आप कहते है कि -

एवंरूपा ध्रुवस्मृतिरेव भक्तिशब्देनाभिधीयते; उपासनपर्यायत्वाद्भक्तिशब्दस्य । ...वाक्यकारश्च ध्रुवस्मृतेर्विवेकादिभ्य एव निष्पत्तिमाह-तल्लब्धिर्विवेक-विमोक-अभ्यासक्रिया-कल्याण-अवसाद-अनुद्धर्षेभ्यः, संभवान्निर्वचनाच्च (बो.वृ.) इति ।

"इस प्रकार की ध्रुवस्मृति ही भक्ति शब्द द्वार कही गई है क्योंकि भक्ति शब्द उपासना का पर्याय ही है। और वाक्यकारने ध्रुवस्मृति को विवेकादादि से ही निष्पन्न होती है ऐसा कहा है। उसकी उपलब्धि विवेक, अभ्यास-क्रिया-कल्याण-अवसाद एवं अनुद्धर्ष से होती है। इसमें से ही भक्ति की उत्पत्ति संभव है और ऐसा निवर्चन भी है।" बाद में भाष्यकार यह सभी की विशिष्ट चर्चा बोधायनवृत्ति एवं उपनिषदादि के उद्धरण द्वारा देते है।

(१) **विवेक - जात्याश्रयनिमित्तदुष्टादन्नात् कायशुद्धिर्विवेकः** (बो.वृ.) जाति, आश्रय एवं निमित्त से दुष्ट हुए अन्न से काया को मलीन नहीं होने देना उसका नाम विवेक है। यह सब विशिष्ट पारिभाषिक शब्द है। (१) **जातिदुष्ट** - प्याज इत्यादि के भक्षण से मलिन न होना। (२) **आश्रयदुष्ट** - पतित, चण्डाल इत्यादि द्वारा दूषित। (३) **निमित्तदुष्ट** - उच्छिष्ट अन्न।

यहाँ हमें उपनिषद् का विधान स्मृत्युपस्थित होता है कि -

आहारशुद्धौ, सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवास्मृतिः ।[४१]

(२) **विमोक - विमोकः कामानभिष्वङ्गः** (बो.वृ.) काम का अनभिषंग अर्थात् शब्दादिविषयों में अनासक्ति। यहाँ पर शान्त उपासीत - श्रुतिवचन का प्रमाण देते है।[४२] शान्त होकर उपासना करनी चाहिए।

(३) **अभ्यासः - आरम्भणसंशीलनं पुनः पुनरभ्यासः** । (बो.वृ.) आलम्बन का पुनः पुनः संशीलन को अभ्यास कहते है। आलम्बन अर्थात् आत्मा का आधार अर्थात् परमात्मा का पुनः पुनः संस्मरण करना। यहाँ पर आप भगवद्गीता का उद्धरण देते है - **सदा तद्भावभावितः ।**[४३]

(४) क्रिया - पञ्चमहायज्ञानुष्ठानं शक्तितः क्रिया (बो.वृ.) पंच महायज्ञों का शक्ति अनुसार अनुष्ठान करना वह क्रिया कहलाता है। यहाँ आप दो अवतरण देते है। **क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ।**[४४] जो क्रियावान है वह ब्रह्मविदो में वरिष्ठ है। तथा '**तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन ।**'[४५] वेद के वचनों से, यज्ञ से, दान से एवं तप से उसको परब्रह्म को जानने की इच्छा (विद्वान) करें।

(५) **कल्याण - 'सत्यार्जवदयादानाहिंसाभिध्याः कल्याणानि ।** (बो.वृ.) सत्य, आर्जव, दया, दान, अहिंसा और अनभिध्या कल्याण कहलाते है। विद्वान लोग अनभिध्या के अनेक अर्थ दर्शाते है - (१) अन्य की वस्तु में स्वकीय की बुद्धि नहीं करनी अर्थात् लोभ नहीं करना। (२) वृथा चिन्ता नहीं करनी। (३) दूसरों के अपराधों का चिन्तन नहीं करना। (४) अनभिसन्धि अर्थात् कर्म के फल की कामना नहीं करनी। यहाँ उपनिषद के दो वाक्य दिये है - (१) **सत्येन लभ्यः**[४६] - वह सत्य से प्राप्त होता है और (२) **तेषामेवैष विरजो ब्रह्मलोकः ।**[४७] - उसको यह रजरहित ब्रह्मलोक प्राप्त होता है।

(६) अनवसाद - '**देशकालवैगुण्याच्छोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च तज्जं दैन्यमभास्वरत्वं मनसोऽवसादः तद्विपर्ययोऽनवसादः** । (बो.वृ.) देश, काल, अनुकूल न होने से एवं शोकजनक वस्तु के श्रवण से उत्पन्न होनेवाला दैन्य, मन की अभास्वरता अर्थात् निस्तेजता का अवसाद कहते है और उससे जो विपरीत है वह है अनवसाद । '**नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः** ।[४८] - यह आत्मा निर्बल के द्वारा प्राप्त नहीं होती है ।

(७) **अनुद्धर्ष** - '**तद्विपर्ययजा तुष्टिरुद्धर्षस्तद्विपर्ययजोऽनुद्धर्ष** (बो.वृ.) - उपर्युक्त अवसाद की विरोधी स्थिति से उत्पन्न होनेवाली तुष्टि-सन्तोष उद्धर्ष तथा उससे विपरीत है अनुद्धर्ष-यह भक्ति की प्राप्ति में अवरोधरुप है ।

कहने का भाव है कि जिस प्रकार अवसाद अर्थात् दुख में दुखी होना वह परमात्मा की प्राप्ति में अवरोधरुप है वैसे ही उद्धर्ष अर्थात् सुख में अत्यन्त हर्षयुक्त होना भी विरोधी ही है । यहाँ श्रुति है '**शान्तोदान्तः**'[४९] - शान्त दान्त होकर इत्यादि । यहाँ ६ और ७ के अनुसंधान में **न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्यचाप्रियम्** (भ.गी. ५-२०) याद आता है ।

वेदार्थसंग्रह रामानुजाचार्य का सम्मान्य एवं विद्वत्तापूर्ण ग्रन्थ है जिसमें आपने अपने सिद्धान्तों का ऊहापोहपूर्वक प्रतिपादन किया है । आपकी विशिष्ट तर्कशैली का यहाँ परिचय प्राप्त होता है । उसका प्रथम मंगलश्लोक है -

अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिणे शेषशायिने ।
निर्मलानन्तकल्याणनिधये विष्णवे नमः ॥[५०]

यहाँ पर अपना चिद् अचिद् विशिष्ट ब्रह्म एवं सकल-कल्याणगुणयुक्त साकार तत्त्वरूप विष्णु का निर्देश करके आपने थोडे में बहुत - अल्पेऽपि अधिकं व्यक्त करनेवाली प्रतिभा का दर्शन कराया है ।

इस ग्रन्थ का द्वितीय मङ्गलाचरण है -

परं ब्रह्मैवाज्ञं भ्रमपरिगतं संसरति तत्
परोपाद्यालीढं विवशमशुभस्यास्पदमपि ।
श्रुतिन्यायोपेतं जगति विततं मोहनमिदं
तमो येनापास्तं स हि विजयते यामुनमुनिः ॥[५१]

यहाँ पर गुरुप्रणामस्वरूप मङ्गल में पूर्वार्ध में परपक्ष के सिद्धान्तों का वर्णन एवं उत्तरार्ध में संक्षेप में खण्डन किया है ।[५२]

इस विद्वत्तापूर्ण ग्रन्थ में अनेक वैदिक श्रुतियों का स्वपक्षस्थापनपरक भाष्य है । शांकराद्वैत मत का विशेषरूप से खण्डन है तथा श्री भास्कराचार्य सम्मत द्वैतद्वैतवाद, श्रीयादवप्रकाशाचार्य संमत स्वाभाविक द्वैताद्वैतवाद, भेदाभेदवाद का खण्डन एवं अपने विशिष्टाद्वैतवाद का सयुक्तिक प्रतिपादन है ।

एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता ।
अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हति ॥[५३]

इस श्लोक के भाष्य में ब्रह्म अर्थात् विष्णु या कृष्ण किस प्रकार विचित्र-अनन्त-शक्तियुग है उसका सयुक्तिक प्रतिपादन है । यहाँ अन्त में एक श्लोक उद्धृत किया है -

अतो विचित्रानन्तशक्तियुक्तं ब्रह्मैवेत्यर्थ । तथाऽऽह -

जगदेतन्महाश्चर्यं रूपं यस्य महात्मनः ।
तेनाश्चर्यवरेणाहं भवता कृष्णसङ्गात् ॥

ग्रन्थ के अन्त में भक्ति का महत्त्व प्रकारान्तरेण प्रतिपादित करते हुए श्रीरामानुजाचार्यजी **भगवत्पारतत्र-दास्ययो सुखरूपता** का समर्थन करते हैं। भक्ति न तो परतत्रता है न तो केवल दास्यता है। किन्तु आप लिखते है-

'यमैवेष वृणुते तेन लभ्यः' इति विशेषणात् यमैवेष वृणुते इति भगवता वरणीयत्वं प्रतीयते, वरणीयश्च प्रीयतमः । यस्य भगवत्यनवधिकातिशया प्रीतिर्जायते स एव भगवतः प्रियतमः, तदुक्तं भगवता - प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च ममप्रियः' (भ.गी. ७-१७) इति, तस्मात्परमभक्तिरूपापन्नमेव वेदनं तत्त्वतो भगवत्प्राप्तिसाधनम्, यथोक्तं द्वैपायनेन मोक्षधर्मे सर्वोपनिषद्व्याख्यानरूपम् -

'न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
भक्तया च धृत्या च समाहितात्मा
ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह ॥'

धृत्या समाहितात्मा पुरुषोत्तमं पश्यति - साक्षात्करोति प्राप्नोतीत्यर्थ । 'भक्तया त्वनन्यया शक्य' (भ.गी. ११-५४) इत्यनेनैकार्थ्यात् । **भक्तिश्च ज्ञानविशेष एवेति सर्वमुपपन्नम् ।**

ईश्वर जीव का वरण करता है ऐसा अर्थ रामानुजाचार्यजीने 'यमैवेष वृणुते' श्रुतिवचन का किया । लेकिन आदि शङ्कराचार्यजी का अर्थ भी जान ले कि -

यमेव परमात्मानमेवैष विद्वान् वृणुते प्राप्तुमिच्छति तेन वरणेनैष परमात्मा लभ्यो नान्येन साधनान्तरेण नित्यलब्धस्वभावात् ।

जिस परमात्मा का यह विद्वान वरण करता है अर्थातज़् प्राप्त करने के लिए इच्छा करता है उसी वरण क्रिया के द्वारा ही यह परमात्मा प्राप्त होने योज्य है। नित्य प्राप्तस्वरूप होने के कारण वह किसी अन्य साधन द्वारा प्राप्त नहीं हो सकता है।

वल्लभाचार्यजीने तो इसी मत्र को केन्द्र में रखते है, 'वरण का सिद्धान्त' प्रस्थापित करने का प्रयास किया है।

स्व. आनन्दशंकर ध्रुव बनारस हिन्दु युनिवर्सिटी के कुलपति थे । आपने श्रीरामानुजाचार्य के श्रीभाष्य का गुजराती में अनुवाद विशिष्ट टिप्पणी एवं विस्तृत प्रस्तावना के साथ किया है। आप 'रामानुजाचार्य की वास्तविक महत्ता' दर्शाते हुए लिखते है -

यद्यपि मैं स्वयं तत्त्वज्ञान के सिद्धान्तों में शाङ्करवेदान्त के प्रति आकृष्ट हूँ तथापि रामानुजाचार्य में मुझे बहुत मनन करने योग्य प्रतीत हुआ है एवं जगत के प्रथम पंक्ति के तत्त्वज्ञों में आपका स्थान है ऐसा मैं मानता हूँ। यह आचार्य के संप्रदाय में शैव-वैष्णव के विवाद के कतिपय त्याज्य अंशो को छिलके की भाँति दूर करके उनके धर्म एवं तत्त्वज्ञान के आन्तरिक सार का चिन्तन करे तो मनुष्य जीवन को उन्नत बनाये ऐसे अनेक तत्त्व दृष्टिगोचर होते है।[५४]

मेरी मान्यता है सामान्य मनुष्य की बुद्धिमर्यादा में निर्गुण-निर्विकार-निराकार जैसे परम तत्त्व की विभावना सहज में प्रस्थापित नहीं होती है। उसको तो अपने विचार एवं श्रद्धा-आस्था के आलम्बनरूप कोई तत्त्व हो तो उसे वह सहज में धारण कर सकता है। वह तत्त्व दृश्य हो या कल्पना का आधार बने तो उसको वह शीघ ग्राह्य बनता है।

रामानुजाचार्यने परम तत्त्व को सगुण, अनन्त सकारात्मक गुणों से विभूषित करके आम आदमी के समक्ष प्रस्तुत किया। भक्तिसंप्रदाय के सर्वमान्य प्रथम आचार्य बने और अपने ही समय में अनेक मन्दिरों का निर्माण तथा शिष्यमंडली का सर्जन करके उस समय की प्रजा की मांग को, आवश्यकता को, इच्छा एवं आकांक्षा को मूर्तिमंत स्वरूप प्रदान किया। जिसका बाद के मध्व, निम्बार्क, वल्लभ इत्यादि आचार्यों ने अनुकरण किया। इस दृष्टि से भारत के ही नहीं विश्व के प्रसिद्ध प्रथम पंक्ति के आचार्यों में श्रीरामानुजाचार्यजी का स्थान बरकरार है और रहेगा!

संदर्भनोंध

१. तुलनीयम् - विश्ववन्द्यपदो वन्दे विबुधान्वेदविश्रुतान्।
पञ्च हेरम्बवैकुण्ठशक्तिशङ्करभास्करान्॥
- स्वामी गङ्गेश्वरानन्दजी, ऋग्वेद, भूमिका, बम्बई, १९९८।
२. ब्र. पु. पूर्व भाग, ३२-३२
३. श्रीमद्भागवत्पुराणम् १०-२१-६
४. ऋ.वे. ७-८९-४
५. शां.भ.सू. १-२
६. ना.भ.सू. ५१
७. ना.भ.सू. ५२
८. ना.भ.सू. १६
९. ना.भ.सू. १७
१०. ना.भ.सू. १८
११. ना.भ.सू. १९
१२. ना.भ.सू. २०
१३. भ.गी. रा.भा. ७-१
१४. ब्र.सू. रा.भा. १-१-१
१५. भ.गी. ९-३०, ३१, ३२
१६. भ.गी. शां.भा. उपोद्घात
१७. भ.गी. १८-७३
१८. भ.गी. शां.भा. १८-७३
१९. भ.गी. ४-३८
२०. भ.गी. १३-१०
२१. भ.गी. शां.भा. १३-१०
२२. विवेकचूडामणि ३०, ३१
२३. भ.गी. शां.भा. १८-५५
२४. भ.गी. १२-७
२५. भ.गी. शां.भा. १२-७
२६. भ.गी. रा.भा. उपोद्घात
२७. भ.गी. रा.भा. १८-१
२८. भ.गी. रा.भा. २-७
२९. भ.गी. १८-६३
३०. भ.गी. १८-६४

३१. भ.गी. १८-६५, ६६

३२. भ.गी. रा.भा. ६-७७

३३. भ.गी. रा.भा. ७-१

३४. भ.गी. रा.भा. ७-१

३५. भ.गी. रा.भा. ११-५५

३६. भ.गी. रा.भा. १२-९

३७. भ.गी. रा.भा. उपोद्घात

३८. भ.गी. १८-५४

३९. भ.गी. शां.भा. १८-५४

४०. भ.गी. रा.भा. १८-५४

४१. छां.उप. ७-२६-२

४२. छां.उप. ३-१४-१

४३. भ.गी. ८-६

४४. मु.उप. ३-१-६

४५. बृ.उप. ४-४-२२

४६. मुं.उप. ३-१-५

४७. प्र.उन. १-१६

४८. मुं.उप. ३-२-४

४९. बृ.उप. ४-४-२३

५०. वे.सं. १ तुलनीय श्रीवल्लभाचार्यजी का श्लोक -
नमामि हृदये शेषे लीलाक्षीराब्धिशायिनम् ।
लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं कलानिधिम् ॥

५१. वे.सं. २

५२. द्रष्टव्यम् - वेदार्थसंग्रहः - हिन्दी व्याख्या समेत, स्वामीश्री नीलमेघाचार्यजी, काशी, १९६१, पृ. ४-६

५३. द्र. वेदार्थसंग्रह पृ. १७१-१७४

५४. द्र. श्रीभाष्यम् - भा. १ (तृतीय आवृत्ति), अनुवादक-आनन्दशङ्कर ध्रुव, संपादक-डो. गौतम पटेल, प्रकाशक-संस्कृत साहित्य अकादमी, गांधीनगर, २०११, पृ. ५० ।

भारतीय साहित्य और शिल्प में राजलक्ष्मी

राज्यदा राज्यहंत्री च लक्ष्मीदेवी नमोस्तु ते

◆

डो. ए. एल. श्रीवास्तव*

वैदिक साहित्य में 'श्री' और 'लक्ष्मी' दो पृथक् शब्द है जिनके अर्थ भी भिन्न-भिन्न हैं। 'श्री' से सौंदर्य, यश, ज्ञान और विवेक का तथा 'लक्ष्मी' से धन, सम्पदा, सम्पन्नता और सर्जना का बोध होता था। किन्तु कालान्तर में दोनों शब्दों का समन्वय हो गया 'श्रीलक्ष्मी' और उसमें उन दोनों शब्दों के अर्थ भी समाहित हो गए।

श्रीलक्ष्मी की उद्भावना मातृदेवी से हुयी जान पड़ती है और स्वयं मातृदेवी का स्वरूप पृथिवी से प्रभावित जान पड़ता है। पृथिवी संसार के सभी जीवधारियों को जन्म देती है। इस प्रकार वह मातृशक्ति अथवा सर्जना-शक्ति का प्रतीक है। ऋग्वेद में उसे समस्त प्राणियों की जननी कहकर सम्बोधित किया गया है – 'प्रजानां भवसि माता' (श्रीसूक्त, २०)। अथर्ववेद में भी पृथिवी को माता और मानव को उसका पुत्र बताया गया है – 'माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः'। मातृदेवी के इस पोषक स्वरूप की परिकल्पना संसार की सभी सम्यताओं में अत्यन्त प्राचीनकाल से पायी जाती रही है। सुमेरियन जिसे 'इनन्ना' कहते थे, बेबीलोनियन जिसे 'इश्तर' मानते थे और मिस्त्री जिसकी आराधना 'आइसिस' के नाम से करते थे, वह और कोई नहीं मातृदेवी ही थी, जगज्जननी, जगन्माता।

भारत में श्रीलक्ष्मी सौंदर्य, सम्पन्नता, सृजन और सौभाग्य की देवी कहलाती है। बौद्ध ग्रंथ अभिधान प्रदीपिका में श्रीलक्ष्मी को शोभा, सम्पत्ति और सौभाग्य की देवी कहा गया है। सिरि कालकण्णि जातक में श्रीलक्ष्मी को बुद्धि और सौभाग्य की देवी माना गया है।

उनके उद्भव का पौराणिक आख्यान 'सागर-मंथन' सर्वविदित है। इसका विस्तृत उल्लेख रामायण, महाभारत, विष्णुपुराण, पद्मपुराण, विष्णुधर्मातरपुराण, ब्रह्मवैवर्तपुराण, भागवतपुराण, देवीभागवत आदि अनेक ग्रंथों में पाया जाता है। सागर-मंथन से प्राप्त चौदह रत्नों में पद्म, एरावत (गज) के साथ-साथ श्रीलक्ष्मी भी थीं। एक साथ सागर से उद्भूत होने के कारण ये तीनों सरोदर-सहोदरा थे। संभवतः इसी आधार पर श्रीलक्ष्मी का आसन और लीला-पुष्प पद्म हो गया और गज उनके अभिषेक-सेवक। और इसी मान्यता के आधार पर श्रीलक्ष्मी को पद्म-सरोवर में पद्म पर बैठे अथवा खड़े और हाथ में पद्म लिए अंकित किया जाने लगा। देवी का यही स्वरूप पद्मा अथवा कमला कहा जाता है। जब इस देवी का अभिषेक उसके दोनों पार्श्वों में खड़े दो गजों द्वारा किया जाता है तब उसके उस स्वरूप को गजलक्ष्मी कहते हैं। और यही दो स्वरूप प्रायः भारतीय जनमानस में परम्परा से चले आए हैं। वस्तुतः पद्म या कमल लक्ष्मी के स्वरूप का अविभाज्य अंग है। इसके बिना तो लक्ष्मी की कल्पना ही नहीं की जा सकती है।

भारतीय साहित्य और अभिलेखों में श्रीलक्ष्मी के अनेक नामों का उल्लेख मिलता है। इनमें मुख्य हैं राज्यलक्ष्मी, द्वारलक्ष्मी, तोरणलक्ष्मी, कुललक्ष्मी या वंशलक्ष्मी, जयलक्ष्मी या विजयलक्ष्मी वीरलक्ष्मी, निधिलक्ष्मी, शुभलक्ष्मी, सौभाग्यलक्ष्मी, स्वर्गलक्ष्मी, गृहलक्ष्मी आदि-आदि। जैसे मुरलीधर, गिरिधर, गोपाल, गोपीवल्लभ,

* १-बी, स्ट्रीट २४, सेक्टर-९, भिलाई-४९०००९ छत्तीसगढ़

यशोदानन्दन, वासुदेव, बृजनन्दन या बृजविहारी, कंसारि, आदि सभी नाम कृष्ण के होने पर भी उनके विविध गुणों अथवा कार्यों का बोध कहते हैं, वैसे ही लक्ष्मी के विभिन्न नाम भी देवी के विभिन्न गुणों और स्वरूपों का संकेत देते हैं। भारतीय कलाकार लक्ष्मी के इन सभी गुणों से चिर परिचित थे। इसीलिए लक्ष्मी के अंकनों में उन्होंने देवी के नामानुरूप उसके विभिन्न स्वरूपों की छबियाँ भी आंकी थी जिसकी परम्परा परवर्तीकाल तक पनपती रही। श्रीलक्ष्मी के इन्हीं विभिन्न स्वरूपों के आधार पर शिल्पग्रंथों में देवी की प्रतिमा के गढ़ने के लिए यथावत् निर्देश दिए गए थे। श्रीलक्ष्मी के विभिन्न स्वरूपों में से केवल एक स्वरूप 'राज्यलक्ष्मी' की चर्चा यहाँ प्रस्तुत की जा रही है।

भारतीय साहित्य में राज्यलक्ष्मी या राजलक्ष्मी के उल्लेख भरे पड़े हैं। श्री, राज्यश्री, नृपश्री, वंशलक्ष्मी, कुललक्ष्मी आदि विभिन्न नाम राज्यलक्ष्मी के द्योतक हैं। शतपथब्राह्मण में श्री को शक्ति, सम्मान और साम्राज्य की अधिष्ठात्री कहा गया है। ऐतरेयब्राह्मण में बताया गया है कि राज्याभिषेक से राजा को श्री, ऐश्वर्य तथा अधिपत्य प्राप्त होते हैं। धम्मपद अट्ठकथा में श्रीलक्ष्मी को राज्य प्रदान करने वाली देवी कहा गया है – 'रज्जसिरि दयिका देवता'। सिरिकालकण्णि जातक में लक्ष्मी को यह कहते हुए वर्णित किया गया है कि 'मनुष्यों को विजय दिलाने वाली मैं ही हूँ। मैं ही श्री, मैं ही लक्ष्मी और मैं ही भूरिपन्ना हूँ।' लक्ष्मी की यह गर्वोक्ति हमें महाभारत में भी सुनायी पड़ती है जहाँ वे कहती हैं कि 'मैं ही जय हूँ, मैं ही समृद्धि हूँ, मैं ही विजयी राजाओं के साथ रहती हूँ। ब्रह्मवैवर्तपुराण के ब्रह्मखण्ड में लक्ष्मी को राज्य प्रदान करने वाली तथा राज्य का विनाश करने वाली देवी मानकर उनकी स्तुति की गयी है – 'राज्य दा राज्यहंत्री च लक्ष्मी देवी नमोस्तु ते'। स्वप्नवासवदत्ता नाटक में लक्ष्मी को नरेन्द्रश्री, प्रतिमानाटक में 'राज्यश्री', रघुवंश, कुमारसम्भव, कर्णभारनाटक तथा मुद्राराक्षस नाटक में लक्ष्मी को 'राज्यलक्ष्मी' कहा गया है। ब्रह्मवैवर्त पुराण में बताया गया है कि स्वर्ग में स्वर्गलक्ष्मी, गृह में गृहलक्ष्मी और राजाओं में राज्यलक्ष्मी रहती हैं'। विष्णुधर्मोत्तरपुराण में भी जयलक्ष्मी, स्वर्गलक्ष्मी, ब्राह्मीलक्ष्मी के साथ-साथ राज्यलक्ष्मी का भी उल्लेख है।

भारतीय अभिलेखों में भी राज्यलक्ष्मी के उल्लेख मिलते हैं। शक क्षत्रप रुद्रदामन् के जूनागढ़ - अभिलेख में, गुप्तवंशी नरेश बुधगुप्त के एरण-स्तम्भ-अभिलेख में और हूण शासक तोरमाण के एरण बाराह प्रतिमा-अभिलेख में 'राज्यलक्ष्मी' का उल्लेख मिलता है। गुप्त-सम्राट स्कन्दगुप्त के जूनागढ़-अभिलेख में यद्यपि 'लक्ष्मी' शब्द ही आया है तथापि प्रसंगतः वह राज्यलक्ष्मी ही है। उस अभिलेख में कहा गया है कि स्वयं लक्ष्मी ने स्कन्दगुप्त को अपना 'वर' यानी पति स्वीकार कर लिया है – 'लक्ष्मी स्वयं यं वरयाञ्चकार'। स्कन्दगुप्त के ही भितरी स्तम्भ-अभिलेख में उसे 'कुललक्ष्मी' कहा गया है और प्रभावतीगुप्ता के पूना ताम्रपत्र-अभिलेख में 'नृपश्री' का उल्लेख है।

जहाँ तक भारतीय मूर्तिकला में राज्यलक्ष्मी के अंकन ढूँढने का प्रश्न है, उसका समाधान देवी के नामों से नहीं अपितु उसके राजचिह्नो के आधार पर ही संभव है। राजचिह्नों में मुख्य है गज, चाभर, छत्र और सिंहासन। भारतीय शिल्प और शिल्पग्रंथों में इन्हीं राजचिह्नों के आधार पर राज्यलक्ष्मी का स्वरूप आँस गया है।

गज दिशाओं के प्रतीक माने जाते हैं, इसीलिए उनका विहद 'दिग्गज' है। दूसरे शब्दों में गज राज्य की चतुर्दिक सीमाओं के द्योतक हैं। दिग्गजों द्वारा लक्ष्मी का अभिषेक देवी के चक्रवर्ती स्वरूप का बोध करता है। भारतीय सिक्कों पर गजलक्ष्मी के इस स्वरूपो को मुद्राशास्त्रियों ने प्रायः अभिषेक लक्ष्मी कहा है। अभिषेक स्वयं ही एक राजकीय अनुष्ठान है। अभिषेक अथवा राज्याभिषेक से ही राजत्व प्राप्त होता है। इसलिए

अभिषेकलक्ष्मी साक्षात् राज्यलक्ष्मी का ही रूप उपस्थित करता हैं।

शिल्पग्रंथों में श्रीलक्ष्मी की प्रतिमा के दोनों पार्श्वों में स्थित एक-एक अभिषेकी गज के निर्माण का निर्देश मिलता है। विष्णुधर्मोत्तरपुराण में स्पष्टरूप से कहा गया है कि लक्ष्मी के पीछे थटों को उलटकर देवी का अभिषेक करते हुए गजों को बनाना चाहिए – 'आवर्जितघटं कार्यं तत्पृष्ठे कुंजरद्वयम्'। मानसार में उल्लेख है – 'एरावतद्वयोश्चैव कुर्यात् आराधयेत् सुधीः' और ध्यानमाला में कहा गया है – 'भृंगारहस्तौ द्वौ नागौ स्नापयन्तौ श्रियं स्थितौ'। मत्स्यपुराण में एक स्थान पर लक्ष्मी के साथ चार गजों के बनाने का परिधान मिलता है – 'करिभ्यां स्नाप्यमानाऽसौ भृंगाराभ्यां अनेकशः, प्रक्षालयन्तौ करिणौ भृंगाराभ्यां तथाऽपरौ'। गजों की संख्या चार बताए जाने से उनका दिग्गज होना सत्य जान पड़ता है। महाराजाधिराज भोज परमार द्वारा रचित शिल्पग्रंथ समरांगणसूत्रधार में भी गजों के द्वारा स्नान करायी जाती लक्ष्मी को द्वार के ऊपर स्थापित करने का निर्देश दिया गया है – 'द्वारमण्डलमध्यस्था स्नाप्यमाना गजोतमैः, पद्मासना पद्महस्ता श्रीश्चकार्या स्वलंकृता'। मध्ययुगीन उड़ीसा के रामचन्द्र कुलाचार द्वारा रचित शिल्प-प्रकाश में भी लक्ष्मी के साथ गजों का अंकन उल्लिखित है – 'निम्ने तथासनं दिव्यं गजराज सुशोभितम्।'

दूसरे राजचिह्न चामर को भी लक्ष्मी की प्रतिमा के साथ अंकित करने का विधान कई शिल्प ग्रंथों में मिलता है। प्रायः लक्ष्मी के दोनों पार्श्वों में चामर डुलाती एक-एक सेविका के अंकन का निर्देश दिया गया है। मत्स्यपुराण में कहा गया है – 'पार्श्वे तस्यास्त्रियः कार्याश्चामरव्यग्रपाणयः'। मानसोल्लास तथा शिल्परत्न में श्रीलक्ष्मी की प्रतिमा का वर्णन इस प्रकार है – 'चामरैर्वीज्यमानां च योषिद्भ्यां पार्श्वयो द्वयो'। इसी प्रकार ध्यानमाला में कहा गया है – 'स्त्रियों पार्श्व द्वै कार्ये शुभे चामरहस्तिके'।

श्रीलक्ष्मी की प्रतिमा के साथ छत्र का निर्देश अपेक्षतया कम मिलता है। कालिदास ने रघुवंश में राजा के ऊपर छत्र ताने लक्ष्मी का वर्णन करके राज्यलक्ष्मी के संसर्ग में छत्रकी उपस्थिति का संकेत कर दिया है – 'पद्मा पद्मातपत्रेण'। कुमारसंभव में भी ऐसा ही उल्लेख मिलता है – 'लक्ष्मी कमलातपत्रम्'। भोज परयत् ने भी समरांगणसूत्रधार में द्वारलक्ष्मी को वृष अथवा सवत्सा धेन्द के साथ माला और छत्र से विभूषित करने का निर्देश दिया है – 'वृषः सवत्साधेनुर्वा सच्छत्रस्रग्विभूषिणा'।

गज, चामर और छत्र के ही समान सिंहासन भी राजत्व का चिह्न समझा जाता है। यों तो लक्ष्मी को अधिकतर पद्म पर स्थित दिखाया जाता रहा है, किन्तु कतिपय गुप्त-सिक्कों पर देवी को सिंहासन पर आसीन अंकित किया गया है। इनमें समुद्रगुप्त के राजा-एनी प्रकार के तथा द्वितीय चन्द्रगुप्त के पर्यंक प्रकार के सिक्कों के पृष्ठ भाग पर लक्ष्मी को सिंहासन पर बैठे अंकित किया गया है।

भारतीय मूर्तिकला में श्रीलक्ष्मी के अंकन शुंगकाल से ही मिलने लगते हैं। मध्यप्रदेश में विदिशा के निकट साँची के स्तूप-शिल्प में श्रीलक्ष्मी के अनेक रूप उत्कीर्ण पाये गये हैं। गज, चामर और छत्र के साथ राज्यलक्ष्मी को पहचान करना अत्यन्त सरल है। साँची के स्तूप संख्या दो पर राज्यलक्ष्मी के दो और विशाल स्तूप पर तीन अंकन मिले हैं। स्तूप दो के एक वेदिका-स्तंभ के चक्र-फलक में नमस्कार मुद्रा में देवी पद्म के पएगकोश पर खड़ी हैं। उनके अगल-बगल खड़ी दो सेविकाओं में से एक ने चामर तथा दूसरी ने छत्र और जलपात्र पकड़ रक्खा है। दूसरे वेदिया-स्तंभ पर देवी का अभिषेक करने वाले एक गज के ऊपर एक पद्म का और दूसरे के ऊपर एक छत्र का अंकन है। गज के ऊपर छत्र का अंकन केवल इसलिए किया गया है क्योंकि देवी के ऊपर फलक में स्थान का अभाव था। दूसरे गज के ऊपर पद्म का अंकन एक तो संगति

दिखाने के लिए किया गया होगा और दूसरे यह दर्शाने के लिए कि यह छत्र लक्ष्मी के लिए है जिनका आसन और लीला-पुष्प पद्म है। विशाल स्तूप के पश्चिमी तोरण पर देवी का एक स्थानक (खड़ी) मुद्रा में तथा उत्तरि तोरण पर दो आसनस्थ (बैठी) मुद्रा में अंकन हैं जिनमें देवी के ऊपर छत्र की उपस्थित है।

साँची-शिल्प में राज्यलक्ष्मी के फलकों में गज और छत्र अथवा चामर और छत्र का समावेश है, परन्तु कौशाम्बी से मिलते कतिपय मृत्फलकों पर चामर और छत्र से परिमण्डित राज्यलक्ष्मी की मनोहारी छबि दर्शनीय है। कई स्थानों से टूट जाने पर भी ई.पू. प्रथम शती में निर्मित कौशाम्बी के एक मृत्फलक पर राज्यलक्ष्मी अपने समूचे वैभव के साथ प्रतिष्ठित हैं। विकसित पद्म के कोश (कमलगट्टा) पर त्रिभंग मुद्रा में खड़ी और पार्श्व में चामर तथा छत्रग्राहिणी सेविकाओं से सेवित राज्यलक्ष्मी पद्मस्था, पद्महस्ता तथा पद्मवासा तीनों रूपों की छवि दर्शाती हैं। वस्त्र और अलंकारों से विभूषित देवी की भारी-भरकम शिरोभूषा में एक और अंकुश, परशु, वज्र आदि पाँच प्रतीक खुले हैं। शिरोभूषा में सुले प्रतीकों वाली देवी के अंकन तामलुक (पश्चिमी बंगाल), कौशाम्बी, अंतरंजीखेड़ा और अहिच्छत्रा (समी उ.प्र.) से मिले मृत्कलरों पर पाए गए हैं। कौशाम्बी का राज्यलक्ष्मी वाला सुन्दर मृत्फलक पटना के श्रीगोपीकृष्ण कानोडिया के निजी संग्रह में है। इसी साँचे से ढले कुछ मृत्खण्ड इलाहाबाद-संग्रहालय में हैं। छत्र और चामर से समन्वित ऐसी ही कुछ मृण्मूर्तियाँ लौरियान-दनगढ़ (बिहार) से भी मिली हैं और संप्रति कोलकाता के भारतीय संग्रहालय में संगृहीत हैं। छत्र और चामर से समन्वित राजलक्ष्मी का अंकन इलाहाबाद से मिली 'मूलकुमारामात्याधिकरणस्य' अभिलेखयुक्त एक गुप्तकालीन मृण्मुद्रा पर, एलोरा की कैलास गुफा में, उड़ीसा के मन्दिरों के द्वार के सिरदल पर भी जो लक्ष्मी उत्कीर्ण है वह भी छत्र और चामर जैसे राजचिह्नों के कारण राजलक्ष्मी ही है। इस प्रकार भारतीय शिल्प में राजलक्ष्मी का अंकन दो हजार वर्षों तक निरन्तर पाया जाता रहा है।

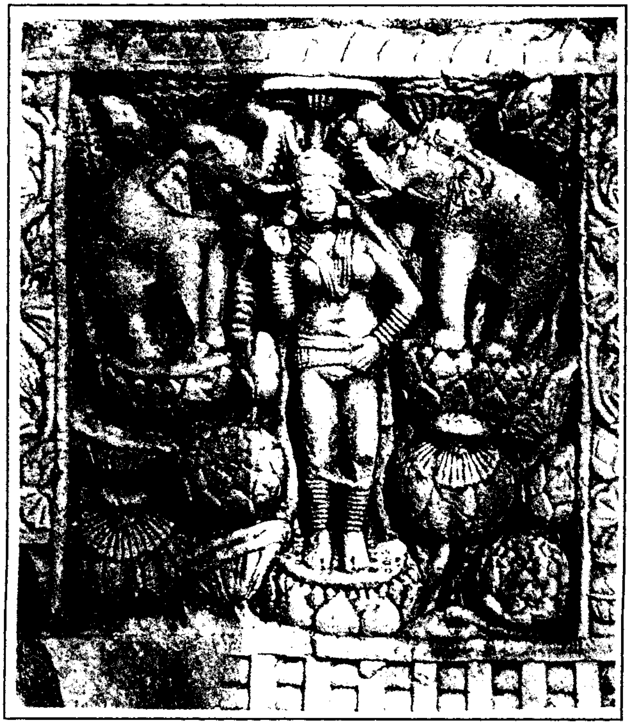

साँची, स्तूप सं० १, पश्चिमी तोरण, गजाभिषिक्ता एवं छत्र से विभूषिता राजलक्ष्मी

कृपया इस चित्र को मेरे इस लेख के छपे पन्नों के साथ वापस कर देवें।

राजतरङ्गिणी महाकाव्ये विवाहसंस्कारः

◆

डो. उमेशकुमार आर. अवस्थी

संस्कृतस्य ऐतिहासिकेषु महाकविषु सूर्यमिव देदीप्यमानो महाकविः कल्हणः कश्मीरनिवासी आसीत् स आढ्यब्राह्मणजातीयः ।[१] तस्य पिता चण्पकः चम्पको वा कश्मीराणां तदानीन्तनस्य राज्ञो हर्षस्य (१०८९-११०१ ई.) महामन्त्री आसीत् । सामान्यकश्मीरनिवासिनां विपरीतः स आपत्स्वपि स्वकीयं स्वामिनं प्रति एकनिष्ठः । महाराजहर्षस्य नृशंसहत्यासमये तत्र उपस्थितो नासीत् सः । महाराजहर्षेणैव प्रदत्तमहत्त्वपूर्णकार्यस्य परिपूर्त्यर्थमन्यत्र गतः सः । कल्हणः राजतरङ्गिण्यामेतस्य सम्पूर्णं विवरणं प्रस्तुतं करोति । कल्हणः स्वपितुः चरित्रं साहसिककार्याञ्च प्रति गर्वमनुभवति स्म ।

कल्हणस्य जन्म प्रवरपुरे (परिहासपुरे) सम्भवतः ई. १०९८ तमे वर्षेऽभवत् । ब्राह्मणवंशे उत्पन्नत्वेन संस्कृतभाषोपरि तस्य पूर्णं प्रभुत्वमासीत् । स बाल्यकालात्प्रभृतिरेव आत्मनः पित्रा साकमेव निवसति स्म । अत एव महाराजहर्षस्य विषये एवमेव हर्षातिरिक्तानां राज्ञां परम्परया तथैव च तेषां राज्यकालस्य समस्तैर्घटनाचक्रैः कल्हणः पूर्णतया परिचित आसीत् ।

कश्मीरीभाषानुसारं कवेर्नाम 'कल्हणः' आसीत् । परन्तु एतस्य संस्कृतरूपं 'कल्याणः' भवति । महाकविना मङ्खकेन स्वकृतौ 'श्रीकण्ठचरितम्' इत्यस्मिन्महाकाव्ये कल्हणस्योल्लेखं 'कल्याणः' इति नामाभिधानेन कृतं वर्तते । मङ्खकेन कल्हणस्य गुरोरलकदत्तस्याप्युल्लेखं कुर्वता कथितमस्ति यद् "अलकदत्तस्य प्रेरणया एव कल्हणेन कश्मीरस्थानां राज्ञामितिहासलेखनार्थं निश्चयः कृतः ।[२] कल्हणस्य या प्रखरप्रतिभा आसीत् तया यदि स इच्छति तर्हि उच्चराजकीयाधिकारिपदं प्राप्तुं प्रभवति स्म । किन्तु कश्मीराणां तात्कालिका दूषिता राजनीतिकस्थितिः – षड्यन्त्राणि अनाचारपूर्णरक्तपातं – अत्याचारातिरेकम् इत्यादिभिः कारणैः कल्हणेन राजनीतिनिर्लिप्तो भूत्वा राजकीयेतिहासलेखनस्य निश्चयः कृतः । तस्मात् कारणादेव स सशक्तेतिहासलेखने समर्थो जातः ।[३]

राजतरङ्गिणी महाकविकल्हणस्याद्वितीयेतिहासरचना वर्तते । अन्यापि कापि राजतरङ्गिण्यारिक्ता रचना कवेरासीद् वा नासीदित्यस्मिन्सन्दर्भे मतमतान्तरं वर्तते विदुषां मध्ये । रत्नाकरविरचिते 'सारसमुच्चयः' नाम ग्रन्थे प्राप्तोल्लेखैः ज्ञायते यत् कल्हणेन स्वस्य समकालिकराजाजयसिंहस्य जीवनमाधृत्य 'जयसिंहाभ्युदयम्' नाम कृतिरपि निर्मिता । तदतिरिक्तमनेन 'अर्धनारीश्वरस्तोत्रम्' इत्यपि रचितमित्युल्लेखोऽपि प्राप्तो भवति । यस्य विस्तृतविवेचनमस्ति प्रथमप्रकरणे । किन्तु प्राप्यतेऽधुना केवलमेका कृतिः तस्य महाकवेर्राजतरङ्गिणी नाम । राजतरङ्गिणी इतिहासग्रन्थो वर्तते तथापि तस्मिन् विविधसंस्काराणां प्रसङ्गानुकूलोल्लेखाः सन्ति तेषु संस्कारेषु अतीव महत्त्वपूर्णस्य विवाहसंस्कारस्यात्र लेखेऽस्मिन् निरूपणं कृतं वर्तते ।

विवाहसंस्कारः

चतुर्षु आश्रमेषु गृहस्थाश्रमः सर्वोत्कृष्टोऽभिमतो विदुषां, षोडशसंस्कारेषु च विवाहसंस्कारस्य गौरवपूर्णं स्थानमस्ति । विवाहेनैव गृहस्थजीवनं सुफलं सफलञ्च भवति । उपरमः, उद्वाहः, परिणयः, परिणायनः, पाणिग्रहणं, दारपरिग्रहः, दारकर्म, पाणिपीडनम्, करग्रह इत्यादयः शब्दा विवाहस्यैव पर्यायवाचिनः सन्ति । सूत्रग्रन्थेषु इमे शब्दाः पदे पदे प्रयुक्ताः सन्ति ।

विवाहस्यार्थः प्रयोजनञ्च

'वि' उपसर्गाद् 'वह्' धातोः 'घञ्' प्रत्यये कृते विवाहशब्दः सिद्धो भवति। वहनं वाहः, विशिष्टो वाहो विवाह इति। 'विवाहो विशिष्टं वहनम्' इति शब्दकल्पद्रुमः। यद्यपि विशिष्टं वहनं यस्य कस्यापि वस्तुनः सम्भवति तथापि विवाहशब्दो योगरूढित्वेन साम्प्रतं दारपरिग्रहणार्थं एव प्रयुज्यते।

ऋग्वेदानुसारं[३] विवाहस्योद्देश्यं गृहस्थाश्रमे प्रविश्य, देवकार्याणां सम्पादनाय अधिकारप्राप्तिः, वंशानुक्रमप्रवर्तनाय च सन्ततिप्राप्तिरस्ति। ऐतरेयब्राह्मणे[४] शतपथब्राह्मणे[५] च ऋषिभिः सन्तानप्राप्तिमेव विवाहस्य पूर्णतां मत्वा तन्महत्त्वं प्रतिपादितम्। आपस्तम्बधर्मसूत्रे[६] विवाहस्य प्रयोजनद्वयम् (१) भार्यायाः सहयोगेन धार्मिककृत्यानां सम्पादनम् (२) सन्तानप्राप्तिश्चेति। मनुस्मृतिकारः[७] अपत्यं, धर्मकार्यसम्पादनक्षमता, उत्तमरतिः, पितरेभ्य आत्मनश्च स्वर्गप्राप्तिरिति चत्वारि उद्देश्यानि भणति। तथाहि —

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितऽणामात्मनश्च ह॥[८]

राजतरङ्गिण्याः समाजेऽपि विवाहस्य इमान्येव प्रयोजनानि स्वीक्रियन्ते स्म। कल्हणः प्रत्यक्षमप्रत्यक्षञ्च एतेषां सङ्केतं कृतवान्। कविनाऽत्र बहुशः सन्ततिप्राप्तिरूपं प्रमुखमुद्देश्यं वर्णितम्।[९]

विवाहार्थं वरवध्वोर्योग्यता

योग्यतायां शरीर-गुण-कर्म-स्वभाव-रूप-शिक्षा-कुलादिकं विचारणीयं भवति। तद्विषये कन्याया वरस्यापि च विवाहयोग्यता बहुचर्चिता शास्त्रेषु। शतपथब्राह्मणं शारीरिकदृष्ट्या पृथुश्रोणिं, विस्तृतकुचां, क्षीणमध्याञ्च योषां प्रशंसति। आश्वलायनगृहसूत्रे[१०] बुद्धिरूपशीललक्षणसम्पन्नामारोग्याञ्च कन्यां विवाहेदित्युल्लिखितम्। भारद्वाजगृह्यसूत्रानुसारं[११] विवाहप्रसङ्गे चतुर्विषयेष्वेव विचारः कार्यः। तन्मते वित्तं, रूपं, प्रज्ञा, बान्धवमिति चत्वारि विवाहकारणानि। क्रोधरहितां, हर्षयतां, महिर्षी, अनन्यपूर्वां, यवयसीं भार्यां विन्देत इति वाराहगृह्यसूत्रस्य मतम्।[१२] मनुस्मृतौ[१३] कन्याया व्यक्तिगतपरीक्षातिरिक्तं कुलपरीक्षाऽपि वर्णिता। मनुः, याज्ञवल्क्यः, आश्वलायनश्चैते त्रयोऽपि समस्तगुणेषु सत्कुले एवाधिकं बलं ददाति। कल्हणोऽपि वरगुणेषु उक्तानामेव सङ्केतमितस्ततः करोति। तन्मते पुरुषस्याकृतिः, उदारता, सद्वंशः, तारुण्यं, वेषश्च कन्याम् आकर्षति स्म। विवाहयोग्यस्य पुरुषस्य चयने कन्या स्वतन्त्रासीत्। अतो हि कल्हणस्तां बहुशः पतिवरामिति भणति। स्वयंवरेषु चापि कन्या एव उपर्युक्तगुणयुक्तञ्च युवकं स्वीचकार।[१४]

वर्तमानसमयवत् पुरापि वरपक्षस्य जनाः कन्यां द्रष्टुं गच्छन्ति स्म। यद्वा तस्याश्चित्रं वीक्ष्य तत्सौन्दर्यज्ञानं प्राप्नुवन्। राजतरङ्गिण्याः कालेऽपि तथैवाभूत् तद्वा वै दूता दूतिकाश्च कन्यासौन्दर्य स्वभावज्ञानाय ययुः। कन्यायाश्चित्राणि चाप्यानीयन्ते स्म। कन्यायाः कस्यचिदङ्गस्य चिह्नेनापि तस्याः सौन्दर्यपरिज्ञानमभवत्।[१५]

विवाहकाले वरवध्वोरायुसीमा

वरवध्वोरायुसीमानं विषयीकृत्य सत्यार्थप्रकाशे[१६] संस्कारविधौ[१७] च स्वामिदयानन्दस्येदमभिमतं दृश्यते - "आषोडशाच्चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तं कन्यायाः, आपञ्चविंशदष्टचत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तञ्च पुरुषस्य विवाहकाल उत्तमः। वरस्यायुः स्त्रिया अपेक्षया न्यूनान्न्यूनं सार्धैकगुणमधिकतमञ्च द्विगुणं भवेत्। कल्हणस्य वर्णनान्यपि तदेव प्रतिपादयन्ति। कन्याया अवस्था (आयुः) षोडशवर्षेभ्यो न्यूना नाऽभवत्। पुरुषाणां कृते प्रायेण आयुबन्धनं नाऽभवत्। वंशवृद्ध्यर्थं प्रायेण ते विवाहमकुर्वन्। पुत्राभावे द्वितीयकन्याऽपि परिणेतुं योग्याऽभवत्। कस्यामपि अवस्थायां कन्यानां विवाहाय तासु विवाहविषये ज्ञानस्यावगमनस्य च बुद्धिरनिवार्यामन्यत। सा च बुद्धिःयुवावस्थायामेव सम्भवति। बालविवाहस्य प्रथा

तदा नासीत्।"

राजतरङ्गिण्यां कन्या विवाहोत्सुकापतिंवरा च निगदिता वर्तते। इदञ्च शब्दयुगलं कन्यायाः तरुणावस्थां, विवाहविषये तस्याः परिपक्व ज्ञानञ्च सङ्केतयति। स्वयंवरेऽपि कन्या स्वयमेव पतिं वृणोति स्म, तस्माद्धि कन्यायाः परिपक्वबुद्धेः कल्पना जायते। तस्मात् षोडष्याः तदुत्तरावस्थाया वा विवाहोऽभवदिति निश्चीयते। स्वपरिचयं ददत्या नागकन्यायाः "पित्रा विद्याधरेन्द्राय प्रदातुं परिकल्पितेति" वचनं तां व्यतिगतबाल्यकालां साधयति। उभयोः नागकन्ययोः शृङ्गारवर्णनमपि न त्वबाल्यम्, अपक्व बुद्धिं वा प्रकटयति। किन्तु यौवनमेव तेन द्योत्यते, तारुण्ये एव तथाविधशृङ्गारस्येच्छा सञ्जायते।[१८]

विवाहभेदाः

स्मृतिग्रन्थेषु[१९] ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचाख्या अष्टौ विवाहभेदाः परिगणिताः। विष्णुपुराणे विवाहप्रकाराः इत्थं सङ्गृहीताः सन्ति।

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः।
गान्धर्व-राक्षसौ वापि पैशाचश्चाष्टमोऽधमः॥[२०]

तथा च गरुडपुराणे -

चत्वारो ब्राह्मणास्त्वाद्यास्तथा गान्धर्वराक्षसौ।
राज्ञस्तथासुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः॥

आपस्तम्बधर्मसूत्रे[२१] बौधायनधर्मसूत्रे[२२] चापि तस्य वर्णनं विद्यते। एतेषु चाद्याश्चत्वारो ब्राह्मणस्य, गान्धर्वराक्षसौ राज्ञः, असुरो विवाहो वैश्यशूद्रयोः वर्णिताः। पैशाचो विवाहः सदैव गर्हितः। अत्र वयमतिसङ्क्षेपेण तेषां लक्षणानि पश्येम।

१. ब्राह्मः

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम्। आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तित इति मनुः। ब्राह्मो विद्या-चरित्र-बन्धुशीलसम्पन्नाय दद्यादाच्छाद्यालङ्कृताम् इति गौतमः। ब्राह्मे विवाहे बन्धुशीललक्षणसम्पन्नश्रुता रोग्याणि बुद्ध्वा प्रजां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्तिविषयेणालङ्कृत्य, इत्यापस्तम्बः। श्रुतिशीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽर्थिने कन्या दीयते स ब्राह्म इति बौधायनः।[२३]

२. दैवः

यज्ञं कुर्वते पुरोहिताय धनादिदानपुरस्सरं वस्त्रालङ्कारशोभिता दुहिता यत्र दीयते स दैवो विवाहो निगद्यते।[२४]

३. आर्षः

एतस्मिन् विवाहे जनको वरादेकं गोमिथुनं गृहीत्वा विधिपूर्वकं तस्मै कन्यां प्रायच्छत्। पूर्वां लाजाहुतिं हुत्वा गोमिथुनं कन्यावते दत्वा ग्रहणमार्ष इति बौधायनः।[२५]

४. प्राजापत्यः

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृत इति मनुः। आच्छाद्यालङ्कृत्यैषा सहधर्मं चर्यतामिति प्राजापत्य इति बौधायनः।[२६]

५. आसुरः

शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्वाऽवहेरन् स आसुर इत्यापस्तम्बः। ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्वा कन्यायै चैव शक्तितः। कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते इति मनुः।[२७]

६. गान्धर्वः

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च। गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुनः कामसम्भव इति मनुः।[२८]

७. राक्षसः

हत्वा छित्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात्। प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते।[२९]

८. पैशाचः

अचेतना, प्रमत्ता वा कन्या यदा छलाद् एकान्ते नीयते कामपरवशेन हठाच्च सम्भोगं कृत्वा विवाहो विधीयते स पैशाचः।[३०]

एषु तावदष्टविवाहेषु प्रथमचत्वारस्तु प्रशस्ता अन्तिमाश्च निन्दिता इति धर्मशास्त्रानुकूलम्। ब्राह्मणस्य कृते आद्याः षड्विवाहप्रकारा धर्म्याः तेष्वपि च प्रथमचत्वारः प्रशस्ताः। क्षत्रियस्यान्तिमाश्चत्वारो धर्म्याः। तेष्वपि राक्षसः प्रशस्तः। वैश्यशूद्रयोस्तु आसुरगान्धर्वपैशाचा धर्म्याः आसुरश्च प्रशस्तः तत्रापि प्राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु पञ्चसु प्राजापत्यगान्धर्वराक्षसविवाहा धर्म्या अभिमताः, आसुरपैशाचौ च द्वौ अधर्म्यौ स्मृतौ।[३१]

प्रशस्ता विवाहा एव समाजेऽङ्गीकार्याः, निन्दिताश्च परिहरणीया यतो हि "यथायुक्तो विवाहस्तथायुक्ता प्रजा भवति।"[३२]

राजतरङ्गिण्यामुक्तानां सर्वेषां विवाहानां सङ्केता विद्यन्ते। तेषु च युगानुसारं चरमचतुर्णान्तूल्लेखा बाहुल्येन विद्यन्ते। विशाखब्राह्मणनागकन्ययोः, जयापीड- कल्याणदेव्योः, इरावतीविद्याधरेन्द्रयोः, सुज्जिभागिककन्ययोः, हंसीचक्रवर्मणोः विवाहाः तोदानामेव द्योतकाः सन्ति।

विवाहविधिः

वधूवरचयनान्तरं विवाहविधिः निश्चिताऽभवत्, वाग्दानान्तरं शुभे मुहूर्ते लग्ने च विवाहयात्राभूत् सा वै वरयात्रा निगद्यते स्म। यदा वरयात्रा वधूगृहं प्राप तदा आसन-जलान्नमिष्टान्नादिभिः तस्याः सत्कारोऽभवत्, नार्यो मङ्गलगीतान्यगायन्। अतिथिसत्कारानन्तरम् एकस्मिन् सुसज्जिते विवाहमण्डपेऽग्निं पुरस्कृत् विवाह- संस्कारोऽभवत्। वेदप्रतिपादित-मन्त्राणामुच्चारणमक्रियत। एकः पुरोहितः सर्वं कृत्यं समपादयत् कन्यादानं-ध्रुवदर्शनं – अश्मारोहणं – लाजाहोम – सप्तपदी-प्रभृतयो विधयो विवाहसंस्कारे प्रमुखा आसन्। सप्तपदीविधेरनन्तरंयज्ञविधिंच समाप्य समुपस्थिता जनाः पुष्पैः लाजैश्च वधूवराभ्यामाशीर्वादं ददति स्म। निमन्त्रिता जनाश्च दम्पतिभ्यामुपहारान् समर्पयन्ति स्म। राजपरिवारेषु स्वयंवरस्य प्रथाऽभवत्। विशालायां राजसभायां नैकदेशीया राजान आगच्छन्। राजपुत्री च वरमालां गृहीत्वा क्रमश एकैकसमीपे ययौ। तस्याः सखी प्रत्येकं राज्ञो राजसूनोश्च परिचयमददात्। यञ्च राजतनया योग्यममन्यत तस्य कण्ठे मालां प्रत्यपर्यति स्म। तदनन्तरं प्रमोदोत्सवाः समभवत् महतासमारोहेण च समं विवाहसंस्कारो बभूव। विवाहानन्तरं वध्वाः पालनं ध्यानेन तत्परतया चाभवत्। "इयमस्तु पोष्या" इति वेदवाक्यं सदैव पत्यु मनसि अतिष्ठत्। पत्नी अपि पतिं देवमिव मत्वा तस्य सेवायां संलग्नाऽभवत्। पत्यौ दिवङ्गते सा स्वजीवनंशून्यंमत्वाऽग्नौ आत्मोसर्गं कृत्वा सती बभूव। विधवानां विवाहस्योल्लेखो राजतरङ्गिण्यां न प्राप्यते। एकस्मिन् पद्ये एव केवलं 'पुनर्भुवम्' शब्दस्य प्रयोगो

वर्तते येन तस्य सङ्केतं प्राप्नोति ।[३३] इत्थमस्माभिरत्र राजतरङ्गिण्यामुल्लिखितानां सन्दर्भानामाधारेणविवाहसंस्कारस्य विशदविवेचना प्रस्तुता वर्तते ।

सन्दर्भाः

१. वर्णेकर (डॉ.) श्रीधर भास्कर, संस्कृत वाङ्मय कोश, प्रथमखण्ड (ग्रन्थकार), प्रका. भारतीयभाषा परिषद्, कलकत्ता, प्रथम आवृत्ति, १९८८, पृ. २८७–२८८

२. मङ्खककृत श्रीकण्ठचरितम्, २५/७८–८०, काव्यमाला द्वारा प्रकाशित, १८८७

३. गोयल (डॉ.) प्रीतिप्रभा, संस्कृत साहित्य का इतिहास (लौकिकखण्ड), प्रका. राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर, राजस्थान, प्रथम संस्करण, १९९९, पृ.१४५

४. ऋ. १०/८५

५. ऐ. ब्रा. ३३/१/१, २/४

६. श. ब्रा. ५/२/१/१०

७. आप. ध. सू. २/५/११

८. मनु. ९/२८

९. तदेव, ९/२८

१०. राज. ७/१९५४

११. आश्व. १/५/३

१२. भा. गृ. सू. १/६

१३. वा. गृ. सू. १०/१

१४. मनु. ३/६–११

१५. राज. ८/१५३७, ७/२०२, २/१४७

१६. तदेव, १/२५०–२५५

१७. स. प्र., पृ. ११८

१८. संस्कारविधिः, पृ. ४०, ४१, १४२

१९. राज. १/६६, ६८, २०६–२०९, २१४

२०. विष्णु. पु. ३/१०

२१. आप. ध. सू. २/११/१७–२०

२२. बौ. ध. सू. १/११/२–९

२३. मनु. ३/२७, गौ. ध. सू. १/४/४, आप. ध. सू. २/११/१७, बौ. ध. सू. १/११/२

२४. मनु. ३/२८, गौ. ध. सू. १/४/७, आप. ध. सू. २/११/१९, बौ. ध. सू. १/११/५

२५. मनु. ३/२९, गौ. ध. सू. १/४/६, आप. ध. सू. २/११/१८, बौ. ध. सू. १/११/४

२६. मनु. ३/३०, गौ. ध. सू. १/४/५, बौ. ध. सू. १/११/३

२७. मनु. ३/३१, गौ. ध. सू. १/४/९, आप. ध. सू. २/१२/१, बौ. ध. सू. १/११/७

२८. मनु. ३/३२, गौ. ध. सू. १/४/८, आप. ध. सू. २/११/२०, बौ. ध. सू. १/११/६

२९. मनु. ३/३३, गौ. ध. सू. १/४/१०, आप. ध. सू. २/१२/२, बौ. ध. सू. १/११८

३०. मनु. ३/३४, गौ. ध. सू. १/४/११, बौ. ध. सू. १/११/९

३१. मनु. ३/२३–२५

३२. आप. ध. सू. २/५/१२/४, राज. ४/४६८, ५/३८७

३३. तदेव, २/८, १४७, १४८, ४८, ३/१२३, ३०७, ४४३, ४४५, ४/४६८, ७/१०, ५१५, ११९८, ८/७२४, १५३५, १६३८, ३५९, २३८९, १९२२, १९२३, १५३७, १९६९

हिन्दी साहित्य और सिनेरुपांतरण

◆

डो. प्रेमसिंह के. क्षत्रिय

फिल्में एक ऐसे कला माध्यम के रूप में हमारे सामने उपस्थित है, जिसमें अनेक कलाओं का पड़ा दिखाई देता है। भाषाई रुपकर कलाएँ तो फिल्मों में हमेशा ही अपना दखल रखती गयी हैं, परंतु साहित्यिक कृतियाँ के सिनेमाई रुपांतरण, सिनेमा में बोलियों और आँचलिकता की अनुगूँज, गीतों का निर्माण एवं प्रसार, भाषा-भाषी समाज की कलात्मक अभिरूचि एवं कला मानकों का विकास, सांस्कृतिक रंगो, ध्वनियों की उद्भावना और संदेश संप्रेषण तथा शिक्षण प्रक्रिया के द्वारा भाषा, साहित्य और संस्कृति का गठन फिल्मों का महत्त्वपूर्ण अवदान माना जा सकता है। हिन्दी फिल्में भी अपनी इस भूमिका में पीछे नहीं है। हिन्दी फिल्में, अधिकांशतः जिनका उत्पादन संगठित/औद्योगिक रुप में मुंबई में होता है, जिसे 'बोलीवुड' भी कहा जाता है।

हिन्दी भाषा (दुनिया की तीसरी सबसे अधिक बोली जाने वाली भाषा ही नहीं, अपितु हिन्दी जाति, जो मूलतः भारत के उतरी क्षेत्रों में निवास करती है) के जीवन सरोकारों, स्पंदन, भावात्मक संचार, आर्थिक स्थिति एवं वैचारिक बनावट को दर्शाती है। बाध्यताओं एवं भाषाई घेरेबंदी को चटखा देता है। हिंदी फिल्में में निर्माण व वितरण में हिंदीतर भाषा-भाषी लोगों की महत्त्वपूर्ण भूमिका होती है। फिल्म निर्माण एक सामूहिक कार्य है इसलिए हिंदी फिल्में की कुशलता, प्रभावोत्पादकता काफी बढ जाती है। अभिप्राय यह कि हिंदी फिल्म संसार भारतीय विविधता में एकता के सूत्र विकसित करता है। विभिन्न भाषाई भौगोलिक समूहों को इकट्ठा करके उनमें आपसी समन्वय स्थापित करता है। इस प्रकार हिंदी फिल्में अन्य क्षेत्रीय भाषाओं बंगला, तमिल, कन्नड़ आदि की तुलना में अधिक विस्तृत लक्ष्य को प्रस्तावित करती हैं। जहाँ हम बाकियों को क्षेत्रीय सिनेमा कह सकते हैं वहीं अपनी निर्माण प्रक्रिया को उद्यमी चरित्र के चलते तथा समस्त भारतीय प्रतिनिधित्व (अभिनय, संगीत, तकनीक, संपादन वितरण) के समाहारन होने के कारण हिंदी फिल्मों को राष्ट्रीय, न कि केवल उत्तर इन फिल्मों के दर्शक भारतीय भूखंड के हर हिस्से में मौजूद हैं। वे लोग भी जिन्हें न तो ठीक से हिंदी लिखनी, पढनी, बोलनी आती है वे भी हिंदी फिल्में देखते है और उसका संदेश ग्रहण करने में सक्षम होते हैं। साथ ही, हिंदी फिल्में राष्ट्रीय विमर्श के मुद्दों को लगातार गंभीरता और सहजता से उठाती है। भारत की राष्ट्रीय संस्कृति, सामाजिक परिवर्तन राजनीतिक घटनाचक्र का बैरोमीटर बनकर हिंदी फिल्में भारतीय राष्ट्र की मुख्य चिंताधरा का उद्घाटन करती हैं। अपने इन्हीं गुणों के चलते हिंदी फिल्में सच्चे अर्थों में भारत के राष्ट्रीय सिनेमा से अभिहित किया जाता रहा है। फिर भी, अपनी भाषाई बनावट के चलते हिंदी फिल्में हिंदी समूहों में सर्वाधिक लोकप्रिय हैं।

भाषा प्रसार उसके प्रयोक्ता-समूह के संस्कृति और जातीय प्रश्नों को साथ लेकर चला करता है। हिन्दी फिल्में निश्चय ही हिन्दी भाषा के प्रचार-प्रसार में अपनी विश्वव्यापी भूमिका का निर्वाह कर रही है। उनकी यह प्रक्रिया अत्यंत सहज, रोचक, संप्रेषणीय और ग्राह्य हैं। हिन्दी; हिन्दी यहाँ भाषा, साहित्य और जाति तीनों अर्थों में ली जा सकती है। मुद्दे के प्रचार-प्रसार के माध्यम के रूप में जब हम हिन्दी फिल्मों पर दृष्टिपात करते हैं तो निम्नलिखित मुद्दे महत्त्वपूर्ण ढंग से उभरते हैं

(१) भाषा का प्रचार-प्रसार
(२) साहित्यिक कृतियों का फिल्में रुपांतरण

(३) फिल्मी गीतों की लोकप्रियता
(४) हिन्दी की उपभाषाओं, बोलियों का सिनेमा
(५) कलात्मक आलोचनाशास्त्र का निर्माण

हिन्दी फिल्मों में ध्वनि का आगमन हालांकि १९३१ ई. (आलम आरा, आर्देशिर ईरानी) में होता है परंतु १९१२ में ही दादा साहब फाल्के की फिल्म 'राजा हरिश्चंद्र' (भारत की पहली फीचर फिल्म) में उपशीर्षकों की भाषा हिन्दी की उस विशिष्ट शैली (जो आज बोलचाल में प्रयोग होती है तथा जिसमें विश्वस्तर पर पनपने की संभावना है, जिसे संयुक्त राष्ट्र संघ में भी स्वीकृत कराया जा सकता है) के दर्शन होते हैं, जो बाद में हिन्दी भाषी समूहों में लोकप्रिय होती चली गई । इस फिल्म के शीर्षकों को देखें तो हम पाते हैं कि इसमें लगभग ९५ शब्दों का प्रयोग हुआ है, उनमें से ८ उर्दू में है बाकी संस्कृत और हिन्दी के है । 'साड़गता' शब्द मराठी भाषा का है । एक-दो में वर्तनी की अशुद्धता भी है । पहली फिल्म में ही भाषा की व्यापकता हमें दीखती है । हिंदी फिल्मों ने हिन्दी की ऐसी भाषा-शैली विकसित करने और उसे गैर हिन्दी भाषी क्षेत्रों, भारतेत्तर जनसमूहों में प्रचलित करने में मदद की जो आज हर जबान में फूटती हैं ।

हिंदी फिल्मों की भाषा को लेकर भी भ्रम पैदा किया जाता रहा है । अपने हाल के ही एक लेख में प्रो.हरीश त्रिवेदी ने इस भ्रम का तर्कसंगत निराकरण किया है कि हिंदी फिल्मों की वास्तविक भाषा उर्दू है । फिल्मों के नामकरण, संवाद, लेखन और गीतों के विश्लेषण के कुछ फिल्म विचारकों ने सिद्ध किया था कि हिंदी फिल्मों को कायदे से उर्दू फल्म कहा जाना चाहिए लेकिन न तो नामकरण और न ही संवादों के आधार पर यह सिद्ध किया जा सकता है कि हिंदी फिल्में में उर्दू का वर्चस्व है । गीतों में अवश्य ही उर्दू शब्दों की प्रचुरता दिखाई देती है लेकिन इस उर्दू को हिंदी के निकट कहा जा सकता है ।फिल्में भाषाई प्रचार को गति कैसे देती है ? इस प्रश्न का उत्तर साफ है कि फिल्में मात्र मौखिक भाषा का ही आलंबन नहीं ग्रहण करती वरन् मौखिक भाषाओं के साथ दृश्य भाषा पूरक के रुप में साथ-साथ चला करती है । हिंदी फिल्मों ने भी बड़े अनुभव के बाद अफनी दृश्य भाषा का प्रयोग करते हैं । मसलन यहाँ यहा वहाँ बैठने के लिए तर्जनी के संकेत । 'यहाँ' के लिए तर्जन के साथ अन्य अंगुलियां भी साथ जुड़ी होती हैं जबकि 'वहाँ' के संकेत में वह अकेली और तनी हुई होती है । यदि संदर्भ बैठने (स्वागतोपरांत आदि) का हो तो हम किसी भी भाषा में बोलते हुए इस तरह की देह भाषा का प्रयोग करते हैं । मौखिक भाषा को न जानने वाला या कम जानने वाले व्यक्ति संकेतों को ग्रहण करते हुए भाषाई आरोह और अवरोह के आधार पर पूरा अर्थ समझ जाता है । फिल्मों में दृश्य की तालक मौखिक भाषा की बाधाओं को दूर कर उसे अधिक संप्रेषण बना देती है इसलिए वे निभाषी समूहों तक अपने अर्थ का प्रकाशन संभव कर पाती है । हिंदी फिल्मों की दृश्यता हिंदी भाषा के अर्थ प्रसार में सहायक रही है । भारत में प्रतीकों की प्रचुरता और प्राचीनता अर्थ संप्रेषणीय में कारगर सिद्ध हुई है । इन प्रतीकों उदाहरणतः 'शिवलिंग' या 'बांसुरी' की वर्तनियाँ भिन्न होने के बावजूद उन्हें पूरे भारत के लोग ग्रहण कर लेते है । हिंदी फिल्मों ने इस प्रतीकात्मकता को अपनाकर अपनी संप्रेषणीयता गैर हिंदी भाषी क्षेत्रों में सुनिश्चित की है । दृश्य भाषा के विकास और प्रतीकात्मकता बुनावट के सहारे हिंदी, हिंदी फिल्में के माध्यम से उन जनसमूहों में समाहन और लोकप्रिय हुई जो किसी अन्य माध्यम से संभव न थी ।

हिन्दी फिल्मों ने हिन्दी साहित्य को भी आम लोगों, वे लोग भी जो निरक्षर है या फिर हिन्दी पढ नहीं सकते — या पढना नहीं चाहते, देशी-विदेशी दोनोंद्ध तक पहुँचाने में असफलता अर्जित की है । हिन्दी साहित्य

की महत्त्वपूर्ण कृतियों – शतरंज के खिलाड़ी, तीसरी कसम, चित्रलेखा, सूरज का सातवाँ घोड़ा, माया दर्पण, तमस, सारा आकाश पर फिल्में बनी हैं। हिंदी साहित्य का व्यापक प्रसार पूरे विश्व में फिल्मों के जरिए हुआ है।साहित्यिक कृतियों का सिनेमाई रुपांतरण साहित्य को नी संचारात्मक और संप्रेषण शक्ति प्रदान कर देता है। निरक्षर लोग और गैर भाषाई लोगों तक भी साहित्य की पहुँच इसके फलस्वरुप हो जाती है। यदि देखें तो हम पाते है कि साहित्य-संरचना का मूलाधार भाषा है जबकि वहाँ साहित्य जब फिल्में पर्दे पर आता है तो दृश्य उसके उसके केंद्र में होता है। भाषाओं का भूगोल सीमित और दृश्यों का व्यापक होता है। जरुरी नहीं कि दृश्य हमेशा असीमित भौगोलिक विस्तार को संबोधित करने की क्षमता रखते हैं। इसे एक उदाहरण से समझा जा सकता है। अंडमान द्वीप में कई आदिवासियों ने अपने ऊपर से उड़ते हवाई जहात को देखा तो उन्होंने इसे विराट पक्षी के रूप में परिकल्पित किया। दृश्य यथार्थ बिम्बों के अभाव में अपना अर्थ संप्रेषण नहीं कर सकते हैं लेकिन भाषा कि तुलना में वे अधिक संप्रेषण कहे जा सकते हैं। पहाड़, पेड़, पक्षियों के दृश्य पूरी मानवता को संबोधित कर सकते हैं लेकिन हवाई जहाज सीमित लोगों की पहुँच के चलते सीमित लोगों तक ही अपने अर्थ का प्रतिपादन करने में सक्षम होते हैं। माथे की विंदी एक सांस्कृतिक प्रतीक होने के चलते भारत के विभिन्न भाषा-भाषी समूहों पर हैं। माथे की विंदी एक सांस्कृतिक प्रतीक होने के चलते भारत के विभिन्न भाषा-भाषी समूहों पर हैं। माथे की विंदी एक सांस्कृतिक प्रतीक होने के चलते भारत के विभिन्न भाषा-भाषी समूहों पर सहज ही अर्थ प्रकट कर सकती है परंतु पश्चिमी दुनिया के लिए उनका अर्थ व अभिप्राय लगाना कठिन होता है। संस्कृति बिम्बों के द्वारा निर्मित होती है, भाषा उनकी सहायक होती है। हिंदी साहित्य की महान कृतियों का फिल्म विध में रुपांतरण उनकी लोकप्रियता और पहुँच को सुनिश्चित करता है। 'तीसरी कसम' फणीश्वरनाथ रेणु की महत्त्वपूर्ण कहानी है। इस पर बासु भट्टाचार्य ने जब फिल्म का निर्माण किया ता वह गैर हिंदी भाषियों के लिए भी सहज-सप्रेष्य हो उठी। उसमें गानों ने अतिरिक्त ऊर्जा का समावेश करा दिया और उनकी व्यापकता को सुनिश्चित कर दिया।

फिल्म गीत अपनी संगीतात्मकता के चलते अधिक संचारात्मक प्रकृति के होते हैं। हिन्दी फिल्मी गीत उन लोगों की जबान भी चढ़े दिखाई देते हैं जिन्होंने हिन्दी को कभी व्यवस्थित ढंग से पढ़ा नहीं। इन गीतों के माध्यम से हिन्दी दुनिया के विभिन्न भागों तक पहुँची। गीत-आसानी से हमारी स्मृति का अंग बन जाते हैं, इसलिए भाषाई प्रचार-प्रसार का सहज, दीर्घजीवी माध्यम बनते हैं। हिन्दी फिल्मी गीतों में भी यह गुण विशेषतौर पर मौजूद है। कोई भी समाज या राष्ट्र अपने गीतों के माध्यम से अपने हृदय को खोलता है। पहले निम्न गीतों पर एक दृष्टि डालते हैं –

जब दिल ही टूट गया (१९४६, शाहजहाँ)

वतन की राह में वकतन के नौजवों (१९४८, शहीद)

लारा लप्पा लारा लप्पा (१९४९, एक थी लड़की)

मेरे पिया गए रंगून, किया है (१९४९ पतंगा)

तेरी दुनिया में दिल लगता नहीं (१९५०, बावरे नैन)

तू गंगा की मौज, मैं जमुना का (१९५२, बैजूबावरा)

दे दी हमें आजादी (१९५४, जागृति)

मेरा जूता है जापानी (१९५५, श्री ४२०)

डम डम डिगा डिगा, मौसम (१९६०, छलिया)

इंसाफ की डगर पर (१९६१, गंगा-जमुना)

मेरा रंग दे बसंती चोला (१९६५, शहीद)

सजन रे झूठ मत बोलो (१९६६, तीसरी कसम)

झूठ बोले कौवा काटे (१९७३, बॉबी)

मै तो आरती उतारूं रे (१९७५, जय संतोषी माँ)

दीदी, तेरा देवर दीवाना (१९९०, हम आपके है कौन)

ईलू ईलू (१९९०, सौदागर)

उपरोक्त गीत बदलते सामाजिक परिदृश्य के साथ-साथ अपनी लोकप्रियता का संकेत भी करते हैं। अपने संगीतात्मक विधन, खूबसूरत शिल्प और संचारधर्मी तेवर के चलते ये गीत भाषाई समूहों के साथ-साथ विभाषाई जनों तक पहुँचे और उनका कण्ठहार बने। इन गीतों में निजी दर्द के साथ राष्ट्रीयता, आध्यात्मिकता, सामाजिक संबंध, जीवन-मृत्य के प्रश्न, कॉमेडी और वनयात्मक सरंचनाओं को सहज ही देखा जा सकता है। गीतों को जब संगीत का आलंबन मिलता है तो उनकी यात्रा लंबी हो जाती है। वे अपने इतिहास और भूगोल का अतिक्रमण करने की क्षमता अर्जित कर लेते है। हिंदी फिल्मी गीतों ने देश और विदेश की लंबी यात्राएं करने में असफलता पायी है। इनके माध्यम से हिंदी भाषा और संस्कृति भावपूर्ण प्रवाह के रुप मे जन-जन तक पहुँची।

किसी भाषा, साहित्य का विकास उसके आलोचना-शास्त्रो के बिना संभव नहीं होता। आलोचना शास्त्रो से मानदंडों का निर्माण भाषाई समूह के विविध कलारुप तय करते हैं। हिन्दी भाषा की संचारात्मकता, शैली, वैज्ञानिक अध्ययन, जन संप्रेषणीयता, पटकथात्मकता के निर्माण, संवाद लेखन, दृश्यात्मकता दृष्य भाषा, कोड निर्माण, संक्षिप्त कथन, बिम्ब धर्मिता, प्रतीकात्मकता, भाषा-दृश्य की अनुपातिकता आदि मानकों को हिन्दी फिल्मों ने गढ़ा है। 'इंडियन डायसपोरा' विश्वस्तर पर एक नयी अवधारणा और सच्चाई है। हिन्दी फिल्में हिन्दी भाषा, साहित्य और संस्कृति का लोकदूत बनकर इन तक पहुँचने की दिशा में अग्रसर हैं।

संदर्भ ग्रंथ

१. झाँसी की रानी, वृंदावन लाल वर्मा

२. मृगनयनी, वृंदावनलाल वर्मा, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली।

३. देवदास, शरतचन्द्र चट्टोपाध्याय, प्रकाशख — जी.सी.एस. पब्लिकेशन।

४. ओथेल्लो, विलियम शेक्सपीयर

५. गोदान, मुन्शी प्रेमचन्द

६. सरस्वती चन्द्र, गोवर्धन त्रिपाठी, प्रकाशन — अरुणोदय प्रकाशन।

चतुर्दिक महाराज, शक्र तथा मार का शिल्प में अंकन

◆

डॉ. प्रो. चंद्रशेखर गुप्त

बौद्ध साहित्य में चतुर्दिक महाराजाओं का अंकन सामान्य रूप से मिलता है। चारों दिशाओं को विभिन्न व्यंतर समूहों में बाँट कर उनके प्रमुखों की नियुक्ति की गयी है। ये क्रमश: इस प्रकार जाने जाते हैं – उत्तर दिशा में यक्ष और उनके प्रमुख वैश्रवण; पूर्व में गन्धर्व और उनके प्रमुख धृतराष्ट्र, दक्षिण में कुम्भाण्ड और उनके प्रमुख वीरूढक तथा पश्चिम में नाग और उनके प्रमुख विरूपाक्ष, इन चार प्रमुखों को चार महाराज (चत्वारो महाराज्ञो) कहा गया है। भरहुत स्तूप के शिल्पांकनों में चारों को यक्ष कहा गया है। यक्ष, राजा कहलाते हैं और उन के राजा, राजराज कहलाते हैं। कुबेर यक्षराज, राजराज, यक्षाध्यक्ष, यक्षराट आदि नामों से जाने जाते हैं। अत: प्रतीत होता है कि यों सभी गौण देवता या देवियाँ व्यतर – देव श्रेणी के माने जाते थे, साथ ही यक्ष रूप में भी जाने जाते थे।

शक्र, इन्द्र (देवताओं के राजा) के बौद्ध संस्करण के रूप में ज्ञात होते हैं। महाभारत में शक्र एक यक्ष रूप में भी वर्णित है जो देवराज शक्र से भिन्न व्यक्तित्व के रूप में जान जाते हैं। इन्द्रकील पर्वत की गुफा में भगवन् बुद्ध के दर्शन के लिए देवराज शक्र तथा यक्ष दोनों के एक साथ उपस्थिति होने के प्रसंग से इस तथ्य की पुष्टि होती है। सर्वश्री अरुण कुमार शर्मा, बी.आर. मणि तथा जी.एस. ख्वाजा द्वारा सम्पादित पुरामंथन शोध पत्रिका में इस विषय पर मेरा एक अभिलेख प्रकाशित है।

मार, बोधि प्राप्ति के लिए तपस्यारत सिद्धार्थ को डिगाने के लिए अपनी कन्याओं तथा सेना सहित उपस्थित हो कर उन्हें विचलित करने की असफल प्रयास करता है। यह सनातन हिन्दू तथा श्रमण जैन परम्परा के मदन (कामदेव) तथा कमठ से (क्रमश:) अभिन्न प्रतीत होता है। मार – विजय प्रसंग, आरम्भिक बौद्ध शिल्पांकन में एक रिक्त शिला (जिस बोधि मण्ड, वज्रासन, वज्रशिला, आदि नामों से भी सम्बोधित किया तथा तपरत बुद्ध के प्रतीकरूप में दर्शाया गया है। तथा कभी कभी क्रूर भावभंगिमवाले आक्रमणकारी मार सैनिकों सशस्त्रत्रिकारो (मोट, काम आदि के मानवी रूप सहित भी अंकित किया गया है।

उत्तरवर्ती काल में 'मार-आक्रमण' नामक यह प्रसंग बड़े विशाल एवं भव्य रूप में शिला तथा चित्र में

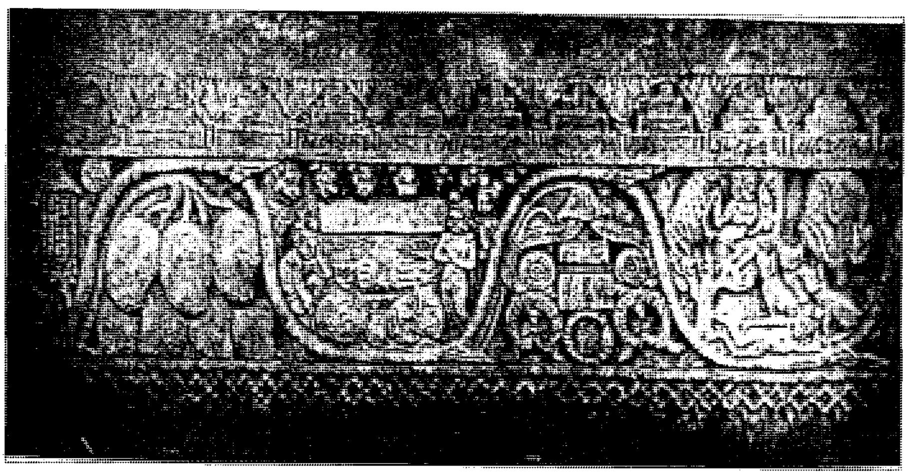

प्रकट किया गया है। मार तथा उसके इन सैनिकों को यक्ष रूप में भी मान्यता मिली है। अजंता की वाकाटककालीन गुफा में मार आक्रमण के भव्य दृश्य का अंकन शिल्प तथा चित्र दोनों विद्याओं में प्राप्त होता है। चतुर्दिक महाराज, शक्र तथा मार इन तीनों के यक्ष – स्वरूप का, भरहुत स्तूप के ही एक जातक कथांकन में दर्शन होता है। अगली पंक्तियों में इस शिलापट्ट का वर्णन तथा विवेचन किया जा रहा है।

इस शिल्पांकन में एक महत्त्वपूर्ण कथानक अंकित है। उष्णीश के उपरी भाग में समानान्तर पट्टिकाओं के मध्य लहराकर पद्मनाल बनी है जिसके निवर्त्तानो में प्राय: जातक कथा तथा नन्दीपद का अलंकरण है। पट्टिकाओं में विविध प्रकार के भाँतो की कतार अंकित हैं। उपरी कतार पर एक छोटा अभिलेख खुदा है जिस की चर्चा आगे की जायेगी। इस अंकन के मध्य भाग में जलती हुई चिता, उस के दोनों छोरों पर क्रमश: एक नाग तथा एक मानवाकृति; निचले भाग पर जुड़े ही हाथों के दोनों ओराद्दो विशाल मुंड, बाँयी और बाँया हाँथ सिर पर रखे चिंतामग्न और दायी ओर अंजलिमुद्रा में खड़ा एक व्यक्ति, उस के पीछे इसी भाँति खड़े चार अन्य व्यक्ति तथा उपरी भाग में एक आयताकार चबूतरे के पीछे चार सिंहो (जिन में से एक का लगभग तीन चौथाई भाग और शेष कासिर मात्र है) का, चबूतरे के सामने वाली दीवार पर पंचांगुलोंका अंकन बना हुआ है। इस दृश्यांकन की व्याख्या अलग अलग रूपों में की गयी है जो मुख्यत: 'उरग जातक' (क्र. २५४) पर आधारित है। इस जातक के अनुसार एक पूर्व-जन्म में बोधिसत्व एक किसान के रूप में जन्मे। उन के छह व्यक्तियों के परिवार में पत्नी, पुत्र, पुत्र-वधू, पुत्री और एक दासी का समावेश था। वे सभी अत्यन्त नि:स्पृह वृत्ति के थे। वे खेती कर अपनी जीविका अर्जित करते थे।

एक बार वे अपने पुत्र के साथ खेत में काम कर रहे थे, तभी पुत्र को साँप ने काट लिया। पुत्र की मृत्यु का सन्देश भेज, सभी को इकट्ठा कर, उन्होंने दाह संस्कार कर, पुन: अपने काम को शुरू कर दिया। शरीर की अनित्यता, मृत्यु की अनिवार्यता, उस के लिए शोक करना व्यर्थ और अपने काम के प्रति निष्ठा आदि उनके गुणों से प्रभावित हो शक्र बधाई देने उपस्थित होता है तो बोधिसत्व को धर्म-मार्ग से डिगा न पाने के कारण मार की निराशा और हार आदि का यहाँ निराशा में सिर पर हाथ रखे व्यक्ति के रूप में प्रदर्शित है। कुछ विद्वान हाथ गोड़ खड़े व्यक्ति को शक्र तो कुछ उसे ही बोधिसत्व बताते हैं। निराशा में बैठे व्यक्ति को कुछ ने इन्द्र तथा चारों सिंह मुखों को इन्द्र के आगमन पर गर्जना करनेवाले सिंहो के रूप में माना है। निचले भाग में बने दोनों महा मुंडों को पिशाच मुंड माना गया है, जो शव का भक्षण करते हैं। इस शिल्पांकन की उपरी पट्टिका पर तत्कालीन ब्राह्मी लिपि में आठ अक्षरों का एक छोटा अभिलेख उत्कीर्ण है, जो दो-दो खड़ी ''पाइ''यों के मध्य है। यह लेख है – 'द दिनक मोच क मो' और इस की व्याख्या भी विभिन्न प्रकार से की गयी है। एलेक्झेंडर कनिंघम ने इस अभिलेख का संस्कृत रूप 'दण्डानि कर्म – चक्रम' मानकर 'कर्म के लिए दण्ड देने का स्थान' यह अर्थ बताया। यह बौद्ध परंपरा के सोलह नरकों के सन्दर्भ में व्याख्यायित किया गया है। बेनी माधव बरुआ ने इसी को 'दृढ़ निष्क्रम चक्रम' के अर्थ में प्रतिपादित किया है। उन्होंने ही 'उरग जातक' से इस स्मशान दृश्य की पहचान की थी। ल्युडर्स ने बरुआ का संस्कृत पाठ स्वीकारा पर उन के दिये अर्थ को माना न पहचान को। उनके मतानुसार इस अभिलेख का 'दृढ संयम का कर्म' अर्थ सही था। इस के अतिरिक्त चिता के पास बनी आकृति को, जिसे बरुआ ने बोधिसत्व के मृत पुत्र रूप में पहचाना था, उन्होंने छिपकली, 'शाकमग्न निराश व्यक्ति को मार और खड़े हुए शक और साथ ही चारों दिग्पालों के अंकन के रूप में सुझाया था।

इस शिल्पांकन पर सब से नवीन प्रकाश डाला है - डॉ. (स्व.) आशीर्वादी लाल श्रीवास्तव ने। उन्होंने पूर्ववर्ती विद्वानों की विवेचना की चर्चा करते हुए एक विशेष प्रतिक 'पंचाड़-गुल'का प्रतिपादन किया, जो भारतीय

परंपरा में जन्म से लेकर मृत्यु पर्यंत हमारे सांस्कृतिक क्रिया-कलापों में साथ चलता है। इस सन्दर्भ में उन्होंने एक विस्तृत तथा अर्थगल्भ विवेचन किया है; किन्तु जहाँ पिशाच मुंडों के बीच में बने जुड़े हाथो (?) के पंचाङ्गुल का पूर्ववर्ती विद्वानों में से किसी के द्वारा भी उल्लेख तक नहीं किये जाने की चर्चा है, वहीं सिंह-मुखों के सम्मुख बने आयताकार चबूतरे के सामनेवाली दीवार पर बने छह पंचाङ्गुलों का भी उल्लेख नहीं किया गया है। क्या इस का कारण दोनों की भिन्न भिन्न अंकन-पद्धति है ? पहला अंकन, जो दोनों हथेलियों को नमन — मुद्रा में जुड़ा और त्रिआयामीय है, वहीं दूसरा अंकन एक (दाँयी) हथेली छह बार रेखांकन स्वरूप में है। किन्तु दोनों स्थानों में हाथों या हथेलियों का ही चित्रण है, इस में कोई सन्देह नहीं।

दूसरे अंकन की, हथेली से बनी चाप/थापे (परंपरागत रूप में 'थापा' कहलाती है) से तथा इस की रेखांकन से अधिक निकटता दिखाई देती है। इस प्रतीक की लोकप्रियता का पहला आधार कारण- 'पाँच की संख्या' तथा दूसरा महत्त्वपूर्ण कारण, 'कर्म की प्रेरणा'- प्रतिपादित किया गया है। हथेली के थापे के अंकन के मूल में आशीष (या आशीर्वाद दोनों) और मंगल कामना की भावना अभिव्यक्त होती प्रतीत होती है। देवी-देवताओं का एक उठा हुआ हाथ 'वरद' (वर देने वाला) कहलाता है। इसे 'अभय' भी कहा जाता है जो सभी कष्टों या अनिष्टों से मुक्ति देने का भाव प्रकट करता है। इसी भाँति, शुभ कार्य निष्कंटक सफलता प्राप्त करें, इस की शुभ कामना और कनिष्टों द्वारा किये गए शुभकारी कार्यों के शुभ शुभाशीष देने के उद्देश्य से 'पीठ थपथपाना' या 'सर पर हाथ फेरना यह भावना इस थापने के पीछे निहित है। यह प्रशंसा या शाबाशी का भी परिचायक है। इस शिल्पबद्ध के उपरी भाग के अभिलेख की विभिन्न व्याख्या तो हम देख चुके हैं किन्तु उस पर चर्चा करने के पूर्व लेख के वाचन पर दृष्टिपात करना उपयुक्त प्रतीत होता है। इस अभिलेख का पाठ वाचन के एक अक्षर के आलावा बाकी सारा उचित प्रतीत होता है। पहला अक्षर निश्चित रूप से 'द' है किन्तु दूसरा नहीं। वास्तव में दूसरा अक्षर भी सभी विद्वानों द्वारा 'द' पढ़ा गया है। यह अक्षर 'ड़' है और दोनों अक्षरों के उच्चारों के तुलनात्मक स्वरूपो के अनुशीलन से यह स्पष्ट हो जाता है। अतः लेख का वाचन इस प्रकार करना उचित होगा —

॥ दडनिकामो चकमो ॥

'चकम' शब्द (सं-संक्रमण) चंक्रमण का प्रतिनिधित्व करता है। इस का शाब्दिक अर्थ — एक स्थान से दूसरे स्थान पर जाना, और टहलना होता है। कनिघंम ने 'कर्म के लिए दण्ड देने का स्थान' माना है तो बरुआ ने 'वह राह माना है, जहाँ से लौटा ना जा सके'। बोध गया में बोधि वृक्ष के समीपे ऐसा ही, एक 'चंकम' स्थान है जो बुद्ध के जीवन के प्रसंग से जुड़ा है। भगवन् बुद्ध के आरम्भिक शिल्पांकन में उन के चलने की प्रक्रिया पद्म पुष्प के रूप में की गयी है। पाद-युगल का प्रतीकात्मक अंकन उन की पूजा हेतु योजित है। लाक्षणिक अर्थ की दृष्टि से 'चकम' की एक और व्याख्या जन्म-मृत्यु के फेरे से की जा सकती है। बौद्ध निर्वाण सनातनी परम्परानुसार मुक्ति (मोक्ष) मिलने तक जीवात्मा का मर्त्यलोक में आना-जाना रहता है। आदि शंकराचार्य के दर्शन में आवागमन का यह सिलसिला भली भांति विवेचित है। उनके— 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणं, पुनरादि जननी जठरे शय नम्।

इद संसारे भयदुस्तारे
कृपयाऽपारे, पाहि मुरारे ॥ चर्पटमञ्जरी - ४ ॥

इस उदधरण में जन्म-मरण की यह प्रक्रिया वर्णित है।

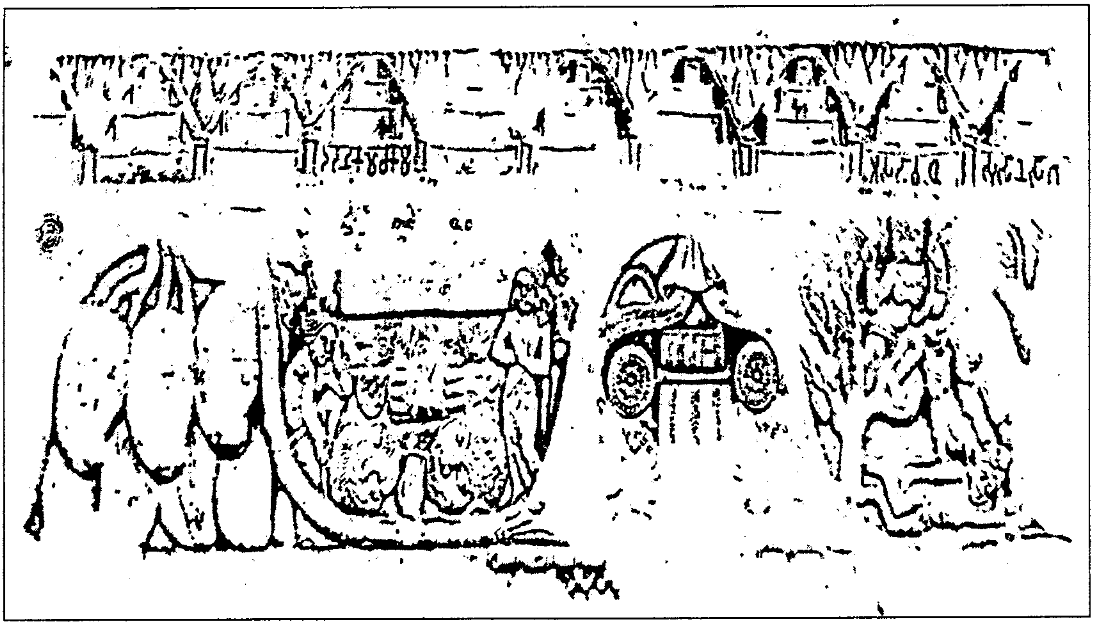

इस संस्कृत श्लोक का सुंदर भावानुवाद रायबहादुर डो. हीरालाल ने हिन्दी की बधेली बोली में इस प्रकार किया है –

'पुन पुन जनम मरन पुन पुन के
माता कूंख परब पुन पुन के।
या संसार अपार डरावन
हे हरि रच्छा कर दयाल बन ॥

जो जनमता है वह मरता है; अमरत्व की ओर प्रेरित करती भारतीय सोच हमारी संस्कृति के पग-पग पर यही दर्शाती है – परिवर्तिन संसार मृतः को वा न जायते।

और इसी की दार्शनिक वैदिक प्रार्थना है –

'असतो मा सत गमय
तमसो मा ज्योतिर्गमय
मृत्यो र्मा अमृतामगमय।'

राष्ट्रसंत तुकड़ोजी महाराज ने इसी प्रार्थना का जन सामान्य में प्रचार-प्रसार करने के उद्देश्य से इस भाव का मराठी में भावानुवाद इस प्रकार किया है –

'हे ईश्वरा असतातूनि
आम्हास ने सत्याकडे
घे अन्धकापातुनी पुढे
ह्या प्रकाशाचे धडे।

या जन्म-मरणाच्या मुखातुनी
काढूनी कर तू अमरणा

[सर्वांमुखातुनी एकू दे, ही सामुदायिक प्रार्थना]

[असत्य से सत्य, तमस से प्रकाश और जन्म-मृत्यु से अमरत्व की और हमें ले चल। यही सभी (समुदायों) की प्रार्थना है।]

इन सब उद्धहरणों में संसार चक्र की इस गतिमानता की अभिव्यक्ति ही होती है। पति-पत्नी का बंधन सात जन्मों तक, बारम्बार बने रहने की कामना, लोक में इसी सोच की प्रतिध्वनि प्रतीत होती है, जो ईशावासोपनिषद् के जगत में घट रहे शुभ-अशुभ को असन्मात्र तथा, लीला मानने की सीख देता है।

चर्चित शिल्प में प्रदर्शित आयताकार शिला सम्भवतः इसी 'चकम' का प्रतीकात्मक अंकन है। इस पर बने छह पञ्चाडगुलिय छापे विगत जन्मों के प्रतीक हो सकते हैं। यह दृश्य सुझाव उचित लगता है। इस शिल्पपट्ट के ताल भाग में बने दोनों जुड़े हाथों के दोनों ओर बने दोनों मुंडो को 'शबभक्षी पिशाच मुंड' 'मानना ठीक नहीं लगता। इन्हें शवभक्षी क्यों माना है यह स्पष्ट नहीं है। या तो यहाँ तो शव निस्तार का, जंगली पशु और [गिद्ध, कौओं जैसे] पक्षियों के भक्ष्य हेतु छोड़ देना भी जो प्राचीन भारतीय भारतिय प्लुति अक परम्परागत प्रकार है [आसन्न भूतकाल तक पारसी समुदाय में यह अंत्येष्टि पद्धति अपनाई जाती थी।][शेष-सिन हैं शव का दहन, दफ़न तथा जल में प्रवाहन] कर संकेत मान सकते हैं, तथापि पिशाच-मुंडो और चिता की उपस्थिति आश्चर्यकारक है; क्यों की सर्प-दंश से मृत को जलने की प्रथा नहीं थी इस के बजाए दफनाने अथवा जल में प्रवाहित करने की परंपरा भी, जी आज भी प्रचलित है।

शिल्पांकन में जलती चिता, नाग तथा लघु आकर का माना वांकन स्पष्ट करता है की बोधिसत्व का पुत्र सर्पदंश से मृत होने पर चिता द्वारा उसके शव की अंत्येष्टि की गयी। तब दोनों नरमुंड क्यों बनाये और शवभक्षी कहे गए हैं, कहना कठिन है। ये दोनों मुंड (सम्भवतः स्थानाभाव के कारण) शिल्पी ने बोधिसत्व के पुत्र के शव को लघु आकारमान का तथा अच्छे — बुरे (सौभ्य तथा क्रूर रुपों) कामों के मानवी रूपों को, शीर्ष-मात्र के प्रतीकों से, अंकित करना उचित माना है।

बाँयीं ओर सिर हाथ धरे बैठा दुखी व्यक्ति निस्सन्देह 'मार' है, जो बोधिसत्व के अनासक्त आचरण के आगे हार गया है। श्रीवास्तव ने चारों सिंह, छिपकली (बरुआ ने जिसे बोधिसत्व पुत्र माना था), सर्प, चिता, पिशाच आदि की सहायता से बोधिसत्व को दृढ़ संयम के चंक्रम से विमुख करने में असफल। 'मार' की यह पहचान, ल्यूडर्स द्वारा 'संयुक्तानिकाय', निदान कथा जातक, महावंश, ललितविस्तर, बुद्ध रित आदि के साक्ष्यों पर ही नहीं अपितु भरहुत स्तूप वेदिका के एक अन्य शिल्पांकन में भी अंकित होने की बात की है, जहाँ अपनी असफलता से दुखी मार और हर्षोत्साहित देवों का अंकन किया गया है। मार द्वारा इतने सारे उपसर्गों की योजना कुछ अधिक प्रतीत होती है, अतः इस की संक्षेप में चढा यही प्रस्तुत है।

चारों सिंहो को 'मार' के वनिस्बत चारों दिशाओं से जोड़ना अधिक उपयुक्त होगा। अशोक के तथा बाद के एकादम स्तम्भों के ध्वजशीर्ष (सारनाथ, काल, साधी, आदि) के रूप में पीठ से सटे चार सिंह चारों दिशा में बुद्ध के धर्म (जो सब से ऊपर एक विशाल चक्र के रूप में स्थापित था) के प्रचार-प्रसार का प्रतिकांकन सिद्ध होते हैं। अभिलेखों में चातुर्दिक भिक्षु संघों की चर्चा प्रायः पायी जाती है, जो चारो दिशाओं का ही संकेत देती है, अतः यहाँ

अंकित चारों सिंह चारों दिशाओं का प्रतिनिधित्व करते हैं, यह मानना अधिक उचित होगा ।

छिपकली, जहरीली और मार की सहायिका किस तरह सिद्ध होती है ? यह अस्पष्ट है । प्रायः घरों में यह आ जाती है किन्तु इस के आक्रमण अथवा काटने के बात नहीं होती । खाद पदार्थों में छिपकली के गिरने से विषबाधा होने की बात अवश्य सुनायी देती है; किन्तु यह तो दुर्घटनावश ही माना जाता है । इस आकृति को छिपकली के बजाए बोधिसत्व का सर्पदंश से मृत पुत्र मानना अधिक उपयुक्त प्रतीत होता है, जैसाकि पहले ही एक विद्वान द्वारा कहा जा चुका है । दुम का अभाव इसे मानवाकृति ही सिद्ध करती है । सर्प तथा चिता तो कथा का ही भाग है और शिवभक्षी पिशाच मुंडो की कल्पना अनिश्चित है । 'चंकम' के सन्दर्भ में दोनों मुंडों की योजना शुभ-अशुभ कृत्यों के मानवी अंकन के रूप में माना जा सकता है । पुत्र की मृत्यु की अपार दुःखद स्थिति में भी शोकाधीन न होते हुए बोधिसत्व ने अपने कर्तव्य पालन की निष्ठा का निर्वाह करते हुए 'मार' को पराजित किया और जन्म-मरण के चंकम 'आवा-गमन प्रक्रिया' से मुक्ति (मोश्र-निर्वाणि) पायी, यह इस शिल्पांकन का निहितार्थ प्रतीत होता है । शिल्प में सिंहों के पश्चात अंकित, चार पुरुष (तीन के मात्र शीर्ष ही जब कि चौथे का पूर्ण काय) चारों महाराज (चत्वारो महाराज्ञो-चतुर्दिक महाराजों) का अंकन है । ये चारों, चारों दिशाओं (सिहों) तथा यक्ष, गन्धर्व, कुम्भांड और नाग समाज के अधिपतियों के रूप में अंकित हैं । इन चारों के अतिरिक्त देवों के राजा शक्र दायीं ओर खड़े हैं । ये सभी अंजली (अथवा नमस्कार) मुद्रा में हैं मानों भ्रोधिसत्व' को उन के अलौकिक कार्य करने पर नमन, अभिनन्दन कर रहे हों ।

इस तरह प्रस्तुत आलेख के माध्यम से जहाँ शिल्प पर अंकित अभिलेख के पठन में थोड़ा सा सुचार सुझाया गया है वहीं जातक कथा के कुछ पात्रों तथा प्रतीकों की पहचान तथा व्याख्या करने का प्रयास भी किया गया है ।

इस आलेख का मुख्य आधार डो. प्रा. अशर्फी लाल श्रीवास्तव के प्रतिमा श्रीं भारतीय मूर्तिकला एवं सांस्कृतिक के कतिपय रोचक प्रसंग में सम्मिलित, 'शुंगकालीन भरहुत स्तूप का एक फलक एवं 'पंचाङ्गुल', शीर्षक पृष्ठ २१७-२२० पर* प्रकाशित लेख हैं । इस लेख की छाया-प्रति उपलब्ध करने के लिए मैं उन का अत्यंत आभारी हूँ । प्रस्तुत आलेख के टंक मुद्रण तथा छाया चित्र हेतु मैं अपने विद्यार्थी के.एस.चन्द्र का हार्दिक धन्यवाद एवं आशीष देता हूँ, जो सम्प्रति राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपुर विश्वविद्यालय के प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्त्व विभाग में अंशकालिक प्राध्यापक हैं ।

---

* एवं गुजरात अनुसंधान परिषद के त्रैमासिक ।

Raasleela, The Divine Dance Of Krishna And Gopis - Depiction In Wall Paintings Of Gujarat And Rajasthan

◆

Dr. Pradip Zaveri

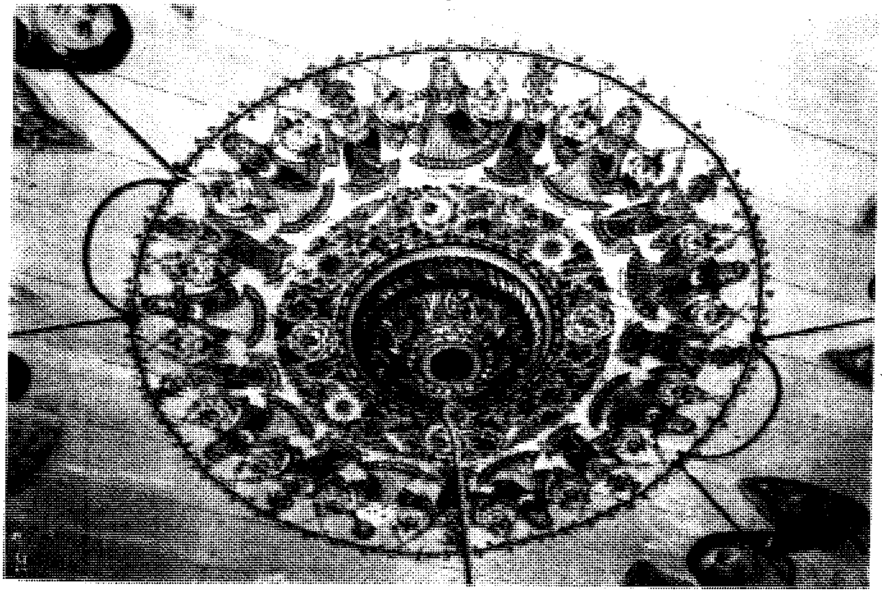

1 Raasleela depicted on wooden ceiling, Deshalpar, Kutch, Gujarat

No where in the world a human being or a divine has ever captured the mind and actions of people over generations and epochs as Krishna, the Dark God. He has been peerless in that respect, and unequaled in his various personality accepting and absorbing in him every thing that life is and represents. He is the predominant object of legends and literature, political and religious studies, controversy and conflict.

Krishna, a figure from legends as an incarnation of Vishnu, a supreme being, is now for centuries is the centre of faith for millions in Indian subcontinent. There is hardly any living being, historical or mythological who has so completely imbued the cultural life of people of India. Krishna, enacting his *leelas* and evoking *bhakti rasa* in his devotees, is the most popular and perhaps among all Hindu gods is the nearest to the heart of masses. These *leelas* are abundantly depicted in all forms of art especially in paintings both in miniatures and on walls of sacred and secular places.

Among all the *leelas* of Krishna, the most alluring one is the *raasleela* he performed with *gopis* of Vrindavan. It is one of the most popular themes from the *Dasham Skandh* (tenth canto) of *Bhagvata Purana* profusely depicted on walls by artists at many places in Gujarat and Rajasthan.

2 Poddar Chhatris, Ramgadh, Shekhavati, Raj

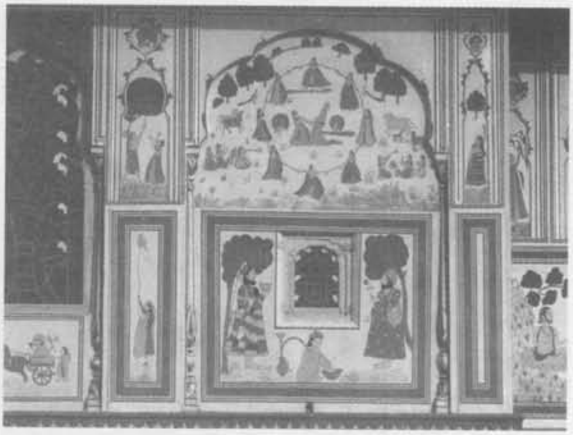

3 Krishna and Radha play 'fudadi' are surrounded by dancing peacocks and gopis. Some are playing music,.Outer wall of Sisodiya Palace, Galta, Raj

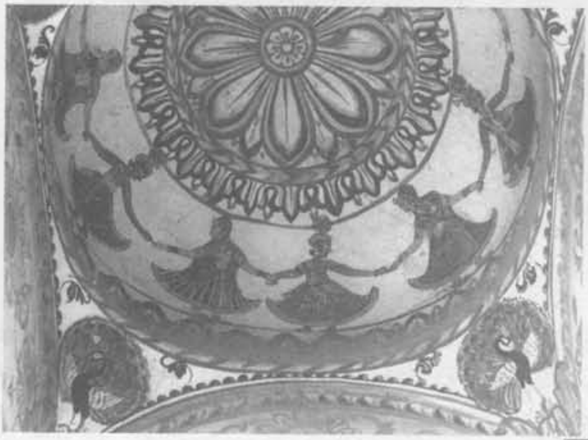

4. Krishna and gopis holding hands while dancing.On a dome of Poddar Chhatri, Ramgadh, Shekhavati, Raj.

5. Krishna in the centre of raasmandala plays flute, outer ring shows gopis moving in circle attired In dress worn by pastoral community. Gothro, Kutch, Guj.

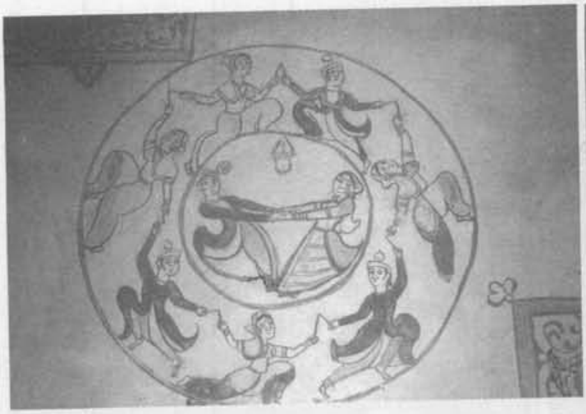

6. Sujapar, Kutch, Guj. Depiction shows folkish style

7. Mahuvawala Akhada, Nathdwara, Raj.

8. Depiction on dome of Meera temple, Nathdwara, Raj.

9. Gopis shown as winged fairies Depicted on dome, Vaijnath Temple, Guj.

The domes of the entrance halls of many temples dedicated to Shiva/Mahadeva in Gujarat are adorned with *raasleela* paintings. The circular dome is usually divided into many concentric circles or hands, which are ideally suited for the depiction of *raas* and *garba*. In the wall paintings of the dome of Vaijnatha Mahadeva temple, near Gandhinagar, this type of *raas* is depicted where each *gopi* is shown as a winged fairy. Such figures started to appear in the local art forms of Gujarat under the influence of Islamic and Christian cultures.

Many wall paintings, wood carvings and textiles also show *dandia-raas*. In some printed domestic floor-spreads, canopies and wall paintings from Gujarat and Rajasthan especially in Shekhavati region, one often sees *raasleela* depicted in a straight line rather than in a circle. In all probability the linear depiction of *raasleela* is only a manner of pictorial expression, but actually represents the circle dance. It appears that *raas* included several types of circle dance. Primarily there were three types of circle dance. The one where several *gopis* formed a circle with Krishna in the centre. Another where Radha and Krishna dance as a pair together with *gopis* or the pairs of *gopas* and *gopis*. Lastly the most popular one was the dance where Krishna multiplied himself and actually danced between two *gopis* thus forming a ring with with one *gopi* and one Krishna. To represent several Krishna, he is, at many places attired in differently designed dresses.

All these variations are aptly depicted in wall paintings of Gujarat and Rajasthan.The quality of the rendering depended on the position of the patron in his society and hiring of the artists by him. The superior quality of the rendering of *raasleela* paintings can be observed in royal dwellings such as Bundi palace and Dungarpur palace. The wall paintings in these palaces reflect miniature paintings on a bigger canvas. The walls of havelis/mansions of wealthy merchants in Shekhavati region of Rajasthan display depiction of exquisite variants of *raasleela*. The representation of *raasleela* in commoner's residence in Gujarat and Rajasthan is of more folkish style and seems to be influenced by Maratha *kalam*.

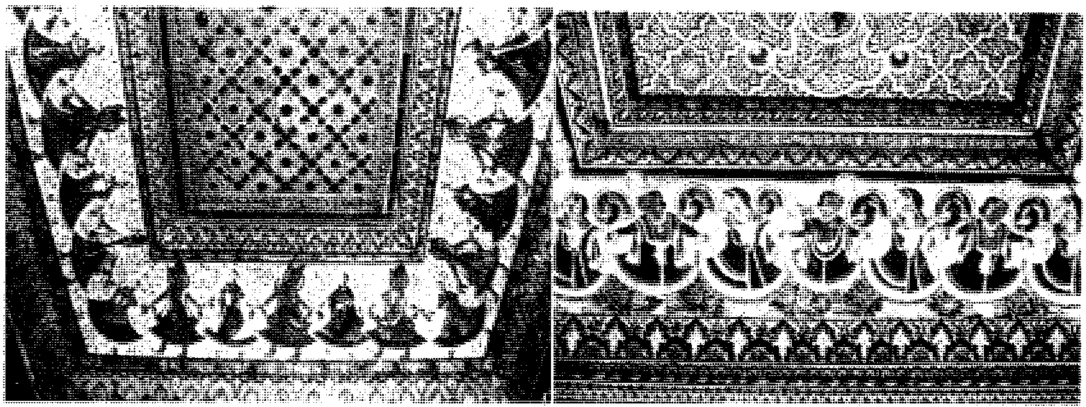

10-11 straight line depiction of raasleela at Nadin La Prince Haveli, Mandawa, Shekhavati, Raj

12. Krishna as Shrinathji dancing with gopis, Juna Mahal, Dungarpur, Raj.

13. Raasmandala, Krishna and gopis shown holding hands while dancing Nadin La Prince haveli, Mandawa, Shekhavati, Raj.

The *raasleela* is said to be performed on a Sharad Purnima, the first full moonlight of the monsoon which marks the onset of Autumn. Krishna becomes the " lord of the moons" and dances his great unending dance with *gopis.* The *raasleela* Krishna performed with *gopis* symbolizes the divine union and the spiritual love between Him and his devotees. The music flowing from the flute of Krishna pervades the landscape of Vrindavan and invites all creatures to rejoin the god in eternal bliss. Captivated, no living being can refuse to the summons of his flute.

14 Poddar Cenotaph, Ramgadh, Shekhavati, Raj.

15 On Ceiling of a room, Bijoliya Palace, Raj.

Dr. Kapila Vatsyayan in her book mentions that the *raasleela* does not find reference in the *Natyashastra* but it is a part of *Harivansha.* However, it does not suggest the pivotal word *raas.* Instead there is a description of the sport of Krishna with the *gopis* in Vrindavan. She has offered analytical accounts of *raas* as described in the *Harivansh, VishnuPurana* and *Srimad Bhagvata.* She suggests that the description *raas* in these *Puranas* makes it clear that it is a circle dance in which the participants move with hands interlocked.The *Dasham Skandh* of *BhagvataPurana* contains the most detailed description of the *raas* dance. The word *raaskrida* (play of *raas*) is mentioned here and Krishna is described multiplying himself and actually standing between two women. The circle (*mandala*) was thus formed with man and woman i.e. Krishna and *Gopis* each one dancing with Krishna. In this description the type of *raas* suggested is of couples, and is not a circle of women around one man. *Harivansa Purana* makes a distinct reference to the *raas* dance indicating its emergence as a impulsive and joyful chorus in which movement was visibly filled by the physical attraction between Krishna and the *gopis.* Vallabhacharya who established *Pushti Margi* Vaishnava sect, in his commentary called *Subodhini Bhasya* on *Bhagvata Purana,* has also mention dance of Krishna with *gopis* as *raas krida.*2-3

According to *Pushti Marg* Vaishnavism thought Krishna is not just transcendent but immanent. He is not a distance divinity, but a god in our midst, for he participates in the lives of mankind giving freely of himself to each and every one ensuring that he is lovingly and freely available to his devotees and remains totally involved in their life.

The *raasleela* of Krishna and *gopis* is a dance of eternal and divine love, a love that leads to self knowledge and it is neither a narrative dance or a dance of mere romantic pleasure. It is a dance not of superficial ecstasy but deep and inner realization, It is a dance of heart throbbing sensuality that leads mind to serene spirituality and not just a romantic thrill and excitement. It is a dance in time and space that takes the participants to beyond both time and space. However, *raasleela* attained importance after its inclusion in the tenth chapter of *Bhagavata* only in the medieval period and became pivot to the Vaishnava thought. The *raas* became an important part of the vernacular literature and thus entered the *Pushti Marg* Vaishnava tradition particularly in Gujarat and Rajasthan.Later,it was taken to Bengal, Orissa, Assam and Manipur when Vaishnavism spread there. However, Vrindavan remained the hub of the *Bhagavata* faith and Vaishnavas from all parts of India gathered there to celebrate the love of Krishna and when they returned to their homes carried the *raas* in all its theatrical richness with them. The dancing and the fluting Krishna became the phrase of Vaishnava literature across the country which lured the artists in Rajput courts to depict the theme in miniatures as well as in wall paintings.

16 Chitrashala in Bundi Palace, Raj.

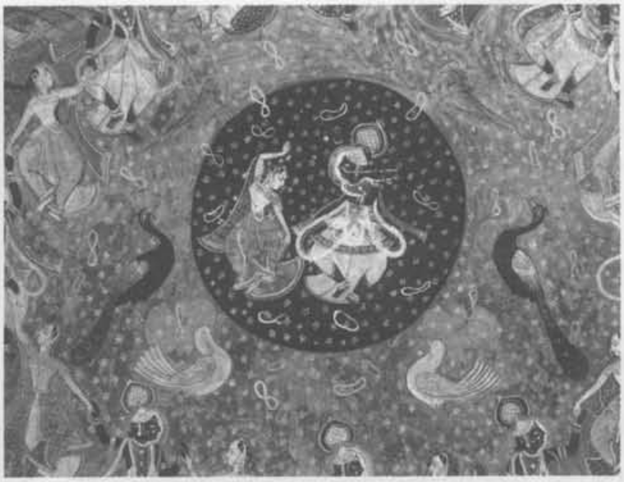

17. Detail - Depiction of Radha and Krishna in centre

Krishna's *raasleela* with Radha and *Gopis*.The *gopis* dance raucously around Krishna and Radha, the maiden who has stolen his affections. The sky became filled with chariots of gods with their consorts. They were eager to witness the scene. They sprinkled flowers from above. The celestial *Gandharvas* sang the glory of Lord Krishna. This *raas* dance which lasted for the entire night and several nights thereafter could be fatiguing and is aconduit for releasing of sexual tension and a medium for its expression.

18 Tambekar Wada, Vadodara, Gujarat.

Krishna, dancing in the ring with Radha and other *gopis* leaving each one spellbound and fulfilled. Overhead gods with their consorts ride their heavenly chariots. The *Gandharvas (celestial dancers)* and their wives began to sing in Krishna's honor. Then the circle of *raas* dance was filled with the sounds of bangles, anklets and small bells of the *gopis* who were enjoying the company of their beloved Lord. In the minds of those damsels, Krishna, shone with great splendour of a large emerald stood at the centre of a necklace of golden beads.

The Story

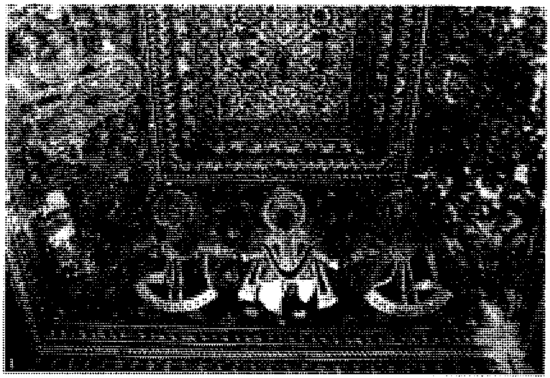

19 In Laxminaryan Ladia Haveli, Mandawa, Shekhavati, Raj.

20 Ramol village, Kheda, Gujarat

The foremost point for commencement of *raasleela* is Krishna's flute inviting *gopis* for the dance. As melodious sound of Krishna's flute is heard, the *gopis* leave their homes and husbands, their tasks and duties unfinished, abandoning their families and joining hands they hurriedly went where Krishna was standing.

Krishna teased them about their coming in the dark forest without fear and also abandoning the families while doing so. He told them that it was not appropriate for married women to leave their husbands and asked them to return to their home as adultery would not be approved of. Thinking that Krishna has deceived them, the *gopis* began to cry. They told Krishna that the enchanting melodious sound of his flute and their love for him compel them to approach him in the forest leaving their husbands and other family members.The *gopis* stubbornly and obsessively professed their love for him and explained the suffering they would undergo if denied the union with him. They were living for his love and now could not leave him and return. Listening to their plea, Krishna invited them to dance and with him. Enthralled with Krishna's gesture the *gopis* surrounded him and went to the bank of Yamuna, where they joined Krishna in singing and dancing not caring for decency. They did whatever pleased them seeing Krishna as their lover.

21 *Ramgopal Poddar Haveli, Ramgadh, Shekhavati, Raj.*

22 *On a ceiling of Bera Palace, Raj.*

Bhagvata Purana, like the *Harivansa Purana* and the *Vishnu Purana* makes it clear that the *gopis'* liaison with Krishna was in the case of the unmarried once, illicit, and in the case of the married once, adulterous. The love play was also carried on in obvious defiance of the prevailing norms and code of morality. But the *Bhagvata*, written around the 10th century, reflects the cumulative legacy of several centuries of legitimizing desire and eroticism as a strand of Hindu outlook and tradition.Krishna, the lover was the ultimate *rasik*, the one who knows of *rasa (essence)* is immersed in it and can arouse it in others. *Maha Raas* is a crowning finale of devotion akin to sacred *yajna*.

23 *Krishna is shown as Shrinathjidancing with Radha and gopis, Juna Mahal, Dungarpur, Raj.*

Krishna's passionate play (*raas*) with the *gopis* was partially to keep the promise he had made them when he returned their clothes to them, and also partially to reveal to them the many dimensions of love. The *gopis*, having ardent desire to have Krishna as their lover, were waiting for Krishna to keep his promise. But Krishna, however, appeared indifferent, went to the forest to graze cows and play with *gopas,* ignoring them. But when autumn arrived, motivated by beauty of the night he recalled his promise and decided to fulfill it.

According to the *Bhagvata Purana,* Krishna besotted by the beauty of blossomed jasmine flowers in the cool autumn nights, decided to launch his love play. To lure *gopis*, he starts playing his flute, delighted by the sound the *gopis* breaking all restraints rushed to him. Narsinh Mehta, a saint poet of Gujarat narrates in his poem emotional feelings of *gopis* when they hear sound of Krishna's flute.

Rudi ne rangili vahla tari vansadi re lol
Vansaldi mare mandiariya sambhadayjo
Aa panida ni mase re jivan jova nisarya re lol
Aa beda te melya mansarovar ni pad jo
Aa indhodi vadgadi aambaliya ni dalma re lol
Aa gopi halya vagada te van ni mozar jo
Aa Kaan vankhotila kedo maro roki ubha re lol
Aa kedo melo pataliya bhagwan jo
Aa sasu ne hathili mari nandan mena bolse re lol
Aa vage tara zanzar na zankar jo
Aa halva halva hale chale re rani radhika re lol
Jivaldo maro aakul vaakul thay jo
Aa ahiyan to ditha me te kamangara kan ne re lol
Aa nirkhi nirkhi thai chhu hun jo nyal jo
Aa Narsiaya na swami amne bayu bhale malya re lol

O dear, melodious flute of yours I can hear from far
I left home on pretext of filling pots with water and came to the lake to meet you.
I kept pots on the bank of lakeand have hanged the pot holder on the branch of a tamarind tree and wandered towards the forest.
There I saw, you, Krishna obstructing my path and requested you to let me pass else my mother in law and sister in law will abuse me.
Says Narsyinyo, I hear sound of anklets and see Radhika walking slowly towards enchanting Krishna seeing their union I feel blessed and happy. **Narsinh Mehta**

24 Raasleela, Junamahal Dungarpur, Raj.

In order that each *gopi* might feel that he belonged to her alone, Krishna used his yogic power to multiply himself so that each *gopi* dance by his side. So great was the joy of *gopis* in this frenzied dance that their wreaths and ornaments were loosened and falling and they were too besides themselves to keep hair or clothing in place.

Once, the *gopis* were Fulfilled in their desires, they begin to look upon themselves as superior; conceit and pride enter their feelings. Seeing that the cowgirls have exceeded themselves, assuming Krishna is under their power and were swelling with pride, Krishna decided to leave them taking a single *gopi*, Radha, with him.

Not finding Krishna among them, the*gopis* started looking for him. The agony was so intense that they lost all senses of their person or surrounding.They began to comb the forest, anxiously asking the trees, creepers, bees, birds and animals, whereabouts of Krishna. As they went around they recalled Krishna's many winning ways, his sweetness of character, his heart provoking charms and began to mimic his various acts such as the slaying of ogress Putana, the quelling of serpent Kaliya, and the lifting of Mount Govardhana. In all these way they strive to evoke his presence and were hungry for Krishna's embraces.

To appease Krishna *gopis*started imploring to him;

'O lord, you are remover of the troubles and unhappiness of the people of Vrindavan and also the hero of all women. You are the one who destroy the pride of your devotees by sweet and gentle smile. O Lord we are your servants please come to us and fulfill our desire and show us your attractive lotus face'

While they were searching, Radha who was alone with Krishna, was tempted to take liberties. Thinking that Krishna is under her spell she complained of feeling tired and instructed him to carry her on his shoulders. Krishna asked her to mount but as she putout her hands he disappeared leaving her in tears. Filled with grief, she cried and started searching for Krishna. Wandering in the wood, Radha meets the other *gopis* who are now repenting their

folly, realizing that their own pride was the cause of Krishna's departure. Together, they continued their search but could not find Krishna.

Ita uta tain phiri avainh janha Radha
Sura Shaym ayahun nahin kari milat kripa

The *gopis*, while searching Krishna,returned again and again to the place where Radha is laying and not finding Krishna with her mournfully say ''Krishna does not come even now'' Surdas

25 Gopis searching for Krishna, Bundi Chitrashala, Raj.

26 Musician playing various instruments while Krishna is shown playing raas with gopis, Bundi Chitrashala, Raj

They once again implored Krishna to have pity, asserting that there is no one more pleasing like himthat he is endlessly enchanting and in all of them he has aroused fervent love. But their cries go unanswered and moaning for Krishna they toss and writhe on the ground. Radha and other *gopis* started recalling Krishna's greatness and that the joy they feel in His presence. Krishna, knowing that the pride of Radha and other *gopis* is humbled, again presented himself among them. Krishna told them that he was testing the strength of their love that he left them in the forest.

27 Raasleela of Krishna depicted as Shrinathji, Kota, Raj

'wearing yellow garments and decorated with a flower garland, Krishna appeared among the gopis with his smiling lotus like face, and looked directly at them like the charmer of the head of cupid'.

Chaitnya Charitamrita Adi-6.214

The *Rasa Panchadhyayi*, within the tenth chapter of the *BhagavataPurana*devoted to *raasleela*, says that Krishna invokes his powers of *Yogamaya* to accomplish the next step in the evolution of the beautiful love between him and the *gopis*. The *raas*is now ready to begin. It is a beautiful full moon night in *sharada*when the sky is clear and the waters of the Yamuna are clear.It is a time of the year when autumnal light is bright, when the night blossoming jasmine and the blue lotus are radiant and there is a certain expectancy in the air, and a mood of romantic anticipation and longing is everywhere, visible and palpable, as Krishna plays his flute and beckons the *gopis* to join him in the *raas* dance.

The*gopis* joined hands and found that Krishna was in their midst. Each one thought Krishna was at her side and did not recognize him near anyone else. They put their fingers in his fingers and whirled about with joyous delight. Singing, dancing, embracing and loving, they passed the hours in extremities of bliss. Narsinh Mehta (15th century), poet-saint and an avid devotee of Krishna renders feelings of *gopis* in one of his poems.

Play raas with us love, Play your sweet flute to us,
More alluring is Vrindavan then Vaikunth,
Show it to us, loved one
Play raas with us.
On the bank of Yamuna, Krishna son of Yadava plays his pleasing flute.
The gopis slip away from their home, seduce by the sound, leaving their crying kids behind.
His enchanting face she lovingly eyes, takes his hand in hers, and offers him every thing she has
One girl laughs, one claps and other happily sprinkle vermilion.
Where Radha and Madhav plays raas it is pure joy unbound

Narsinh Mehta

According to the *VishnuPurana*, Krishna, through his touch created the impression in the minds of the *gopis* that each of them was holding his hand. The *Bhagavata Purana* states that Krishna actually physically multiplied himself, putting one of his arms round the neck of each *gopi*, so that for sixteen *gopis* there were eight Krishna. Each *gopi* thus had Krishna for herself, and together they danced the *raas* with vigor and passion.

The *Bhagavata* describes the finale of the love play thus; 'After multiplying Himself so that there were as many forms of Him as there were cowherd-women. His Blessed Lord made love with these *gopis*, even though His delight is in Himself, playfully–as a game. The *gopis* were exhausted by excess of the love play and He, compassionate, wiped their faces

lovingly with His most blessed hand.'

The *Harivansa*, the *Vishnu Purana* and the *Bhagvata Purana* emphatically link Krishna's love play with the autumnal turn of season when man and nature alike were open to the seduction of *Kaamdeva (*god of lust*)* as never before.In autumn the forests are thick with foliage and fruits. Flowers are in bloom. During this period of time the skies are clear, the breeze is calm, and the earth washed and clean. Flowering vines decorate the banks of Yamuna. Lakes, ponds and reservoirs are full, and lilies and lotuses bloom in them like so many stars in the night. The fields are awash with the pastel shades of ripening rice. Birds dot the landscape. The stage is set for Krishna's sport with *gopis* of Vrindavan.

In the concluding stanza of a song describing *raasleela*, Jaydeva speaks of *adbhuta Keshav Keli* or the mystery of the awesome romance of Krishna where he dances simultaneously with numerous *gopis* and yet each *gopi* feels that she is exclusively enjoying his company.

The section *Raas Panchadhyayi* in the *Dasham Skandh* of *Shrimad Bhagwata,* highlights the significance of the relationship between Krishna and his devotees. The *bhakta's* unrestricted devotion is the conduit to enjoy the Lord's eternal *Pushti*, grace. Krishna's love play with the women of Vrindavan was thus one in which the physical was intertwined with melody, grace, *madhurya*, a sense of moment and the resplendence of nature. *Srungararasa* was the outcome of this intoxicating mix. Vallabhacharya makes one of his most perceptive comments in *Subhodhini* his commentary on the *Bhagavata*, when he says that 'in so far as a person does not subordinate himself to the dominant mood to that extent he lacks aesthetic taste.'[4]

By performing the *raasleela,* Krishna demonstrated that He is the real companion and is the Supreme *Purusha* in this body; He is the supporter, the enjoyer, the great Lord and the Supreme Self. He is the manifesto of all the senses.[5]

Swami Vivekananda has said that the *raasleela* is an external expression of divine *leela* which takes place in the heart of each and every individual, between the finite and the universal soul. Take for instance Radha's love. So enchanted was Krishna with Radha's love, pure and divine, that He wished to experience it Himself. Radha told Krishna to incarnate as her so that she could infuse *'Radha bhav'*in him. *Maharaas*, where Krishna plays the flute surrounded by a circle of dancing *gopis,* is a symbolic representation of absolute spontaneity. No formal relationship dictates Krishna's affection for the *gopis*. It is the creation of emotions that are simple, innocent, with no underlying motive. That is why it takes the form of a circle, the most spontaneous of natural shapes. So long as the*gopis*love Krishna unconditionally without restrain, he multiplies himself and dances with each one of them, making each one feel completely and fully loved. But when they become possessive and refuse to share him with others, Krishna disappears and fills the women with despair. When realization dawns and they beg forgiveness, Krishna returns to *Madhuvan* to dance the dance of love.[6]

The urge to meet Krishna drives *gopis* to sacrifice everything unreservedly to find him.

For the follower of *Pushti Marg, raasleela* is a part of Krishna's eternal play and to be a part of it is the culmination of *bhakti* and the goal of a true devotee. To sacrifice every thing without any hesitation to find Krishna is the epitome of devotion in *Pushti Marga*, for the *gopis* are forever available to the Krishna's flute.[7]

For the*gopis*participation in*raasleela*is not only an evidence of fulfillment of their love but of completeness of their own being. For them there is no more longing but total belonging. With Krishna positioning himself in the centre of the circle, the *gopis* feel asense of physical and emotional proximity with him and with each other. Krishna is there right in their midst, connected equally with them, to sing and dance, to feel and to touch, and to know and to love and to ensure that the ecstasy of sensuality moves from love to *bhakti*, from movement to stillness and to spirituality.[8]

28 Hanfeshwar temple now submerged in Sardar Sarovar Project, Guj.

29 Swaminarayan Temple, Bharuch, Guj.

30 Haveli at Kathol, Kheda, Guj.

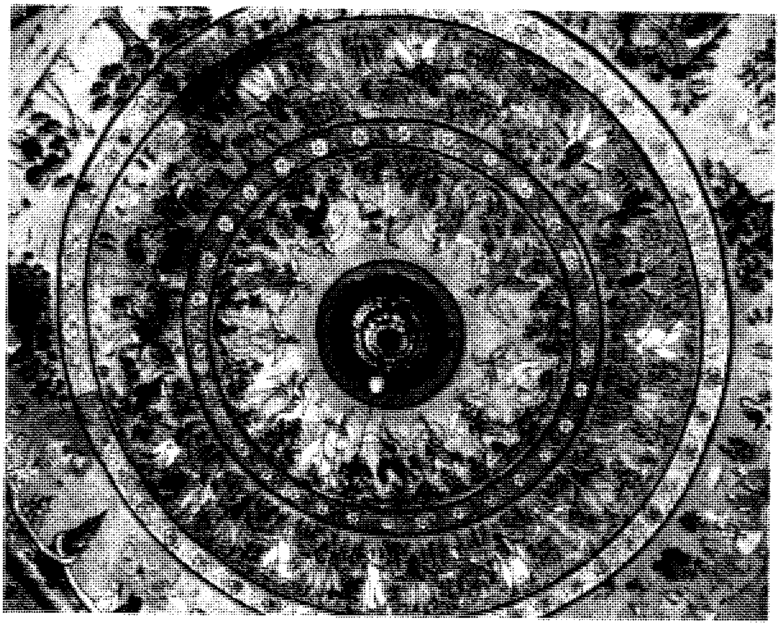

31 Khandoba temple, Vadodara, Guj.

References

1. Jyotindra Jain, Article Rasa and Garba in the Arts of Gujarat,
2. P173 Krishna in the Performing art by Dr. K.Vatsyayan in Krishna the Divine Lover
3. Dr.Ratan Parimoo, P 276 Gujarat School and Jaina Manuscript Painting
4. From the translation in James D. Redington's Vallabhacharya on the Love Games of Krishna.
5. *Gita: Chapter XIII-22*
6. *Devdutta Pattanaik,P 169, 7 secrets Of Vishnu Publisher Westland Ltd. New Delhi*
7. *Amit Ambalal , P 41 Krishna as Shrinathji*
8. Harsha Dehejia's article 'Rasa Lila', dated Nov.2009

Muscular Dystrophies

◆

Dr. Kirti Shelat

Muscular dystrophy is regarded as the most dreadful among various muscular disorders because it has a progressive and deteriorating course and has no effective remedy. The exact pathogenesis of this condition remains obscure. In this article attempt is made to classify present menifestations and discuss aetiology and diagnosis of muscular dystrophies.

It is a genetically progressive primary degenerative disorder of muscles. Muscle involvement is selective in different muscular dystrophies. The selective involvement and the rate of progression and the style of inheritance are found to be most useful in the classification of muscular dystrophics. Muscular dystrophies may be classified as -

(i) Muscular dystrophy with X linked recessive inheetence - (1) severe (Duchenne) and (2) Beningn (Becker) other rare forms include benign with earlyricontrature (Dreifuss) and X linked scapulo peroneal.

(ii) Muscular dystrophy with X linked dominant inheritance, muscular dystrophies confined to female (rare).

(iii) Muscular dystrophies with autosomal recessive inheritance (1) Limb girdle muscular dystrophy (2) childhood muscular dystrophy (3) Congenital muscular dystrophy and quadriceps myopathy-

(iv) Autosomal dominant inherited muscular dystrophy - (i) Facio scapulohumelral muscular dystrophy (ii) ocular and oculopharyngeal muscular dystrophy (iii) distal muscular dystrophy (iv) Myotonic muscular dystrophy. Rare entities being proximal late onset type and autosomal doninant scapulo peroneal type.

Duchenne muscular dystrophy (DMD)

It is the best known and most serious type of all muscular dystrophies. It occurs only in males. Females with no discrnible clinical difference from DMD have been reported but they are not included in among true DMD cases and a term duchenne myodystrophy syndrome has been used to identify them.

Affected childredn are brought for medical advice for clumsy walking frequent falls and difficulty in climbing stairs between 3 to 6 years of age, Some have retarded motor development with inability to walk till 1 1/2 years of age. There is selective and symmetrical muscle involvement with affection of proximal group of limb muscles being earlier and more prominent then the distal group of muscles. Pelvic girdle muscles are always affected earlier than the shoulder girdle muscles, Weakness progresses rapidly with patient being umablea to walk at 7 to 14 yrs. Pseudohypertrophy is noted in calf muscles, quadriceps, deltoids, forearm extensors and temporalies are other muscles showing hypertrophy. Cardiac involvement is always present with abnormal ecg in all patients at about 10 years of age. Skeleta deformities and muscular contracures are very common. There is prominent lumbar lordosis. Death occurs

from inanition respiratory complications or cardiac failure at about 14 years of age. A few may reach 25 yrs. Intellectual retardation is common in DMD. It is present before physical disability and does not deteriorate with age.

Becker muscular dystrophy – A benign form of muscular dystrophy with similarity to DMD in selective distribution of muscle affection and presence of pseudohhypertrophy but with later onset and milder course was first described in 1955. First symptoms are noted at 5 to 15 years of age which produces difficulty in school sports. Condition progresses slowly with patient being unable to walk 25 years or more after the onset. Cardiac invovement is less frequent than in DMD but still occurs and may be a cause of death Contractures are less common mental retardation though occurs in a significant minority is much less common than DMD.

Benign X linkedd MD with early Contractures

It is a type of muscular dystrophy having similarity to becker's type of dystrophy, but with some characteristic differences and represents a separate genetic entity. Muscles involved are proximal limb muscles sparing deltoids. Hypertrophy is not usually scen Early contractures of biceps and calves are the most characteristic features of the disorder.

X linked Scrpuloperoneal myopathy

A rare disorder with clinical resemblance to Dreifuss type of muscular dustrophy but with a distal rather than proximal group of muscle weakness in lower limbs.

Hereditary myopathy in females- type of slowly progressive proximal myopathy affecting only feniales and with history of frequent abortions in affected women suggesting. X linked dominant - in heritance with lethality in affected males is seen.

Limb girdle muscular dystrophy (LGMD)

It is dystrophic disorder of muscles in which primary involvement occurs usually in shoulder girdle muscles and later in pelvic girdle musdes with an onset in second or third decade-Progress is glow-Hypertrophy and contractare of musdes, cardiac involvement and intelledual impairment are less common. The disorder express it self in either sex and the transmission suggests and autosomal recessive inheritance. The condltion has close resemblence to spinal muscular atrophies which should be excluded before considering LGMD.

Childhood Muscular Dystrophies (CHMD)

It is an uncommon form of muscular dystrophy occuring in childhood having some resenblence to DMD but where autosomal recessive intentence is likely as this occurs in girls and there is usually history of consanguinity in parents. The condition is characterised by an onset at 5 to 10 years of age with about equal affection of proximal muscles of upper and lower limbs facial muscle involvement is rare and hypertrophy is usually absent. Cardiac involvement is rare and hypertrophy is usually absent.

Congenited Muscular Dystrophy (CMD)

This is induded in MD more on histological than on clinical grounds. The condition is characterised by extreme weakness and hypotonia from early infancy and relatively non progressive course. Weakness of musdes is generalised affecting face and anterior neck

muscles with difficulty in lifting head an early feature of the disease

Facioscapulohumeral muscular Dystrophy (FSHMD)

First described by Landouzy and Dejerline. This is now a wellknown and distinet form of MD with autosomal dominant inhertience. Occuring in any sex Age of onset is variable and may start from childhood to adult life. Initially involves shoulder girdle and facial muscles resulting in myopathic facies and winging of scapulae later extending to pelvic girdle muscles progress is slow. Pseudohypertrophy, Skeletal deformities and cardiac involvement are rare Mental retardation does not occur.

Myotonic Muscular dystrophy

It is another common form of MD. The condition is associated with myotonia and widespread other organ involvement. The age of onset is variable and progress is slow. Presenting symptoms may either be myotonia usually of hand muscles or weakness of musdes. Muscle weakness and wasting affect mainly face sternomnstoid and forearm and leg muscles Associated abnormalities include cataract frontal baldness gonadal atrophy cardiac abnormalities with condution defects smooth muscle involvement with dysphagia constipation or diarrhoea pulmonary hypoventilation mental retardation and various endocrine abnormalities like thyroid hypofunction deficient androgen production and end organ unresponsiveness to various hormones notably insulin.

Ocular and oculopharyngeal muscular dystrophy – It is a rare form of MD with variable age of onset It has a slow progress and prsents with menifeestations of ptosis followed by progressive external opthalmoplegia is known as ocular musculare dystrophy. A disorder is described where ocular myopathy is associated with dysphagia and were separated in a group of oculopharyngeal muscular dystrophy. Skeletal muscle weakness of face neck and limb girdle muscdes are associated with in many of them.

Distal Muscular dystrophy

A slowly progressive late onset of muscular dystrophy with onset at 40 to 60 yrs of age has been reported. Weakness and wasting start in small hand muscles and spread proximally. A Juvenile form of distal muscular dystrophy with onset before 2 years of age and with slow progression has also been described.

Several eneymes are found increased in muscular dystrophies. They include alanine and asparate transaminases, lactate dehydrogenase, Phosphogluseomutase, malatedelydrogenasc etc. Largest rise in serum creatine kinase occur in DMD. It is maximum at 1 to 2 years of age when it may be 200 times normal values, In advanced stage as the discase progresses it gradually falls with increase in the grade of disability In LGMD rise of CK is less than DMD. In FSHMD and myotonic dystrophies it is still lower. Administration of steroids increase serum CK in MD. of the three isoenzymes of CK - MM, MB and BB only MM is present in normal serum and presence of isoenzyme MB is strongly suggestive of DMD - CSF CK is isoenzyme has been studied in MD and it is observed that serum and csF Ckare different and CSF isoenzyme are of brain origin. It has been stated that detection of myoglobinacmia by radiommuno assay or complement fixation assey may be a sensitive test in MD in patients and carners even

where CK is normal, Haemopexin a serum protein which binds myaglobin with haem compounds is increased in DMD patients and carriers.

Increased excrction of creatine and reduction of creatinine and increased excretion of taurine, proline, ornithine, and 3 methy histidinc in urine have been reported in MD. Occurance of numerous crenated form of erythrocytes known as echynocytes have been observed in MD

Nerve conduction is usually normal in MD except in myotonic dystrophies where diminution of nerve conduction valocity may be seen. Decreased motor never conduction is reported in some causes of MD A reduction of functional motor unit count has been reported in DMD.

EEG shows random slow activities in MD. Paroxysmal dysrhythmia of various types and focal and fast activities in EEG may also bee seen. ECG abnormalities have been observed in MD Tall R wawes in right precordial leads and abnormal deep a waves in lateval precordial leads is seen in DMD.

Main morphological changes in the muscles is muscle necrosis which is segmental and associated with shagocydosis. pregence of hyaline fibres is characteristic of muscular dystrophies. Other changes include fatla infrltration variation in fibre size, fibre splitting and ecntral displacement of muclie. It is possible to identify two types of fibres type one with high exudative and low phosphorylase enayme content and type two with low exudative and high phosphorlase content. There is predominance of type one fibres in muscular dystrophy.

Regarding carriers some clinical menifestations like pseindohypetrophy or some degree of muscle weakness may be seen. Seram eratinin kinese activities are significantly elevated in carriers ECG abnormalities, increased serum myoglobin and haempexin and erythrocyte membrane abnormalities are noted in carriers.

Exact cause of muscle fibre degeneration in muscular dystrophies is not known some theories are put forward.

(1) Myogenic theory suggested a specific biochemical defect in muscles like a specific enyme defect same in all MD or diffarent in different MD to be the basic defect.

(2) Vascular defe st suggest a defect of microcirculation in the skeletal muscle leachag to micro infcrct and muscle necrsis.

(3) Sick motorneurone hypothesis suggested the basic defect to be in the motornecurenes. Some of the motorneurons are sick and muscle fibres supplied by this sick motorneurones show degeneration.

(4) A hypothesis that the bestic lesion in MD is in the plasma membrane of cells has been put forward. This defect allows excessive accumulation of ca++ within the muscles leading to over contraction and dis assembly of myofibnis.

Various drugs like vitamine B6 vitamin E, flolicacid, aminoacids steroidsc canabolic and cortico steroids, neckleotides, butyloxedrine allopurinol penicillamine have been tried but without much benefit in MD Physical management is the most important aspect of treatment prevention of diformities and promotion of maintanance and ambulation is important in tradehent.

Vadilal Sarabhai General Hospital (Y.s. 1964 to 1974) and Bhogilal Mohanlal Bhatt Sarvajanik Hospital Veda (Y.s. 1974 to 1992)

◆

Dr. Kirti Shelat

Dr. Kirti Shelat

Dr. M. D. Desai
Suprintendent and dean
N.H.L. medical College

It was in the year 1964 I returned to Ahmedabad leaving my resident doctors Job at Uttarsanda and joined at vadilal sarabhai hospital Ahmedabad as a casualty officer. When I came back some of my friends and colleagues were still there working in some departments like Anatomy Physiology and pathology connected with the V.S.Hospital. They could not much swallow my returning after some three four years job in a hospital in rural area and some thought it to be due to frusrations in the previous Job that I held for three years. Some of the hospital staff did not much approve my joining in the casualty department as it is the most boring tedious and responsible job. Doctors used to get tired even if they are put to work in the casualty department for a short period of six months. But I returned with a view that this job will help me in doing post graduate study in some subject with the job simultaneously, Dr. M.D. Desai was the superintendent of the hospital and the dean of N.H.L. municipal medical college. Dr Saudamini Pandya was a full time gynaecologist at the V.S.Hospital and she later succeded in becoming superintendent of the hospital Dr. R.M.Nadkarni was another gynecologist working in the hospital during those days. I

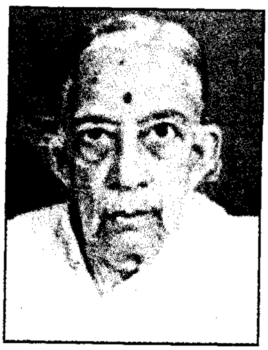

Dr. Saudamini Pandya
Gyneaecologist and Superitendent
V. S. Hospital

Dr. R.M.Nadkarni
Gyneaecologist
V. S. Hospital

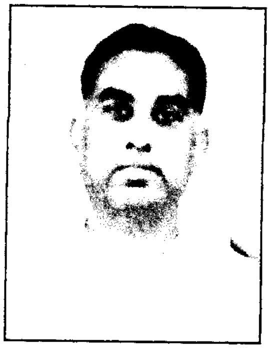

Dr. J. M. Jalundhwala
Prof. in Surgery
V. S. Hospital

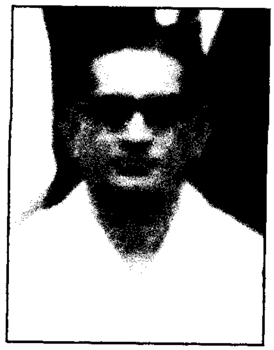

Dr. S. Kavinde
Pathologist
V. S. Hospital

know them as our teachers since 1957 when we used to come to V.S.Hospital from B. J. Medical college to do our three months term in the gynecology and surgical department, Dr. J. M. Jalundhwala, Dr. Vagle and Dr. RC shah were working in the surgical department with Dr. M. D. Desai. Dr. S. J. Damany Dr. R.M.Shah Dr G. G. Oza and Dr. H. D. Joshi were some of the doctors working in the medical department in those days. Dr Shailesh Dutta and Dr. V. D. Shah were working in E.N.T. and

Dr. Mahesh Upadhyay

Sitting in Chairs from Lt to Rt. Dr. Ashokbhai, Dr. R.D. Sheth, Dr. J.M. Jallundhwala, Dr. Hemani, Dr. M. K. Shah
Standing behind from Lt. to Rt. : Dr. Majmudar, Dr. Sanjahwala, Dr. Kirti K. Shelat, Dr. Sura, Illegible.

Dr. Sumant N. Shah
Orthopedic Surgeon

Dr. R. M. Shah
Physician

Dr. S. J. Damany
Physician

Dr. B. J. Damany
Neurosurgeon

G. G. Oza
Physician

Dr. K. N. Mehta
Neurosurgeon

Psychiatry department respectively. Dr. V. K. Gandhi and Dr. Subodhbhai Shah and Dr. Dudhia were doctors working in the Padeatric department. Dr. T.N.Jasni was in radiology department. My friends Dr Kharidia and Dr. Ashok Pathak were working in the antomy department as leacturers when I joind the casualty department. My friend Rajendra D. Sheth had recently passd his m.s.in surgery and had joined as asst. professor in Dr. Jallundhwalas unit. After joining at V. S. Hospital I got myself registered as a post graduate student under Dr. J.M. Jallundhwala, Dr. Sanjanwala and Dr. M.K.Shah from railways also joined as post graduate students under Dr. J.M.Jullundhwala. From 64 for sometimes I used to come to the hospital from my old residence in the city. Then I was alloted a resident quarter in the hospital opp. tennis court where Dr. Goswami resident medical officer Shree Rokadia the secratory and Shree nathubhai patel head cleark and shree Madhubhai stuard, were residing To our right was ladies hostel and to our left were the resident-doctors building. I used to do my Job from 1 pm to 8 pm in casualty department and in the morning I attended surgical opd and ward rounds, operation theatre and manytimes courts for giving evidence in medicolegal cases treated in the casualty department. I completed my two years terms as post graduate student completed my thesis on surgical subject and appeared for my m.s. Surgical examination in 1966. Dr. Pathak, Dr. Kharidia, Dr. Sanjanwala, Dr. M. K. Shah were with me when we appeared for the examination at the first attempt. but then every one parted at diffferent times as they passed the examination. I was the last to clear the examination in year 1971. I made a no of attempts at the examination but ultimately cleared the examination. My friend Dr Mahesh Upadhyay suggested me to do some term in the othopnedic department as my circumstances did not permit me to leave the present job and then I got myself registered as a postgraduate student in othopedic department under Dr. S.N.Shah and with completing two terms I appeared for m.s.Orthopaedic examination for two three times, but could not clear the examination of orthopedics. At that time there were two orthopaedic units in unit one there were Dr. S.N.Shah Dr Prabodh Desai, Dr Kanabar and the second unit was of Dr. Mahendra desai, Dr. Dilip Vaidya and Dr. Rajni Naik.

Dr. R. N. Banker
gynacologist

Dr. V. D. Shah
Psychiatrist

Some of my friends were of the opinion that I am wasting my time in the casualty department after obtaining m.s.in surgery and I should find out a job as a surgeon somewhere. I was also thinking on the same lines but I was waiting for suitable opportunity for the same and then it so happened that Shree Pranlal Manilal Jha a visnagara negar brahman residing in Bombay but originally a resident of Veda village had built a hospital in veda village and he was in search of a good doctor for the hospital, the vllege

Shree Pranlal Manilal Jha

Shree Suleman Mistry

Shree Sadashiv Bhatt

Shree Bhogilal M. Bhatt

had a varigated population of various castes and creed like Rajputs Jain shresthis, chaudharis, robaris etc and was in the interior area of mehsana district now in the gandhinagar district. Pranlalbhais main complain was this that because of variegated population with variegated nature and tempraments doctors appointed are unable to adjust to the population and hence it was difficult to run the hospital and hence he was in search of a capable doctor who can run the hospital. The building of the hospital was constructed by local craftsman like Suleman mistry and others who gave the shape and look to the hospital building. Pranlal Jhas role was eminent in obtaining donations and constructing the building of the hospital. He had voed that 'I shall put on shoes-footwear only after the completion of the hospital. His efforts were supported by other Jain and nagar brahmins who were actively in business in Bombay and they collectively formed a committee in Bombay, for the running of the hospital. While these things were in progress shree Sadashiv bhatt donated 11000 rupees to give name of his father to the the hospital Building and hence the name Bhogilal Mohanlal Bhatt sarvajanik hospital was given to the hospital and thus the hospital. came up in that small village with a population

Shree Mafatlal Manilal Shah

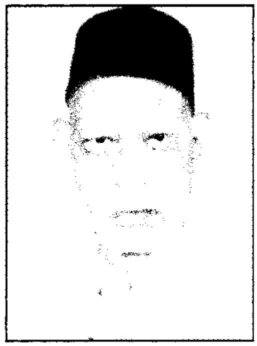

Shree Juthabhai Shah

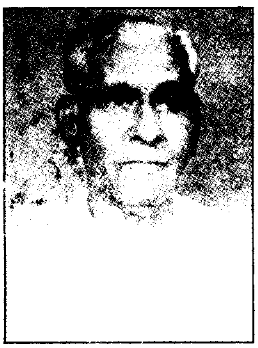

Shree Ambalal Manilal Jha

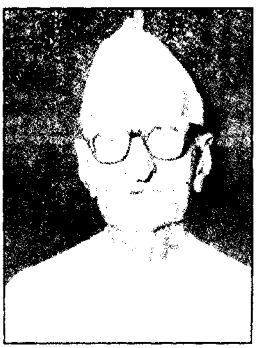

Shree Shivprasad S. Bhatt

Dr. Amichandbhai

Shree Kantiprasad L. Trivedi

of 5000 to 7000 people. In Bombay the committee for the hospital mainly included Brahmins Jains and people of other casts who had settled in Bombay but were originally residents of veda village. The Bombay committee was headed by Shree Mafatlal Manilal shah who was president of the committee and shree Juthabhai shah who was vice presidnent of the committee both of them were jains from Veda. Shree Kantiprasad L. Trivedi was secratary in the committee and shree Ambalal Manilal Jha was treasurer in the committee. Both of them were nagar brahmins from veda. For the functioning of the hospital they had appointed shree shivprasad sankleshwar Bhatt a nagar brahmin from Veda as accountant and to look after the welfare of the hospital. The committe in bombay collected donations in bombay to run the hospital at Veda. While all things were organised the problem of finding out a suitable doctor remained to be solved. There were other workers from Jain families like shree shantilal Chimanlal Shah, Shree Ramanlal Popatlal Shah who were members in the committee. In those days in 1974 there were two three doctors in that district who had their name and ware popular. One was Dr. Acharya of visnagar who did all surgeries in his private clinic. Dr. Ammichandbhai patel was another doctor who used to practice in Gozaria who had good reputation Intially Dr. Ammichandbhai Patel was favoured and appointed to look after the hospital he worked for three years and then left and hence pranlal bhai Jha started a search for a good doctor. He was very eagar that I should take over the functioning of the hospital but because of various family problems I could not accept the proposal but I suggested Dr Rambhai Patel who was from V. S. Hospital and was m.s. in surgery and they appointed him as surgeon and superintendent of the hospital. He organised the work in the hospital arranged to purchase an X ray machine in the hospital and also various surgical instruments for the operation theatre, and thus organised the functioning of the hospital. He worked for eight months at the hospital but the dis satisfaction started against him that he is very reserve does not mix with population etc and ultimately he resigned from the post. Again Pranlalbhai had to search for a suitable doctor who can run the hospital and I was his choice. I was also tired by continuously working for almost ten years in the casualty department and everyone wished I should give up this job and I ventured to take the responsibility at Veda hospital. I was left with few friends like Dr. Ashok Pathak working in the anatomy deparartment. There were other doctors like Dr. Raibegkar, Dr. Fidahusen who worked in the anatomy department and were close to me. During my last days at V. S. Hospital I had to look after r. m. o. s. office as Dr. Goswami was on leave, I shifted my family parents brothers at the newly coustracted sabar flats in which scheme I had enroled myself as a member, while joining the veda hospital my first priority was to win over the population who were illiterate and ignorant. My first few months at the hospital was mainly spent after this motive to win favours from the population by my work, and I could create good impression on the masses.

Dr. Rambhai Patel

Sister Niruben
Nurse

Shree Devshanker Jha

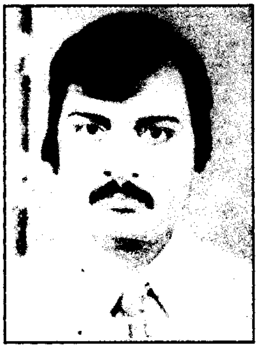

Dr. Dipak Nayak
gynaecologist

Hemaben Acharya
Ex. health Minister

Initially there was difficulty in doing surgical work as services of an anaesthetist was not available but Dr Tulsi and Dr Sanyal who were working at nardipur health centre and used to bring female patients for family planning operations to us were of great assistance in our work. They were trained to give spinal anethesia to the patients by me and than work smoothned. We did number of tubectomy camps in the surrounding small centers like naradipur soja, pansar etc places and there we used to do ten operations of tubectomy in one sitting. We used to do some other surgeries like prostate surgery, at times a caesarien surgery also piles and hernia surgery and during all these surgical work this two doctors helped me in giving anesthesia to patients. Niruben the only nurse working at the hospial also was of great help to us for preparing the instruments and operation theatre ready for any surgery. Every year some 200 deliveries were conducted at the hospital and sister Niruben was of great help and asset for all this work.

Hospital had many financial issues also as there was no reserve fund for covering the hospital expenditure. Everytime we had to reqest the bombay committee to send us money for making salaries and to cover various expences and they used to comply. To solve this issue I talked to pranlalbhai to try for obtaining government grant in aid to hospital and I and pranlalbhai exerted our efforts for obtaning grant in aid to the hospital. At that time Dr. Pandit was civil surgeon at Mahesana hospital. He was a Nagar brahman. We frequently met him and provided all necessary information regarding no of patients no of operations no of Indoor cases no of delivery cases etc of the last 3 yrs to the civil surgeon. At that time Hemaben Acharaya was health minister and pranlalbhai personally met her for the recognition of B. M. B. Sarvjanik hospital for obtaining government grant every year and ultimately our efforts worked through and B.M.B. sarvajanik hosptial got recognised for getting grant in aid everyyear. Government used to give 100% grant to the hospital including salaries etc barring non allowable expenses. The hospital then started functioning well. Occassionally trustees from Bombay used to visit the hospital once in a year or so.

I stayed at the hospital for a span of almost two decades and during this period many functions took place in the village. We prepared a comprehensive book regarding

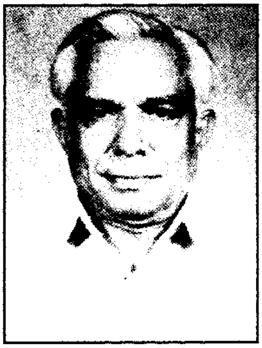

Shree Babubhai Bhavsar
Principal Veda School

Shree Bhogibhai Shah
Bank Manager-Veda UBI

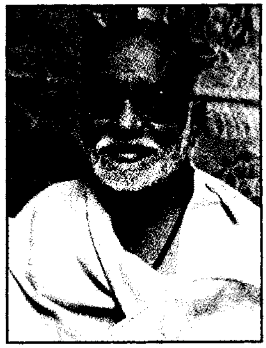

Shree Morari Bapu

the village Veda with the help of shree Babubhai Bhavsar who was principal in the secondary school at Veda and Shree Bhogibhai Shah who was bank manager in the union bank of India veda branch. In the book we provided all the details about the history of the village, various functions that took place there and a detailed account of various eminent persons of the village and details about all institutions in the village. Thus we brought out a comprehensive book about the village veda as a part of some social and cultural activities in the village. Shree shivprasad Bhatta was a sober fellow and used to solve problems among hospital staff and problems with the rural population with an open mind and amicable approch.

During various functions that took place at the village one function was quiet encouraging. Shree Morari Bapu the sant was invited by the people of the village for a Bhagvat Katha and it lasted for seven days and it was organised in the ground opposite the school. During Morari Bapus stay for the katha arrangements were made in the hospital premises by side of doctors quarters. for his stay During the inaugration of this function mahant from the Jagannath mandir of Ahmedabad also attended the inaugration

Late Shree Bansidhar Bhatta
Director, Mahavir Chair of Jain Studies
Patiala University

Late Smt.
Vasudhaben Bhatta

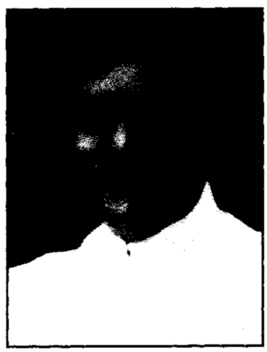

Shri Ramanbhai Vora
Present President, Veda Hospital
Precious minister
Adyaksh, Gujarat State

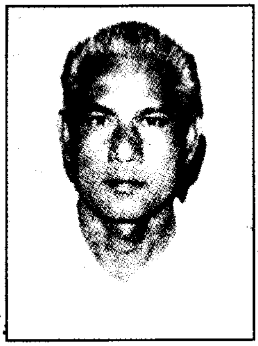
Shree Gandabhai Thakor

Shree Vishnubhai Jha
Advisor to hospital Cimmittee Bombay

Shree Yatin Joshi

Narendrasinh Chavda
Vice President, Veda Hospital at present

ceremony.

Prof. Bansidhar Bhatta and his wife Vasudhaben Bhatta who were native of veda village also visited the hospital when they came to Veda. Shree Bansidhar Bhatta was previously in the Gujarat college and later shifted to Patiala as Director of Mahavir chair for Jain studies and retired from there. Later he used to stay at Munster in germany and worked as a research scholar in jain Philology. He used to stay for six months at germany and for six months in india. During his stay in india he used to come with me to Veda hospital and became conversant with hospital activities. He donated a sum of one crore rupees to the B.M.B. sarvajanik hospital Veda before he expired at Jaipur.

When I left the hospital in 1992 shree Vishnubhai Jha brother of shree pranlal Jha who was also a committee member at Bombay suggested to the committee to hand over the administration of the hospital to local people to facilitate smooth working of the hospital and hence the administration of the hospital was handed over to local committee headed by shree Gandabhai thakor and other dignitaries who took over the functioning of the hospital. They made some changes in the administration and decided to give the

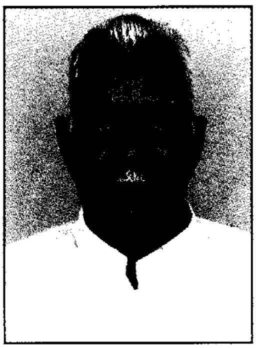
Laljibhai Vervaji Chavda
ex. Vice President Veda Hospital

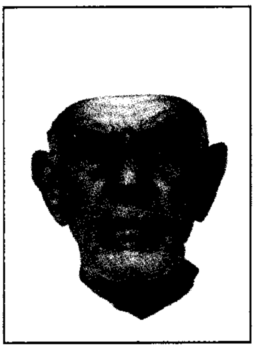
Bhikhabhai patel
Present treasurer Veda Hospital

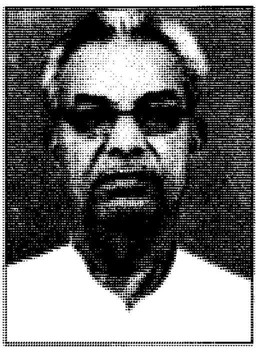
Ranjitsinh Shivaji Chavada
Present Mantri Veda Hospital

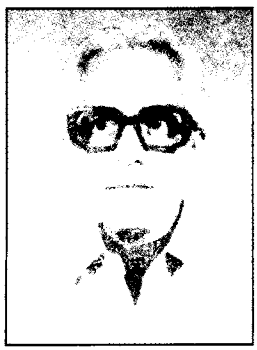
Dr. Ramanbhai Shah
Past Hon. eye surgeon Veda Hospital

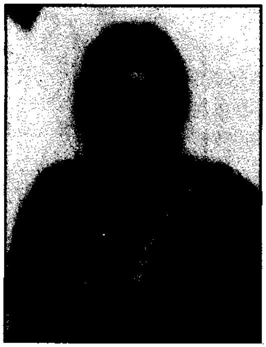

Dr. Mamataben Raval
Homeopethy Doctor

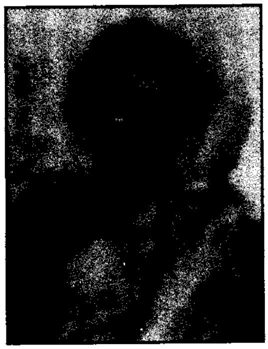

Dr. Hansaben Acharya
Dentist

various employees payment as per government rules. Sitaram Mody was also one of the local committee mamber. They have now run the hospital for almost twenty five years. At present shree Ramanbhai Vora is the president of the local committee who was praviously a minister in the cabinet of gujarat government and shree Narendrasinh chavda is vice president shree Laljibhai was prevously Vice president in the committee. At present Shree Bhikhabhai patel is treasurer and shree Ranjitsinh Chavada is secretary in the Commiittee.

During my tenure honorary services of various specialist doctors was arranged. Among them Dr. Subhash Dave eye surgeon used to visit the hospital once in a week and did cataract surgery in the hospital. After him Dr. Ramanbhai Shah rendered his services as an eye surgeon to the hospital for a long period. He also did cataract surgery at the hospital Lastly Dr. Piyusbhai Dave from Gandhinagar rendered his services to the hospital as an eye surgeon for a long period. Dr. Hansaben Acharya dental surgeon from Kalol also rendered her services to the hospital once a week for dental ailments. Shree Kiritbhai naik a general surgeon from Kalol also rendered his services to the hospital when required. Gandabhai Prajapati who was pharmacist in the hospital for many years worked hard and sincerely during his tenure with minimum salary. Dr. Mamataben Rawal who was a homeopathic granduate also rendered her services to the hospital for some time. Shree Somabhai Naik who was a field worker in the health department also rendered his services in bringing patients for family planing operations shree yatin Vaidya also worked in the hospital as laboratary technician for some time.

Teachers & Post-Graduate Students of Sheth K. M. School K. M. School of Post-Graduate Medicine & Research & Sheth Vadilal Sarabhai Gen. Hospital & Sheth Chinai Maternity Hospital
ON 1ST POST-GRADUATE DAY CELEBRATION APRIL 1966.

Sitting in Chairs from Lt to Rt. : (1) Dr. S. N. Shah, (2) Dr. C.F. Shah, (3) Dr. H. D. Joshi, (4) Dr. R. M. Nadkarni, (5) Dr. J. S. Joshi, (6) Dr. B. J. Damany, (7) Dr. S. K. Shah, (8) Dr. J. M. Jallundhwalla, (9) Dr. M. S. Kanvinde, (10) Dr. Miss S. C. Pandya, (11) Dr. M. D. Desai, (12) Dr. S. J. Damany, (13) Dr. R. L. Dudhia, (14) Dr. P. P. Sheth, (15) Dr. R. M. Shah, (16) Dr. A. J. Parikh, (17) Dr. R. N. Banker, (18) Dr. V. D. Shah (19) Dr. K. N. Chaterjee.

Sitting 1st Row from Lt to Rt. : (1) Dr. Miss Sadhna Sheth (2) Dr. Miss G. K. Shah (3) Dr. S. T. Rana (4) Dr. P. N. Mehta (5) Dr. D. P. Patel (6) Dr. H. C. Mehta (7) Dr. Surendra Patel (8) Dr. S. T. Hemani (9) Dr. Axay A. Mehta (10) Dr. A. N. Shah (11) Dr. Subodh C. Shah (12) Dr. B. S. Jani (13) Dr. A. G. Amin (14) Dr. Miss V. M. Mehta (15) Dr. Mrs. V. L. Shah (16) Dr. K. N. Mehta (17) Dr. C. F. Shah (ENT) (18) Dr. R. L. Vadi (19) Dr. P. C. Chandnani (20) Dr. N. M. Patel (21) Dr. Masmukh Patel (22) Dr. S. S. Dutt (23) Dr. H. J. Desai (24) Dr. L. J. Shah (25) Dr. B. J. Bhawsar (26) Dr. Miss H. J. Shah (27) Dr. Miss Yashumati Zaveri, (28) Dr. A. M. Patani.

Sitting 2nd Row from Lt to Rt. : (1) Dr. J B. Gandhi (2) Dr. A. S. Modi (3) Dr. B. N. Chandrani (4) Dr. C. O. Sua (5) Dr. P. N. Patel (6) Dr. Vinod Soni (7) Dr. B. N. Parikh (8) Dr. R. K. Shah (9) Dr. M. P. Pandya (10) Dr. K. K. Shelat (11) Dr. A. N. Pathak (12) Dr. K. P. Kharidia (13) Dr. S. R. Parikh (14) Dr. S. S. Shah (15) Dr. C. R. Pandit (16) Dr. A. R. Shah (17) Dr. Miss S. K. Shah (18) Dr. Miss C. M. Pandit (19) Dr. O. H. Shah (20) Dr. R. D. Sheth (21) Dr. P. A. Kale (22) Dr. B. D. Jha (23) Dr. R. M. Gosai (24) Dr. M. V. Dudhia (25) Dr. D. D. Vaidya (26) Dr. K. C. Mehta (27) Dr. K. F. Amin (28) Dr. Karimbhai Mohmad (29) Dr. D. K. Mukerjee (30) Dr. S. D. Jadav.

Sitting 3rd Row from Lt to Rt. : (1) Dr. Dr. R. V. Yagnik (2) Dr. N. P. Shah (3) Dr. M. U. Parmar (4) Dr. C. S. Patel (5) Dr. V. M. Thadeshwar (6) Dr. H. P. Savsani (7) Dr. O. Ganesh (8) Dr. R. S. Shah (9) Dr. S. S. Gokhale (10) Dr. N. S. Khurana (11) Dr. G. S. Biradar (12) Dr. P. D. Gor (13) Dr. R. T. Jain (14) Dr. A. N. Sheth (15) Dr. R. H. Patel (16) Dr. K. K. Pipalia (17) Dr. K. R. Vaidya (18) Dr. K. R. Desai (19) Dr. N. A. Patel (20) Dr. K. K. Patel (21) Dr. Bharat K. Shah (22) Dr. K. J. Shah (23) Dr. R. R. Parikh (24) Dr. M. R. Tivari (25) Dr. A. S. Mazumdar (26) Dr. D. G. Yagnik (27) Dr. K. T. Shah (28) Dr. H. V. Shrinivas.

Sitting on Ground from Lt to Rt. : (1) Dr. Miss N. N. Patel (2) Dr. Miss B. R. Sanghvi (3) Dr. Miss Pushpa Kapoor (4) Dr. Miss S. S. Parikh (5) Dr. Miss V. M. Mehta (6) Dr. Miss Daksha Mehta (7) Dr. Miss Aruna Mehta (8) Dr. Miss B. N. Mehta (9) Dr. Miss Hansaben Shah (10) Dr. Miss A. J. Shah (11) Dr. Miss M. M. Shah (12) Dr. Miss R. D. Patel (13) Dr. Miss D. S. Shah (14) Dr. Miss R. L. Ghiya (15) Dr. Miss V. N. Patwa (16) Dr. Miss Pushpa Tajee (17) Dr. Miss Krishnakanta (18) Dr. Miss D. H. Majmudar (19) Dr. Miss B. M. Sheth (20) Dr. Miss J. S. Patla (21) Dr. Miss U. H. Pancholi

શ્રી બાબુભાઈ ભાવસાર વિદાય સન્માન સમારંભ તા. ૮-૧૧-૮૨
(ડાબેથી : શ્રીમતી જ્યોત્સનાબેન બૂચ, ડૉ. ભારતીબેન શેલત, શ્રી બાબુભાઈ ભાવસાર, પ્રા. જિતેન્દ્રભાઈ દવે, શ્રી હસિતભાઈ બૂચ અને શ્રી પ્રાણલાલ મણિલાલ જહા, મંચ ઉપર બેઠેલા છે.)

વેડા હૉસ્પિટલનો સ્ટાફ તા. ૮-૧૧-૮૨
(ડાબેથી બેઠેલા ૧. સુભાષ ર. ભટ્ટ, ૨. ગાંડાભાઈ પી. પ્રજાપતિ, ૩. શિવપ્રસાદ સાં. ભટ્ટ, ૪. ડૉ. કીર્તિ કે. શેલત, ૫. નિરંજના જે. ક્રિશ્ચિયન, ૬. ગોવિંદ જે. રામી, ઉભેલા ડાબેથી ૭. મનુભાઈ, ૮. રમણભાઈ, ૯. જશીબેન, ૧૦. સોમાજી, ૧૧. જડીબેન, ૧૨. ચંપાબેન, ૧૩. ડાહીબેન, ૧૪. ભીખાભાઈ ૧૫. બબાભાઈ)

Standing from Left to right Dr. Mamataben, Niraben, Gandabhai Prajapati, Dr. Kirti Shelat, Shantibhai Shah, Krishnkant Jha, Shivprasad Sankleshwar.
Sitting from Lt. to Rt. Shree Karsanji Thakor (Agriculture Minister), Shree Amarsinhji Chaudhari (CM, Gujarat), Shree Ishwarji Chavda, Illegible.

Sitting in Chairs from Lt to Rt. (1) Krishnaray Jha (2) Shivprasad Bhatt (3) Dr. Mamataben Rawal (4) Yatin Joshi (5) Dr. K. K. Shelat (6) Dr. Piyush Dave (eye Surgon) (7) Dr. Hansaben Acharya (8) Krishnaray

Sitting 1st row : Illegible, illegible, Bhikhabhai, Bababha, Ramesh Parmar, illegible, Ramanbhai Rasoiya (cook) and illegible

Standing 3rd Raw from Lt. to Rt. : illegible, Dahiben, Champaben, Niruben, Ramesh Vyas, Gandabhai, Somabhai Naik, illegible

વેડા હૉસ્પિટલની કાર્યવાહક સમિતિ (તા. ૨૦-૩-૭૭)

બેઠેલા ડાબેથી : ૧. શ્રી જીવણલાલ ભક્તિદાસ પટેલ ૨. શ્રી કાન્તિપ્રસાદ લા. ત્રિવેદી, માનદમંત્રી ૩. શ્રી જૂઠાલાલ સ્વ. શાહ - ઉપપ્રમુખ ૪. શ્રી મફતલાલ મણિલાલ શાહ - પ્રમુખ ૫. શ્રી અંબાલાલ મ. જહા (કોષાધ્યક્ષ)
ઉભેલા : ૬. શ્રી રામભાઈ ખે. રામી ૭. શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ વાડીલાલ શાહ ૮. શ્રી કાન્તિલાલ ફકીરચંદ શાહ ૯. શ્રી શાન્તિલાલ ચિ. શાહ ૧૦. શ્રી ઈબ્રાહીમભાઈ મ. મન્સુરી ૧૧. શ્રી દિનકરરાય વિઠ્ઠલરાય ભટ્ટ

Oldest Peasant Movment in M.P.

◆

Kailash Chandra Panday*

The modern Madhya Pradesh has come into existence duo to the elimination of the states. Its largest part is central India,which inlcuded 22 states. The largest state among all the said states was Gwaliar. In the Jiran jagir of the sindhia state of Gwaliar. a non-payment of lagan (land revernue) movment was conducted from 1919 to 1922.The main aim of this essay is to provide information with reagrd to this movment.As far as known to the presant researches, information related to this oldest peasant movement of modern M.P. is still unpublished.

All the documents utillised in this rasearch paper are preserved in Shri Dashpur Prachay Shodh Sanstan, Mandsaur. which are being utilized for the first time through the medium of this research paper.

The description of this movement is not found even in the book published by the M.P. Government.[2] Even the biographical sketch of Chauthmal Aairan published in this very book does not provide any information that he was the main steerer of the freedom movment.[3] Dr. Puran Sahagal has considered the beginning of the freedom movement in the Neemach Tahil since 1929 and no information of this movement has been given in the introductory notice of Shri Aairan in it.[4]

He has written in his description of Ram Narain Bhatt : "He opened the door of relief for the people at large by participating in the movement releated to the land revenue. His contribution remained to be in affixing the posters on the walls depicting the realities of the British Govennance and its opprssions but the documents related to late." Chauthmal Aairan consider this information as totally unauthentic. These depicts that neither Bhatt took any part in this movement nor this movement was against the Britishers though Shri Bhatt himself has declared that he participated in this movement in his own biographical introduction. But the role of Shri Bhatt is not established by these documents.

The first world war ended in 1918. The war expences destructed the coalition nations. Being the british colony Bharat was crushed economically. Hoping to secure colonial self rule. Gandhiji appealed to help the Britishers with an open heart. The Native rajas not only provided money for the war fund but even went to fight personally. The economic burden was passed on from the rajas to the zamindars and from the later upon the persants. At this very time the country became afflicted with the contagions disease of influanza. It was calculated that about 120-130 lakh people died in entire India.It was just like a war having been fought on the borders of one's own country. The situation became more dreadful due to the spoliation of the harvests and excessive increase in the prices. During such a period the enhancement of the land

* Director Shri Dashpur Prachay Shodh Sansthan, Mandsaur (M.P.), e-mail: dasc.kep@gmail.com

revenue by the Jagirdar in Jiran was to render the situation of two Aasarh on a weak one.[8]

Jiran was the Jagir of 'Baray Sitoalay' in the state of Gwaliar. The marriage of his ancestor Ram Chandra Rao took place with Gunwanta Raja, daughter of Jiyaji Rao Sindhia. Besides township Jiran in district Mandsaur in Pargana Jiran, his jagir included 13 villages - Sokri. Dalpatpura ,Banskhairi, Phophliya,Berkhaira Sondhia, Rajkhera, Bankrol, Motiyakheri,Khankhara, Chhachkhiri, Prasli, Ugaran and Sangalayakheri.[9]

Misfortune of the Documents related to the Movment : The name of Chauthmal Hazarilal Aairan is obtained as the steerer of this movement. He came to Mandsaur from Jiran in 1933 and settled there. He brought the collection of his documents along with himself. Some of these documents became a victim of the destrctive flood of Mandsaur on 24th August,1946.In order to save the belongings of the house,his wife smt. Narari Bai Agarwal was drowned in water of this flood.[10] He had shown his rest of the documents to Shri B.N.Luriya (Chief of the freedom movement history material compilation Office, southern circle, Indore) on 2nd March 1956. out of which he took some documents with himself. Later he informed Shri Aairan through a letter that "I am greatful to you for the material you have given to me related to the freedom movement which took place in the district and particulary Jiran. The copy of the biographical sketch which you have given will be returned to you after its typing."[11]

Shri Aairan was issue less so he adopted his niece Tulsiram and handed him over his shop of the cycles along with poverty.After his death (29th december 1961), when the collector gave a call for the sake of preparing a list of the freedom fighters then Shrr Tulsiram searched the record of late Chauthmal Aairan and he got the letter of Luriya. When Luriya did not return the record even after some 15 years 5 months and 23 days, Shri Gopal Krishna Aairan (grandson) wrote a letter to Shri Luriya for the sake of returning the records of his grandfather starting - " When the old records were searched it was found that you came to Mandsaur on 7th March 1956 and took away the original copy of his biographical sketch from the worth worshipping grandfather Shri Chauthmal himself Please be kind enough in sending all the papers relayrd to him back."[13]

In respect of the material taken about 16 years before (1956) the respecteable histori-cal who obtained it wrote - "I don't remember that I brought the copy of biograohical sketch of your father Shri Chauthmalji Hazarilalji Airan. Even if it had come, it would have been sent to the M.P. education depatment, under which was the office of the "History of freedom movement" and it is also possible that its copy might have been sent to the director national archives new Delhi. There is no document with me presonally in this regard."

Beginning of the Jiran Movement : According to the papers which were handed over to me by the grandson and great grandson (Shri Gopal Krishn Aairn) of Chauthmal Hazarilal, the peasant movement of Jiran would have started in Vikram Samvat 1976 Miti Aasoj sudi 13 corresponding to 1919 A.D. According to this very old document, the causes of the land revenue related movement during the period of Jiran Jagirdar Maluji rao Nrarshingh rao Raja Rustam Jang Bahadur, Tehsil pargana Jiran under column 3 and as per this entery :

1. A new settlement had been made under which the Pattahs of the irrigated agricultural land of the Khalsa were to be taken.
2. To sell the grass at the rate of 4 annas per one thousand man.
3. To make provision for the grazing of the cattle.
4. Exemption from Begar ie whatever work which the jagirdar will take its wages ought to be taken. If the ironsmith and carpenter are not paid daily wages, they will not work.

If anyone acts contrary to these conditions then :

1. The hindus have the swearing of the cow and the Muslims that of the pig.
2. If anyone is arrestred and taken to the Tahsil then all the villagers will get him released.

The castes residing in the village Jiran :

1. Rajput (Hardar), 2. Mahajan, 3. Kulmi, 4. Brahman, 5. Jat, 6. Furjar, 7. Mali, 8. Oil presser, 9. Irons smith, 10. Carpenter, 11. goldsmith, 12. Gairi, 13. Raigar, 14. Potter, 15. Tailor, 16. Meera, 17. Musalman, 18. Dholi, 19. Blaai, 20. Chamar, 21. Washerman, 22. Barber, 23. Nath Baba, 24. Bairagi, 25. Nora and 26. Dhanka.

There are signatures of the 9 representatives of these castes (Nanalal, Chaman Lal, Ghomawat, Manna Lal Mahajan, Har Dev, Jai Kishan, Devji Sagwariya, Nandram Mairawat, Samrath and the goldsmith Sawa).[16]

Although the name of Chauthmal Hazarilal Aairan is not mentioned in this first document but was it that he was minor at that time? The authentic date of birth of Aairan is unknown. Though he is described as middle pass i.e. his date of birth ought to be recorded somewhere. No such document is available in the documents obtained. on the basis of which authentic date of birth could be declared . In the application made for the freedom fighter pension the year of birth has been recorded as 1891. In another application his date of death has been given as Monday 29th May 1961.[17] On the basis of it his age comes out to be 70 years.[18] On this basis he was 28 years old Yuva Turk in 1919.

The movement of Jiran was begun by Shri Chauthmal Aairan. Its claim was made by Aairan himself at the age of 71 years in a letter sent to prime minister Pandit Jawaharlal Nehru (1947-1964). Two copies of this letter in his own handwriting have been found in the record of Shri Aairan, in which he has claimed to have begun the Jiran movement himself.[19]

Signatures were taken in the Register. In the search made for this very basic collection, two registers were available. I have named them as Register no. 1 and register no. 2 for the sake of study.

Register no. I :

Shri Aairan has named it as under :

Yaddasht Dastakhat Zamindaran

Hindu-Musalman of Pargana Jiran halfiya (Pledges)

2. Iqrar Nama for removing whatever grievance is there - Panchan Committee Jiran.

There are 1-30 pages in this register in which on each one on the fore and back leaves there are pledges of Jiran jagir below which are recorded the thumb impression or signature of the villagers. pp. 1-24 have been used for this purpose. On the 24th page the pledge related to Mauza Bhamori[20] is worth reading :

"We could not come for the work in the panchsabah Bhamora of the Kirshak Committee (Peasant Committee) on dated 20.12.21. The views of the assembly and relief for release from the settlement in it these members of our village have been appointed. At whatever time any work which these memerbs Sa. ask us to to we shall do it with all agreeability and pleasure. If we do not do so then the Hindus have the pledge of the cow and the Musalmans that of pig.[21] Below it the villagers were required to sign."

In appears from these letters of pledges that a meeting was organized of the committee Jiran in Jiran on 23rd October 1921. Representatives had been appointed to this committe from each village. The village was made to take pledge for money and men and to refrain the people from breaking it the Hindus were made to swear the cow and the Muslamans that of the pig. After appending signaturers below the pledge there is another warning, under which the representatives appointed from that village had to sign.

We confess that at whatever time any work from us or our village the committee Jiran wants to take and whatever may be the order of the committee we shall do that first with agreeability and happiness first leaving aside our domestic affairs. If we do not do that than we eat cow and reach the Ganges. Our signature without being under intoxication and with all agreeability and happiness are below.[32]

1. Impression of thumb of Bhuwan Singh, 2. Bhairoji Suthar.

Live with all cordiality and don't create dissension.

No information on is available of the phases through which the movement passed after 1919. There are no documents providing information regarding the genesis of this movement in 1920. Only information regarding a meeting in Bhamora on 29th December 1021 is available.

Register No. 2 :

The heading of this register is like that of the no. 1. There is a detailed information of the movement in 1921 at the beginning -

Shrimant Sardar Maluji Rao Narsingh Rao Sitoala Rao Raja Rustam jang Bahadur Tehsil Pargarai.

The Riaya are being subjected to much pains by the hukkam (authorities) and they are pushing them towards the destruction so this Panch committee of the Hindu Muslman met together and came to the stability on this point.

1. that if the Maliks (owners) remove the following written grievances then it is better
2. As far as the following written conditions are not heard till that extent to which any

Hindu who acts agaisnt these he has the pledge of cow

3. and if the Muslaman acts against these conditions then he has the pledge of pig. Apart from these if any

4. man breaks these conditions then business and the act of charity and then thereafter visits to him will be ceased

5. And everyone will act upon them in all respects.

Details of the conditions

1. The act of settlement be made in such a manner as is carried out in the Neemach Khalsa (and when it is as such) then only the Tawji will be given.
2. The grass for the calttle which as per the Pattilay of Panditi Shyam Lalji Kamavisdar, which was available on 4 annas Khunt ka $2^{1/2}$ then the bidding should not be taken if it was not available at that rate.
3. Cattle which have traditionally always grazed there should be grazed at that very place otherwise the Charana Parat Charu will not be taken on bidding.
4. If there is any loss concerning to Tawji and if the account of any peasant or jaidad cattle etc are put on bidding then it should not be taken.

If these submissions of concessions are not applicable upon us then any expenses which were difinitely be there as per the above written conditions then those shares will be paid as per the receipts of the Khatas (accounts sheets). If any Chaprasi of the Tehsil comes to call any peasant or labourer etc. then this companions should be given with him and if he does not side with him then he will be under the impact of the pledges Samvat 1878 Aasoj Sud 13 Signatures of the Riaya Pargana Jiran are as follows.[23]

From below this detail the marks of thumbs and signatures begin in three lines which are found from the next page leaving aside two lines and they have written them continuously till the 27 pages ahead. In all 562 perons have recorded their signatlures out of whom 204 persons ie 36.29% have signed whereas 358 ie 63.70% have atfixed their thumb impressions. Apart from these registers some more pages have been found which also contain the pledges and signatures. Shri Airan has claimed to have made about 2,000 members for this movement.

At last after a long struggle on 19th January 1922. Shri Chauthmal, Jai Kishan, Nanalal, Nathu Singh presented a supplication to Sardar Mothay Sitolai Sa., upon which the order which Shrimant Yaijman Sa. made, it was got printed from the Ram Sharan press Neemach and distributed. It has clearly been written on it that 'a copy of it should be given to Chauthmal etc for the sake of information.'[25] Despite that the local red tapisam left no stone unturned in suppression of the agitators. Upon it Jai Kisha, Chauthmal and nathu Singh sent a complaint on 31st January 1922 to Mothai Sitolay sa. and wrote : We reached Jiran on 23.1.1922. We assembled the people at large and read your order to them and made merry but on dated 30.1.1922 Suba Sa. (The Collector) called me to Subayat (then it was in Balalganj, Mandsaur)

and said - 'Your Tehsil Jiran lodges a complaint. Why do you indulge in mischief ? Why have you made the Tawjee hanging? What sort of tempestuous mischief is this ?

We are much aggrieved that the officers of the tehsil don't act upon your orders and allege that we are bad acting and traitors.[26]

Was this Movement influenced by Gandhiji?

The question is quite natural because the general opinion is that the movement began after the Champaran movement of Mahatma Gandhi. Rajendra Prasad has written in his book 'Champarana ka Satyagrah' : Many movements took place before Champaran too but their definite history is not known. In this manner all those movements which took place before Champaran could not be included in history"[27] The Champaran movement took place on 15th April 1917 wher as Jiran movement took place in 1919. A persual of the material on the Jiran movement makes it clear that it had no Gandhivadi influence on it.

Was this movement influenced by the Bijolia movement of Vijay Singh Pathik ?

The distance of Jiran from Bijolia (district Udaipur, Rajasthan) is about 100 km. Here against the land revenue etc a movement of the peasants against the Rao of Bijolia was going on since 1914. Its leadership was taken over by the famous revolutionary Vijay Singh Pathik in his own hands in 1918. This movement went on from 1913 to 1941.[28] This movement had no connection at all with the Jiran movement because neither Shri Pathik made any claim of participating in the Jiran movement nor Shri Aairan has described the Bijolia movement in his documents. Though later on Shri Chauthmal Aairan accepted having carried out the work related to the movement by living in the Ashram of Pathik in Lakhan Kotdi (Ajmer).

Was this movement conducted by the Congress?[29]

According to Dr. Pooran Sehgal the connection of Chauthmalji Aairan with the freedom movement had become established in 1920-21. In the beginning he formed his own organization and he became active against the system. He excited the people not to carry out *begar* going from village to village, made attempts to inspire the people to educate the children, not to use the foreign articles and being self dependent. His contribution in the Harijan uplift is considered to be significant. The people called him the 'Gandhi of Jiran",[30] but the facts of Dr. Sehgal are not attested by the documents related to the Jiran movement. Later on Shri Chauthmal Aairan worked with Shri Ram Narian Chaudhri in the Hatundi Ashram. So far as the proofs are available there was no constitution of the congress in 22 states situated in Madhya Bharat. The main reason of it was that the congress had the policy of non-interference in the affairs of the native states, the decision regarding which was taken in the Nagpur session of 1920.[31]

Conclusions :

The Jiran Movement, which was launched against the enhancement of the land revenue was then most old movement of the Gwaliar State of Madhya Bharat (Central India). It was conducted by the local agitators at their own strength and power in the Jiran jagir. Neither

any outside leader was invited for conducting it nor the dependance of any political party was looked for and nor it was nourished by any particular group.

All actions of the movement which the peasants of Jiran launched against their Zamindar, were all preserved in balck and white at every stage of its running. The cooperation of the Musalmans had been taken for it uninerruptedly. The Hindus and Musalmans both were asked to enter into pledges in writing related to the cow and the pig. Receipts were used for the sake of extending the economic assistance. The records of the movement were systematically maintained. The agitators were able to get success in attaining their aims after a long struggle of 4 years.

It is the request of the researcher that the historians should consider it as the oldest peasant movement of Modern Madhya Pradesh on the basis of the documents.

Relevant reference and acknowledgement related to it are given below :

Reference and Acknowledgement

1. Presently Jiran is a Tuppa office in the Neemach tahsil of teh Neemach district, 17 km to the south-west of Neemach.
2. Sharma Dr. Sidhnath, Madhya Pradesh Kal Swatantra Sainik, Khand 4, pp. 211-12. Bhasha Sanchalnalay, Sanskriti, Bhopal, 1984
3. Ibid., p. 218
4. Sehgal Dr. Pooran, Mandsaur Zailai main Swatantra Sangram, p. 2 and p. 98. Malav 1 ok Sanskriti Anushthan, Manasa, March, 1987.
5. Ibid., pp. 89-90
6. Swatantra Sangram Sainik Prichay, Dainik Dhwaj, Mandsaur, 10 April 1973.
7. Misr Dr. Dwarka Parsad, Madhya Pradesh main Swadhinta Andolan ka Itihas, p. 282. Madhya Pradesh Shashan Gwaliar, 1950.
8. The lagan had been enhanced to 31 rupees. According to the peasants, it ought to have been 8 rupees.
9. Shri Riyasat, Gwaliar, Tarikh Jagirdaran mai Qawaid, Volume 1, pp. 184, 185, 204. Gwaliar, Samvat 1970.
10. Pandey Kailash Chandra, Swatantra Sangram Sainani, Samaj Bhushan late Nathmal Hemraj Chorriya Smarti Granth, p. 321, typed copy, Late Nathmal Hemraj Chorriya Trust, Neemach, 2017
11. Letter of Luriya, B. M. in the name of Shri Chauthmal Aairan, no. 157, dated 7th March 1956, Sambhagiyay Adhikari office of the History of Freedom Movement, Southern Division, Indor (Hazarilal Aairan Sangrah File No. 6)
12. Letter from the office of the Collector, district Mandsaur, letter no 2707-2732 dated 4th September 1972, Mandsaur.
13. Copy of the Letter written by Aairan Shri Gopal Krishan to Shri B. N. Luriya, Mandsaur 4th September 1972.

Wireless Sensor Network : Security Attacks

◆

Akanksha srivastav* | Awanit kumar+ | Vikas mahlawat**

ABSTRACT

Remote sensor systems is a rising field to innovative work, because of countless application profit profits by such frameworks and has lead to the improvement of little, modest, expendable and independent battery fueled PCs, known as sensor hubs or "bits", So the requesting and testing some portion of remote sensor organize is security makes it more extreme requirements than regular systems. In any case, there are a few sorts of sensor organize , assists with following the difficulties to make secure system. Right now, research the security related issues and difficulties in remote sensor systems. We distinguish the security dangers, survey proposed security systems for remote sensor systems.

INTRODUCTION

In A gathering of at least two registering gadgets connected by means of a type of correspondences innovation. For instance, a business may utilize a PC organize associated through links or the Internet so as to access a typical server or to share projects, records and other data introductionA PC organize comprises of an assortment of PCs, printers and other hardware that is associated together to share information

The association between PCs should be possible by means of cabling, most normally the Ethernet link, or remotely utilizing remote systems administration cards that send and get information through the air. Associated PCs can share assets like access to the Internet, printers, record servers, and others.

Types of Network

a) wired network

b) wireless network

1.WIRED network:

Wired system are those system where PC gadgets appended with each with assistance of wire. The wire is utilized as mode of correspondence for transmitting information from one point of the system to other purpose of the system.

2.Wireless Networks:

A system where, PC gadgets speaks with one another with no wire. At the point when

* Assistant professor, Department of CSE, MITRC, Alwar (RAJASTHAN), Akanksha006r@gmail.com

+ Assistant professor, department of CSE, MITRC, Alwar(RAJASTHAN), itsawanitkumar@gmail.com

** Assistant professor, Department of MBA, MITRC, Alwar(RAJASTHAN), mahalawatvikas@gmail.com

a PC gadget needs to speak with another gadget, the goal gadget must lays inside the radio scope of one another [1]. Clients in remote systems transmit and get information utilizing electromagnetic waves. As of late remote systems are getting increasingly more well known due to its portability, straightforwardness and truly reasonable and cost sparing establishment.

(a) Wireless adhoc network:

Remote systems are getting well known because of their convenience. Purchaser/client is not any more reliant on wires where he/she is, anything but difficult to move and appreciate being associated with the system. One of the incredible highlights of remote system that makes it interesting and discernable among the customary wired systems is versatility [1]. This component enables client to move uninhibitedly, while being associated with the system. Remote systems nearly simple to introduce at that point wired system. There is nothing to stress over pulling the links/wires in divider and roofs. These can go from modest number of clients to enormous full foundation systems where the quantity of clients is in thousands.

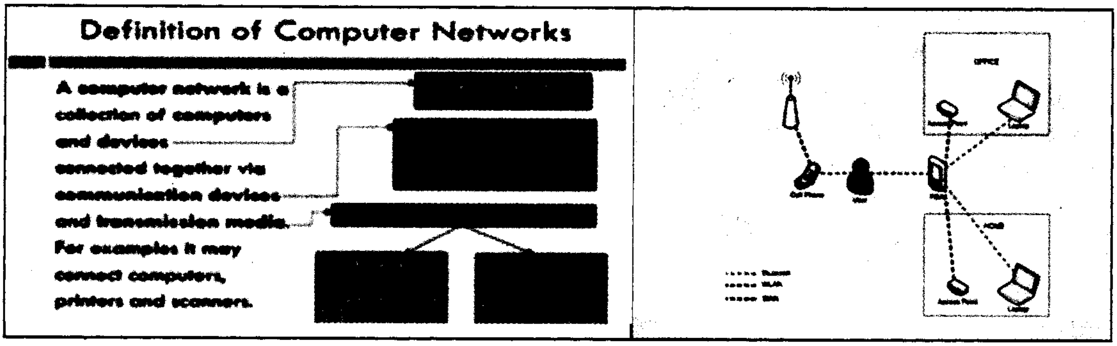

It might likewise give a correspondence framework to people on foot or vehicles in a city. Another case of a remote specially appointed system is a housetop arrange, which comprises of various remote hubs spread over a territory to give nearby systems administration and access to wired systems, for example, the Internet, for inhabitants in the area. Another use of remote specially appointed systems is a sensor arrange, which comprises of countless little registering gadgets sent in a district that gather information and may send the data to a focal server.

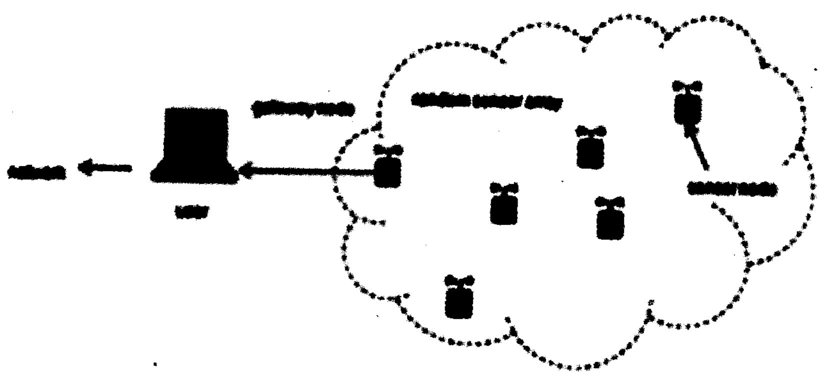

(b) Manet:

A portable impromptu system is framed by versatile hosts. A portion of these versatile hosts are eager to advance parcels for neighbors. All hubs are fit for moving and can be associated progressively in a self-assertive way. The obligations regarding sorting out and controlling the system are circulated among the terminals themselves. Right now arranges, a few sets of terminals will be unable to discuss legitimately with one another and have torely on some different terminals so the messages are conveyed to their goals [4]. Such systems are regularly alluded to as multi-jump or store-and-forward systems. The hubs of these systems work as switches, which find and keep up courses to different hubs in the systems. The hubs might be situated in or on planes, ships, trucks, autos, maybe even on individuals or little gadgets.

a model for vehicle-to-vehicle organize speaking with one another by depending on distributed routings.

(C) Wireless Sensor Networks:

Remote Sensor Networks comprises of individual hubs that can associate with their condition by detecting or controlling physical parameter; these hubs need to Collaborate so as to satisfy their undertakings as typically, a solitary hub is unequipped for doing as such, and they utilize remote correspondence to empower this joint effort [5]. The meaning of WSN, as per, Smart Dust program of DARPA is: "A sensor arrange is an organization of huge quantities of little, economical, self fueled gadgets that can detect, register, and speak with different gadgets to accumulate neighborhood data to settle on worldwide choices about a physical situation"

INTRODUCTION TO WIRELESS SENSOR

remote sensor and actuator arrange is an assortment of little arbitrarily scattered gadgets that give three basic capacities; the capacity to screen physical and ecological conditions, regularly continuously, for example, temperature, weight, light and stickiness; the capacity to work gadgets, for example, switches, engines or actuators that control those conditions; and the capacity to give productive, dependable interchanges by means of a remote system WSANs are ordinarily self-sorting out and self-mending. Self-sorting out systems permit another hub to consequently join the system without the requirement for manual intercession. Self-recuperating systems permit hubs to reconfigure their connection affiliations and discover elective pathways around fizzled or shut down hubs.

Remote sensor systems utilize three essential systems administration topologies; highlight point, star (highlight multipoint), or work . Point-to-point is basically a committed connection between two focuses. Star systems are a conglomeration of point-to-point joins, with a focal ace hub.

Component of wireless sensor network:

Fundamentally, every sensor hub involves detecting, handling, transmission, mobilizer, position discovering framework, and force units. Sensor hubs organize among.

Sensor Field: A sensor field can be considered as the zone in which the hubs are put.

Sensor Nodes: Sensors hubs are the core of the system. They are responsible for gathering information and directing this data back to a sink.

Sink: A sink is a sensor hub with the particular assignment of accepting, preparing and putting away information from the other sensor hubs. Sinks are otherwise called information collection focuses.

Task Manager: The assignment administrator otherwise called base station is a unified purpose of control inside the system, which separates data from the system and spreads control data over into the system. The base station is either a PC or a workstation.

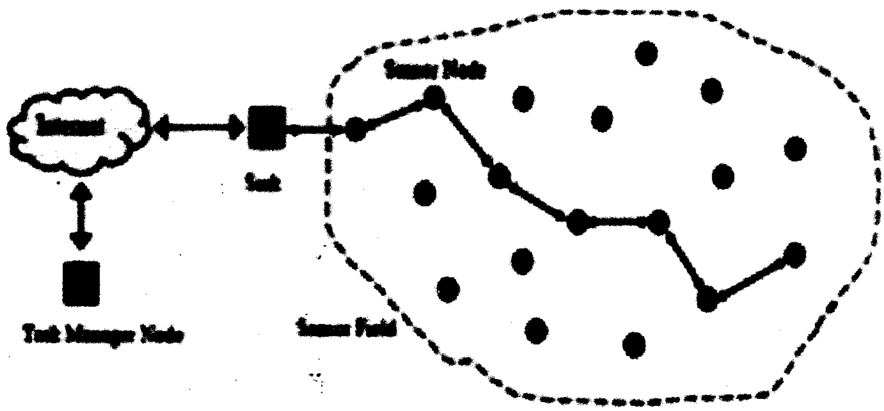

Applications of WSN

1. Area monitoring
2. Air pollution monitoring
3. Greenhouse monitoring
4. Landslide detection
5. Industrial monitoring
6. Forest fires detection
7. Water/wastewater monitoring
8. Volcano monitoring
9. Agriculture
10. Structural monitoring

ATTACKS ON SENSOR NETWORK

Remote Sensor systems are helpless against security assaults because of the communicate idea of the transmission medium. Besides, remote sensor systems have an extra helplessness since hubs are regularly set in an unfriendly or hazardous condition where they are not truly ensured. Fundamentally assaults are delegated dynamic assaults and aloof assaults.

A. Active Attacks

The unapproved assailants screens, tunes in to and adjusts the information stream in the correspondence channel are known as dynamic assault. The accompanying assaults are dynamic in nature. Steering Attacks in Sensor Networks, Denial of Service Attacks, Node Subversion, Node Malfunction, Node Outage, Physical Attacks, Message Corruption, False Node, Node Replication Attacks, Passive Information Gathering and so on.

PASSIVE ATTACK:

The checking and tuning in of the correspondence channel by unapproved assailants are known as inactive assault. The Attacks against protection is latent in nature. A portion of the more typical assaults [8] against sensor protection are: Monitor and Eavesdropping, Traffic Analysis, Camouflage Adversaries.

SECURITY MECHANISM:

The security components are really used to recognize, forestall and recuperate from the security assaults. These can be ordered as elevated level and low-level. the request for security systems

1) LOW LEVEL MECHANISM:

Low-level security natives for verifying sensor systems incorporates, Key foundation and trust arrangement, Secrecy and confirmation, Privacy Robustness to correspondence refusal of administration, Secure directing, Resilience to hub catch and so on.

2) HIGH LEVEL MECHANISM:

Elevated level security systems for verifying sensor systems, incorporates secure gathering the executives, interruption location, and secure information collection

CHALLENGES OF SENSOR:-

WIRELESS MEDIUM:- The remote medium is naturally less secure on the grounds that its communicate nature makes listening stealthily basic.

AD-HOC DEPLOYMENT:-The specially appointed nature of sensor systems implies no structure can be statically characterized. The system topology is constantly liable to changes because of hub disappointment, expansion, or versatility. Hubs might be sent via airdrop, so nothing is known about the topology before organization. Since hubs may come up short or be supplanted the system must help self design.

HOSTILE ENVIRONMENT:-

The following testing factor is the antagonistic condition where sensor hubs work. Since hubs might be in an antagonistic domain, aggressors can without much of a stretch addition physical access to the gadgets.

Resource Scarcity - The extraordinary asset impediments of sensor gadgets present

extensive difficulties to asset hungry security components.

Immense Scale - Just systems administration tens to hundreds or thousands of hubs has demonstrated to be a generous errand. Security systems must be adaptable to huge systems while keeping up high calculation and correspondence proficiency.

Unreliable Communication - Unquestionably, untrustworthy correspondence is another danger to sensor security. The security of the system depends intensely on a characterized convention, which thusly relies upon correspondence.

Problematic Transfer -Ordinarily the parcel based directing of the sensor organize is connectionless and hence intrinsically problematic.

Clashes - Regardless of whether the channel is dependable, the correspondence may in any case be problematic. This is because of the communicated idea of the remote sensor organize.

Inertness- The multi-jump directing, arrange clog and hub preparing can prompt more prominent inertness in the system, along these lines making it hard to accomplish synchronization among sensor hubs.

Unattended- Activity Depending on the capacity of the specific sensor arrange, the sensor hubs might be left unattended for significant stretches of time. There are three principle alerts to unattended sensor hubs

Exposure to Physical Attacks - The sensor might be conveyed in a domain open to enemies, terrible climate, etc.

Managed Remotely - Remote administration of a sensor organize makes it practically difficult to distinguish physical altering and physical upkeep issues.

No Central Management Point - A sensor system ought to be a conveyed arrange without a focal administration point. This will expand the essentialness of the sensor arrange. Be that as it may, whenever structured mistakenly, it will make the system association troublesome, wasteful, and delicate.

CONCLUSION

The arrangement of sensor hubs in an unattended domain makes the systems defenseless. Remote sensor systems are progressively being utilized in military, ecological, wellbeing and business applications. Sensor systems are intrinsically not quite the same as conventional wired systems just as remote specially appointed systems. Security is a significant element for the arrangement of Wireless Sensor Networks. This paper outlines the assaults and their groupings in remote sensor systems and furthermore an endeavor has been made to investigate the security component broadly used to deal with those assaults. The difficulties of Wireless Sensor Networks are likewise quickly talked about. This overview will ideally persuade future specialists to think of more brilliant and increasingly powerful security instruments and make their system more secure.

REFERENCES:-

[1] D. Djenouri, L. Khelladi, and N. Badache, "A Survey of Security Issues in Mobile specially appointed and Sensor Networks," IEEE Commun. Studies Tutorials, vol. 7, pp. 2-28, year 2005

[2] Adrian Perrig, John Stankovic, David Wagner, "Security in Wireless Sensor Networks" Communications of the ACM, Page53-57, year 2004

[3] Al-Sakib Khan Pathan, Hyung-Woo Lee, Choong Seon Hong, "Security in Wireless Sensor Networks: Issues and Challenges", International meeting on Advanced Computing Technologies, Page1043-1045, year 2006

[4] Chris Karlof, David Wagner, "Secure Routing in Wireless Sensor Networks: Attacks and Countermeasures", AdHoc Networks (elsevier), Page: 299-302, year 2003

[5]. Ian F. Akykildiz, Weilian Su, Yogesh Sankarasubramaniam, and Erdal Cayirci, "ASurvey on Sensor Networks", IEEE Communication Magazine, year 2002

[6] John Paul Walters, Zhengqiang Liang, Weisong Shi, Vipin Chaudhary, "Remote Sensor Network Security: A Survey", Security in Distributed, Grid and Pervasive Computing Yang Xiao (Eds), Page3-5, 10-15, year 2006.

[7] Pathan, A.S.K.; Hyung-Woo Lee; Choong Seon Hong, "Security in remote sensor systems: issues and challenges" Advanced CommunicationTechnology (ICACT), Page(s):6, year 2006

[8] Tahir Naeem, Kok-Keong Loo, Common Security Issues and Challenges in Wireless Sensor Networks and IEEE 802.11 Wireless Mesh Networks, International Journal of Digital Content Technology and its Applications, Page 89-90 Volume 3, Number 1, year 2009.

[9] Undercoffer, J., Avancha, S., Joshi, A. furthermore, Pinkston, J. "Security for sensor systems". In Proceedings of the CADIP Research Symposium, University of Maryland, Baltimore County, USA, year2002 http://www.cs.sfu.ca/~angiez/individual/papessenso r-ids.pdf

[10] Zia, T.; Zomaya, A., "Security Issues in Wireless Sensor Networks", Systems and Networks Communications (ICSNC) Page(s):40 – 40, year 2006

[11] Xiangqian Chen, Kia Makki, Kang Yen, and Niki Pissinou, Sensor Network Security: A Survey, IEEE Communications Surveys and Tutorials, vol. 11, no. 2,page(s):52-62, year 2009.

[12] Culler, D. E and Hong, W., "Remote Sensor Networks", Communication of the ACM, Vol. 47, No. 6, June 2004, pp. 30-33.

ગુજરાતનાં પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિરો
શિખરથી અસ્તાચલ ભણી

◆

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

આપણાં પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિરો તો ભારતીય વિદ્યા - Indologyના અધ્યયન - અધ્યાપન - સંશોધન - પ્રકાશનનાં ઊર્જાશીલ કેન્દ્રો છે. આપણાં ફેફસાં પણ છે, આપણું મસ્તિક પણ છે, અને આપણું હૃદય પણ છે. એક જમાનો હતો કે સમગ્ર દેશમાં ગુજરાત સહિત દેશનાં વિવિધ રાજ્યોમાં પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરો - Oriental Research Institutes / Manuscript Libraries ની સ્થાપના અને સંવર્ધનમાં રાષ્ટ્રનું ગૌરવ ગણીને તત્કાલીન દષ્ટિપૂત શાસકો અને પ્રજ્ઞાવાન શ્રેષ્ઠીઓ / જૈનમુનિ ભગવંતો દ્વારા ભારે મોટો રસ લેવામાં આવતો હતો. પરિણામસ્વરૂપે, આજે સમગ્ર દેશમાં અર્ધશતાધિક ક્રિયાશીલ - Vibrant સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં છે, જેમકે એશિયાટિક સોસાયટી (કોલકતા), ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (પૂના), અડયાર લાઇબ્રેરી એન્ડ રિસર્ચ સેન્ટર, (અડયાર, ચેન્નઈ), ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (મૈસૂર), ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ એન્ડ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ લાઇબ્રેરી (ત્રિવેન્દ્રમ), વિશ્વેશ્વરાનંદ વૈદિક રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, (હોંશિયારપુર, પંજાબ), ખુદાબક્ષ ઓરિએન્ટલ પબ્લિક લાઇબ્રેરી એન્ડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પટણા વગેરે. આ બધી સંસ્થાઓ આજે પણ પ્રાચ્યવિદ્યા ક્ષેત્રે રાષ્ટ્રનાં ગૌરવશિખરો બની રહી ભારતીયવિદ્યાના દેશ-વિદેશના જિજ્ઞાસુઓને પોતાની સેવાઓ આપી રહી છે.

આ સાથે જ ગર્વપૂર્વક નોંધવું રહ્યું કે ગુજરાત પણ પ્રાચ્યવિદ્યાનાં સંસ્થાનો ક્ષેત્રે એક સમયે અગ્રણી રાજ્ય રહ્યું હતું. આ અંતર્ગત ૧. પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર = ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, વડોદરા (૧૯૨૭) અને ૨. લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર = એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ ઈન્ડોલૉજી, અમદાવાદ (૧૯૫૬) ૩. ગુજરાત વિદ્યાસભા હવે, ભો. જે. અધ્યયન - સંશોધન વિદ્યાભવન (અમદાવાદ), જેવી વિશ્વવિખ્યાત સંસ્થાઓએ પોતાની બહુઆયામી મૂઠી ઊંચેરી વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓ થકી પોતાની આગવી ઓળખ પ્રસ્થાપિત કરી છે. આ ત્રણેય અનુદાનિત સંસ્થાઓ ઉપરાંત ૪. દ્વારકાધીશ સંસ્કૃત એકેડેમી એન્ડ ઈન્ડોલોજિક રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (દ્વારકા) અને ૫. મહર્ષિ વેદ-વિજ્ઞાન અકાદેમી (અમદાવાદ. આ અકાદેમી સંભવતઃ તાજેતરમાં બંધ કરવામાં આવી છે) પણ અનુદાનિત સંસ્થાઓ તરીકે કાર્યરત છે. આ સાથે ઉલ્લેખ કરવો રહ્યો કે આચાર્યશ્રી પદ્મસાગરસૂરિ મહારાજ સાહેબ અને આચાર્યશ્રી વિજય શીલચન્દ્રસૂરિજી મહારાજ સાહેબની પ્રેરણાથી અનુક્રમે 'આચાર્ય કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર' (કોબા-ગાંધીનગર) અને 'આચાર્ય વિજય નેમિસાગરસૂરિ ગ્રંથાલય' (હઠીસિંહ જિનાલય, અમદાવાદ) રાજયની સહાય વગર સમૃદ્ધ સંગ્રહ થકી ઉદાહરણસ્વરૂપ સેવાઓ પૂરી પાડી રહ્યાં છે, જે માત્ર ગુજરાતનું જ નહીં પણ રાષ્ટ્રનું ગૌરવ છે. આ બધી સંસ્થાઓનું રાષ્ટ્રના - વિદ્યાજગતના વિકાસમાં મહિમાવંતું પ્રદાન રહ્યું છે. આગળ ઉપર ઉલ્લેખિત ગુજરાતની પ્રથમ ત્રણ સંસ્થાઓ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓની આશરે સવા લાખથી અધિક અલભ્ય અને બહુમૂલ્ય હસ્તપ્રતો, જૈનચિત્રકળાના ઉત્તમોત્તમ નમૂનાઓ પૂરા પાડતી સચિત્ર હસ્તપ્રતો ઉપરાંત મોટી સંખ્યામાં અલભ્ય મુદ્રિત પુસ્તકો, દસ્તાવેજો, શિલ્પકૃતિઓ વગેરેનો સમૃદ્ધ ખજાનો ધરાવે છે. લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરનો ગ્રંથસંગ્રહ તો રાષ્ટ્રીય જૈનસાહિત્યના ગ્રંથાલયનું બિરુદ પામે તેવો સમૃદ્ધ છે, જ્યારે ભો. જે. ના ગ્રંથાલયમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનાં અલભ્ય એવાં પુસ્તકો અને પત્ર-પત્રિકા ઉપરાંત ભારતીયવિદ્યાનાં અણમોલ પુસ્તકો સંગૃહીત છે.

---

* ડાયરેકટર ઑફ પબ્લિકેશન્સ, કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, સેકટર-૧૫, ગાંધીનગર - ૩૮૨૦૧૬ મો. ૯૬૦૧૨૭૩૮૩૬

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ : આ સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ વિદ્વત્પ્રકાશનોએ તો વિશ્વભરના વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, જેના પરિણામે વિશ્વભરનાં ગ્રંથાલયોમાં સ્થાન પણ પામ્યાં છે. 'પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર' દ્વારા 'Gaekwad's Oriental Series' હેઠળ આજદિન સુધી ૧૯૦ + તથા અન્ય ગ્રંથમાળાઓ હેઠળ ઘણાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં છે. આ ગ્રંથમાળાનાં બહુમૂલ્ય પ્રકાશનોને ધ્યાને લઈ Prof. Sylvain Levi એ "Standing at the head of the many collections now published in India", The Asiatic Review, London એ "It is one of the best series issued in the East" વગેરેએ ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરીને તેની નોંધ લીધી છે. આ અંતર્ગત 'રામાયણ'ની ચિકિત્સક આવૃત્તિ ઉપરાંત, શાંતરક્ષિત કૃત 'તત્ત્વસંગ્રહ : કમલશીલની ટીકા પંજિકા સહિત', 'સાધનમાલા', 'સાબરભાષ્ય', 'સમરાંગણસૂત્રધાર', 'અપરાજિતપૃચ્છા', 'નાટ્યશાસ્ત્ર : અભિનવ ગુપ્તની ટીકા સહિત', 'સંગીતચૂડામણિ', 'બૃહસ્પતિસ્મૃતિ', 'કૃત્યકલ્પતરુ', વિવિધ હસ્તપ્રત ભંડારોનાં સૂચિપત્રો વગેરે સમાવિષ્ટ છે. આ પૈકી ઘણી કૃતિઓ સૌ પ્રથમ વખત પ્રકાશિત છે. આવાં જ વિદ્વત્ત પુસ્તકો L . D. Series હેઠળ ૧૫૧ + તથા અન્ય ગ્રંથમાળાઓ હેઠળ કેટલાંક પ્રકાશિત છે. જેમાં 'તત્વાર્થસૂત્ર ઉપર પંડિત સુખલાલજીની ટીકાનો અંગ્રેજી અનુવાદ', મુનિ પુણ્યવિજયજી સંપાદિત પુસ્તકો અને હસ્તપ્રત સૂચિપત્રો, ઉમાકાંત શાહ સંપાદિત 'Treasures of Jain Bhandaras', નગીનભાઈ શાહ કૃત 'Akalank's Criticism of Dharmakirti's Philosophy : A Study' તથા સંપાદિત ગ્રંથ 'ન્યાયમંજરી', તપસ્વી નાન્દી કૃત 'સહૃદયાલોક', 'જૈન રામાયણ', વિખ્યાત કલાવિવેચક રતન પરિમૂ કૃત ગ્રંથો, 'Treasures from the Lalbhai Dalpatbhai Museum' વગેરે સમાવિષ્ટ છે. પૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામે આ સંસ્થાની મુલાકાત લઈ રાજીપો વ્યકત કરતાં નોંધેલ શબ્દો : 'Delighted to visit L. D. Institute of Indology and Museum, inspire to see rich jaina history' ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. ભો. જે. દ્વારા 'શ્રીમદ ભાગવતપુરાણ'ની સમિશ્રીત આવૃત્તિ, એસ્તર સોલોમન કૃત 'ઈન્ડિયન ડાયલેક્ટિક્સ' (૨ ભાગ), 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' (૯ ભાગ), હસ્તપ્રતોનાં વિવરણાત્મક સૂચિપત્રો વગેરે શતાધિક પુસ્તકો પ્રકાશિત છે. ચુનિલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન, સુરત દ્વારા પણ 'નવલ ગ્રંથાવલિ' સહિત ૩૮ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત આ બધી સંસ્થાઓ દ્વારા વિશુદ્ધ સંશોધનાત્મક અભિગમ સાથે અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષામાં નિયમિત રીતે પ્રકાશિત કરવામાં આવતાં જર્નલ્સ જેમ કે 'Journal of Oriental Institute', 'સ્વાધ્યાય', 'સંબોધિ', 'સામીપ્ય' અને 'શારદાપીઠપ્રદીપ' પણ ભારતીયવિદ્યા જગતમાં ખ્યાતિપ્રાપ્ત રહ્યાં છે.

આ બધી સંસ્થાઓના ઘડતર અને વિકાસમાં તેના આર્ષદૃષ્ટા નિયામકોનો અસાધારણ ફાળો રહ્યો છે. જેમાં ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા, ડૉ. અરુણોદય જાની, ડૉ. આર. ટી. વ્યાસ, ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટી (પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર); શ્રી દલસુખ માલવણિયા અને શ્રી નગીનભાઈ શાહ (એલ. ડી.); શ્રી રસિકલાલ પરીખ, ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ડૉ. ભારતી શેલત (ભો. જે.); ડૉ. પ્રતાપરાય મોદી, ડૉ. જેટલી, ડૉ. રમેશ બેટાઈ, ડૉ. મણિભાઈ આઈ. પ્રજાપતિ અને ડૉ. જયપ્રકાશ દ્વિવેદી (શ્રી દ્વારકાધીશ. આ એકેડેમીના બધા જ નિયામકો રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા પુરસ્કૃત વિદ્વાનો છે) વગેરે વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આ બધી સંસ્થાઓના સ્થાપનાકાળથી પ્રાયઃ બે દશક પૂર્વે સુધી નિયામકો ઉપરાંત રીડર, વ્યાખ્યાતા, સંશોધન અધિકારી, ગ્રંથપાલ, સૂચિકાર વગેરે અને શ્રેણીબંધ સહાયક કર્મચારીઓની નિયમિત રીતે નિયુક્તિ કરવામાં આવતી હતી. પરિણામસ્વરૂપે આ બધી સંસ્થાઓએ પોતાનાં નિર્ધારિત લક્ષ્યોને વળોટી જઈને સવાઈ કાર્ય સિદ્ધિ હાંસલ કરતાં પોતાના અસ્તિત્વની આગવી ઓળખ રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિકસ્તરે ઊભી કરી હતી. દુઃખ તો એ છે કે આજે, આ બધી સંસ્થાઓમાં કયાંક પટાવાળા, કારકુન, ગ્રંથપાલ, સંશોધન અધિકારી જેવી એકલ-દોકલ જગ્યાઓ ઉપર કાયમી કર્મચારીઓ કાર્યરત છે. પરિણામે, અર્જિત કરેલ અધીતનાં ઓજસ દિનપ્રતિદિન ઓસરતાં જાય છે. વધુમાં, આઘાત લાગે એવી બાબત એ કે થોડાક માસ પૂર્વે 'ગુજરાત સમાચાર'ની વડોદરા આવૃત્તિમાં એવા મતલબના સમાચાર પ્રગટ થયા હતા કે પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરને સરકારે સંભવતઃ સંસ્કૃત

મહાવિદ્યાલય સાથે મર્જ કરી દઈ તેમાં કયુરેટર મૂકવાનું સૂચન એમ. એસ. યુનિવર્સિટીને કર્યું છે. જો આ સૂચનનો અમલ થશે તો સંશોધન પ્રવૃત્તિ બંધ થઈ જશે, અને ક્રમશઃ આ વિશ્વવિખ્યાત સંસ્થાને નામશેષ થઈ જતાં ઝાઝી વાર લાગશે નહીં. અહીં યુનિવર્સિટીની સ્વાયત્તતા પણ કયાં રહી ? આર્ષદ્રષ્ટા સંસ્થાપક મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડનું સ્વપ્ન રોડાતું જતું જોઈને સંસ્કૃતજ્ઞોનો આત્મા આવી રહયો છે. આ માટે જરૂર છે સંવેદનશીલ કાન અને દૃષ્ટિની. 'સબકો સન્મતિ દે ભગવાન'.

આ બધી સંસ્થાઓ પૈકી 'લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર'નું વિશાળ પરિસર કેટલું ભવ્ય અને રળિયામણું દીસી રહ્યું છે. આ લખનાર દ્વારા ત્રણ દશક પૂર્વે ભારતનાં પ્રાયઃ મોટા ભાગનાં પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિરોની રૂબરૂ મુલાકાત લેતાં 'એલ.ડી.'નું પરિસર બહુવિધ રીતે શ્રેષ્ઠ જોવા મળ્યું હતું અને આજે પણ શ્રેષ્ઠ જ છે. શતાધિક મયૂરોનાં નૃત્યગાન અને પક્ષીઓના કલરવથી સતત ગુંજતું રહેતું, વિવિધ જાતનાં વૃક્ષો અને ફૂલછોડ - પુષ્પોથી સદાય આચ્છાદિત અને હર્યું ભર્યું રહેતું નંદનવન સમ, શિલ્પ - સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ બેનમૂન ભવન, આસ્થાનું કેન્દ્ર એવું શિલ્પ-સ્થાપત્યથી ખચિત નવનિર્મિત જિનાલય અને તેનું જીવાતુભૂત તત્ત્વવ એવો સમૃદ્ધ જ્ઞાનસંગ્રહનો પવિત્ર સંગમ આ જ્ઞાનમંદિરને ગુજરાતના જ નહીં પણ દેશના ગૌરવશિખરે પ્રસ્થાપિત કરે છે. આ સાથે આ જ્ઞાનમંદિરના સંસ્થાપક અને વર્તમાન કર્ણધારોની દૂરંદેશિતાશીલ ઉદાડ સેવાભાવના, પ્રતિબદ્ધતા અને સમર્પિતતા આપણાં વંદનની અધિકારી બની રહે છે. આજે દુઃખ તો એ છે કે આ સંસ્થાના પ્રેરણાદાતા આગમપ્રભાકર મુનિ પુણ્યવિજયજી, સંસ્થાપક આર્ષદૃષ્ટા શ્રેષ્ઠી શ્રી કસ્તૂરભાઈ અને સંવર્ધક શ્રેષ્ઠી શ્રી શ્રેણિકભાઈનો આત્મા એક સમયે વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓથી સતત ધમધમતી આ સંસ્થાને આજે વિલાતી જતી જોઈને શું વિચારતો હશે ?

આ સાથે હકીકત તો એ છે કે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી માધ્યમિક શાળાઓમાં ત્રિભાષા ફોર્મ્યુલા અમલીકૃત કરવાથી શાળાઓમાં સંસ્કૃત ભણવાવાળા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન ઘટતી જાય છે. આ સ્થિતિના કારણે કૉલેજો અને યુનિવર્સિટીઓનાં અનુસ્નાતક ભવનોમાં પણ હવે જૂજ વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત પસંદ કરે છે. સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓના અભાવે સંસ્કૃત શિક્ષકો / અધ્યાપકોની ભરતીમાં પણ ઓટ આવતી જાય છે અર્થાત્ વ્યવસાયિક તકો પણ ઘટતી ગઈ. હવે, સંસ્કૃત ભણનાર વર્ગ નથી રહ્યો - કૉલેજો / યુનિવર્સિટીઓમાં સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓની નહિવત સંખ્યા રહે છે ત્યારે પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરોનો નિભાવ શા માટે કરવો ? આ સંસ્થાઓ કેટલી પ્રસ્તુત ? તેની શી ઉપયોગિતા ? આવા મનઘડંત ખ્યાલો સાથે પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરોને આવશ્યક સ્ટાફની ભરતીની અનુમતિ પ્રદાન ન કરવી, સંશોધન / પ્રકાશન માટે પર્યાપ્ત અનુદાન ન આપવું કે અન્ય જરૂરી સહાય ન કરવાનું વલણ કેટલા અંશે ઔચિત્યપૂર્ણ ગણાય ? ધ્યાને રહે કે આ વિદ્વત્ત સંસ્થાઓ માત્ર સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્ય તથા ધર્મ-દર્શનના અધ્યયન - અધ્યાપન - સંશોધન માટેની નથી જ. આ વિદ્વત્તસંસ્થાઓ દ્વારા હસ્તપ્રતવિદ્યા (manuscriptology), લિપિવિદ્યા (palaeography), અભિલેખવિદ્યા (epigraphy), સિકકાશાત્ર (numismatics), પ્રાચીન ભારતીય વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વગેરે જેવા વિષયક્ષેત્રોમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કરવામાં આવ્યું છે. ભો. જે. વિદ્યાભવન દ્વારા અભિલેખો, સિક્કાઓ અને અન્ય ઐતિહાસિક સંસાધનોના આધારે ગુજરાતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને ઉજાગર કરવામાં ઘણું મૂલ્યવાન પ્રદાન કરવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત તો એક માધ્યમ છે. આપણી પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક ધરોહર હસ્તપ્રતોમાં ધરબાયેલી છે કે જેમાં આપણાં ધર્મ, દર્શન, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, રસાયણશાત્ર ગણિત, જ્યોતિષ, વૈદક, શિલ્પસ્થાપત્ય વગેરે અનેકાનેક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા વિષયોની હસ્તપ્રતો સંસ્કૃત, પાલિ, પ્રાકૃત અને આધુનિક ભારતીય ભાષાઓમાં અને વિવિધ લિપિઓમાં લખાયેલી છે અને આ પૈકીની અસંખ્ય મૂલ્યવાન કૃતિઓ આજે એકવીસમી સદીના બીજા દશકમાં પણ અપ્રકાશિત છે. બહુવિધ વિષયોની અનેક સંસ્કૃત કૃતિઓ ગુજરાતીમાં અનુવાદિત પણ થઈ નથી. આપણો આ જ્ઞાનવારસો ક્યાં સુધી ધરબાયેલો રાખીશું ? જો આપણે આપણી પ્રાચીન ભાષાઓ અને લિપિઓનો અભ્યાસ ચાલુ નહીં રાખીએ તો એક દિવસ એવો આવશે

કે આપણી લિપિઓ વાંચવા માટે વિદેશોમાંથી ભારતીય લિપિવેત્તાઓને આમંત્રિત કરવા પડશે. હાલ પૂરતી દેશની વાત બાજુએ રાખીને ગુજરાતની જ વાત કરીએ તો લક્ષ્મણભાઈ ભોજક અને ભારતીબેન શેલતના અવસાન બાદ ગુજરાતમાં આજે એક માત્ર ડૉ. પ્રીતિબહેન પંચોલી (કાર્યકારી નિયામક, ભો. જે. વિદ્યાભવન) છે કે જેઓ નાગરી વગેરે લિપિઓનું આધિકારિક રીતે અધ્યાપન કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આ સાથે એક અન્ય હકીકત છે કે નવી પેઢીના સંસ્કૃત અને ગુજરાતીના અધ્યાપકો પૈકી સંભવતઃ ૧૦-૧૫ જેટલા અધ્યાપકો પણ દેવનાગરી અને ગુજરાતી લિપિની હસ્તપ્રતો સરળતાથી ઉકેલી શકવાની ક્ષમતા ધરાવતા હશે કે કેમ ? જો આ પ્રચલિત લિપિઓ ઉકેલવાની સામર્થ્ય ધરાવતા ન હોય તો શારદા, ગ્રંથ વગેરે લિપિઓના ઉકેલની અપેક્ષા જ અસ્થાને બની રહે છે. આ સ્થિતિ આપણા માટે કેટલી ભયાવહ બની રહેશે તે વિશે આપણે સૌએ ગંભીરતાથી ચિંતા અને ચિંતન કરવાની ઘડી આવી ગઈ છે.

સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોની લિપિઓ વાંચી / સમજી શકવાની દિનપ્રતિદિન ઘટતી જતી ક્ષમતા સંદર્ભે અત્રે સ્મૃતિ અપાવવી રહી કે દિલ્હીના સુલ્તાન ફિરોજશાહ તુઘલક (૧૩૫૬) દ્વારા ટોપરા અને મેરઠ સ્થિત અશોકના અભિલેખોનું લખાણ જાણવાની જિજ્ઞાસાથી આ અભિલેખોને મહામુસીબતે દિલ્હીમાં તાણી લાવવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ ત્યારે કોઈ વાંચી શક્યું ન હતું. આ જ અભિલેખોનું લખાણ જાણવાની ઇચ્છા મહાન મોગલ સમ્રાટ અકબર પણ ધરાવતો હતો, છતાં તેના સમયના પંડિતોએ પણ આ વાંચવાની લાચારી દર્શાવી હતી. - આ બંને ઘટનાઓની નોંધ પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાએ પોતાના ગ્રંથ 'પ્રાચીન ભારતીય લિપિમાલા' (૧૯૧૮)માં કરી છે. આ બંને ઘટનાઓ સ્પષ્ટ ઈશારો કરે છે કે મધ્યકાળમાં આપણે આપણી પ્રાચીન લિપિઓના વાચનની ક્ષમતા ગુમાવી દીધી હતી. આશ્ચર્ય તો એ છે કે અશોકના અભિલેખો (ઈસ. પૂર્વ ૨૭૩ - ૨૩૭)નું સૌપ્રથમ વખત આધુનિક કાળમાં વાચન કોઈ ભારતીય લિપિવેત્તા દ્વારા નહીં, પરંતુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન જેમ્સ પ્રિન્સેપ (૧૭૯૯-૧૮૪૦) દ્વારા ઈ.સ. ૧૮૩૬માં કરવામાં આવ્યું હતું. ધ્યાને રહે કે આજે પણ આપણે સિંધુ લિપિ ઉકેલવામાં ઝાઝી સફળતા હાંસલ કરી શક્યા નથી.

પ્રવર્તમાન સમયમાં પ્રાયઃ સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓની ઘટતી જતી સંખ્યાને ધ્યાને લઈને આપણે પૌર્વાત્ય વિદ્યામંદિરો પ્રતિ ઉપેક્ષા સેવી રહ્યા છીએ, જ્યારે આજે પણ પશ્ચિમના દેશોની ઘણી યુનિવર્સિટીઓમાં સંસ્કૃત ઉપરાંત આધુનિક ભારતીય ભાષાઓ, ધર્મ-દર્શન, ઈતિહાસ વગેરેનાં અનુસ્નાતક ભવનો કાર્યરત છે. ઉદા. તરીકે ઇંગ્લૅંડની ૪ અને જર્મનીની ૧૪ યુનિવર્સિટીઓમાં સંસ્કૃત અને ભારતીય વિદ્યાના વિષયોનું અધ્યાપન કરાવવામાં આવે છે. આ વિષયો ભણનારાઓની સંખ્યા નહિવત હોવા છતાં આ બધી યુનિવર્સિટીઓએ / વિવિધ દેશોએ આ વિભાગો ચાલુ રાખવાનું મુનાસિબ ગણ્યું છે. ધ્યાને રહે કે વિશ્વવિખ્યાત ફિલસૂફ ડૉ. રાધાકૃષ્ણનને ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી દ્વારા Visiting Professor તરીકે ખાસ આમંત્રિત કરવામાં આવતા હતા ત્યારે ભારતીય વિદ્યા ભણનારાઓની કેટલી સંખ્યા હશે ? સભાખંડો ઊભરાતા હશે, પરંતુ વર્ગખંડોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ગણતરીની જ હશે. અત્રે આત્મશ્લાઘાનો દોષ વહોરીને પણ નોંધું છું કે આ લખનારે ભારતીય હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રો - catalogues ના સર્વેક્ષણ અર્થે ઇંગ્લૅંડનાં ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી લાઇબ્રેરી, ઇન્ડિયા ઑફિસ લાઇબ્રેરી, બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ લાઇબ્રેરી વગેરેમાં વર્ષ ૧૯૮૯-૯૦ માં સતત કેટલાક દિવસો સુધી કાર્ય કરતાં તત્કાલીન સમયે આ સંસ્થાઓમાં ભારતીયવિદ્યાના ગણતરીના સંશોધકો / વિદ્યાર્થીઓને જોયા હતા. આમ છતાં, આ બધી સંસ્થાઓ ભારતીયવિદ્યાનો સમૃદ્ધ ગ્રંથસંગ્રહ ધરાવે છે અને તેને સતત સંવર્ધિત રાખવામાં ભારે નિસબત ધરાવે છે. માત્ર અને માત્ર વિદ્યાપ્રીતિના કારણે આ પાછળ ભારે ખર્ચ વહન કરવામાં આવે છે. એક બાજુ આપણી સરકારો દ્વારા સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતિના સંવર્ધન માટે દુહાઈ દેવામાં આવે છે અને બીજી બાજુ 'દ્વિતીય રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત આયોગ'ને સમેટી લઈ તેના અહેવાલને અભરાઈએ ચઢાવી દેવાના વલણને શું સમજવું ? સંસ્કૃત તો આપણી પોતાની ભાષા છે, કે જેમાં આપણો જ્ઞાનવારસો, સંસ્કારવારસો સચવાયેલો છે. સંસ્કૃત વાઙ્મય તો ભારતનો આત્મા છે - ભારતની અને ભારતીય અસ્મિતાની આગવી ઓળખ છે. ભારતને પામવા - જાણવા

માટેનો એક પ્રમુખ આધાર સ્રોત છે. જો તેની બાદબાકી કરી નાંખીશું તો આપણી પાસે બચશે શું ? સંસ્કૃતની જયોત જલતી રાખવા માટે પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિરોનું ક્રિયાશીલ અસ્તિત્વ અનિવાર્ય બની રહે છે. તેનો કોઈ વિકલ્પ નથી. આજે પ્રાચીન ભારતીય વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની જાણકારી હેતુ વૈજ્ઞાનિકો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે ત્યારે આપણી પ્રત્યેક વિદ્યાશાખાની સ્નાતક સુધીની કૉલેજોમાં સંસ્કૃત ફરજિયાત વિષય તરીકે દાખલ કરવો જરૂરી બની રહે છે.

આ સંદર્ભે અત્રે નોંધવું રહ્યું કે લોર્ડ મેકોલેની શિક્ષણનીતિને ધ્યાને લઈ કોલકતાની વિખ્યાત સંસ્કૃત કૉલેજ બંધ કરવાનાં ચક્રો ગતિમાન થયાં હતાં ત્યારે કોલકતાના પં. પ્રેમચન્દ્ર તર્કવાગિશે આ કૉલેજને બચાવવા માટે ઈંગ્લેંડ સ્થિત પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ એચ. એચ. વિલ્સનને અપીલ કરતાં વિલ્સને (૧૮૩૫) આપેલ ધ્વન્યાત્મક પ્રતિભાવ દૃષ્ટવ્ય બની રહે છે : "નિષ્પિષ્ટાપિ પરં પદાહતિશતૈઃ શશ્વદ્ બહુપ્રાણિનાં સંતપ્તાપિ કરૈઃ સહસ્રકિરણેનાગ્નિસ્ફુલિંગોપમૈઃ સ છાગાદ્યૈશ્ચ વિચરવિતાપિ સતતં મૃષ્ટાપિ કુદ્દાલકૈર્દૂર્વા ન મ્રિયતે કૃશાપિ નિતરાં ધાતુર્દયા દુર્બલે સ" (અનેક પ્રાણીઓ દ્વારા ઘાસને સતત ખૂંદવામાં આવતું હોય, સહસ્ર સૂર્યકિરણો દ્વારા અગનજવાળાઓ ફેંકવામાં આવતી હોય, ઘેટાં-બકરાં દ્વારા સતત ચર્વણ કરવામાં આવતું હોય કે તેને કોદાળી / પાવડાથી કાપી નાખવામાં આવતું હોવા છતાં પણ ઘાસ કદાપિ નાશ પામતું નથી. અશક્તો પ્રતિ સર્જક દયાળુ છે.) આ શબ્દોનો અર્થ એ જ સમજવાનો છે કે ભારત અને ભારતીય વાઙ્મયમાં સંસ્કૃત શાશ્વત છે અને તે કદાપિ નાશ પામે નહીં.

આ બધી વાસ્તવિકતાઓ અને પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિરોની અનિવાર્ય ઉપયોગિતાને ધ્યાને લઈને રાજ્ય સરકાર દ્વારા પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર (વડોદરા), એલ. ડી. ઇંન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ ઇન્ડોલૉજી (અમદાવાદ), ભો. જે. અધ્યયન - સંશોધન વિદ્યાભવન (અમદાવાદ), શ્રી દ્વારકાધીશ સંસ્કૃત એકેડેમી એન્ડ ઈન્ડોલોજિકલ રિસર્ચ ઇંન્સ્ટિટ્યૂટ (દ્વારકા) તથા શક્તિપીઠ અંબાજીમાં આદિવાસી સાહિત્ય - સંસ્કૃતિ - કળા વગેરેના સમાવેશ સાથેની એક નવી જ પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન સંસ્થાની સ્થાપના કરીને આ બધી સંસ્થાઓને Institutes of State Importance નો ખાસ દરજ્જો આપવો જોઈએ અને તે પણ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા એશિયાટિક સોસાયટી (કોલકતા), ખુદાબક્ષ ઓરિએન્ટલ પબ્લિક લાઇબ્રેરી એન્ડ રિસર્ચ ઇંન્સ્ટિટ્યૂટ (પટના) વગેરે સંસ્થાઓને Institute of National Importance નો દરજ્જો પાર્લામેન્ટમાં ઠરાવ પસાર કરીને આપવામાં આવ્યો છે તે ધોરણે ગુજરાત વિધાનસભામાં ઠરાવ પસાર કરીને તેની સ્વાયત્તતાની શતપ્રતિશત જાળવણી સાથે આપવામાં આવે તે આજના સમયની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. આ સાથે ધ્યાને રાખવું રહ્યું કે જે તે સંસ્થા માટે નિયુક્ત કરવામાં આવનાર નિયામક માત્ર લઘુત્તમ લાયકાત ધરાવનાર નહીં, પરંતુ ભારતીયવિદ્યા ક્ષેત્રનો ખરા અર્થમાં પ્રતિબદ્ધ વિદ્યાપુરુષ હોવો જ જોઈએ. આ સૂચિત પગલું રાષ્ટ્રની સાંસ્કૃતિક ધરોહરના સંરક્ષણ અને સંવર્ધન માટે સીમાચિહ્નરૂપ બની રહેવાની સાથે સાથે ગુજરાત સરકાર અને તેના કર્ણધારોની દૃષ્ટિપૂત દીપસ્તંભ સમાન - milestone સમાન દૂરંદેશિતાનું દ્યોતક બની રહેશે અને **'આપણું ગુજરાત, આગવું ગુજરાત'**ના સૂત્રને અને સાથે સાથે **'ગુજરાત મોડલ'**ને પણ યથાર્થમાં સાર્થક પણ કરશે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને રચનાત્મક કાર્ય : (૧૯૧૭-૧૯૨૭)

◆

ડૉ. વસંત પટેલ*

સરદાર વિશે એક એવી માન્યતા છે કે રચનાત્મક કાર્યક્રમને વિશે તેઓ કશું સમજતા નથી.[૧] સરદાર માત્ર રાજકારણી પુરુષ જ હતા, એવી છાપ સમાજમાં પ્રવર્તે છે.[૨] તેમની આવી છાપને કારણે જીવનમાં તેમણે કરેલાં રચનાત્મક કાર્યો અને આ બાબતમાં તેમની અભિરુચિ વિશેના મુદ્દાને ઉપસાવીને વિશેષ લખવામાં આવ્યું નથી.

જાહેરજીવન ગાળનારને રચનાત્મક કાર્ય અને રાજકીય બાબતો ઉપર લક્ષ આપવું પડે છે એ ખરું, તેમ છતાંય, વલ્લભભાઈ સ્પષ્ટ કહે છે કે તેમને જેટલો રસ રચનાત્મક કાર્યોમાં છે તેટલો રાજકીય ક્ષેત્રમાં નથી.[૩] સાડાત્રણ દાયકાના તેમના જાહેરજીવનને તપાસતાં આપણને માલૂમ પડે છે કે સરદારની આ વાત સાચી છે.

નાનપણનો એક પ્રસંગ : પેટલાદ-કરમસદ વચ્ચે આવતાં-જતાં છોકરાઓમાં વલ્લભભાઈ એક વખત પાછળ રહી ગયા. વાંકા વળીને ખેતર વચ્ચેની કેડીમાં પડેલો મોટો પથ્થર વલ્લભભાઈએ ઊંચકીને બાજુએ ફગાવી દીધો.[૪] બીજો પ્રસંગઃ વલ્લભભાઈ નડિયાદમાં એક મિત્ર-કાશીભાઈના ઘરમાં રહીને વકીલાતની પરીક્ષાની તૈયારી કરતા હતા. આ કાશીભાઈના પિતાના એક મિત્ર ડુંગરભાઈ જેઓ નડિયાદમાં વકીલાત કરતા હતા. તેમનાં પત્ની છ મહિનાના છોકરાને મૂકીને ગુજરી ગયાં. આ શિશુને ઉછેરવા માટે કાશીભાઈનાં બા પોતાના ઘરમાં લઈ આવ્યાં. સરદાર અને કાશીભાઈના બાએ આ બાળકની સંભાળ લીધી. સરદાર એને તેમની સાથે સુવાડતા. રાત્રે ઊઠીને બે ત્રણવાર દૂધ પાતા. રાતમાં છોકરો ટટ્ટી-પેશાબ કરે તો તેનાં બાળોતિયાં બદલતા અને બધું સાફસૂફ કરીને પોતાની પાસે સુવડાવતા. આ છોકરું ત્રણ વર્ષનું થયું ત્યાં સુધી તેને ઉછેરીને મોટું કરવામાં વલ્લભભાઈએ કાળજી લીધી.[૫]

ઉપરોક્ત બન્ને પ્રસંગો દર્શાવે છે કે સેવાભાવનાનો આવો ઉચ્ચગુણ વલ્લભભાઈમાં શરૂઆતથી જ જોવા મળે છે.

તા.૧૪-૦૨-૧૯૧૩ના રોજ વલ્લભભાઈ લંડનથી બેરિસ્ટરી પાસ કરીને અમદાવાદ આવ્યા. વકીલાત મુખ્યત્વે ક્રિમિનલ સાઇડ ઉપર જ હતી. શરૂઆતમાં જાહેરજીવનમાં ભાગ લેતા નહીં. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં કમિશ્નર તરીકે જે.એ. શિલડી નામના એક આઈ.સી.એસ. ઑફિસર આવ્યા. ઘણાને અસંતોષ થયો. ગુજરાત ક્લબના કેટલાક મિત્રોએ વલ્લભભાઈને મ્યુનિસિપાલિટીમાં જવાનો અને કમિશ્નરની જગ્યા કાઢી નાખવા તેમજ ગોરા સિવિલિયન પર અંકુશ લોકોમાં રહે એવી રીતે મ્યુનિસિપાલિટી મજબૂત બનાવવાનો આગ્રહ કર્યો. તેમના મિત્ર ચિમનલાલ ઠાકોરનો અમદાવાદના જાહેરજીવન વિશેનો કડવો અનુભવ હતો. પરંતુ વલ્લભભાઈને તો થયું કે લોકો ગમે તેવા હોય તોપણ આપણે જાહેરજીવન કરવું તો જોઈએ, તે વગર લોક-કેળવણી પણ કેમ થાય એમ વિચારી તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીમાં દરિયાપુર વોર્ડ તરફથી દાખલ થયા.[૬] મે ૧૯૧૭થી વલ્લભભાઈના જાહેર જીવનની શરૂઆત થઈ.

પરંતુ, તે પહેલાં ગાંધીજીનું આગમન. ૧૯૧૫ના જાન્યુઆરીની નવમી તારીખે મુંબઇના બંદરે ઊતર્યા. મે ૨૫, ૧૯૧૫ના રોજ અમદાવાદના કોચરબ ગામમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થાના ઉદ્દેશ-બંધારણ વગેરેની ચર્ચા કરવા ગાંધીજી ગુજરાત ક્લબમાં આવેલા. તે વખતે વલ્લભભાઈ ક્લબના ઓટલા ઉપર પાનાં રમતા બેઠેલા પણ ગાંધીજીથી આકર્ષાયેલા નહીં. પાછળથી આશ્રમમાં તેઓ ગયા હતા ત્યારે ત્યાંની રહેણીકરણી

---

* આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, પી.જી. ડીપાર્ટમેન્ટ ઑફ હિસ્ટ્રી, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦.
મો. ૯૬૨૪૫૫૬૬૫૪

વગેરેથી એમના મન પર અસર થઈ અને તે તરફ વિચારવાનું આકર્ષણ થયું હતું.[૭]

ઑક્ટોબર ૧૯૧૬માં ગુજરાત સભા દ્વારા અમદાવાદમાં લોકમાન્ય ટિળકની હાજરીમાં મહંમદઅલી ઝીણાના પ્રમુખસ્થાને મુંબઈ પ્રાંતિક સમિતિનું અધિવેશન મળ્યું. ડેલીગેટ બનીને વલ્લભભાઈએ હાજરી આપેલી. ૧૯૧૬ના લખનૌ કૉંગ્રેસમાં પણ વલ્લભભાઈ જઈ આવેલા. તેમની સાથે શિવાભાઈ મોતીભાઈ પટેલ, જીવણરાય વૃજરાય બેરિસ્ટર, હરિલાલ દેસાઈભાઈ, મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, બચુભાઈ, ભાસ્કરરાય મેઢ, જી.વી. માવળંકર, ગોરડિયા વગેરે હતા.[૮]

એપ્રિલ ૧૯૧૭માં એક મહત્ત્વનો બનાવ બન્યો. ગાંધીજી બિહારના ચંપારણ જિલ્લામાં હતા. ગળીનાં ખેતરોમાં કામ કરતા ખેત-મજૂરોના શોષણનો અહેવાલ મેળવી રહેલા ગાંધીજીને કલેકટરનું ફરમાન મળ્યું કે તેમણે ઈલાકો છોડીને ચાલ્યા જવું. તેમણે ઈન્કાર કર્યો. ગાંધીજીએ સવિનય કાનૂન ભંગ કર્યો અને તેમની ધરપકડના સમાચાર એક સાંજે વીજળીવેગે આવ્યા ત્યારે બેરિસ્ટર પટેલે રોમાંચ અનુભવ્યો. દીવાન બહાદુર હરિલાલ બોલી ઊઠ્યાઃ "માવળંકર આ ગૃહસ્થ મર્દ છે'. એમને જ આપણી ગુજરાત સભાના પ્રમુખ બનાવવા જોઇએ."[૯] આ પસંદગીને વલ્લભભાઈએ આવકારી. અગાઉ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે સાર્વજનિક ક્ષેત્રે જાહેરકામ કરવાના ઉદ્દેશથી ૧૯૧૭માં વલ્લભભાઈએ મ્યુનિસિપાલિટીમાં કામ શરૂ કરેલું. આશ્રમમાં ચાલતી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ અને ગાંધીના વિચારોની અસરનું પ્રતિબિંબ મ્યુનિસિપલ કાર્યોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ગાંધીજી દૃઢપણે માનતા કે રચનાત્મક કાર્યક્રમનો સફળ અમલ થાય તો તેનું ફળ આપણને જે સ્વતંત્રતા જોઈએ છે તે જ હશે.[૧૦] સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેયને હાંસલ કરવા માટે મહાત્માએ જે રચનાત્મક કાર્યક્રમના મુદ્દાઓ પર ભાર મૂક્યો, તેઃ[૧૧]

૧. કોમી એકતા ૨. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ ૩. દારૂબંધી ૪. ખાદી ૫. ગ્રામ ઉદ્યોગો ૬. ગ્રામ સફાઈ ૭. નવી તાલીમ અથવા પાયાની કેળવણી ૮. પ્રૌઢ શિક્ષણ ૯. સ્ત્રીઓ ૧૦. તંદુરસ્તીના નિયમોની કેળવણી ૧૧. પ્રાંતિક ભાષાઓ ૧૨. રાષ્ટ્રભાષા ૧૩. આર્થિક સમાનતા ૧૪. કિસાનો ૧૫. મજૂરો ૧૬. આદિવાસીઓ ૧૭. રક્તપિત્તના રોગીઓ ૧૮. વિદ્યાર્થીઓ.

કોચરબના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં જ શરૂઆતમાં ગાંધીજીના સાથીઓમાં કસ્તૂરબા, મગનલાલ ગાંધી, છગનલાલ ગાંધી, ઈમામ સાહેબ, મામા સાહેબ ફળકે, સુરેદ્રનાથજી વગેરે મુખ્ય હતા. વિકસતા જતા આશ્રમ માટે કોચરબનું મકાન નાનું પડતાં ૧૯૧૭ના જૂનમાં સાબરમતીના કિનારે ૧૦૪ એકર જમીન લઈ ત્યાં આશ્રમ લઈ જવામાં આવ્યો. સાબરમતી આશ્રમ રચનાત્મકકાર્યનો આદિસ્રોત રચનાત્મક કાર્ય માટેની તાલીમ શાળા. તે સમયે મહાદેવ દેસાઈ, નરહરિ પરીખ, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, વિનોબા ભાવે, જુગતરામ દવે, સ્વામી આનંદ વગેરે પૂરી નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધા સાથે આશ્રમમાં જોડાયા. આશ્રમના કાયમી સભ્યોની સંખ્યા વધી રહી હતી. આશ્રમને એક અખિલ ભારતીય સ્વરૂપ મળ્યું.[૧૨] ગુજરાતમાં આર્યસમાજ અને હોમરૂલ લીગ દ્વારા રાષ્ટ્રવાદી વાતાવરણ સર્જાયું હતું. એવા સમયે ગાંધીજી ગુજરાત સભાના પ્રમુખ થયા. ગુજરાત સભાની પ્રવૃત્તિમાં નવું ચેતન આવ્યું. વલ્લભભાઈ હવે ગુજરાત સભાની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતા થયા હોવાથી તેમનું કાર્યક્ષેત્ર વધતું ગયું.

મ્યુનિસિપાલિટીમાં રહીને સરદારે લોક ઉપયોગી સેવાનાં જે રચનાત્મક કાર્યો કર્યાં તેની આપણે સર્વપ્રથમ સંક્ષિપ્તમાં નોંધ લઈએ :

૧. ૧૯૧૭માં અમદાવાદમાં પ્લેગ ફેલાયો. લોકો શહેર છોડીને બહારગામ જવા લાગ્યા ૨૮ જન્યુઆરી રોજ પૂરા થયેલા અઠવાડિયામાં શહેરમાં ૧૩૨ જણા પ્લેગને કારણે મર્યા.[૧૩] ભદ્રનું ઘર છોડ્યું નહીં, મ્યુનિસિપલ સેનિટરી કમિટિના ચેરમેન તરીકેની ફરજ નિષ્ઠાપૂર્વક બજાવી. લત્તે લત્તે ફર્યા સફાઇ ઝૂંબેશ ચલાવી. દવાઓનું વિતરણ કરાવ્યું. આની અસર મ્યુનિસિપાલિટીના કર્મચારીઓ પર ઘણી પડેલી આખા તંત્રમાં ચેતન આવ્યું.

૨. શહેરમાંથી ઉંદરોના નાશ અને રખડતાં કૂતરાઓને દૂર કરાવતી વખતે લોકોની ધાર્મિક લાગણીઓ અને જીવદયાવાળાઓના વિરોધને પણ ગણકાર્યો નહીં.

૩. ઇન્ફલુએન્ઝાને રોકવાનાં પગલાં લેવા માટે રૂ. ૧૦,૦૦૦ ફાળવ્યા.

૪. ગરીબો અને નોકરિયાત લોકોના શિક્ષણ માટે રાત્રિશાળાઓનું આયોજન કર્યું.

૫. મ્યુનિસિપલ કર્મચારીઓના ગણવેશમાં ખાદીનો ઉપયોગ શરૂ કરાવ્યો.

૬. પીવાના સ્વચ્છ પાણીની ચકાસણી કરવા માટે કરાંચીની જેમ સાધનસજ્જ લેબોરેટરી ઊભી કરવા માટે માંગણી રજૂ કરી.

૭. શાળાઓમાં ફરજિયાત કાંતણ શરૂ કરાવ્યું.

૮. ભદ્રના વિસ્તારમાં મરાઠીશાળાની શરૂઆત થઈ.

૯. ખિલાફતની ચળવળને ટેકો જાહેર કરાવ્યો.

૧૦. મ્યુનિસિપાલિટીના સફાઈ કર્મચારીઓ અન્ય કર્મચારીઓ અને મ્યુ.શિક્ષકોના પગાર વધાર્યા.

૧૧. યુદ્ધ પછીના સમયમાં થયેલો ભાવવધારો- મોંઘવારીને કારણે લોકોને રાહત પહોંચાડવા માટે રૂ. ૪૦૦૦ની ખોટ સહન કરીને સસ્તા અનાજની દુકાનો શરૂ કરાવી.

૧૨. મ્યુનિસિપલ શાળાઓના શિક્ષકો માટે પેન્શન યોજના શરૂ કરાવી.

૧૩. શહેરના મજૂર વિસ્તારની સ્ત્રીઓ માટે, જાજરૂ અને બાથરૂમો બાંધવા માટે રૂપિયા ૧૨,૦૦૦ મંજૂર કર્યા.

૧૪. મ્યુનિસિપાલિટીના રિપન હૉલનું નામ બદલીને, ગાંધી હૉલ રખાયું.[૧૪]

૧૫. મ્યુ. બોર્ડમાં સ્ત્રીઓના પ્રતિનિધિત્વ માટેની ઝૂંબેશ ૧૯૧૯માં દરખાસ્ત રજૂ કરીને શરૂ કરેલી. ૧૯૨૬માં સરદારના આ પ્રયત્નને સફળતા મળી.[૧૫] ઉપરાંત, ૧૯૨૩માં પહેલીવાર એક દલિત મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલર બન્યા. એમનું નામ કચરાભાઈ ભગત. જેઓ મજૂર વિસ્તારના સરસપુર વોર્ડમાંથી બિનહરીફ ચૂંટાયા. વલ્લભભાઈએ મજૂર મહાજનની આ પસંદગીને માન્ય રાખી. લોકોના વિરોધને ગણકાર્યો નહીં.[૧૬]

૧૬. ૧૯૨૧માં કૉંગ્રેસની બેઠક જ્યાં ભરાયેલી તે નદીપારની જમીન પર એક જનરલ હૉસ્પિટલ બાંધવા માટે શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈના ટ્રસ્ટીઓ પાસેથી અને ચૂનીલાલ નગીનદાસ ચીનાઈ પાસેથી દાન મેળવીને મ્યુનિસિપાલિટી પાસે એનો સ્વીકાર કરાવ્યો અને શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈ જનરલ હૉસ્પિટલ અને ચીનાઈ પ્રસૂતિગૃહ બનાવ્યાં. તા. ૨૦ જુલાઈ ૧૯૩૩ના ગાંધીજીએ આ બન્ને હૉસ્પિટલની મુલાકાત લીધી. મુલાકાત પોથીમાં લખ્યું : "સરદાર વલ્લભાઈની જય હો, આ ઇસ્પિતાલ જોઈ હું રાજી થયો છું."[૧૭]

૧૭. રાષ્ટ્રીય કેળવણીના પ્રશ્ન પર સરકારે અમદાવાદ, નડિયાદ અને સુરતની મ્યુનિસિપાલિટીઓને બરતરફ કરી. સરદારે અમદાવાદમાં પ્રજાકીય કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરી. શહેરમાં ૪૩ શાળાઓ પૈકી ૧૩ કન્યાશાળાઓ અને ૮ ઉર્દૂશાળાઓ શરૂ થઈ. શાળાઓનાં મકાનો માટે ન્યાતની વાડીઓનાં મકાનો મેળવ્યાં. આ શાળાઓમાં ૨૭૦ શિક્ષકો પૈકી ૬૫ ટકા ટ્રેઇંડ શિક્ષકો હતા. જેમાં ૧૬૦ મ્યુ.ની નોકરી છોડીને આવેલા હતા. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૮૪૦૦ હતી. જેમાં મુસલમાન છોકરાઓ ૯૦૪ અને કન્યાશાળાઓમાં ૨૧૦૭ બાળાઓ ભણતી થઈ હતી. માસિક રૂપિયા દસ હજારનો ખર્ચ વેઠવો પડેલો.[૧૮]

હિન્દી વજીર મૉન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડને બંધારણીય સુધારા માટે મેમોરેન્ડમ આપવાનું હતું. એનો મુસદ્દો ગાંધીજીએ તૈયાર કર્યો. ગુજરાત ભરમાંથી હૉમરૂલ લીગ અને ગુજરાત સભાના કાર્યકરો દ્વારા લોકોની સહીઓ લેવાનું કામ શરૂ થયું. આ કામ માટે ગુજરાત સભા તરફથી વલ્લભભાઈ અને હોમરૂલ લીગ તરફથી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક આ કામ

માટે બોરસદ ગયા. સપ્ટેમ્બર ૩૦, ૧૯૧૭નો એ દિવસ- જ્યારે વલ્લભભાઈ પહેલીવાર ઇન્દુલાલને મળ્યા.[૧૯]

નવેમ્બર ૩,૪,૫,૧૯૧૭. ગાંધીજીના પ્રમુખસ્થાને ગોધરામાં રાજકીય પરિષદ મળી. આ પરિષદમાં મહંમદઅલી ઝીણા, લોકમાન્ય ટિળક અને વિઠ્ઠલભાઈએ હાજરી આપી. વલ્લભભાઈ પહેલી વખત ગાંધીજીને મળ્યા. ૨૩ સભ્યોના કાર્યવાહક મંડળના મંત્રીઓ તરીકે વલ્લભભાઈ, ઇન્દુલાલ અને હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીનની નિયુક્તિ થઈ. આ પરિષદમાં વેઠની પ્રથા સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવેલો. તે સમયે વેઠની પ્રથા એટલે ગામનાં લોકોનું સરકારી અધિકારીઓ દ્વાર થતું શોષણ. ગામમાં અધિકારી હાજર થાય એટલે કુંભારે માટલાં આપી પાણી ભરવું પડતું. હજામે ફાનસ સાફ કરી આપવા પડતાં. હરિજને ઝાડુ વાળવું પડતું અને ગાડાવાળા ખેડૂતોએ સાહેબનો સામાન બીજે પહોંચાડી આપવો પડતો. ગુજરાતમાં વેઠની પ્રથા સામે જે વાંધો દર્શાવેલો તેને ધ્યાનમાં લઇને ગાંધીજીની સલાહથી વલ્લભભાઈએ ઉત્તર વિભાગના કમિશ્નર પ્રેટને પત્ર લખ્યો. જવાબ મળ્યો નહીં, ત્યારે વલ્લભભાઈએ પત્રિકાઓ ગામડાંઓમાં વહેંચાવી. જેમાં જણાવાયું કે એવો કોઈ ધારો જ નથી, એથી સરકારી અધિકારીઓને મફતમાં સેવા લેવાનો અધિકાર બનતો નથી. આ પણ એક પ્રકારની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ હતી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે રાષ્ટ્રીય આંદોલન ગામડાંઓ સુધી પહોંચ્યું.[૨૦]

ગુજરાતમાં ખેડૂતો માટેની સહુથી પહેલી અહિંસક લડત એ - ખેડાસત્યાગ્રહ. મહાત્મા ગાંધીના નેતૃત્વ હેઠળ સત્યાગ્રહની આ લડત ખેડા જિલ્લામાં નવેમ્બર ૨૦,૧૯૧૭ થી શરૂ થઈ અને લડતની સમાપ્તિ થઈ ત્યાં સુધીના આશરે ૨૨૨ દિવસ સુધી વલ્લભભાઈ ગાંધીજી પાસે પલોટાયા. "વલ્લભભાઈ પોતાની મોટી ને વધતી જતી વકીલાતનો ભોગ આપી આવ્યા હતા. ત્યાર પછીથી તે ઠરીને બેસીને વકીલાત કરી શક્યા જ નહીં... વલ્લભભાઈએ પોતાને આ લડતમાં ઓળખ્યા.[૨૧] શરૂઆતમાં તો મહાત્માને લાગ્યું કે આ અક્કડ પુરુષ શું કરી શકશે ? પરંતુ, જેમ જેમ ગાંધીજી વલ્લભભાઈના પરિચયમાં આવ્યા તેમ તેમ તેમને લાગ્યું કે તેમને વલ્લભભાઈ તો જોઈએ જ. ગાંધીજીને લાગ્યું કે જો તેમને વલ્લબભાઈ ના મળ્યા હોત તો જે કામ તેઓ કરી શક્યા તે ન જ થાત.[૨૨] હવે, વલ્લભભાઈ ગાંધીજીના સાથી અને સેવક બન્યા.

મ્યુનિસિપલ અને કૉંગ્રેસની પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય વલ્લભભાઈ ૧૯૨૧માં પ્રાંતિક ધોરણે રચાયેલી ગુજરાત કૉંગ્રેસ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ બન્યા. ડિસેમ્બર ૧૯૨૧માં અખિલ ભારતીય કૉંગ્રેસનું અધિવેશન અમદાવાદમાં સાબરમતી નદીના કિનારે ભરાયું. મહાત્મા ગાંધી, હકીમ અજમલખાન, સરોજીની નાયડુ, વિઠ્ઠલભાઈ, સરલાદેવી, મૌલાના હસરત મોહાની વગેરેની હાજરીમાં વલ્લભભાઈ પટેલે ગુજરાતમાં ચાલી રહેલા રચનાત્મક કાર્યોની માહિતી આપતાં જણાવ્યું કે, બે વર્ષ પહેલાં (ગુજરાતમાં) ભાગ્યે જ કોઈ રેંટિયો ચાલતો હતો. આજે તો ઓછામાં ઓછાં ૧,૧૦,૦૦ રેંટિયા ચાલી રહ્યા છે. આશરે બે લાખ રતલ ખાદી તૈયાર કરવામાં આવી છે. અને સ્વદેશીના પ્રચાર માટે પાંચ લાખ રૂપિયા ખર્ચાયા છે.[૨૩]

મહાત્મા ગાંધીની પ્રેરણા અને પ્રભાવથી પ્રોત્સાહિત થઈને ૧૯૧૭ થી ૧૯૨૧ સુધીમાં, ગુજરાતના અલગ અલગ વિસ્તારોમાં જેઓએ રચનાત્મક કાર્યોમાં યોગદાન આપ્યું, તેઓમાં મામાસાહેબ ફળકે, ઠક્કરબાપા, ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક, ડાહ્યાભાઈ નાયક, શંકરલાલ બેંકર, અનસુયા સારાભાઈ, મોહનલાલ પંડ્યા, રવિશંકર મહારાજ, ડૉ. ચંદુભાઈ નારણદાસ ગાંધી, કુંવરજી મહેતા, કલ્યાણજી મહેતા, દયાળજીભાઈ વગેરે.

અમદાવાદની કૉંગ્રેસે સવિનય કાનૂનભંગ દ્વારા-સત્યાગ્રહનો જે ઠરાવ પસાર કર્યો તે અનુસાર ગાંધીજીની સરદારી હેઠળ ગુજરાતમાં ખેડા અથવા સુરત જિલ્લામાંથી કોઈપણ એક તાલુકામાં સવિનય કાનૂનભંગની લડત શરૂ કરવાનો નિર્ણય લીધો. વિઠ્ઠલભાઈ અને વલ્લભભાઈએ તમામ પાસાઓનો અભ્યાસ અને ચકાસણી કરીને બારડોલી તાલુકાને પસંદ કર્યો.

૧૯૨૨ની શરૂઆતમાં લડતનો પ્રારંભ કરવાની તૈયારી ચાલી રહી હતી, એવામાં સંયુક્ત પ્રાંતોના ગોરખપુર જિલ્લાના ચૌરીચોરા ગામે એક ભારે હિંસક બનાવ બન્યો. જેમાં ઉશ્કેરાયેલા ટોળાએ નવ પોલીસોને જીવતા સળગાવ્યા.

ગાંધીજીને લાગ્યું કે અહિંસક લડત લડવા માટે દેશના લોકો હજી કેળવાયા નથી. બારડોલીની લડત મુલતવી રહી. આ બનાવના દેશભરમાં ભારે પ્રત્યાઘાત પડ્યા. કૉંગ્રેસના ટોચના નેતાઓને ગાંધીજીનું આ પગલું ગમ્યું નહીં. બધાએ આ નિર્ણયની વિરુદ્ધમાં હોબાળો મચાવ્યો. શાંત રહ્યા માત્ર રાજેન્દ્ર પ્રસાદ અને વલ્લભભાઈ પટેલ.[૨૪] અમદાવાદમાં સંસારસુધારા હૉલમાં તા.૦૫-૦૩-૧૯૨૨ના રોજ મળેલી સભામાં ગાંધીજીએ સહુને રચનાત્મક કાર્યમાં લાગી જવાનો આદેશ આપ્યો.[૨૫] ૧૯૨૨માં ૧૮મી માર્ચે- રાજદ્રોહના આરોપ સર મહાત્મા ગાંધીને છ વર્ષની અને શંકરલાલ બેંકરને ૧ વર્ષની સજા ફરમાવવામાં આવી.

વલ્લભભાઈએ લખ્યું : "ગુજરાતને માથે ભારે જવાબદારી છે. ગુજરાતની પરીક્ષાનો વખત હવે શરૂ થયો છે. અત્યારે આપણો ધર્મ શું છે એ ગાંધીજીએ પોતે ચોખ્ખેચોખ્ખી રીતે બતાવી દીધું છે. એમના પ્રત્યેની આપણી લાગણી બતાવી આપવાનો ખરો રસ્તો એમના નામની "જે' બોલાવવાનો કે એમના દર્શનને માટે દોડાદોડ કરવાનો નહીં, પણ એમણે દોરી આપેલા ચતુર્વિધ પ્રજાકીય કાર્યક્રમને પાર ઉતારવામાં સૌ એ પરોઇ જવાનો છે.[૨૬]

૧૮મી એપ્રિલે ગાંધીજીના જેલવાસને એક મહિનો પૂરો થઈ રહ્યો હતો. આ નિમિત્તે ગુજરાતની પ્રજાને વલ્લભભાઈએ ખાદીનું મહત્ત્વ અને વપરાશ માટે ટકોર કરતાં લખ્યું. "મહાત્મા ગાંધીએ માર્ગ બતાવ્યો : "સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ્ય.' "ખાદી પહેરો ને સ્વરાજ્ય લો' આજે ગુજરાતમાં ઢગલાબંધ ખાદી પેદા થાય છે. પણ ગુજરાતની ખાદી ગુજરાતમાં ખપતી નથી એ આપણી નબળાઈનો પુરાવો છે. લેંકેશાયર માંચેસ્ટર આપણે જે થોડું ઘણું કર્યું, એટલાથી રાડ પાડી રહ્યાં છે. કામદારો કામ વગરના ફરે છે અને ત્યાંના મૂડીવાળાઓના કોપથી મહાત્માજીને કારાગૃહવાસ કરવો પડ્યો છે. એમનું એમ માનવું છે કે મહાત્માજીને કેદ કરવાથી સ્વદેશીની ચળવળ નાશ પામશે અગર તો આગળ વધતી અટકશે. જેલમાં જતી વખતે પણ ગાંધીજીએ તો એક જ વાતનું રટણ કર્યું છે. જે કોઈ મળ્યા તે બધાંને ખાદી પહેરવાનો જ મંત્ર આપ્યો છે. મહાત્માજીને જેલમાં દુઃખ ભોગવવું પડ્યું છે તે જાણી આપણો જીવ દુખાય છે, પણ આપણે બારીક વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી ખાદી પહેરવા જેટલી તકલીફ વેઠીને એમના જીવને શાંતિ આપવા તૈયાર નથી. ગુજરાતીઓ ગુજરાતમાં રહેતા હોય કે કાઠિયાવાડમાં રહેતા હોય, મુંબઈમાં વસતા હોય કે દેશાવરમાં વસતા હોય તોપણ એકલું ખાદી પહેરવા જેટલું પણ ન કરે તો તેમણે શરમાવું જોઈએ.[૨૭] ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં વલ્લભભાઈની જવાબદારી વધી. તેઓ વારંવાર કાર્યકરોને અને જાહેરજનતાને ગાંધીજીએ ચિંધેલાં રચનાત્મક કાર્યોમાં લાગી જવા અને તેનો અમલ કરવા માટે આગ્રહ કરતા રહ્યા. ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિએ તા.૦૨-૧૦-૧૯૨૨ના રોજ ગાંધીજીનો ૫૪મો જન્મદિવસ ઉજવવાનું ઠરાવ્યું. ગામેગામ લોકોને પ્રાર્થના, સભા અને સરઘસો જેવા કાર્યક્રમો યોજવાની અપીલ કરવામાં આવી. તે દિવસે લોકોને-ખાદી સિવાય બીજું ન જ પહેરવાની ભલામણ કરવામાં આવી. આ નિમિત્તે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના લાભાર્થે ફાળો ભેગો કરવાની યોજના ઘડી કાઢવામાં આવી. અપેક્ષા એવી રખાઈ કે નાનામાં નાનું ગામડું પણ એવું ન રહે કે જ્યાં વિદ્યાપીઠ ફાળાનું ઉઘરાણું ચાલતું ન હોય.[૨૮]

નવેમ્બર, ૧૯૨૨માં અબ્બાસ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ ભરાઈ હતી. હજી રચનાત્મક કામ વિશે લોકો કેટલું ઓછું સમજતા હતા, એનો અહીં સારો પરિચય સરદારને થયો.

આ પરિષદમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અંગે એક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રસંગની ગમ્મત જેવી છતાં આપણી શરમની વાત કહેવી યોગ્ય છે. એ પરિષદમાં હરિજનો માટે બેસવાની અલગ અસ્પૃશ્ય જગ્યા રાખવામાં આવી હતી. એક સ્વંયસેવકભાઈ અંત્યજ પ્રતિનિધિઓ તથા શિક્ષકોને સવર્ણોને ન અડવા અને તેમને અલગ રાખેલા સ્થાને બેસવા સૂચના આપતા હતા. હરિજનો "હા બાપુ હા" કહીને તે સૂચનાનો અમલ કરવા સંકોચાઈને બેસતા હતા. સરદારશ્રીના ધ્યાનમાં આ વાત આવતાં જ તેઓ ઊઠીને હરિજનોની વચ્ચે જઈને બેઠા. દરબાર સાહેબ ગોપાળદાસ અને ભક્તિબા પણ તેમને અનુસર્યાં. પછી તો હરિજનો માટેનું અલગ સ્થાન પરિષદમાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની ગયું.

સરદારશ્રીએ તો ત્યાં જ ઊભા થઈને પોતાનું ભાષણ કર્યું. પણ એમણે પોતાના ભાષણમાં આ ઘટના વિશે જરા પણ ઇશારો કર્યો ન હતો. ઇશારો શું કામ કરે ? એ વિશેનું તેમનું મૌન અસરકારક હતું.[૨૯] ગાંધીજીના કોઈ પણ રચનાત્મક કાર્યક્રમની બાબતમાં વલ્લભભાઈ માત્ર ઉપદેશક જ નથી બની રહ્યા. નિષ્ઠાપૂર્વક વ્યવહારમાં પણ તેનો અમલ કર્યો છે.

ગુજરાતમાં સંપૂર્ણપણે સફળ થયેલો સત્યાગ્રહ-તે, ૧૯૨૩-૨૪નો "બોરસદ સત્યાગ્રહ'. ૧૯૨૩ના ડિસેમ્બરની બીજી તારીખે શરૂ થયો અને ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીની બારમી તારીખે-માત્ર ૪૩ દિવસમાં આટોપાયો.

૧૯૧૯ પછી ખેડા જિલ્લામાં બહારવટિયાઓનો પ્રકોપ વધ્યો. ૧૯૨૦માં ચોમાસું નિષ્ફળ જતાં ૨૧મી સાલમાં લૂંટફાટ વધી પડ્યાં. સરકારે પાટીદારો પર આક્ષેપ કર્યો કે તેઓ બહારવટિયાઓને રક્ષણ આપી રહ્યા છે.[૩૦] ડાકુઓના વધેલા ત્રાસને રોકવા અને બહારવટિયાઓને પકડવા માટે સરકારને તાલુકામાં વધારાના પોલીસ મૂકવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. આ કામને પહોંચીવળવા માટેના ખર્ચાની રકમ તાલુકાના લોકો પાસેથી જ અતિરિક્ત ટેક્ષના રૂપમાં વસૂલ કરવાનો સરકારે નિર્ણય કર્યો.

તા. ૨૫-૦૯-૧૯૨૩ના દિવસે સરકારે પોતના ઠરાવ નં. ૩૮૨૮ મુજબ બોરસદ તાલુકાનાં ૮૮ ગામડાં અને આણંદ તાલુકાનાં ૧૪ ગામડાં ઉપર રા. ૨,૪૦,૦૭૫નો દંડ ઠોક્યો. આ દંડ વ્યક્તિદીઠ રૂપિયા ૨-૭-૦ (બે રૂપિયા સાત આના)ના હિસાબે, સોળ વર્ષ ઉપરના દરેક સ્ત્રી-પુરુષ પાસેથી, ઘરડાં, વિધવા કે અપંગને પણ બાદ કર્યા વિના વસૂલ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.[૩૧] વલ્લભભાઈએ રવિશંકર મહારાજ અને મોહનલાલ પંડ્યાને તપાસ કરીને રિપોર્ટ રજૂ કરવા જણાવ્યું. રિપોર્ટ મેળવતાં જ સરદારને લાગ્યું કે અન્યાયનો સત્યાગ્રહ દ્વારા વિરોધ કરવો જ જોઈએ. બોરસદ મુકામે મળેલી પ્રાંતિક સમિતિની બેઠકમાં લડત લડવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. બોરસદ તાલુકાના સત્યાગ્રહની સફળતાનો આધાર મુખ્યત્વે વલ્લભભાઈએ જે વ્યવસ્થાતંત્ર ગોઠવ્યું તે છે. અહેવાલ દર્શાવે છે :

તાલુકાની દોઢેક લાખની પ્રજાને વલ્લભભાઈએ લડતમાં જોડાવા માટે પ્રેરી. ચુનંદા અને સંનિષ્ઠ કાર્યકરો-દરબાર ગોપાળદાસ, મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા અને રવિશંકર મહારાજ સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરી તાલુકાના મુખ્ય ગામોમાં થાણાં ગોઠવ્યાં. રવિશંકર મહારાજે રાસ ગામની પસંદગી કરી, ત્યાં છાવણી નાખી. આ છાવણી હેઠળ ૧૮ ગામડાં હતાં. આ બધાં ગામો બારૈયા અને પાટણવાડિયાનાં હતાં. સત્યાગ્રહનાં કુલ ૧૮ થાણાં અને દરેક થાણા હેઠળ ૮ થી ૧૦ ગામો. મોહનલાલ પંડ્યા લડતના સેનાપતિ અને રાવજીભાઈ નાથાભાઈ, રાવજીભાઈ મણિભાઈ, ફૂલચંદ બાપુજી, શિવાભાઈ આશાભાઈ, ગોકળદાસ તલાટી વગેરે કાર્યકરો જુદાં જુદાં થાણાં પર ગોઠવાયા હતા. ગુજરાત ભરમાંથી અસંખ્ય સ્વયંસેવકો જોડાયા હતા.[૩૨]

વિજય મેળવ્યા પછી નોંધવા યોગ્ય મુખ્ય મુદ્દો એ રહ્યો કે તાલુકામાં ફેલાયેલી આ જાગૃતિને ટકાવી રાખવા બોરસદ તાલુકામાં રચનાત્મક કાર્યની દૃષ્ટિએ નવેસરથી યોજના ઘડી કાઢી હતી. તેને પરિણામે બત્રીસ જેટલા ચુનંદા કાર્યકરોએ એક વરસ માટે બોરસદ તાલુકાને જ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું. રવિશંકર મહારાજે તો તેમની જિંદગીનો કેટલોય સમય પાટણવાડિયા અને બારૈયાઓની સેવામાં ગાળ્યો.[૩૩] અહીં ચાલેલાં રચનાત્મક કાર્યોનું પરિણામ એ આવ્યું કે લોકોએ દારૂ, ચોરી અને લૂંટફાટથી દૂર રહેવાનો નિર્ધાર કર્યો.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું રચનાત્મક ક્ષેત્રમાં શિરમોરસમું-ઉમદા અને ઉપલબ્ધિવાળું જો કોઈ કાર્ય હોય તો એ ૧૯૨૭માં ગુજરાતના રેલસંકટમાં, તેમણે બજાવેલી કામગીરી.

સન ૧૯૨૭ના જુલાઈની ૨૩ તારીખને શનિવારે સાંજે અમદાવાદમાં મુશળધાર વરસાદ શરૂ થયો. ભારે વરસાદ પડ્યા પછી રવિવારે એમ લાગતું હતું કે વરસાદ રહી જશે. પણ વરસાદ અટક્યો નહીં. રવિવારે સાંજથી ભારે વરસાદ સાથે પવનનાં જોરદાર ઝાપટાં શરૂ થયાં. વલ્લભભાઈ ઘરમાં એકલા હતા. રાત્રે સૂઈ શક્યા નહીં.

મધરાતે પથારીમાંથી ઊઠીને ઘરની બહાર નીકળ્યા અને શહેરની સ્થિતિ જોવા જવાનું ઠરાવ્યું. વરસાદ અને પવનની સાથે વીજળીના કડાકા થવા લાગ્યા હતા. પોતાની જોડે કોઈ હોય તો સારું તેવું લાગવાથી તેમણે હરિલાલ કાપડિયાનો દરવાજો ઠોક્યો. કાપડિયાએ બારણું ખોલ્યું ત્યારે પૂરેપૂરા પલળી ગયેલા વલ્લભભાઈએ બીજી વાત થતા અગાઉ ચ્હા બનાવી લાવવાનું કહ્યું.

વલ્લભભાઈએ કપડાં બદલ્યાં અને કાપડીયાએ ચા બનાવી. શહેરના જુદા જુદા વિસ્તારની સ્થિતિ જાતે નિહાળવા માટે કાપડિયાએ પોતાની જોડે આવવું તેવું વલ્લભભાઈએ કહ્યું. કાપડિયાના ઘરની દીવાલો પણ વરસાદ અને પવનના ઝપાટાથી હચમચતી હતી. અને ક્યારે પડી જાય તે કહી શકાય તેમ ન હતું. છતાં કાપડિયા પટેલ જોડે ઊપડ્યા. બન્ને જણ સવાર સુધી (જુલાઈ, ૨૫) ફર્યા. પણ વરસાદ તો ક્ષણભર પણ અટક્યો નહીં. મ્યુનિસિપાલિટીના કમિશ્નર ગોરેને ઘેર બન્ને પહોંચ્યા અને ગોરેને ઉઠાડ્યા. ત્રણે જણ મ્યુનિસિપાલિટીની ઑફિસે પહોંચ્યા. અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓને તાબડતોબ બોલાવવામાં આવ્યા. અને દરેકને સૂચના આપવામાં આવી. નાળાઓ મોટા કરવામાં આવ્યાં. પાણી વહી જવા માટે એક નાળા પરનો રસ્તો વલ્લભભાઈના હુકમથી તોડી નાખવામાં આવ્યો.

વરસે ૩૦ ઈંચ પડે તેવા અમદાવાદમાં સતત છ દિવસમાં બાવન ઈંચ વરસાદ પડ્યો. ત્રણ-ચાર દિવસ સુધી સતત કામ કરતા રહીને વલ્લભભાઈ અને ગોરેએ પૂરપાટ વહેતા પાણીને જવાના રસ્તા કરી આપવા અને કાટમાળ ખસેડવા માટે ભગીરથ પ્રયાસ કર્યા.[૩૪] એકલા અમદાવાદ શહેરમાં ૫૦૯૩ ઘર પડી ગયાં હોવાનું પોલીસ તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલી સત્તાવાર યાદીમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું. અને તેથી રૂ. ૨૨,૪૦,૫૬૮નું નુકસાન થયાનું અંદાજવામાં આવ્યું હતું.[૩૫] આ અતિવૃષ્ટિએ માત્ર અમદાવાદ શહેર કે જિલ્લામાં જ નહીં, પણ ખેડા અને વડોદરાના બ્રિટિશ અને ગાયકવાડી હદ ઉપરાંત ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારોમાં ભારે તબાહી સર્જી. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના અને ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે વલ્લભભાઈની બેવડી જવાબદારી હતી. અમદાવાદના શહેરીઓની સભામાં અને નવજીવનમાં નિવેદન છપાવીને એમણે સહુને મદદ કરવા અપીલ કરી. શેઠ મંગળદાસ ગિરધરદાસના વડપણ હેઠળ "અમદાવાદ જિલ્લા સંકટ નિવારણ ફંડ સમિતિ' બની. મિલમાલિકો અને શહેરની જનતાએ ફાળો આપ્યો. મજૂર મહાજન અને કૉંગ્રેસના સ્વયંસેવકો તથા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ શહેર અને જિલ્લાનાં ગામડાંઓમાં સેવાઓ આપી.[૩૬]

અમદાવાદના કલેકટરે સંકોચ છોડીને સામે ચાલીને મદદ માગી. તેમણે જણાવ્યું કે ખેડા જિલ્લામાં પરિસ્થિતિ ગંભીર છે. મોટા ભાગનો વિસ્તાર ત્રણથી ચાર ફૂટ ડૂબી ગયો છે. ખેડા શહેરના તમામ લોકો ઘરબાર છોડીને કલેકટરનો બંગલો હતો તે ઊંચાણિયા પર ચડી બેઠા છે. અને તેમને ખોરાક પહોંચાડવાની તાત્કાલિક જરૂર છે. વલ્લભભાઈ કંઈ કરશે ?

મહી જેવી મોટી નદીઓ તો કોપી હતી, પણ વિશ્વામિત્રી અને ઢાઢર જેવી નાની નાની નદીઓએ પણ તાપી અને નર્મદા જેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. છ-સાત દિવસ સુધી ખેતરોમાં પાણી ભરેલું રહ્યું. તેથી એક તરણું પણ જીવતું રહેવા પામ્યું નહીં. આખા ગામનાં ગામ બેસી ગયાં. મેદાનમાં ગાયોનું ધણ બેસી ગયું હોય એવાં તે બેસી ગયેલાં ઘરો લાગતાં હતાં.[૩૭] ઊભો પાક અને ઢોરઢાંખર તણાઈ ગયાં હતાં. લોકો ભૂખે મરતા હતા અને ૭૫૦૦૦ ઘર પડી ગયાં હતાં. આશરો મેળવવા માટે લોકો ઝાડ પર ચડી બેઠા હતા. અને સાપ પણ તેમની સાથે ચડ્યા હતા. ઢાઢર નદીને કાંઠે આવેલા ત્રણ ઝાડ પર એકસઠ ભીલો ચડ્યા અને ચાર દિવસ સુધી ડાળીઓને વળગી રહ્યા. પાંચમે દિવસે ભૂખે મરતાં બાળકો, બુઢ્ઢાઓ અને સ્ત્રીઓ જમીન પર પછડાયાં. આ રીતે એકત્રીસ માણસોએ જાન ગુમાવ્યા.[૩૮]

હિન્દુ-મુસલમાન, નાતજાત, સવર્ણ અને અછૂતના ભેદભાવ ભુલાઈ ગયા. આસમાની આફતનો મુકાબલો કરવા માટે વલ્લભભાઈએ વ્યવસ્થા તંત્ર ગોઠવ્યું. કાર્યકરોને જુદાજુદા વિસ્તારોમાં મોકલ્યા. કામની ફાળવણી કરી.

વડોદરામાં ડૉ. સુમંત મહેતા અને કિશોરલાલ મશરૂવાળાને સહાય કરવા માટે જુગતરામ દવેને મોકલ્યા. એમણે પાદરા જઈને આસપાસનાં ગામડાંઓને બેઠા કરવાનું કામ સંભાળ્યું. ખેડા જિલ્લામાં રવિશંકર મહારાજ, મોહનલાલ પંડ્યા, દરબાર ગોપાળદાસ, ફુલંચદ બાપુજી શાહ વગેરે કાર્યકર્તાઓને મોકલ્યા. સ્વયંસેવકોને મદદ કરવા નરહરિ પરીખે માતરમાં અને કલ્યાણજી મહેતા તથા મીઠુબહેન પિટીટે બોરસદ તાલુકામાં સેવા આપી.

સરકારી ગણતરી પ્રમાણે ખેડા જિલ્લામાં ૭૨,૦૦૦ મકાનો ભાંગ્યાં... સર પુરુષોત્તમદાસે ગુજરાતના કાર્યવાહકો સાથે મસલત કરી નડિયાદની પરિષદમાં એક કાચી યોજના રજૂ કરી જે મુજબ સરકારે એક કરોડ ત્રીસ લાખ રૂપિયાની સગવડ કરવાની.[૩૯] કૉંગ્રેસને આશરે ૨૦ લાખ રૂપિયા જેટલો ફાળો મળ્યો. જેનો ઉપયોગ અનાજ, બિયારણ, ઈંટો અને સિમેન્ટના વિતરણ માટે થયો. ચીજવસ્તુઓની અછતનો લાભ લઈને વહેપારીઓ નફાખોરી કરે એ પહેલાં ગામડાઓમાં સાધનો પહોંચાડ્યાં. રાસની આસપાસના વિસ્તારમાં પૂર આવ્યા પછી અનાજના ભાવમાં ૧૫ થી ૨૦ રૂપિયાનો વધારો એક મણે થયો. સ્થાનિક કૉંગ્રેસી કાર્યકર આશાભાઈ પટેલની ત્રણ દુકાનો આ વિસ્તારમાં હતી. જેમણે ચાર રૂપિયા બે આનાના જથ્થાબંધ ભાવમાં અનાજની ખરીદી કરી હતી. તેમને પણ બહોળા નફે અનાજ વેચવાની લાલચ થઈ. રવિશંકર મહારાજે વધારે નફો લેવાને બદલે પડતર ભાવથી એક રૂપિયો ઓછો કરીને માલ વેચવાનો આગ્રહ આશાભાઈને કર્યો. ગાંધીજીએ વહેપારીઓને ઓછા ભાવે અનાજ વેચવા માટે અપીલ કરી અને આશાભાઈએ બે રૂપિયા બે આનાના ભાવે અનાજ વેચ્યું. આથી બીજા વહેપારીઓને પણ આ વિસ્તારમાં ભાવ ઘટાડવા પડ્યા.[૪૦]

સ્વયંસેવકો અને પ્રાંતિક કૉંગ્રેસના કાર્યકરોએ બજાવેલા કામથી પ્રભાવિત થયેલી સરકારે અભૂતપૂર્વ નિર્ણય કર્યો. દરેક આફતગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં સરકારી અધિકારી અને વલ્લભભાઈએ પસંદ કરેલો કૉંગ્રેસી સાથે મળીને અછૂતો, પાટીદારો, બારૈયાઓ, મુસલમાનો અથવા ખરેખર જરૂર હોય તેવા માણસની પસંદગી કરે તેને સરકાર લોન આપે.[૪૧] વલ્લભભાઈએ આણંદ અને નડિયાદમાં જઇ સ્વયંસેવકોને માર્ગદર્શન આપ્યું. દાદુભાઈ અને ઇમામ સાહેબની સાથે વિઠ્ઠલભાઈ અમદાવાદ આવ્યા. અસરગ્રસ્ત વિસ્તારમાં ફર્યા. રાહતકાર્યોનું નિરીક્ષણ કર્યું. રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો. મુંબઈમાં બનેલી "સેન્ટ્રલ ફલડ રિલીફ કમિટી' મારફતે લોકોએ ફાળો મોકલાવ્યો.

ડિસેમ્બર ૯,૧૯૨૭ના રોજ વાઇસરોય લોર્ડ ઇર્વિન અમદાવાદની મુલાકાતે આવ્યા. ચમનપુરા અને અમદુપુરા જેવા અસરગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં ફર્યા. લંચ પછી વલ્લભભાઈ સાથે લંબાણપૂર્વક ચર્ચા કરી. વાઇસરોયની સાથે સતત ફરીને વલ્લભભાઈએ લોકોના પ્રશ્નોની રજૂઆત કરી.[૪૨] રાહતકાર્ય માટે સરકારે એક કરોડ રૂપિયા મંજૂર કર્યા. પૂર આવ્યું એ દિવસોમાં ગાંધીજી, કસ્તૂરબા અને મણિબહેન દક્ષિણ ભારતમાં નદી ટેકરીઓમાં હતા. ગાંધીજીની તબિયત સારી નહોતી છતાં તાર દ્વારા એમણે આવવાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો. પરંતુ, વલ્લભભાઈએ એમને દોડી આવવાની જરૂર નથી એમ જણાવેલું. પણ ગાંધીજીએ નવજીવનમાં લેખન દ્વારા અને અપીલ બહાર પાડીને લોકોને સહકાર આપવા આગ્રહ કર્યો.

કૉંગ્રેસના સ્વયંસેવકો અને કાર્યકરોએ વલ્લભભાઈ પટેલના માર્ગદર્શન અને નેતૃત્વમાં છ મહિના સુધી ભારે શ્રમ વેઠીને રચનાત્મક કાર્યનું સુંદર ઉદાહરણ પુરું પાડ્યું. ૧૯૨૭થી જીવનના અંત સુધી વલ્લભભાઈ ગુજરાતનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જે કાર્યકરો માત્ર રચનાત્મક કાર્યોને જ જીવનના ધ્યેય તરીકે સ્વીકારીને કાર્યરત હતા તેઓમાં વલ્લભભાઈ સેતુ સમાન બની રહ્યા અને ગુજરાતમાં રચનાત્મક કાર્યની મશાલને બૂઝવા દીધી નહીં. તેમના પ્રયત્નોથી ગ્રામીણ રાષ્ટ્રવાદીઓ અને રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓનું મોટી સંખ્યામાં નિર્માણ થયું હતું.

પાદટીપ

૧. પરીખ, નરહરિ (૧૯૫૦), *સરદાર વલ્લભભાઈ, ભાગ-૧* (નિવેદન-જીવણજી દેસાઇ) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, પૃ.૭.

૨. પટેલ, મણિબહેન વલ્લભભાઈ, (સંપાદક) *સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના લેખો*, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ પૃ.૭.
૩. ખમાર, પ્રભાકર (૨૦૦૪), *"સરદાર પટેલ'* સરફરોશી પુસ્તક શ્રેણી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, પૃ.૪૩.
૪. ગાંધી, રાજમોહન (૨૦૧૦), *"સરદાર પટેલ- એક સમર્પિત જીવન'* (અનુ. નગીનદાસ સંઘવી) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, પૃ.૯.
૫. પરિખ, નરહરિ, *સરદાર વલ્લભભાઈ*, ભાગ પહેલો , પૃ.૧૬.
૬. માવળંકર, ગણેશ વાસુદેવ, (૧૯૯૧) *સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને ગુજરાતનું જાહેરજીવન નોંધપાત્ર મુદ્દાઓના ટાંચણો*, પ્રકાશક- સંનિષ્ઠ પ્રકાશન, મહારાષ્ટ્ર સોસાયટી, અમદાવાદ, પૃ.૧૧.
૭. એજન, પૃ.૧૧.
૮. એજન, પૃ.૧૨.
૯. માવળંકર, ગણેશ વાસુદેવ, "સંભારણા' પ્રકાશક : આશુતોષ પુરુષોત્તમ માવળંકર, પી.જી. માવળંકર ફાઉન્ડેશન મહારાષ્ટ્ર સોસાયટી, અમદાવાદ, પૃ.૧૧.
૧૦. ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ (૨૦૦૯) "રચનાત્મક *કાર્યક્રમ- તેનું રહસ્ય અને સ્થાન'*, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, પૃ.૭.
૧૧. એજન, પૃ.૮-૩૮.
૧૨. પાઠક, રામનારાયણ ના., દેસાઈ શાંતિલાલ મ. (સંપાદકો), "ગુજરાતમાં *રચનાત્મક સંસ્થા અને સેવકો'*, પ્રકાશકઃ ગુજરાત ગાંધી નિધિ, હરિજન આશ્રમ, અમદાવાદ, પૃ.૧-૩૦.
૧૩. કાદરી, રિઝવાન(૨૦૦૩) '*સરદાર પટેલ એક સિંહપુરુષ*' ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ.૫૧.
૧૪. Pathak, Devavrat, Sheth Pravin N (1980) '*Sardar Vallabhbhai Patel From Civil to National Leadership', Navajivan Publishing House, Ahmedabad, p.341-347.*
૧૫. કાદરી, રિઝવાન. '*સરદાર પટેલ એક સિંહ પુરુષ*', પૃ.૫૨.
૧૬. Article by- Shankarlal Banker, *Constructive Programme, 'This was Sardar; The Commermorative Volume (Birth Centenary Vol-1)*, Co-ordinating Editor, Maniben V. Patel. Edited by-Nandulkar, Publish by, Sardar Patel Smarak Bhavan, Ahmedabad-1994-p.290-291.
૧૭. કાદરી, રિઝવાન "સરદાર પટેલ એક સિંહપુરુષ', પૃ.૫૩.
૧૮. પટેલ, મણિબહેન વલ્લભભાઈ, (સંપાદક) *સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના લેખો*, પૃ.૧૬.
૧૯. Hardiman, David, (1980) '*Peasant Nationalists of Gujarat: Kheda District-1917-1934*, Oxford University Press, New Delhi, p. 84.
૨૦. ગાંધી, રાજમોહન, *સરદાર પટેલ-એક સમર્પિત જીવન*, પૃ.૩૯.
૨૧. ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ, (૨૦૧૧) *સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા*, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, પૃ.૪૦૧-૪૦૫.
૨૨. પરિખ, નરહરિ, *સરદાર વલ્લભભાઈ, ભાગ-પહેલો*, પૃ.૧૨૦.
૨૩. કાદરી, રિઝવાન, *સરદાર પટેલ એક સિંહપુરુષ*, પૃ.૧૨૮.
૨૪. ગાંધી, રાજમોહન, *સરદાર પટેલ-એક સમર્પિત જીવન*, પૃ.૧૦૩.
૨૫. કાદરી, રિઝવાન, સરદાર પટેલ એક સિંહપુરુષ, પૃ.૧૨૯.
૨૬. પટેલ, મણિબહેન વલ્લભભાઈ (સંપાદક), *સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના લેખો*, પૃ.૧૧.
૨૭. એજન, પૃ.૧૪-૧૫.
૨૮. એજન, પૃ.૩૪.
૨૯. જોષી, છગનલાલ, *સરદારની આત્મિયતા*, સેન્ટેનરી કમિટી, ગાંધીનગર, પૃ.૯૨-૯૩.

૩૦. Hardiman, David, *Peasant Nationalists of Gujarat: Kheda District-1917-1934,* p.160.
૩૧. પટેલ, મણિબહેન વ. (સંપાદક), *બોરસદ સત્યાગ્રહ,* નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, પૃ.૧૦.
૩૨. એજન, પૃ.૧૪.
૩૩. એજન, પૃ.૧૬.
૩૪. ગાંધી, રાજમહોન, "સરદાર પટેલ-એક સમર્પિત જીવન, પૃ.૧૩૮-૩૯.
૩૫. કાદરી, રિઝવાન, *સરદાર પટેલ એક સિંહપુરુષ,* પૃ.૨૭૨.
૩૬. ગાંધી, રાજમોહન, *સરદાર પટેલ-એક સમર્પિત જીવન,* પૃ.૧૩૯.
૩૭. દવે, જુગતરામ (૧૯૯૮), *મારી જીવનકથા,* નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ.૭૨.
૩૮. ગાંધી, રાજમોહન, *સરદાર પટેલ-એક સમર્પિત જીવન,* પૃ.૧૩૯.
૩૯. પરીખ, નરહરિ દ્વારકાદાસ-શાહ ઉત્તમચંદ દીપચંદ (સંપાદકો), *સરદાર વલ્લભભાઈનાં ભાષણો* (૧૯૧૮-૧૯૪૭) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, પૃ.૧૩૪.
૪૦. Hardiman, David (1917), *Peasant Nationalists of Gujarat: Kheda District-1917-1934,* p.179.
૪૧. ગાંધી, રાજમોહન, *સરદાર પટેલ-એક સમર્પિત જીવન,* પૃ.૧૪૦.
૪૨. કાદરી, રિઝવાન *સરદાર પટેલ એક સિંહપુરુષ,* પૃ.૧૫૦.

કેવળ દસ વર્ષના સઘન અને અવિરત સંશોધન થકી, વિજ્ઞાનની જેનેટીક્સ શાખા દ્વારા વર્તમાન યુગની પાછળના પચાસ હજાર વર્ષોના માનવકુળના અણીશુદ્ધ ઇતિહાસનો થયેલો પ્રાદુર્ભાવ

◆

નવીનચંદ્ર ગી. પારેખ*

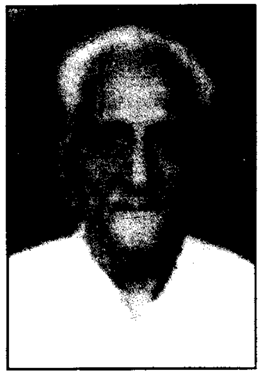

આ લેખના મૂળ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા કરું તે પહેલાં વિજ્ઞાનની જેનેટીક્સ શાખાનો આ અભૂતપૂર્વ સફળતા કેવી રીતે ઉપલબ્ધ થઈ તે સંક્ષિપ્તમાં પ્રસ્તુત કરવું જરૂરી છે. જેમ એક બાળકની પોતે સાચી માતા છે એવ દાવો કરીને બે સ્ત્રીઓ ઝગડતી હોય, ત્યારે તે બાળક અને બન્ને સ્ત્રીઓના ડીએનએ ટેસ્ટ કરાવીને પોલીસ સાચી માતાને સોંપી દે છે. બસ, આ જ પદ્ધતિનો વધુ વૈજ્ઞાનિક ઢબે ઉપયોગ કરીને હયાત માનવો ઉપરાંત હજારો વર્ષો પૂર્વે કબરોમાં દટાયેલી માનવજાતિનાં અસ્થિઓ, પશુઓનાં અસ્થિઓ અને અન્ય અવશેષોને શુદ્ધ કરીને તેનો ડીએનએ ટેસ્ટ કરે છે. તદઉપરાંત પ્રત્યેક પ્રાપ્ત નમૂનાઓના રેડિયો કાર્બન પદ્ધતિથી તેનો મૃત્યુનો સમય મેળવી લે છે. મહદ્ અંશે હાજપિંજરો પરના ધાતુના અલંકારો, મણકા તથા બાજુમાં મૂકેલી વસ્તુઓ, ઘડા, લોટા, શસ્ત્રો પણ સંશોધન માટે સહાયભૂત થાય છે. માનવશરીરના ડીએનએમાં હજારોની સંખ્યામાં વિવિધ તત્ત્વો હોય છે. પરંતુ વૈજ્ઞાનિકોએ માત્ર બે જ તત્ત્વો પર મદાર રાખીને સઘળું કાર્ય પાર પાડ્યું. પહેલું તત્ત્વ પુરુષોના વાય ક્રોમોઝોમ અને બીજું સ્ત્રીના મીટો-કોન્ડ્રીયલ તત્ત્વની ચકાસણી કરીને આપણાં વીસ હજાર વર્ષોનાં પહેલાંના પૂર્વજો ક્યાં હતા, કેવા હતા વિ.નો સંપૂર્ણ ખ્યાલ તેમણે મેળવ્યો. અમેરિકાના બોસ્ટનમાં પોતાની અતિઆધુનિક સંશોધન લેબોરેટરી ધરાવતા જેનેટીક્સ વિજ્ઞાનના અગ્રિમ હરોળના વૈજ્ઞાનિક ડેવીડ રીચના[1] સંકલન દ્વારા દુનિયાભરના પ્રખર જેનેટીક્સ શાખાના વૈજ્ઞાનિકો તેમજ ભાષાશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, નૃવંશશાસ્ત્ર, પુરાતત્ત્વ, બાયોલોજી, ભૂસ્તર વિજ્ઞાન વગેરેના અગ્રણી નિષ્ણાતોએ એક વિસ્તૃત ટીમ બનાવીને આ સંશોધનની ઈ.સ. ૨૦૦૭માં શરૂઆત કરી, અને ઈ.સ. ૨૦૧૮ના માર્ચ માસમાં દુનિયાભરના માનવકુળના શુદ્ધ પારદર્શક ઇતિહાસનું વિવરણ પ્રસિદ્ધ કર્યું.

કેવળ ત્રીસેક વર્ષ પૂર્વે જ ડીએનએની મોજણી અને તેની વિગતોનો સંગ્રહ કરવાનું કાર્ય શરૂ થયું અને તે હયાત માનવો, પશુઓ અને વનસ્પતિ પૂરતું સીમિત હતું. આ જ ક્ષેત્રમા ડેવીડ રીચે ઈ.સ. ૨૦૦૭માં મોટી હરણફાળ ભરી દુનિયાભરની અતિપ્રાચીન કબરો ખોદીને વિશ્વના પાછળની ત્રણ સદીઓના વિવાદો, ઇતિહાસકારોના મતભેદો, પુરાતત્ત્વની ખૂટતી કડીઓ આર્યોનું મૂળ વતન, યુરોપ ભારત ઈરાન અને મધ્ય એશિયામાં આર્યોએ કરેલાં સ્થળાંતરો તેમજ અત્યાર સુધીમાં નહીં કલ્પેલી કે જાણેલી અઢળક માહિતીઓનો પુંજ એક સામટો ઠાલવી દીધો. ડેવીડ રીચે સામાજિક રિવાજોની અવગણના કરીને તેમજ ધાર્મિક લાગણીઓને દુભાવતું, આવું ઘોરકોદિયા જેવું સાહસ ખેડીને દુનિયાને જે અર્પણ કર્યું છે તે માટે આપણે સહુ, વિશ્વના પ્રજાજનો તેમના ઋણી છીએ. માનવી ચંદ્ર પર પગ મૂકીને ચાલ્યો, તેના કરતાં પણ અનેક ગણું પ્રદાન જેનેટીક્સે હજારો વર્ષોનાં જૂનાં હાડપીંજરોને બોલતાં કરી માનવકુળના સાચા ઇતિહાસનું દર્શન કરાવ્યું તે એક અકલ્પનીય ઉપલબ્ધિ છે.

(નોંધ : બોલતા કરી એટલે ડીએનએના પૃથક્કરણ દ્વારા)

---

* ૧૪, શિવબાગ સોસાયટી, ભૈરવનાથ રોડ, મણિનગર,અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૮.

હજારો વર્ષો પૂર્વેના મૃત માનવોના સૂક્ષ્મ અણુ ઘટકોના માળખાં (ancient DNA) શોધીને તેનું પૃથક્કરણ કરવાની આવશ્યકતા કેવા સંજોગો અને કારણોસર અનિવાર્ય બની, તેમજ આવા અભિયાનની પૂર્વ ભૂમિકા અંગે થોડું મંથન કરવું જરૂરી છે.

વિજ્ઞાનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં નવતર પ્રયોગો શરૂ કરવા માટે અનેક આવશ્યક કારણો, અને પૂર્વભૂમિકાઓ હોઈ શકે, પરંતુ એક મુખ્ય પૂર્વભૂમિકા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સ્વરૂપે સમાયેલી હોય છે. અતિ પ્રાચીન અવશેષોના ડીએનએની જાણકારીના આયોજન સંદર્ભે મારાં અનુમાનો તથા ભૂતકાળના કેટલાક બનાવોનો જેને કારણે આવું અભિયાન શરૂ કરવું પડ્યું તે અત્રે રજૂ કરું છું.

અનુમાન (૧) : ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના શાસનકાળ દરમિયાન કલકત્તાની સુપ્રીમ કોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ, તેમજ એશિયાટિક સોસાયટીના આદ્યસ્થાપક સર જોન્સ વિલિયમે ઈ.સ. ૧૭૮૬માં તેમના વાર્ષિક પ્રવચનમાં જણાવ્યું કે સંસ્કૃત ભાષા યુરોપના કેટલાક દેશોની ભાષા અને ઈરાનની પર્શીયન ભાષા સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે.[૨] આ છ સરખી ભાષાઓ કઈ મૂળ ભાષામાંથી આવિષ્કાર પામી છે, તેમજ તેનો મૂળ પ્રદેશ કયા છે તે જાણવા માટે દુનિયાના સર્વે વિદ્વાનોએ પ્રયાસ કરવો જોઈએ.[૩] વેદોની રચના ભારતમાં થઈ હોવાથી તેમણે સંસ્કૃતના પંડિતો અને ઇતિહાસકારોને એશિયાટિક સોસાયટીના સહયોગથી સંશોધન કાર્યનો પ્રારંભ કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. સર જોન્સની રજૂઆતનો યુરોપ અને ભારતમાં ઉમળકાભેર પ્રતિસાદ સાંપડ્યો. જર્મની અને ભારતના ભાષાશાસ્ત્રીઓ, પંડિતો તેમજ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કેટલાક ઇંગ્લેન્ડથી આવેલા પ્રાધ્યાપકોએ આ કાર્યને વેગવંતુ બનાવ્યું. લગભગ આ જ સમયગાળામાં ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષા બોલનારાને બદલે આર્યો શબ્દ વાપરવાની શરૂઆત થઈ. આર્યો શબ્દનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં છે પરંતુ તે સન્માન અર્પણ કરવાના સંદર્ભે વપરાયો છે. (જેન્ટલમેન, મહાશય અને ઉમદા વર્તણૂક કરનાર માટે હતો). દ્રૌપદીને ચોટલો પકડીને ખેંચી લેવાઈ ત્યારે સભામાં બેઠેલા બધા આર્યો જ હતા. આમ છતાં એકલા વિદુરે અનાર્ય શબ્દનો ઉપયોગ કરીને આ ક્રિયાને વખોડી છે.

ઈ.સ. ૧૮૦૦ સુધી તો પુરાતત્ત્વ અને નૃવંશશાસ્ત્ર ભારતમાં અસ્તિત્વમાં નહોતા, એટલે કેવળ પ્રાચીનગ્રંથો, પુરાણો, વેદો, ઉપનિષદો, બ્રાહ્મણો તથા પશ્ચિમાના ઇતિહાસ અને સાહિત્ય પર આધાર રાખીને નવાં સંશોધનો પ્રકાશિત થયાં. સર વિલિયમ જોન્સે શરૂ કરાવેલું આ અભિયાન રાજકારણ, કોમવાદ, અંગ્રેજોની સત્તાલાલસા અને પંડિતોની ઝનૂની ધર્માંધતાનો ભોગ બન્યું. સર જોન્સના પ્રાચ્ય વિદ્યા વિશારદોએ આખા અભિયાન પર પાણી ફેરવ્યું. સંસ્કૃત તરફી ઉત્તરભારતના પંડિતોએ ઉત્સાહભેર જાહેર કર્યું કે સંસ્કૃત ભાષાની દેણ ભારતની જ છે. ભગવાને આર્યોને જ વેદો અર્પણ કર્યા, તેમજ આર્યોએ જ સંસ્કૃત ભાષાનો વ્યાપ અન્યત્ર દેશોમાં ફેલાવ્યો, વિ. આવાં પ્રસારણોથી અંગ્રેજો હરખાયા, કેમ કે તેમને ભારતીયોને કાબૂ રાખીને અંગ્રેજ શાસનને મજબૂત કરવું હતું. અંગ્રેજો ભૂરી આંખોવાળા, ઊંચા અને ગોરા છે. તથા સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષાનો સમન્વય મૂળ સંસ્કૃતમાંથી જ ઉદ્ભવ્યો છે. એટલે અંગ્રેજો પણ આર્યોની જાતિના જ છે. પત્યું.

હવે દક્ષિણની કાળી ત્વચાના દ્રાવીડો અનાર્ય છે તેવું ઉત્તર ભારતના આ વિદ્વાનોએ પ્રસ્થાપિત કર્યું. આમ સમગ્ર દક્ષિણના ભારતીઓ શૂદ્રોની કક્ષામાં બહારથી આવેલાની શ્રેણીમાં મુકાયા. જર્મન વિદ્વાન મેક્સ મ્યુલેરે ઋગ્વેદનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરી ભારતના ઉત્તર ભારતીયોને બિરદાવ્યા. બીજી તરફ કારે નામના એક વિદ્વાને કલકત્તાથી એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. જેમાં તેમણે લખ્યું કે દક્ષિણની તેલુગુ ભાષા સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉદ્ભવી છે.[૪] આ એક નઘરોળ અસત્ય હતું. કારણ કે તામિલ તેલુગુ ભાષાઓ તો ઈ.સ. પૂર્વે ૨૫૦૦માં પણ ભારતમાં પ્રચલિત હતી. સમય જતાં વીસમી સદીની શરૂઆતનાં દાયકાઓમાં દ્રાવિડો, શૂદ્રો અને મુસલમાનો, ખ્રિસ્તીઓ અને આદિવાસીઓ પણ ભારતના મુખ્ય પ્રવાહથી અળગા થતા ગયા. અચાનક જ ઈ.સ. ૧૯૨૪ આસપાસ પુરાતત્ત્વ નિષ્ણાતોએ ઉત્ખનન દ્વારા હરપ્પા, મોહન-જો-ડેરો જેવાં સ્થળોએ ભઠ્ઠામાં પકવેલી પાકી ઈંટોના ઉપયોગથી બાંધેલાં મકાનોનાં શહેરો શોધ્યાં જેનું નિર્માણ ઈ.સ. ૨૫૦૦ આસપાસનું હતું. જે આર્યોના આગમન પહેલાના

એક હજાર વર્ષો પૂર્વેનું હતું. આ પ્રજાની સંસ્કૃતિ અને રહેણીકરણી સાવ વિભિન્ન હતી. આથી આ સિંધુ સંસ્કૃતિની શોધથી ભારતનો ઇતિહાસ ઈ.સ.પૂર્વે ૩૦૦૦ સુધીનો પ્રકાશમાં આવ્યો. આથી નવા મતમતાંતરો અને વિખવાદોમાં વધારો થયો. દરમ્યાન હિન્દુ સંગઠનોનો ઉદય થયો. ઈ.સ. ૧૯૨૦ આસપાસ સારવકરે હિન્દુત્વ પર ભાર મૂકી હિન્દુત્વની વ્યાખ્યાઓ પ્રસ્તુત કરી. હેડગેવારે ઈ.સ. ૧૯૨૫માં લશ્કરી પદ્ધતિથી શિસ્તબદ્ધ રીતે હિન્દુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા સંઘની સ્થાપના કરી. તેમના સ્થાને આવેલા ગુરુજી ગોલવેલકરે હિન્દુઓ સિવાયના અન્ય ધર્મીઓને ભારીતય નાગરિકતાનો અધિકાર નથી તેમજ તેમને હિન્દુઓના તાબેદાર થઈને રહેવાનો આગ્રહ કર્યો.[૫]

તેમનો ઇશારો સ્પષ્ટ રીતે મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ તરફ હતો. હિન્દુ મુસ્લિમ વૈમનસ્ય તેની અંતિમ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું. દેશના મુખ્ય રાજકીય પ્રવાહથી વિમુખ થયેલા મહમદઅલી ઝીણાએ મુસ્લિમો માટે રાષ્ટ્રના વિભાજન માટે હઠાગ્રહ સેવ્યો. કોમી રમખાણો કરાવી અને શાસનકર્તા બ્રિટિશરોની સહાનુભૂતિ કેળવી ઝીણાએ રાષ્ટ્રના ત્રણ ટુકડા કરાવ્યા. લાખો માનવીઓએ જીવ ગુમાવ્યા. અબજોની મિલકતો છોડીને લોકો નાઠા; સ્થળાંતર કરી ગયેલાઓ લાચાર અને પરવશ થયા. સઘળા બેઘર થઈ ગયેલાઓ નિરાશ્રિતો બની જીવન ગુજારવા લાગ્યા.

બ્રિટિશ શાસનના અંત પશ્ચાદ ચારપાંચ દાયકાઓના વિરામ બાદ આર્યોનું ભૂત હિન્દુત્વના વાઘા પહેરીને આજે પણ પહેલાં કરતાં વધારે જોરશોરથી ધૂણે છે. ગાયને દોરી જનારની રસ્તા વચ્ચે જ કતલ. ઘરમાંથી માંસ મળી આવે તો તેની પણ કતલ, ફરજિયાત 'જયશ્રીરામ' બોલો નહીતર ગીચ વસ્તીમાં પણ પીટાઈ અથવા કતલ (Mob Lynching) પોલીસ વચ્ચે પડે તો પોલીસની પણ કતલ અને ગુનેગારોને હારતોરાનું સન્માન. સહેજ પણ વિરોધ કરો તો દેશદ્રોહીનો ખિતાબ. ભલે આર્યોની સાચી ઓળખ ઈ. ૨૦૧૮માં થઈ. પણ તેનાં ડાકલાં તો અત્યારે તો મોટા અવાજથી વાગે છે.

આમ અતિશુદ્ધ અને નિર્મળ ભાવનાથી સંસ્કૃત ભાષાના ઉદ્‌ગમ વિશે સર વિલિયમ જોન્સે સંશોધન કરવાની પ્રેરણા (ઈ.સ. ૧૭૮૬) આપી. પરંતુ તેમણે પ્રયોજેલા અભિયાનમાં જે પ્રકારે કોમવાદ, રાજકારણ, ધાર્મિક, ઝનૂન અને પૂર્વગ્રહો દાખલ થયા તેનાં અતિશય માઠાં પરિણામોનો ચિતાર આપણે જોયો અને અનુભવ્યો. આ મહાન વ્યક્તિને ભારતમાં આજે કોઈ યાદ કરતું નથી. પરંતુ લંડનના સંત પોલના દેવળમાં એમણે સંસ્કૃતમાંથી અનુવાદ કરેલી (મનુસ્મૃતિ) કિતાબ, હાથમાં પકડીને ઊભા હોય તેવું શિલ્પ તેમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરતું જોઈ શકાય છે.

અનુમાન (૨) : ''અમે જ શુદ્ધ આર્યો'' કહેનારા જર્મનોએ જે રીતે આખી દુનિયાને સર્વનાશના બાહુપાશમાં જકડી, તેનાં ભયાનક દશ્યો આજે પણ અમારા જેવા વૃદ્ધોની આંખો સામે તરવરે છે ત્યારે શરીર કાંપી ઊઠે છે. 'અમે જ શુદ્ધ આર્યો છીએ'ની માન્યતાની પૂર્વભૂમિકા એવી છે કે ઈ.સ. ૧૯૧૯માં ગુસ્તાફ કોસીન્ના નામના એક પુરાતત્વ વૈજ્ઞાનિકે જર્મની અને તેની આસપાસ પ્રદેશોની જૂની પ્રાચીન કબરો ખોદીને તેમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં ઘડા, વાસણો વિ. તપાસ કરતાં તારણ કાઢ્યું કે બધી જ કબરો આર્યોની છે. આ જાણીને જર્મનો તાનમાં આવી ગયા. કોસીન્નાએ તેના શોધપત્રમાં ઉમેર્યું કે પૂર્વ જર્મનીની સરહદે આવેલા પોલેન્ડ, ઝેકોસ્લોવાકિયા, અને પશ્ચિમ રશિયના સઘળા પ્રદેશો કેવળ આર્યોની કબરોવાળા છે. એટલે આ બધા જ પ્રદેશો પર જર્મનીનો બંધારણીય હક છે. આમ જર્મની આ બધા પ્રદેશો સહિત આર્યોની મૂળ જન્મભૂમિ અને મૂળવતન તરીકે જાહેર થયું. નાઝી પાર્ટીએ અને ત્યારબાદ હિટલરે જાહેર કર્યું કે જર્મની આ પ્રદેશોને જર્મનીમાં ભેળવી દેશે, તથા આર્યોના મૂળવતન જર્મનીમાં અન્ય કોઈને રહેવાનો અધિકાર નથી. હિટલરે ૧૯૩૩માં સરમુખત્યાર બનીને આર્યોના પવિત્ર સ્વસ્તિકને જર્મનીના રાષ્ટ્રધ્વજ તેમજ લશ્કરના પોશાકમાં સામેલ કરીને દમન ગુજારવાનું શરૂ કર્યું. ઉપર જણાવેલા સઘળા પ્રદેશોને તેણે બળજબરીથી ઝૂંટવી લીધા. ૬૦ લાખ યહૂદીઓને હિટલરે મારી નંખાવ્યા. જે પૈકી ઘણા યહૂદીઓને નગ્ન કરી સાઈનાઈડની ગેસ ચેમ્બરોમાં મોતને હવાલે કર્યા. ૧૯૩૮માં હિટલરે યુરોપના ઘણા દેશો કબ્જે કરીને વિશ્વયુદ્ધનો પ્રારંભ કર્યો અને અંતે ઈ. ૧૯૪૫માં હિટલરે આત્મહત્યા કરતાં બીજા વિશ્વયુદ્ધનો અંત આવ્યો. આ યુદ્ધમાં ૬૦ લાખ યહૂદીઓ ઉપરાંત સૈનિકો તથા નાગરિકો કરોડોની સંખ્યાં માર્યા ગયા તે સમગ્ર વિશ્વ માટે કદી

ના ભૂંસાય તેવું કલંક છે.

આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં આપણે જોયું કે ગુસ્તાફ કોસીન્નાની શોધ અને મંતવ્યો પરથી જર્મનીના રાજકારણીઓ આર્યોના નામે માત્ર ૨૫ વર્ષના ગાળામાં તેમના દેશને ક્યાંથી ક્યાં ઢસડી ગયા જેનો અંત બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં પરિણમ્યો. આ માટે કોસીન્નાને દોષી ના ગણી શકાય, પરંતુ જે કાંઈ બન્યું તેમાં તેઓ નિમિત્ત બન્યા છે. સત્ય હકીકત તો એ છે કે કોસીન્ના તેમના સંશોધન કાર્યમાં એક ડગલું ચૂકી ગયા હતા. આ શરતચુક પૂરા એક શતક સુધી શોધી શકાય તેવી શક્યતા પણ ન હતી. ઈ.સ. ૨૦૧૭માં જેનેટીક્સ વૈજ્ઞાનિક ડેવીડ રીચે તેમના પ્રાચીન કબરોના ડીએનએના સંશોધન અંતર્ગત જ્યારે જાહેર કર્યું કે જર્મનીની મૂળ ખેડૂતપ્રજાને આક્રમણ દ્વારા હડસેલીને આ આર્યોએ આજથી ૪૫૦૦ વર્ષો પૂર્વે જર્મની પર કબજો જમાવ્યો હતો અને ત્યાં સ્થાયી થયા હતા. ભારતની માફક અત્યારની જર્મન પ્રજા પણ આર્યો અને મૂળ જર્મનીની ખેડૂતસ્ત્રીઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી મિશ્રણવાળી પ્રજા છે. તો પછી કોસીન્નાની સરતચૂક ક્યાં થઈ ? જવાબ છે. કોસીન્નાએ તેમણે શોધેલી કબરો, મૂળ જર્મન પ્રજાને દૂરના પ્રદેશોમાં હડસેલીને આર્યોએ જર્મની પર કાબૂ મેળવ્યો ત્યાર પછીના સમયની હતી. આથી તે કબરોનાં હાડપિંજરો અને બાજુમાં મૂકેલો સામાન આર્યોનો હતો. આમ ''અમે જ શુદ્ધ આર્યો છીએ.'' અને અમે દુનિયાની અન્ય જાતિઓ કરતાં અમે જ ઉચ્ચ કક્ષાના (Biologically Superior) એવું આંધળે બહેરું કૂટવાનો વખત ના આવત, તેમજ વિશ્વયુદ્ધ પણ નિવારી શકાયું હોત.

વિશેષ નોંધ : કોસીન્નાને જો આજથી પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વેની કબરો મળી હોત તો તે મૂળ જર્મન પ્રજાની હોત, કારણ કે આર્યો જર્મનીમાં આજથી ૪૭૦૦ પૂર્વે દાખલ થયા હતા. બીજું ઈ.સ. ૧૯૧૭માં કરેલા આવા પ્રયત્નો ખામીયુક્ત હતા, કારણ કે પ્રાચીન નમૂનાનો ચોક્કસ સમય જાણી શકવાનું ત્યારે અશક્ય હતું, કેમ કે રેડિયો કાર્બન પદ્ધતિથી ચોક્કસ સમય જાણવાની શોધ તો ઈ.સ. ૧૯૪૯ બાદ શરૂ થઈ હતી.

આપણે જોયું કે સંસ્કૃત ભાષા, અને આર્યો વિશેની આંધળી ભક્તિ, ઘેલછા, વળગાડ તેમજ ભ્રામક માન્યતાઓને લીધે ભારત અને જર્મનીને આખરે કેટલું સહન કરવું પડ્યું. આમ છતાં વિચિત્ર અને આશ્ચર્યજનક હકીકતો તો એવી છે કે ઈ.સ. ૨૦૧૦ સુધી તો વિશ્વમાં આર્યો કોણ હતા, તેમનું મૂળ વતન કયું અને ક્યાં હતું તેનાથી સહુ અજાણ હતા. તદ્‌ઉપરાંત તેમણે વિશ્વના કેટલા દેશો-ખંડો પર આક્રમણો કર્યાં, કયા દેશો પર કબજો કરીને સ્થાયી થયા વિ.વિ.ની વિસ્તૃત જાણકારી, સચોટ માહિતી અંગે કોઈ ચોક્કસ નિર્ણયો પર આવી શક્યું નહોતું. આ ખૂટતી કડીઓ તથા આર્યોની સાચી ઓળખ કેવળ જિનેટિક વિજ્ઞાને પ્રદાન કરી. હવે જોઈએ જેનેટીક્સ વિજ્ઞાને વિશ્વને શું અર્પણ કર્યું.

આ લેખના મહત્ત્વના ભાગની રજૂઆત કરતાં પહેલાં ''આર્યો'' શબ્દની અન્ય બે ઉપમાઓનો ખુલાસો કરવો જરૂરી છે. પાછળના લગભગ ૨૫૦ વર્ષોથી ભાષાશાસ્ત્રીઓ અને ઇતિહાસકારો આર્યો માટે ''ઇન્ડોયુરોપિયન લેન્ગ્વેજસ્પિકિંગ પીપલ'' શબ્દો વાપરતા હતા. ઈ.સ. ૧૮૩૦ બાદ કલકત્તાની એશિયાટિક સોસાયટીના ભાષાશાસ્ત્રીઓ તેમજ સંસ્કૃતિના પંડિતોએ ઋગ્વેદમાંથી આર્ય શબ્દ વીણી લીધો. આ આર્ય શબ્દને જર્મનીમાં ખૂબ આવકાર મળ્યો. તે સમયે ચેમ્બરલેઈન નામના ભાષાશાસ્ત્રીએ તમામ જર્મનોને આર્યો તરીકે બિરદાવ્યા. ત્યારથી આર્ય શબ્દ પ્રચલિત થયો. ઈ.સ. ૧૯૮૦ બાદ રશિયાના રોમાનિયાના અને જગવિખ્યાત પુરાતત્ત્વવિદ એન્થની ડેવીડ જેમણે દુનિયાભરના આર્યોની કબરો ખોદીને ઘણું સંશોધન કરેલું. આ સઘળા વૈજ્ઞાનિકોએ આર્યો જ્યાંથી પ્રથમવાર ઘોડેસ્વાર થઈને નીકળ્યા હતા. તે કોકેસસ પર્વતનો ઉત્તરભાગ જેને યમનાયા સંસ્કૃતિ તરીકેના ભાગ તરીકે ઓળખાતો હતો. એટલે તેમણે આર્યો માટે યમનાયા શબ્દ વાપરવાની શરૂઆત કરી. જે અત્યારે વૈજ્ઞાનિકો અને ઇતિહાસકારો મોટા પ્રમાણમાં પોતાનાં લખાણોમાં ઉપયોગમાં વાપરે છે. ટૂંકમાં યમનાયા અને આર્યો એક જ પ્રજાનાં બે નામ છે.[૬]

જેનેટીક્સે કેવળ પાછલાં દસ વર્ષો દરમ્યાન પાછળનાં પચાસ હજાર વર્ષો પૂર્વેથી લઈને આજદિન સુધીનો

સમગ્ર માનવકુળનો શુદ્ધ ઇતિહાસ સમર્પિત કર્યો છે. પરંતુ આ લેખના સંદર્ભે માત્ર આર્યો (યમનાયા) પૂરતો સીમિત રાખ્યો છે.

આર્યો આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે કાસ્પિયન સમુદ્રની ઉત્તરેથી પ્રયાણ શરૂ કરી પૂર્વ યુરોપના દેશોના આક્રમણ કરી દરેક દેશમાં સ્થાયી થયા. તેમની પાસે કેવળ ગાડાં (વેગન), ઘોડા અને તાંબાની કુહાડી, તીરકાંમઠા અને ભાલા જેવાં શસ્ત્રો હતાં. કબીલામાં એક નાયક અને બાકીના યુવાનો સિવાય કશું નહીં. રખડું અસ્થાયી જીવન ગાળનારા નોમેડસ્ (Nomads) હતા. એમના પોતાના કબીલાની કોઈ પણ સ્ત્રીને સાથે રાખતા નહીં. પરંતુ માર્ગમાં કે ખેતરમાં કોઈ સ્ત્રીને દેખે તો તેનું અપહરણ કરી સાથે લઈ લેતા જે બધાની વાસનાનો શિકાર બનતી. તેમજ દાસી તરીકે રહેતી. જે દેશ કે પ્રદેશમાં પ્રવેશે ત્યારે ત્યાંના પુરુષોની કતલ કરે અથવા નસાડી મૂકે. આ પ્રક્રિયા ઈ.સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ આસપાસ શરૂ થઈ. જેમાં છેલ્લો વારો પોર્ટુગલનો હતો. આ આક્રમણના બધા દેશો ગણાવું તેના કરતાં આખો યુરોપ લખું તેમાં લેશમાત્ર ફરક પડતો નથી. યુરોપની સઘળા દેશોની પ્રજાના પુરુષોના વાય ક્રોમોસોમ ડીએનએના ડેવીડ રીચે જ્યારે તપાસ્યા ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે ૭૦ થી ૯૦ ટકા પુરુષોના લોહીમાં યમમનાયાઓના વાય ક્રોમોસોમ છે. ત્યારે સ્ત્રીઓમાં તેમના એમટી ડીએનએ આક્રમણ પૂર્વેની સ્ત્રીઓના હતા તેવા જ રહ્યા છે. આ પહેલા તબક્કામાં સમગ્ર યુરોપમાં યમનાયાઓનું મહાસામ્રાજ્ય સ્થપાયું જે દુનિયાનું સર્વ પ્રથમ સામ્રાજ્ય હતું.

બીજા તબક્કામાં યમનાયાઓ કાસ્પિયન સમુદ્રની ઉત્તરે મધ્યરશિયા થઈને ઉરલ પર્વતોમાં સાઈબીરીયા પહોંચ્યા. ત્યાં સીન્ટાસ્થા અને આરકેઈમમાં તાંબાની ખાણો તેમજ તાંબુ ગાળવાની ભઠ્ઠીઓ હતી. અહીં તેઓ શસ્ત્રો બનાવવાનું શિખ્યા. એક જ યોદ્ધો ઊભો રહીને યુદ્ધના શસ્ત્રો વાપરી શકે તેવો રથ (ચેરીયટ) બનાવવાનું પણ તેઓ શિખ્યા. થોડાક મંત્રો બોલવાની અને હોમ-હવન કરવાની શરૂઆત સાઈબીરિયાના સીન્ટાસ્થામાં થઈ. અશુદ્ધ અને ગામઠી સંસ્કૃત શબ્દોવાળી ભાષા તેઓ બોલતા થયા. ઈ.સ. પૂર્વે ૨૧૦૦ આસપાસ યમનાયાઓ સાઈબીરિયાની છોકરીઓ લઈને કાઝખસ્તાન તરફ આગળ વધ્યા.[૭] કાયમ માટે સ્થાયી થવાના ઇરાદાથી યમનાયાઓ બેક્ટ્રીયા-માર્ગીયા (B.M.A.C.) સ્થળોએ આવ્યા જ્યાં અત્યારે સમરકંદ-બુખારા છે. ઈ.સ. પૂર્વે ૧૭૦૦ આસપાસ તેઓ અફઘાનિસ્તાનની હેલમંડ નદી તરફ આવ્યા. અહીં સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દ ભંડોળમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો.

છતાં તે ગામઠી વ્યાકરણ વગરની જૂની ભાષા હતી. ત્યારબાદ કેટલાક ઈરાન તરફ ગયા, અને ઈ.સ. પૂર્વે ૧૬૦૦-૧૫૦૦ના ગાળામાં સિંધુ નદી ઓળંગીને ભારતમાં પ્રવેશ્યા. ભારત અને ઈરાન બન્ને દેશો તેમના છેલ્લા અને કાયમી વસવાટના પડાવ હતા.

ડેવીડ રીચ, વર્તમાન ભારતીય નાગરિકોના ડીએનએનો રિપોર્ટ લઈને ભારત આવ્યા. તેમણે હૈદરાબાદમાં તેમના બે સહયોગીઓ થંગરાજ અને લાલજીસિંહને જણાવ્યું કે ઉત્તર ભારતીયોના ડીએનએના વાય ક્રોમોસોમમાં મહદઅંશે તે યમનાયાઓના (આર્યોના) હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. બન્ને ભારતીય વૈજ્ઞાનિકો ચોંકી ગયા. આ બંને ભારતીયોને ખ્યાલ આવી ગયો કે સંશોધનની વિગતો જો પ્રસિદ્ધ થશે તો ભારતમાં મોટી ઊથલપાથલ થશે. રમખાણો ફાટી નીકળશે અને હિન્દુત્વવાદી રાજકીય પક્ષો આંદોલનો કરશે. આવો ડર અને સંશયો વ્યક્ત કરવાને બદલે તેમણે ડેવીડ રીચની ટીમમાંથી રાજીનામું આપવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. ડેવીડ માટે મોટું ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. આ સમય હતો ૨૦૦૮ના ઑક્ટોબરની દિવાળીનો. બીજે દિવસે ડેવીડે આ વૈજ્ઞાનિકો જોડે સમાધાન કર્યું. સમાધાનમાં ભારતીય નાગરિકોનું વિભાજન થયું. પહેલો ભાગ પ્રાચીન ઉત્તરના ભારતીઓ અને બીજો પ્રાચીન દક્ષિણના ભારતીઓ. Ancient North Indians - ANI and Ancient South Indians ASI. જાહેરમાં એવું જણાવવું કે ''ઉત્તર ભારતની પ્રજામાં ભારતની પશ્ચિમ તરફની કેટલીક પ્રજાનું મિશ્રણ સારા પ્રમાણમાં જોવાય છે. અને દક્ષિણ ભારતીયોમાં આવા મિશ્રણનું પ્રમાણ નહિવત છે.'' આવો નરોવા કુંજરોવા જેવો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવાની ડેવીડને ફરજ પડી.[૮] ડેવીડ રીચના સંશોધનમાં એક ક્ષતિ એવી હતી કે આર્યો બહારથી જ મોટા પ્રમાણમાં

ભારતમાં દાખલ થયા એવું પુરવાર થયું નહોતું. પરંતુ નાસીપાસ ન થતાં ડેવીડે રશિયા અને એશિયાના કેટલાક દેશોની પ્રાચીન કબરોમાં દટાયેલાં હાડપિંજરોના ડીએનએ પ્રાપ્ત કરવાનું અભિયાન શરૂ કર્યું.

આ વૈજ્ઞાનિકોએ પાકિસ્તાન, તજકિસ્તાન, ઉઝબેકિસ્તાન, કાઝખસ્તાન, ઉરલ પર્વતની પૂર્વના પ્રદેશો, સાઈબીરિયા, વિ. દેશોમાંથી બધા મળીને ૬૧૨ નમૂનાઓ મેળવ્યા. આ નમૂનાઓને વર્તમાન પ્રજાના ૧૭૯૦ નમૂનાઓ સાથે તુલના કરી શોધી કાઢ્યું કે કોણે ક્યારે સ્થળાંતર કર્યું. સ્થળાંતર કરીને ક્યાં ગયા તથા કોની સાથે ભળી ગયા તે પુરવાર કર્યું. આ રીતે ડેવીડે પુરવાર કર્યું કે આ યમનાયાઓ (આર્યો) ચોક્કસ સમય અનુસાર સાઈબીરિયાથી પ્રસ્થાન કરી કયા કયા પ્રદેશોમાં પસાર થઈ અંતે ઈ.પૂ.૧૫૦૦ આસપાસ ભારતમાં પ્રવેશીને ભારતીય સ્ત્રીઓને કબજે કરીને ઉત્તર ભારતમાં સ્થાયી થયા. પછી જે બન્યું તે ઉત્તરભારતમાં આર્યોના મિશ્રણવાળી પ્રજા. જે પ્રમાણે આર્યોએ સમગ્ર યુરોપમાં મિશ્રણવાળી પ્રજા પેદા કરી તેનું જ પુનરાવર્તન કઝાખસ્તાનમાં અને અંતે ભારતમાં થયું. ઈ.સ. પૂર્વે ૪૮૦૦થી ઈ.સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ સુધીના ગાળાનો યમનાયાઓની મિશ્રણવાળી પ્રજા પેદા કરવાની પૂર્વભૂમિકા સહિતનો સંપૂર્ણ ચિતાર સ્વીડનના ખ્યાતનામ આર્કિયોલોજિસ્ટ કે. ક્રિસ્ટીઅનસેને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.[૯]

પતંજલિએ મહાભાષ્યમાં, અને ત્યારબાદ મનુએ આર્યાવર્તની વ્યાખ્યા ઉત્તર ભારતના ભૂભાગ જેટલી જ દર્શાવી છે. પરંતુ સાચું મહાઆર્યાવર્તા તો આર્યોએ આક્રમણ કરીને હસ્તગત કરેલા પ્રદેશોમાં આખું યુરોપ, મધ્ય અને દક્ષિણ રશિયાનો મોટો ભૂભાગ, ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન અને આખરી પડાવમાં ઉત્તર ભારતનો સમાવેશ થકી બને છે. માત્ર પંદરસો વર્ષોના સમયગાળામાં માત્ર પુરુષોની રખડુ અને હવસખોર ઘોડેસ્વાર ટોળીએ દુનિયાનો માનવ વસ્તીનો ઘણો મોટો ભૂભાગ પોતાને હસ્તગત કરી લીધો તે વિશ્વના માનવ ઈતિહાસનું કલંકિત પ્રકરણ છે. (ત્યારે સમગ્ર અમેરિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયા અંધકારમય દેશો હતા.)

ઈ.સ. ૨૦૧૮ના માર્ચ માસમાં ડેવીડ રીચના આખરી અહેવાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં તારણો મુખ્યત્વે નીચે મુજબ છે.

(૧) ઉત્તર ભારતમાં પુરુષોમાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વાય ક્રોમોસોમ આર્યોના છે જ્યારે સ્ત્રીઓના એમ.ટી.ડીએનએ આર્યો આવ્યા તે પહેલાના હતા તેવા જ અત્યારે પણ છે. અર્થાત્ આજની ભારતી સ્ત્રીઓના એમ.ટી.ડીએનએ આજથી વીસ હજાર વર્ષ પૂર્વેના હતા તેવા જ અત્યારે છે.

(૨) દક્ષિણ ભારતમાં પુરુષોના વાય ક્રોમોસોમમાં આર્યોના વાય ક્રોમોસોમનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. ત્યારે બધી જ સ્ત્રીઓના એમટી ડીએનએ ઉત્તર ભારતની સ્ત્રીઓની જેમ મૂળ હતા તેવા જ છે.

(૩) આંદામાન ટાપુઓની મૂળ ભારતીય પ્રજા કોઈપણ જાતના મિશ્રણ વિનાની પચાસ હજાર વર્ષો પૂર્વે હતી તેવી આજે પણ બાહ્ય સંપર્ક વિનાની રહી છે. આ ઓણગે જાતિના પુરુષ અને સ્ત્રીના નમૂનાને પ્રમાણભૂત સ્ટાન્ડર્ડ ગણીને સરખામણી અને થયેલા ફેરફારોની જાણકારી માટે માન્ય રાખ્યા છે.

(૪) યમનાયાઓ (આર્યો)ના ડીએનએમાં એક જ ૧૩૯૧૦ટી નામનું એક તત્ત્વ હોય છે એટલે આર્યોના ડીએનએ ધરાવનાર જિંદગીભર દૂધ પીને પચાવી શકે છે. બીજી રીતે દક્ષિણ ભારતમાં તથા દૂર પૂર્વ ભારતમાં મિઝોરમ, અરુણાચલ અને આસામ બંગાળના અમુક ભાગોમાં જ્યાં મૂળ ભારતીય પ્રજા છે ત્યાં બાળકો ૧ વર્ષની ઉંમર પછી દૂધ પચાવી શકતાં નથી. અને દૂધ ત્યજી દેવું પડે છે. (દૂધની ઊણપ દૂર કરવા માછલી અને માસાહાર પર જીવન નિભાવવું પડે છે.)

(૫) આર્યોના આગમન બાદ ઉત્તર ભારતની વસતીમાં બહુ ઝડપી વધારો થયો છે. તેનું એક કારણ ડેવીડ માને છે કે આર્યો એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓના સંપર્કમાં હશે.

ડેવીડ રીચના અહેવાલ સંદર્ભે મારાં અનુમાનો :

(૧) આર્યો કેટલીય સદીઓ સુધી વિંધ્યાચળ પર્વતમાળા ઓળંગી શક્યા નથી. આથી ત્યાં આર્યોનું મિશ્રણ થયું નથી.

(૨) પેઢીઓ સુધી દરેક પુરુષને તેના પિતાના વાય ક્રોમોસોમ મળતા હોય છે. જ્યારે સ્ત્રીમાં માત્ર તેની માતા એમટી ડીએનએ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે ઈ.સ. પૂર્વે ૧૫૦૦માં જે સ્ત્રી પ્રથમવાર આર્યના સંપર્કમાં આવી તેના પુત્રમાં આર્યપિતાના વાય ક્રોમોસોમ હોય છે. પરંતુ તેની પુત્રીના એમ.ટી.ડીએનએ તેના માતાના હોય છે. જે અસલ મૂળ ભારતી છે. આ નવી પુત્રીની, પુત્રીની પુત્રી પછી તેની પુત્રી એમ એકસોમી પેઢીએ પણ મૂળ ભારતીય સ્ત્રીના જ એમ.ટી.ડીએન.એ. હોય છે અને ભવિષ્યમાં પણ એ જ રહેશે.

જે પુરુષ અત્યારે આર્યનું વાય ક્રોમોસોમ ધરાવે છે તેના પિતા, પિતાના પિતા... એમ ઈ.સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ પર આવતો તે પિતા બહારથી આવેલ આર્ય છે. તે પ્રથમ આર્યનો પિતા કદાચ તૂર્કમાનિસ્તાનમાં હશે અને તેના દાદા કદાચ કઝાખસ્તાનમાં હતા.

(૩) ઉત્તર ભારતમાં જ્યાં આર્ય લોહી વધુ પ્રમાણમાં છે ત્યાં ગાયોના, ભેંસોના, દૂધનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે છે. એટલે ગાય પવિત્ર, દેવોના વાસવાળી બની છે, અને તેનું રક્ષણ ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે તો બીજી તરફ દૂધ નથી પી શકતી તે પ્રજાને માછલી અને અન્ય પશુ સહિત ગાયના માંસનુ ભક્ષણ કરવું પડે છે. આમ અત્યારે રક્ષણ અને ભક્ષણ મધ્યે જે રાજકારણ દાખલ થયું છે તેને લીધે નવા રાજકીય સમીકરણો ઉદ્ભવ્યા છે. તેમજ ભારતની પ્રજામાં આંતરિક વૈમનસ્ય પણ વધ્યું છે.

ડેવીડ રીચ આ સઘળું કાર્ય ઘણા ટૂંકા સમયમાં સફળતાપૂર્વક પાર પાડી શક્યા, તેનું મુખ્ય કારણ છે એન્થની ડેવીડે આ અગાઉ કરેલાં સંશોધનો છે. એન્થની ડેવીડનાં તારણો અને ડેવીડ રીચની ડીએનએના પૃથક્કરણોમાં કોઈ તફાવત નથી. ફરક એટલો જ છે કે ડેવીડ એન્થનીના કાર્યકાળમાં ડીએનએ શોધવાની પ્રક્રિયા ઉપલબ્ધ નહોતી. છતાં એન્થનીએ દુનિયાભરની કબરો ખોદીને જે તારણો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે તે ખરેખર અદ્વિતીય છે. સાચા અર્થમાં તો એન્થની ડેવીડનાં કાર્યો ઉપર ડેવીડ રીચે ડીએનએની મહોર મારીને માનવીના અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસને શંકા રહિત પારદર્શક બનાવ્યો છે. સાથોસાથ આ જ પ્રકારના સંશોધન કાર્યમાં મોટું યોગદાન પ્રદાન કરનારા જેનેટીક્સના વૈજ્ઞાનિકો-કુમારસ્વામી થંગરાજ, પ્રિયાબહેન મુરજાની, નીક પીટરસન, મરીના સિલ્વા, વુલ્ફગેંગ હાક, લાઝારીડીસ તેમજ પીટર અન્ડરહીલ જેવાઓ પ્રશંસા અને ધન્યવાદને પાત્ર છે.[૧૦,૧૧,૧૨,૧૩]

ઇતિહાસકારો તથા વિજ્ઞાનની દરેક શાખાના સંશોધકોએ ડેવીડ રીચના આ અભિયાનમાંથી કોઈપણ પ્રકારના વિરોધી પરિબળો સામે સત્યને મક્કમ પણે વળગી રહીને કાર્યને પાર પાડવાનો બોધપાઠ લેવાની આવડત કેળવવાની તેમજ પ્રેરણા લેવાની જરૂર છે. લેખના મૂળવિષયને બાજુ પર રાખી બે ત્રણ પ્રસંગ વર્ણવુ છું.

ઈ.સ. ૨૦૦૮ના ઑક્ટોબરમાં ડેવીડે જ્યારે ઉત્તરભારતની પ્રજાના રક્તકણોમાં આર્યોના ડીએનએ છે એવી રજૂઆત કરી, એટલે ભારતના વૈજ્ઞાનિકોએ ડેવીડના આ અભિયાનમાંથી રાજીનામું આપવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. તેમનો સંદેશો એવો હતો કે આવી વાત જાહેર થવાથી ભારતમાં મોટી ઊથલપાથલ થશે. અને રમખાણો પણ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થશે. ડેવીડે વચલો રસ્તો કાઢી સમાધાન કરીને સમગ્ર અહેવાલને પાંગળો બનાવી ભારતના વૈજ્ઞાનિકોને ધરપત આપી; પોતે અમેરિકા પરત આવ્યા. ત્યારબાદ સતત નવ વર્ષ સુધી સતત કાર્ય કરી 'અતિ પ્રાચીન મૃતાત્માઓના ડીએનએ' સંપાદિત કરી. ૨૦૧૮માં અગાઉનો ઈ.સ. ૨૦૦૮નો અહેવાલ ઘણી વિસ્તૃત માહિતી સાથે પ્રગટ કરી દુનિયાને સ્તબ્ધ કરી દીધી. આ આખરી અહેવાલને કોઈપણ પડકારી શકે તેવી સંભાવના પણ ન રહી.

આવું જ જર્મનીમાં બન્યું. ઈ.સ. ૨૦૧૫ આસપાસ, ડેવીડ રીચની તપાસના આખરી તબક્કામાં જ્યારે સાબિત થયું કે આર્યોએ આક્રમણ કરી જર્મનીના મૂળ નાગરિકોને હટાવીને જર્મનીને કબ્જે કર્યું હતું ત્યારે ડેવીડની ટીમના જર્મન વૈજ્ઞાનિકોએ વિરોધ કર્યો. કારણ કે નાઝીઓ અને હિટલરની સઘળી માન્યતાઓ ઊંધા માથે પછડાઈ હતી. ડેવીડ મક્કમ રહ્યા, ત્યારે બધા જ જર્મન વૈજ્ઞાનિકો રાજીનામું આપી છૂટા થયા. અહેવાલ પ્રગટ થયા પછી

જર્મનો શરમિંદા બન્યા-કોઈ કાંઈ બોલતું જ નથી, કારણ કે આર્યો વિશેના ખોટા ભ્રમમાં હિટલરે બીજું વિશ્વયુદ્ધ વહોરીને દુનિયાનો જે દાટ વાળ્યો, તેનો ક્ષોભ અને પશ્ચાત્તાપ તેમને છે. આવું જ મહદ્ અંશે ભારતમાં પણ પ્રવર્તી રહ્યું છે. ભારતનો અહેવાલ પ્રગટ થયે દોઢ વર્ષ થયું. કોઈ બોલે છે ? ક્યાં સુધી આર્યોનું ગૌરવ ધારણ કરીને ફરતા રહીશું ? આ બંને પ્રસંગો સંદર્ભે એટલું કહેવાનું કે સત્યને વળગી રહીને નીડરતાપૂર્વક રજૂઆત કરવી એ જ ઇતિહાસકારો અને વૈજ્ઞાનિકોનો સાચો ધર્મ છે.

કેટલાક ઇતિહાસકારોએ ઈ.સ. ૨૦૧૦ આસપાસ ડેવીડ રીચના સંશોધન કાર્ય અંગે ટીકા કરી કે ડીએનએની શોધ કરવાવાળાઓ ઇતિહાસકારો, પુરાતત્ત્વવિદો, નૃવંશશાસ્ત્રીઓ ભાષાશાસ્ત્રીઓ સમક્ષ નવા ઠોઠ નિશાળિયાઓ જેવા છે. ઉપરાંત તેમને ઉપર જણાવેલા કોઈપણ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન નથી. આથી ડીએનએના સંશોધનોમાં મોટી ભૂલો અને ખામીઓ થવાનો સંભવ છે. ડેવીડ રીચનો જવાબ સહુકોઈએ યાદ રાખવા જેવો છે. તે તેમના જ શબ્દોમાં નીચે રજૂ કરું છું.

"We geneticists may be the barbarians coming late to study the human past; but it is always bad to ignore barbarians. We have access to a type data that no one has had before; and we are wielding these data to address previously unapproachable questions about who ancient people were"[14]

અંતે બન્યું પણ એવું જ. આ બધાં જ શાસ્ત્રોમાં રહેલી ઊણપો અને ખૂટતી કડીઓ ડેવીડ રીચે પૂરી પાડી ત્યારે જ ઇતિહાસ પૂર્ણ અને શુદ્ધ બન્યો.

ભારતમાં આર્યોના આગમન સમયના પ્રારંભિક શતકનું રેખાચિત્ર

ઈ.સ.પૂર્વે ૧૫૦૦ આસપાસ આર્યો ભારતમાં પ્રવેશ્યા, ત્યારે સિંધુ સંસ્કૃતિના મૂળ ભારતીયોની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ લુપ્ત થઈ રહી હતી. તેમણે નગરોની વસાહતો ખાલી કરીને આસપાસના નાના કસબાઓ સ્થાપી, ખેતી અને પ્રવૃત્તિઓ તરફ શરૂઆત કરી હતી. પરદેશો સાથેનો વ્યાપાર સંપૂર્ણ ખોરવાઈ ગયો હતો. સહુ શાંતિપ્રિય હતા. કદી યુદ્ધમાં પરોવાયા નહોતા. ભાષા દ્રાવિડોની હતી પરંતુ લિપિ ગોપનીય અથવા ન ઉકેલી શકાય તેવી હતી. જે અત્યારે પણ નથી ઉકેલી શકાઈ. લિંગપૂજા કરતા હતા. તેમનાં વસ્ત્રો સુતરાઉ હતાં, ધાતુકામ, કાષ્ટકામ, પાકી ઈંટો, માટીનાં વાસણો, ખેતી અને વહાણવટામાં નિપુણ હતા, તેમની પાસે ઘોડા નહોતા, પરંતુ બળદગાડાં હતાં.

ત્યારે આર્યોની અશ્વારૂઢ રખડુ જીવન ગુજારતી તીર-કામઠાં, ભાલા અને બે પૈડાંના એક યોદ્ધો ઊભો રહી ચલાવે તેવા રથ (ચેરીયટ) સાથે આક્રમણ કરતી ટોળી સિંધુ પ્રદેશમાં ચડી આવી. ચામડા અથવા ઘેટાના ઊનમાંથી બનાવેલાં ઢાંકવાનાં કકડા જેવાં વસ્ત્રો, યુરોપ અને રશિયા વિ. સ્થળોએ અગાઉ ગયા હતા તેમ એકલા સ્ત્રીઓ વગરના. એક સરદાર અને ભાટ-ચારણ જેવો એકાદ પુરોહિત. અધકચરી વ્યાકરણ વગરની સંસ્કૃત ભાષા. ખોરાક મુખ્યત્વે પશુપક્ષીઓના માંસનો તથા દૂધ અને જવ. આવતાંની સાથે જ નરસંહાર કર્યો. શરણે આવ્યા તેને દાસ બનાવ્યા. તેમની સ્ત્રીઓને પોતાની કરીને દાસીઓ બનાવી. રોજ ઢોર ઢાંખર અને મુખ્યત્વે ગાયોની લૂંટફાટ. મકાનોમાં રહેવાની આદત જ નહોતી, એટલે વાડાઓ બનાવી ખુલ્લામાં રહેવાનું. રોજ સાંજે નાચગાન, માંસ પકવીને સમૂહમાં જમવાની મિજબાની અને ભાંગ કરતાં પણ ઘણો વધારે નશો કરાવે તેવા સોમરસનું વ્યસન. લગ્નપ્રથા તો હતી જ નહીં. એટલે ન વર્ણવી શકાય તેવો વ્યભિચાર. જુગાર રમવાની કાયમી લત, અને હારી જાય તો તેની સ્ત્રીને જીતનારને આપી દેવાની. આમ મારફાડ કરતાં યમુના નદી ઓળંગીને ઉત્તરપ્રદેશ તરફ આવ્યા. ઋગ્વેદની રચના કરવાની શરૂઆત આ પ્રાથમિક શતકમાં નહોતી થઈ. આવા ધાડપાડુઓ જેવા રખડુઓને ઇન્દ્ર, અગ્નિ અને વરુણ સિવાય કોઈ વિશેષ જ્ઞાન નહોતું. હવે સરખાવો અગાઉ સિંધુ સંસ્કૃતિના મૂળ ભારતીયોનું વર્ણન. આ આગમન સમયના પહેલાં પચાસ વર્ષોની તેમની સંસ્કૃતિ. સામાજિક વ્યવસ્થા અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ સાથે. તેમના આગમનના પ્રથમ પાંચ દાયકાઓનું તેમનું વર્તન અને વર્ણન કોઈને સરળ રીતે ગળે ઊતરે તેવું નથી.

પરંતુ આનાથી તેઓ વધુ સારા સંસ્કારવાળા સુધરી ગયેલા જણાવવાનું શક્ય નથી. માનવી જ્યારે રખડુ અને શિકારી અને અર્ધનગ્ન જેવું જીવન ગુજારતો હોય ત્યારે આદર્શ જીવનની અપેક્ષા કરવી એ ઠીક નથી. એક નાનું દૃષ્ટાંત સ્થિતિને સ્પષ્ટ કરશે. ગુજરાતના પંચમહાલના આદિવાસીઓની જીવનશૈલી, માન્યતાઓ અને સંસ્કૃતિનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કરીને ઇતિહાસકાર અરુણ વાઘેલાએ એક પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું છે. તેમાં આદિવાસીઓ જે ગીતો ગાતા હતા તેનો એક નમૂનો અત્રે રજૂ કરું છું.[૧૫]

''સરિયુ (છરીઓ) લઈને કામઠી લઈને, વગડામાં અમુ ફરીએ રે
મનખાં (માણસો) મારી ડગરાં (ઢોર) મારી, વગડામાં અમુ રાજા સીયે
સોરી (ચોરી) કરી લોકો લૂંટીને દાણા પૈસ્યા લાવહુ રે,
ડગરાં (ઢોર) ને બોકડા (બકરાં) મારીને તીનું માહ (માંસ) ખાહું રે,
મહુડા ગાળી હરો (દારૂ) પીને, કીકીયારી (ચિચિયારીઓ) કરી નાચહુ રે,
મનમાં ફાવે તેમ ફરીએની ખાઈ પી મજા કરીએ રે.''

આર્યોના આગમન પછી સાડાત્રણ હજાર વર્ષ બાદ, જે પ્રજા બાહ્ય સંપર્કથી વિમુક્ત્ અને અલિપ્ત રહી છે તેમની આ જીવનશૈલી૧૯-૨૦મી સદીની છે. આવી ભીલ પ્રજા ઋગ્વેદના શ્લોકો રચી શકે નહીં. આર્યો તેમના મૂળ સ્થાનેથી આજથી ૫૦૦૦ વર્ષો પૂર્વે નીકળ્યા અને ૩૫૦૦ વર્ષો પૂર્વે ભારતમાં પ્રવેશ્યા તે સમગ્ર સમયગાળામાં ઉપરની કવિતામાં જે વર્ણન કર્યું તેવા જ હતા.

દરમિયાન પ્રત્યેક આર્ય, ઘણી સ્ત્રીઓના સંપર્કમાં સતત રહેતો હોવાથી વસતી ઘણી ઝડપથી વધવા માંડી, સઘળી માતાઓ મૂળ ભારતીય હોવાથી દાસીપુત્રોના સંસ્કાર સિંચનમાં નોંધપાત્ર સુધારો થવાની શરૂઆત થઈ.

ઋગ્વેદની રચનાકાળની શરૂઆત :

દીવોદાસે શંભરની હત્યા કરી, અથવા સુદાસના કબીલામાં વસિષ્ઠ પુરોહિત તરીકે દાખલ થયા ત્યાર પછી ઋગ્વેદની રચનાનો પ્રારંભ થયો હોય, એટલે આર્યોના આગમન બાદ બે ત્રણ પેઢી પછી વેદની ઋચાઓ રચવાનું કાર્ય ઈ.સ. પૂર્વે ૧૩૫૦ આસપાસ શરૂ થયાનો મારું અનુમાન છે. ઋચાઓની બાંધણીની શરૂઆત પરત્વે રાહુલ સાંકૃત્યાયનના મત અનુસાર આ સમય ઈ.સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ની આસપાસનો હતો[૧૬] ઋગ્વેદની સઘળી ઋચાઓ વ્યાકરણ વગરની, જૂની ગામઠી સંસ્કૃત પર આધારિત છે. છતાં સમય જતાં અન્ય વેદો, બ્રાહ્મણોની ભાષા વધુ સુદૃઢ, અલંકારિક જણાય છે. વેદાંત કાળના અંતે અથવા ઉપનિષદ કાળના પ્રારંભે સંસ્કૃત ઘણી પ્રભાવશાળી બની ચૂકી હતી, અને તેમાં પાણિનિના વ્યાકરણનો ઉમેરો (ઈ.પૂ. ૪૫૦) થતાં દુનિયાની સર્વોત્તમ શ્રેષ્ઠ ભાષા બની ગઈ. ઈ.પૂ. ૧૩૦૦ પછીના સમયથી ઈ.સ. પૂર્વે ૮૦૦ સુધીનો ગાળો અંધકારમય હોવાથી આ વચગાળાના સમય વિશે કહેવું કે લખવું યોગ્ય નથી. ભારતની ભાવિ પ્રજા યોગ્ય રીતે સંશોધન કરી શકે, તેમજ સાચા ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડી શકે તે માટે મારા મનમાં ઉદ્ભવેલા કેટલાક સંશયો અને અનુમાનો અત્રે રજૂ કર્યાં છે.

(૧) ઋગ્વેદ, અન્ય વેદો, બ્રાહ્મણો વિ.નું નિર્માણ અથવા રચનાઓ એકલા ભારતમાં જ શા માટે ઉદ્ભવી ? આર્યોના ભારત પ્રવેશ પૂર્વે, આર્યો ઘણી સદીઓથી જર્મની, ઈંગ્લૅન્ડ અને અન્ય ઘણા યુરોપના દેશોમાં મોજૂદ હતા, છતાં ત્યાં સંસ્કૃતને મળતી આછા પાતળા ખ્યાલો આપતી જર્મન, ઇંગ્લિશ જેવી ભાષાઓ ઉદ્ભવી, પરંતુ ઋગ્વેદ જેવી રચના માત્ર ઈરાનમાં જ બની શકી. (અવેસ્તા)

(૨) ભારત અને ઈરાન સિવાય, આર્યોએ કબ્જે કરેલ સઘળા દેશોના પુરુષોને હડસેલીને તે દેશોની સ્ત્રીઓ જોડે સંસાર માંડ્યો. આ સ્ત્રીઓએ માત્ર માટી અને સિરામિકનાં વાસણો (Bell beaker, and Corded Ware) બનાવીને આર્યોને પ્રસ્તુત કર્યાં. આથી વિશેષ કોઈ યોગદાન ત્યાંની સ્ત્રીઓનું નથી.

ત્યારે ભારતમાં આર્યોના આગમન સમયે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સિંધુ સંસ્કૃતિને લીધે ઉદ્યોગ સહિત નાગરિક જીવનશૈલી ગુજારનારાં હતાં. તેમના આગમનની શરૂઆતમાં કત્લેઆમ, હિંસા થઈ. પરંતુ ત્યારબાદ શરણે આવેલા દાસ, દાસીઓ થયાં અને સમય જતાં સહુ આર્યોમાં સમાવિષ્ટ થયા. આ ભારતીયોએ સંસ્કૃત પણ અપનાવી લીધી. તેમનાથી પેદા થયેલી સઘળી પ્રજા ભલે વર્ણસંકર-મિશ્રણવાળી હતી છતાં તે બધામાં તેમના ભારતીય માતાના સંસ્કાર અને કેળવણીઓ હતી જ. એટલે ઋગ્વેદમાં મહદઅંશે જૂની અધકચરી સંસ્કૃતના ઉપયોગથી ઋચાઓની રચના થઈ. જેના પાયામાં આર્યોના અગાઉથી કંઠસ્થ થયેલા શબ્દો હશે. આમ છતાં આર્યોની મિશ્રણવાળી પ્રજાનું પણ ઋગ્વેદના નિર્માણમાં દ્રાવિડભાષામાંથી લીધેલા શબ્દો સહિત મોટું યોગદાન હશે જ એમ લાગે છે. આમ ઋગ્વેદ પછીના સઘળા સાહિત્યમાં કેવળ મિશ્રણવાળી પ્રજાનું જ યોગદાન છે તેવું માનવામાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી.

(૩) ઋગ્વેદનાં મંડળોના રચયિતાઓ ભારતીય હોવાનાં થોડાં ઉદાહરણો પ્રસ્તુત કરું છું. અશ્વિનીકુમારો જયારે કણ્વ ઋષિને કાળી ત્વચાની ભારતીય દાસીઓની ભેટ આપે છે, ત્યારે કણ્વને કૃષ્ણ ત્વચાના (કાળી ચામડીના) વર્ણવ્યા છે. (ઋગ્વેદ ૧-૧૧૭-૮ અને ૧૧૭-૨૩.) ઋષિ કણ્વ ઋગ્વેદના આઠમા મંડળની ૮૫ અને ૮૬ ક્રમાંકની ઋચાઓના કર્તા છે. શ્યામવર્ણના દીર્ઘતમસ તેમની માતાના નામથી ઓળખાતા હતા. અને તેમનું લગ્ન ઉસીજ નામની દાસી સાથે થયું હતું. જેમણે ઋષિ કાક્ષીવંતને જન્મ આપ્યો. દીર્ઘતમસે ઋગ્વેદમાં ૨૫ સૂક્તોની રચના કરી છે. ઐત્રેય બ્રાહ્મણના કર્તા મહીદાસ શુદ્ર જાતિના હતા. મહાભારતના રચયિતા મહર્ષિ વ્યાસ નાવિકની પુત્રી મત્સ્યગંદાના પુત્ર હતા. ઋગ્વેદની સૌથી વધુ ઋચાના કર્તા વસિષ્ઠ જેમણે પોતે રચેલી ૧૦૩ ઋચાઓને વારસોને કંઠસ્થ કરાવી, તેમને પોતાનાં માતા-પિતાનાં નામોની ખબર નથી. આથી સત્યને ઢાંકવા પિતા તરીકે મિત્ર અને વરુણદેવ અને માતા તરીકે ઇન્દ્રના દરબારની નૃત્યાંગના ઉર્વશીનું નામ પ્રસિદ્ધ થયું. વસિષ્ઠ ઋષિ સુદાસના સમકાલીન હતા, એટલે તેમનો જન્મ ઈ.સ. પૂ. ૧૩૦૦ પછીનો જ માનવો રહ્યો. એટલે તેમની સાચી માતા જે હોય તે મૂળ ભારતીય સ્ત્રી હતી.

વિશેષ નોંધ : કોઈપણ અબુધ, અભણ, રખડુ જીવન ગુજારતી, લૂંટફાટનો વ્યવસાય ધરાવતી, લિપિ વગરની અને થોડા જ શબ્દો ધરાવતી તેમજ વ્યાકરણ વગરની ભાષા બોલતી પ્રજા, તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપુર હજારો શ્લોકોની રચના કરી શકે નહીં. આવી પ્રજામાં જ્યાં સુધી સંસ્કૃતિનો રહેણી-કરણીનો અને સામાજિક વ્યવસ્થાનો યોગ્ય બદલાવ પરિપૂર્ણ ના થાય ત્યાં સુધી આવા ઉચ્ચ કક્ષાના સાહિત્યનું સર્જન સંભવ નથી. આવી પ્રક્રિયા ધીમી અને ઘણાં વર્ષોનો સમય માંગી લે છે.

ભારતમાં આગમન પૂર્વે અંજલિ, ભોગ અને બલિ અર્પણ કરવા માટે આર્યોના માત્ર મિત્ર (સૂર્ય), વરુણ, ઇન્દ્ર અને નાસત્ય સિવાય કોઈ દેવો હતા નહીં. ત્યારબાદ સોમરસના ઋગ્વેદમાં આખું નવમું મંડળ રચ્યું. એક અન્ય મહત્ત્વની વાત એ છે કે આર્યોને શરૂઆતથી જ અશ્વ તેમને પ્રાણથી પણ વધારે પ્યારો હતો. ઘોડાનું શબ તેના માલિક સાથે કબરમાં ગોઠવાતું. પરંતુ યજ્ઞો અને હવનોમાં ઘોડાનો બલિ-ભોગ અપાતો, અને ત્યારબાદ પ્રસાદીમાં બધા ઘોડાનું માંસ અને સોમરસ આરોગતા. આથી આર્યોને અશ્વને દેવની કક્ષામાં મૂકવાનું મુશ્કેલ બન્યું. કોઈ પુરોહિતે અશ્વને દેવ બનાવવાનો નવો માર્ગ અખત્યાર કર્યો. સૂર્યપત્ની સરણ્યુ ઘોડીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી જંગલમાં સંતાઈને ઊભી હતી ત્યારે સૂર્ય ઘોડાનું રૂપ ધારણ કરી ઘોડી બનેલી સરણ્યુ પાસે આવ્યો. બન્નેએ સામસામાં નાક ઘસ્યાં, તેમાંથી અશ્વનું મુખ ધરાવતા બે અશ્વિનોનો જન્મ થયો. આખરે બન્ને નાસત્ય અશ્વિનો ઇન્દ્ર, વરુણ જેવા દેવો સાથેનું સમકક્ષ સ્થાન પામ્યા. આમ આર્યોએ તેમનો ઘોડા પ્રત્યેનો લગાવ અશ્વિનોને દેવો બનાવીને અમર કર્યો.

આ સઘળા વ્યક્ત કરેલા મારા સંશયોમાં અને અસમંજસતામાં કેટલું તથ્ય છે તે ભાવિ પ્રજા યોગ્ય સંશોધને કરી નિર્ણયો પર આવે તેવી એષણા સાથે વિરમું છું.

પ્રાચીન ડીએનએનાં સંશોધનોનો બોધપાઠ

ભારતમાં પાષાણયુગ પછી કેવળ એક જ પ્રકારના સરખા ડીએનએ ધરાવતી પ્રજા દ્વારકાથી, બંગાળ અને કાશ્મીરથી કેરળ સુધી ઉત્તરમાં હિમાલયની હારમાળા અને બાકીની ત્રણેય બાજુએ સાગરથી રક્ષિત, એક સરખું જીવન ગુજારતી હતી. ઈ.સ.પૂર્વે ૧૫૦૦ આસપાસ આર્યો બહારથી આવ્યા અને ઉત્તર ભારતમાં મિશ્રણવાળી પ્રજા અસ્તિત્વમાં આવી. ઈ.સ. ૯૦૦થી ૧૭૦૦ સુધીમાં બળજબરી અને દમન થકી ધર્માંતરો મોટા પ્રમાણમાં થયાં. તેથી ઇસ્લામ ધર્મીઓનું પ્રમાણ વધતું ચાલ્યું. આમ છતાં સમગ્ર દેશની માતાઓ બહેનોના એમ.ટી.ડીએનએ દસ હજાર વર્ષો પૂર્વે હતાં તેવા આજે પણ રહ્યાં છે. ચાહે તે સ્ત્રીઓ મુસ્લિમ હોય કે હિન્દુ, જૈન, હરિજન, આદિવાસી કે ખ્રિસ્તી હોય (ધર્મ બદલવાથી ડીએનએનું માળખું કદી ના બદલાય) સ્ત્રીઓ થકી આ ઐક્ય જળવાઈ રહ્યું છે. તે એક નોંધનીય બાબત છે. ઇસ્લામમાં ઝનૂની, જેહાદી અને આતંકી જેવાં હિંસા પ્રેરક પરિબળો હોવાથી ભારતમાં વૈમનસ્ય વધ્યું. અને ભારતની એકતા તૂટી. બાકી રહ્યું હતું તે મહમદઅલી જીન્હા માઉન્ટબેટન અને નહેરુની ત્રિપુટીએ દેશના ત્રણ ભાગ કરી પૂરું કર્યું. આ લેખનો મૂળ વિષય ઇતિહાસનું આલેખન કરવાનો નથી. પરંતુ ભારતની પ્રજામાં એક સરખાં ડીએનએ ના અમુક અંશો હોવાને લીધે ભારતના ભાગલા પછીના ત્રણેય દેશોની પ્રજામાં સુષુપ્ત દશામાં રહેલી એક પ્રકારની અદશ્ય ભાતૃભાવના અને એકતાને લક્ષમાં રાખીને મારાં તારણો રજૂ કરું છું.

અત્યારે તો પાકિસ્તાન અને ભારતની સરહદો બન્ને બાજુની તોપોની હારમાળાથી અંકિત થઈ ગઈ છે. ત્યારે બાંગ્લાદેશની ગરીબ અને કંગાળ પ્રજા ત્યાંની સરકારના અણઘડ અને દિશાદોર વિનાના વહીવટથી ત્રસ્ત થઈ છૂપી રીતે મૂળ વતન ભારતમાં પ્રવેશીને સ્થાયી થવાનાં વલખાં મારે છે. અમેરિકા જેવા દેશોની અબજો રૂપિયાની મળતી ખેરાતો છતાં પાકિસ્તાન હજુય ગરીબ રહ્યું છે અને તે વધુ પ્રમાણમાં આતંકવાદી બનતું જાય છે. બીનલાદેન અને તાલીબાનોને આશ્રય આપતાં પાકિસ્તાનને જ્યારે આર્થિક સહાય મળતી બંધ થશે ત્યારે પાકિસ્તાન ચીંથરેહાલ થશે. સમાજમાં જેમ તકરારો કરી છૂટા પડેલા ભાઈઓ જયારે અત્યંત વિકટ પરિસ્થિતિનો ભોગ બને ત્યારે તેઓ એક થઈ **'તે જેવો છે તોપણ મારો ભાઈ છે'** એવું વિચારીને સહુ **એક થાય છે.** તે જ પ્રમાણે પાકિસ્તાન અને બાંગ્લાદેશના વતનીઓ પોતાની અવદશાની તુલનામાં પડોશી ભારતની પ્રગતિ અને વિકાસ જોઈને ભારતની પ્રજા સાથે વિતેલા ભાઈચારાની પુનઃ સ્થાપના કરવા માટે પોતાની સરકારોની અવગણના કરીને પણ આગળ આવશે.

ભારતની પ્રજાના સદભાગ્યે નરેન્દ્રભાઈ જેવા યુગપરિવર્તક ભારતને સાંપડ્યા છે જે સતત પ્રવૃત્ત રહીને વિજ્ઞાન, અદ્યતન સાધન અને ટેકનોલોજીના સહારે તથા સમગ્ર જનતાને સાથે રાખીને નરેન્દ્રભાઈ અદ્દ્ભુત સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. તેમનું લક્ષ થોડાં જ વર્ષોમાં ભારતને ચીન જેવી આગલી હરોળમાં લાવીને ભારતને અતિ સમૃદ્ધ બનાવવાનું છે.

પાકિસ્તાન અને બાંગ્લાદેશે નરેન્દ્રભાઈનાં કાર્યોમાંથી પ્રેરણા લઈ ભ્રષ્ટાચાર, સરમુખત્યારશાહી અને આતંકવાદથી વિમુક્ત થઈ પોતના દેશના પ્રામાણિક દીર્ઘદષ્ટિવાળા તેમજ રચનાત્મક અભિગમ ધરાવતા આગેવાનોને તેમના દેશના સુકાનો સુપરત કરવા જોઈએ. તેમ ના થઈ શકતું હોય તો તેમણે નરેન્દ્રભાઈનું અનુકરણ અને સહકાર પણ લેવો જોઈએ. આમ કરશો તો સરહદ પર ગોઠવેલી તોપો શાંત થઈ જશે. અને રોજના કરોડો રૂપિયાના સંરક્ષણ માટેના ખર્ચા બચી જશે. ત્રણેય દેશોની સરકારો એક સર્વમાન્ય ફેડરેશનની રચના કરે તેવું પણ બની શકે. છતાં ત્રણે દેશો સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર રહી શકશે. આથી નાનીમોટી છૂટછાટો અમલી બની શકશે. ઉદાહરણ તરીકે આંતર ટ્રાન્સપોર્ટ વિસાની નાબૂદી, રેલવે, સડકમાર્ગ અને વિમાની મુસાફરી રોકટોક વિનાની સામાન્ય બનશે. જીવનજરૂરિયાતની આવશ્યક ચીજો જેવી કે અનાજ, બળતણ, વીજળી, શાક, ખાંડ, ગોળ વિ.નો પુરવઠો. તેથી અછત ભૂખમરો, કાળાબજાર, ભાવવધારો વિ. નષ્ટ થશે. ધાર્મિક માન્યતાઓનો વિકૃત દુરુપયોગ કરી કોમવાદ, અસ્પૃશ્યતા, ઝનૂની ભાષણો અને કોમવાદી ઝનૂની શિક્ષણ જેવાં અનિષ્ટ તત્ત્વો પર સર્વેના સંયુક્ત પ્રયાસો દ્વારા કાબૂમાં રહેશે. કોઈની પણ જમીન દબાવવાની નથી માત્ર ભાઈચારાની જૂની લાગણીઓને જાગ્રત

કરી એકતા અખંડિતતા અને સદ્ભાવના કેળવવાની છે. આટલું થોડું પણ મહત્ત્વનું યોગદાન આઝાદી પૂર્વેની બૃહદ્ ભારતની પ્રજા માટે, આ ત્રણે દેશોના શાસનકર્તાઓ સહમતી દાખવી કામ કરશે તો ભારતના ભાગલા પડ્યાનું લાંછન જે ભારતની પ્રજાના લલાટે લાગ્યું છે. તેનો ડાઘ જરૂર ઝાંખો તો થશે જ. આ પ્રકારની શક્યતાઓ અને વિચારો ભલે કોઈને વાહિયાત લાગે, પરંતુ પાછળનાં કેવળ સો વર્ષોનો ચીનનો ઇતિહાસ અને પ્રગતિ દુનિયાને ઘણો બોધપાઠ આપે છે. કયાં ઈ.સ. ૧૯૩૫નું કંગાળ, અફીણનું બંધાણી અને કારમી દરિદ્રતામાં સબડતું ચીન, અને જુઓ બધા જ ધર્મોના વાડાઓને હડસેલીને વિશ્વમાં અગ્રસ્થાન ભોગવતું આજનું ચીન. જર્મનોએ ફરી એક થવા બર્લિનની દીવાલ તોડી.

(આ લેખના અંતમાં આર્યો વિશે : તમે સમગ્ર યુરોપ, મધ્ય અને દક્ષિણ રશિયાના દેશો પર આક્રમણ કરી તે દેશોની સ્ત્રીઓ સાથે બળજબરીપૂર્વક સંસાર માંડીને સ્થાયી થયા. છતાં તમે કદી એવું નથી કહ્યું તે દેશો અમારા છે. પરંત તમારા છેલ્લા પડાવમાં તમે જ્યારે ભારતમાં આવ્યા ત્યારે ભારતની સ્ત્રીઓને દાસીઓ બનાવી. તેમની સાથે સંસાર માંડી તમોએ જાહેર કર્યું કે આ અમારો દેશ છે. આ જ અમારું રાષ્ટ્ર-આર્યાવર્ત છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં આ પ્રથમ બનાવ એવો છે કે બહારથી આવેલી પ્રજા પારકા દેશમાં આવીને પોતાનો હક જમાવીને જાહેર કરે છે કે આ જ અમારું વતન અને આર્યાવર્ત (રાષ્ટ્ર) છે.

આવું કેમ ? તો કોઈ ભાઈએ જવાબ આપ્યો કે :— It happens only in India.

પાદટીપ

1. David Reich : Department of Genetics; Hardvard Medical School, Bosotn, USA
૨. સર વિલિયમ જોન્સના ભાષણની પ્રત જોવા માટે જુઓ પુસ્તક : Aryan Debate, પ્રકરણ-૧, પાના નં. ૩-૫, અને પ્રકરણ ૭ પાના નં. ૮૯-૯૭ Oxford India, 10th Edition : 2015, Edited by Thomas R. Trautman.
૩. આ છ ભાષાઓમાં યુરોપની ગ્રીક, લૅટિન, સેલ્ટીક (અંગ્રેજી) અને ગોથિક (જર્મન), પાંચમી ઈરાનની પર્શીયન, અને ભારતની સંસ્કૃત, સર જોન્સ. પહેલી પાંચ ભાષાઓના જાણકાર હતા અને ભારત આવીને સંસ્કૃત શીખ્યા.
૪. Carey, W. -A Grammer of Telingana Language (Serampore Mission Press) 1814.
૫. M.S. Golwalkar. "We our nationhood Defined." Pages : 48-49, Bharat Prakashan-Nagpur.
૬. See Kennedy : Pages 38-40
Book : The Indo-Aryans of Ancient South Asia., Edited by George Drdosy. Publ. Gruyter. Berlin - 1995
૭. Anthony, David, Book : The Horse, The Wheel and Language., Princeton University Press : 2007, Chapter - 14 to 16, Page No. 380410
૮. David Reich : Who we are, and How we get here. Oxford India - (2018) Pages 134-135.
૯. Kristian Kristiansen : Antiquity, may-2017 Pages : 338-340
૧૦. Marina Silva : BMC Evolutionary Biology : 2017
૧૧. Peter Underhill : Europena Journal of Human Genetics. January : 2015
૧૨. Wolfgang Haak : Nature, June 2015
૧૩. Priya Moorjani : American Journal of Genetics. Sept. 2013.
૧૪. David Reich : Who we are : Page 128
૧૫. પંચમહાલના આદિવાસીઓની વિકાસયાત્રા. લેખક : અરુણ વાઘેલા : રીડર-ઇતિહાસ વિભાગ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. પ્રકાશક : રાધિકા પ્રિન્ટર્સ, ગોધરા - ૨૦૦૯. કાવ્ય પાનું - ૩૪
૧૬. ઋગ્વેદિક આર્ય : કિતાબ મહલ ૨૦૧૪ - પાનું. ૩ લેખક રાહુલ સાંકૃત્યાયન.

જૈન તીર્થંકરોની પ્રાચીન આલોકનીય પ્રતિમાઓ

◆

ડૉ. ભારતી શેલત

ભૂતકાળની ભવ્યતા, સંસ્કૃતિનો વૈભવ અને જ્ઞાનનો વારસો ધરાવતી ભારતવર્ષની આ પવિત્ર ભૂમિમાં કરુણા, જીવદયા, જનકલ્યાણ અને ધર્મભાવનાને દીર્ઘકાલથી પ્રજ્વલિત રાખનાર જૈન ધર્મના તીર્થંકરો વિરાટસ્વરૂપે મૂર્તિમંત થયેલા જૈન તીર્થરૂપ મંદિરોમાં દશ્યમાન થાય છે.

પૂર્વ અને ઉત્તર ભારતમાં જૈન ધર્મનો પ્રસાર ઈ.સ.પૂ. ૨જી-૧લી સદીથી થયો હોવાના પુરાવશેષીય પુરાવાઓ ઉપલબ્ધ છે. કલિંગના રાજા ખારવેલના શિલાલેખ (ઈ.સ.પૂ. ૧૫૦)માં કાષ્ઠની જિનપ્રતિમાનો નિર્દેશ આપે છે. બિહારમાંથી ઓરિસ્સા જવાના માર્ગમાં માનભૂમ અને સિંહભૂમ જિલ્લાનાં કેટલાંક સ્થળોએ આવેલાં જૈનમંદિરો અને મૂર્તિઓ ઘણાં પ્રાચીન છે. મથુરાના કંકાલી ટીલાના ઉત્ખનનમાંથી એક પ્રાચીન સ્તૂપ અને જૈન મંદિરોના અવશેષ મળ્યા છે. પુરાતાત્ત્વિક અવશેષો પરથી ઈ.પૂ. ૨જી-૧લી સદીથી લગભગ ઈ.સ.ની ૧૦મી સદી સુધી અહીં જૈન ધર્મનું મહાન કેન્દ્ર હોવાનું જણાય છે. મૂર્તિઓનાં સિંહાસનો, આયાગ-પટ્ટો ઉપર જે લેખ મળ્યા છે એમાં કુષાણ રાજાઓનાં નામ અને સમયાંકન મળે છે. આથી એ લેખ ઈ.સ.ની આરંભિક સદીઓના જણાય છે.

જૈનમૂર્તિપૂજાના આધાર તરીકે જૈનમૂર્તિઓની કાષ્ઠપ્રતિમાઓ, ચિત્રાલેખનો મહાવીર સ્વામીના સમય પછી થોડા સમયમાં બનવા લાગ્યાં. ઈ.સ.ની પાંચમી સદીમાં રચાયેલ સંઘદાસગણિકૃત 'વસુદેવહિન્ડી' નામના ગદ્ય પ્રાકૃત ગ્રંથની પ્રાચીન પ્રતિના સંદર્ભમાં ઉજ્જનમાં જીવન્તસ્વામીના પ્રતિમાના રથયાત્રા ઉત્સવનો ઉલ્લેખ છે. જે દર્શાવે છે કે જીવન્તસ્વામીની પ્રતિમાપૂજાની પરંપરા આર્ય સુહસ્તિ અને મૌર્ય શાસક સંપ્રતિના સમયથી શરૂ થઈ હશે અને પાંચમી સદીની આસપાસ ખૂબ પ્રચલિત બની હશે. પટના નજીક લોહાનીપુરમાંથી પ્રાપ્ત તીર્થંકરની પ્રતિમા પ્રાચીન છે. રેતિયા પથ્થરમાં કંડારેલ મસ્તક વિનાની આ ખંડિત પ્રતિમા પરના ઓપને લીધે એ મૌર્યકાલની જણાય છે. આ ઉપરાંત અહીંની બીજી ઇમારતના પાયામાંથી ઉત્તર ગુપ્તકાલની મસ્તક વિનાની પ્રતિમા, જિનનાં પગલાં અને જિનમસ્તક પ્રાપ્ત થયાં છે. આ અવશેષો જૈન મંદિરના સહુથી જૂના અવશેષો જણાય છે.

જૈનમૂર્તિવિધાનમાં જૈન ધર્મના ૨૪ તીર્થંકરોમાં દરેક તીર્થંકરનું સ્વરૂપ એક સરખું હોવાથી તેમનાં લાંછન પરથી તીર્થંકરોની ઓળખ થાય છે. ઋષભદેવ-આદિનાથ જૈન ધર્મના સ્થાપક પ્રથમ તીર્થંકર મનાય છે અને ૨૪મા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી છે. તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓમાં તેમને ધ્યાનસ્થ કે કાયોત્સર્ગ અવસ્થામાં દર્શાવાય છે. તે ઉપરાંત તેમનું લાંછન યક્ષ-યક્ષિણી, ચામરધારી, શાસનદેવતા અને અષ્ટ સિદ્ધિઓનું આલેખન થયેલું નજરે પડે છે. આ પ્રતિમાઓનાં ધ્યાનાકર્ષક લક્ષણોમાં લાંબા લટકતા હાથ (આજાનુ બાહુ), શ્રીવત્સનું ચિહ્ન, પ્રશાંત સ્વરૂપ, યક્ષ-યક્ષિણી, અષ્ટસિદ્ધિઓનું આલેખન કરેલું હોય છે. અષ્ટસિદ્ધિઓને અષ્ટ મહાપ્રાતીહાર્ય કહે છે. અષ્ટસિદ્ધિઓમાં દિવ્યવૃક્ષ, વૃષ્ટિ, ત્રિદલ કે ત્રિછલ, સિંહાસન, પ્રભામંડળ, દિવ્યધ્વનિ, ચામરધારી અને દુંદુભિનાદનો સમાવેશ થાય છે. કાયોત્સર્ગ પ્રતિમાઓ જૈન પરંપરાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. જૈન પ્રતિમાઓ સપરિકર કે પરિકર વિનાની હોય છે. સપરિકર પ્રતિમાઓમાં ત્રિતીર્થી, પંચતીર્થી, ચોવીસી હોય છે.

ઉત્તર ભારતની પ્રતિમાઓ :

કુષાણકાલથી જૈન તીર્થંકરોની ઘણી પ્રતિમાઓ પ્રાપ્ત થવા લાગી. આ સમયમાં ચૌમુખ - ચાર બાજુ ચાર તીર્થંકરો - ઋષભદેવ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરની પ્રતિમા મૂકવાની પ્રથા પ્રચલિત થઈ. મથુરામાંથી પ્રાપ્ત અને લખનૌના મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત જૈન તીર્થંકરની પ્રતિમા કુષાણકાલની હોવાનું જણાય છે. પ્રતિમા

સિંહાસન પર પદ્માસનમાં બેઠેલી છે. સિંહાસનની વચ્ચે ધર્મચક્ર કોતરેલું છે. સિંહાસનના આગળના ભાગમાં નીચે ઘસાયેલી મુખાકૃતિઓવાળી આકૃતિઓ સળંગ હારમાં કોતરેલી છે. પીઠિકાના ઉપરના ભાગમાં પટ્ટિકા પર કુષાણકાલીન બ્રાહ્મી લિપિમાં લેખ કોતરેલો છે. મૂર્તિની બંને બાજુ અર્ધદેવી સેવકો અંજલિમુદ્રામાં ઊભ છે. બંનેના મસ્તક પર કુષાણકાલીન શિરોભૂષણ જોવા મળે છે. તીર્થંકરના વક્ષઃસ્થલ પર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન આલેખાયું છે. (ચિત્ર નં. ૧). કુષાણકાલની એક જૈન તીર્થંકરની પ્રતિમા મથુરામાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે જે હાલ મથુરા મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત છે. તીર્થંકર પદ્માસનમાં પીઠિકા પર બેઠેલા છે. એમની બંને બાજુ બે સેવકો અંજલિમુદ્રામાં ઊભેલા છે. પીઠિકાની નીચેના ભાગમાં સમ્મુખ ખંડિત મુખાકૃતિવાળી બે-બે આહુતિઓ ઊભી કોતરેલી છે અને વચ્ચે ધર્મચક્રનું અંકન હોવાનું અસ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. તીર્થંકરના વક્ષઃસ્થલ પર શ્રીવત્સના ચિહ્નનું અંકન સુંદર રીતે કરેલું જણાય છે. સેવકોના શિરોવેષ્ટન કુષાણકાલીન જણાય છે. (ચિત્ર નં. ૨). ઉત્તર કુષાણકાલની એક જિનપ્રતિમા મથુરામાંથી પ્રાપ્ત થયેલી. હાલ લખનૌ મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત છે. રેતિયા પથ્થરની બનેલી પ્રતિમામાં પ્રભામંડળનું ભાસ્કર્ય અત્યંત આકર્ષક છે. તીર્થંકર પીઠિકા પર પદ્માસનમાં બેઠેલા છે. પ્રતિમાની બંને બાજુ ચામરધારીની આકૃતિઓ કોતરેલી નથી. પરંતુ જમણી બાજુએ નાગપુરુષ અંજલિ-મુદ્રામાં ઊભા છે અને ડાબી તરફ ભક્ત અંજલિ મુદ્રામાં ઊભા છે, પીઠિકાની નીચે ચાર પુરુષાકૃતિઓ ઊભેલી કોતરી છે. પીઠિકાના બંને પાયાના છેડે બે પશુ-આલેખન છે. જિનપ્રતિમાના મુખનો ભાગ થોડો ખંડિત છે. તેમના વક્ષઃસ્થલ પર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન કોતરેલું છે. પ્રભામંડળની ઉપરનો જમણી તરફનો ભાગ ખંડિત છે. છેક ઉપર દિવ્યવૃક્ષનું અંકન કરેલું છે. (ચિત્ર નં. ૩). મથુરાના કંકાલી ટીલામાંથી ઈ.સ.ની આરંભિક

ચિત્ર નં. ૧
મથુરામાંથી પ્રાપ્ત જૈન તીર્થંકરની પ્રતિમા
કુષાણકાલીન

ચિત્ર નં. ૨
લખનૌ મ્યુઝિયમમાં ઉત્તર કુષાણકાલીન જિન પ્રતિમા

ચિત્ર નં. ૩
મથુરા મ્યુઝિયમમાંની કુષાણ કાલીન જૈન તીર્થંકરની પ્રતિમા

સદીનો આયાગપટ ઉપલબ્ધ થયો છે. જેનું કદ ૨' - ૧ ' - ૧૧ ૩/૪" છે. એમાં અષ્ટમંગલનું નિદર્શન થયું છે. સૌથી ઉપરની પેનલમાં પટની જમણીથી ડાબી તરફ જતાં ૧. મત્સ્યયુગલ, ૨. અસ્પષ્ટ, ૩. શ્રીવત્સ, ૪. પાઉડર બોક્સ (વર્ધમાનક). છેક નીચેની પેનલમાં ૫. ત્રિરત્ન, ૬. પૂર્ણવિકસિત કમળ, ૭. ઇન્દ્રયષ્ટિ (વજ્ર) - સ્થાપના કે આસન અને ૮. મંગલકળશ. જમણી બાજુ કોતરેલા સ્તંભ ઉપર ધર્મચક્રનું આલેખન અને ડાબી બાજુના સ્તંભ ઉપર હસ્તિનું અંકન કરેલું છે. આયાગપટની વચ્ચેના ભાગમાં પદ્માસનમાં બેઠેલ જિન પ્રતિમા કોતરેલી છે. અર્હંતોની પૂજા માટેનો આ ધ્યાનાકર્ષક આયાગપટ મૌર્યકાલના અંત ભાગનો જણાય છે. (ચિત્ર નં. ૪). કંકાલી ટીલા, મથુરામાંથી પ્રાપ્ત મસ્તક વિનાની તીર્થંકર મહાવીરની કુષાણકાલીન પ્રતિમા હાલ લખનૌના મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત છે. તીર્થંકર સિંહાસન પર પદ્માસનમાં બેઠેલા છે. એમના વક્ષ:સ્થલ પર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન કોતરેલું સ્પષ્ટ દેખાય છે. પીઠિકાના મધ્ય ભાગમાં સમ્મુખ બરાબર મધ્યમાં ધર્મચક્ર ઉત્કીર્ણ છે. એની જમણી બાજુ બે અંજલિમુદ્રામાં ઊભેલા ભક્તો, નાણાકોથળી સાથે ઊભેલા શ્રાવક અને ચામરધારી સાધુ તેમજ ડાબી તરફ ચામરધાર સાધ્વી, નાણાકોથળી સાથે ઊભેલી શ્રાવિકા અને અંજલિમુદ્રામાં ઊભેલી બે શ્રાવિકાઓ દૃશ્યમાન થાય છે. પીઠિકાના બંને પાયામાં સુંદર સિંહાકૃતિઓ કોતરેલી છે. પીઠિકાની ઉપર નીચેની પટ્ટિકાઓમાં તેમજ બેસણીની ધારની પટ્ટિકાઓમાં કુષાણકાલીન બ્રાહ્મી લિપિમાં લેખ કોતરેલો છે. મૂર્તિ લેખના અંકિત વર્ષ ૩૫ (ઈ.સ. ૧૧૩) હોવાનું જણાવાયું છે. (ચિત્ર નં. ૫)

વારાણસીમાંથી પ્રાપ્ત, હાલ ભારત કલા ભવન, વારાણસીમાં સંગૃહીત જિનપ્રતિમા રેતિયા પથ્થરની બનેલી, ઈ.સ.ની છઠ્ઠી સદીની ગુપ્તકાલીન પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમા ૧૪૦ સેમિ. ઊંચી અને ૬૬ સેમિ. પહોળી છે. તીર્થંકર પદ્માસનમાં ઊંચી પીઠ પર બેઠેલા છે. પીઠિકા પર દ્વિદલ કમલની વિકસિત પાંદડીઓ કોતરેલી છે. તીર્થંકરની બંને બાજુ બે ચામરધારી ઊભેલા છે. તીર્થંકરના મસ્તક પાછળ પ્રભામંડળ કોતરેલું છે, જેની બંને તરફ બે ઊડતા ગંધર્વો નજરે પડે છે. પીઠિકાની

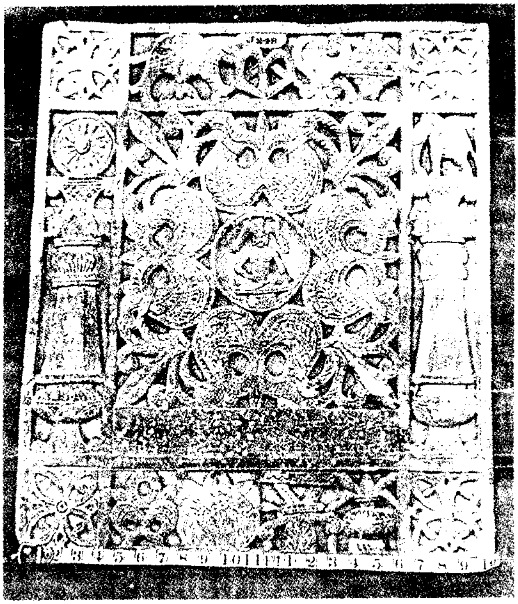

ચિત્ર નં. ૪
મથુરાની કંકાલી ટીલામાંથી પ્રાપ્ત આયાગપટ

ચિત્ર નં. ૫
મથુરાની કંકાલી ટીલાની મહાવીર સ્વામીની કુષાણકાલીન પ્રતિમા

ચિત્ર નં. ૬
વારાણસીના ભારત કલા ભવનની
ઈ.સ.ની ૬ઠ્ઠી સદીની જિનપ્રતિમા

ચિત્ર નં. ૭
મધ્યપ્રદેશના ગ્યારસપુરમાંથી
પ્રાપ્ત પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા
(ઈ.સ. ૬ઠ્ઠી સદીની અંત - ૭મી સદીની આરંભ)

ચિત્ર નં. ૮
રાજગીર (બિહાર)માંની ૮મી - ૯મી
સદીની પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા

છેક નીચેના ભાગમાં બે તીર્થંકરો બેઠેલા છે. વચ્ચે ધર્મચક્રનું આલેખન કરેલું છે. એની બંને બાજુ બે ખંડિત પ્રાણીઓની આકૃતિઓ કોતરેલી છે. (ચિત્ર નં. ૬)

મધ્યપ્રદેશના ગ્યારસપુરમાંથી પ્રાપ્ત અને હાલ લંડનના વિક્ટોરિયા-આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરની પ્રતિમા ૬ઠ્ઠી સદીના અંત ભાગની-કે ૭મી સદીના આરંભની માની શકાય. પદ્માસનમાં પીઠિકા પર બેઠેલા તીર્થંકરનું સુંદર આલેખન આ મૂર્તિમાં જોઈ શકાય છે. તીર્થંકરના મસ્તક પાછળ સપ્તફણા નાગનું છત્ર અવલોકનીય છે. એની ઉપર ઘુમ્મટાકાર છત્રને ધારણ કરતા ઊડતા ગંધર્વો અને ઊડતા માલાધારી વિદ્યાધર સેવક-સેવિકાઓ જણાય છે. તીર્થંકરની બંને બાજુ બે વાદ્યધરો ઊભેલા છે. પીઠિકાની નીચેના ભાગમાં વચ્ચે વામન યક્ષ વડે ઊંચું કરાયેલ ધર્મચક્રનું આલેખન કરેલું છે. ધર્મચક્રની બંને બાજુ ગોળ વળાંક લીધેલ બે નાગનું અંકન આકર્ષક લાગે છે. (ચિત્ર નં. ૭). રાજગીર (બિહાર)માંથી પ્રાપ્ત ૮મી-૯મી સદીની પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરની પ્રતિમાના પરિકરમાં બંને બાજુએ ૮ ગ્રહોની નાની આકૃતિઓ બેઠેલી અવસ્થામાં કોતરેલી છે. તીર્થંકર પદ્માસનમાં પીઠિકા પર બેઠેલા છે. મસ્તક પર સપ્તનાગની ફણાવાળું છત્ર કોતરેલું છે. જિનનો જમણો પગ થોડોક ખંડિત છે. પીઠિકાના નીચેના ભાગમાં મધ્યમાં ધર્મચક્ર કોતરેલું છે. બંને બાજુ બે હાથીઓ ધર્મચક્ર તરફ જોતા હોય તેમ લાગે છે. હસ્તિઓ અને ધર્મચક્રની આકૃતિ ખંડિત જણાય છે. વક્ષઃસ્થલ પર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન પણ અસ્પષ્ટ દેખાય છે. આ પરથી પૂર્વ ભારતમાં ખાસ કરીને બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં મૂર્તિના પરિકરમાં ગ્રહોનું અંકન કરવાની પરંપરા ઉત્તર ગુપ્તકાલથી શરૂ થઈ હોવાનું આ પરથી અનુમાની શકાય. (ચિત્ર નં. ૮)

મથુરાના ટીંબામાંથી ગુપ્તકાલની ઊભેલા નેમિનાથની ઊભી પ્રતિમા પ્રાપ્ત થઈ છે, જે હાલ લખનૌ મ્યુઝિયમ (નં. J૧૨૧)માં સંગૃહીત છે. પ્રતિમાના મસ્તક પાછળ અલંકૃત ભામંડળ કોતરેલું છે. બંને તરફ વેલ

કોતરેલી છે. ચૈત્યવૃક્ષનું પ્રતીક હોવાનું કહી શકાય. ઉપરના ભાગમાં બે ઊડતા માલાધરો અને પગની પાસે બે સેવકો અને બે પૂજકોનું અંકન કરેલું છે. પીઠિકાની નીચેના ભાગમાં વચ્ચે ધર્મચક્ર અને બંને બાજુ બે પદ્માસનમાં બેઠેલ બે આકૃતિઓ તથા બાજુમાં બે પશુઓના આલેખન કરેલ છે. પીઠિકાની પટ્ટી ઉપર ગુપ્તકાલીન બ્રાહ્મી લિપિમાં લેખ કોતરેલો છે. નેમિનાથની જમણી તરફ બલરામ અને ડાબી તરફ કૃષ્ણમૂર્તિ કોતરેલી છે. (ચિત્ર નં. ૯) મથુરાના કતરા ટીંબામાંથી ગુપ્તકાલની ઊભેલા ઋષભદેવની પ્રતિમા પ્રાપ્ત થઈ છે, જે હાલ મથુરા મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત છે. (નં. ૨૬૮). તીર્થંકરના મુખ અને વાળની લટને પાછળથી ઓપ આપેલો જણાય છે. પ્રભામંડળ અલંકૃત છે. કમળદલ અને મણકાથી સજાવેલ છે. તીર્થંકરની બંને બાજુ વેલનું અંકન કરેલું છે. પ્રતિમાના પગ પાસે બે નાના સેવકો ઊભેલા છે. ઉપરના ભાગમાં બંને છેડે બે ઊડતા માલાધરો દર્શાવ્યા છે. પીઠિકાની નીચેના ભાગમાં મધ્યમાં ધર્મચક્રનું સુંદર આલેખન કરેલું છે. (ચિત્ર નં. ૧૦).

મધ્ય પ્રદેશના દેવગઢમાંથી સ્થાપત્યકીય જૈન મંદિરો અને મૂર્તિઓના ઘણા અવશેષ પ્રાપ્ત થયા છે. અહીંના એક મંદિરસંકુલમાંની પૂર્વ તરફની દેરીમાંની જિન પ્રતિમા ધ્યાનાકર્ષક છે. પદ્માસનમાં બેઠેલા તીર્થંકરની અર્ધી મીંચેલી આંખો ધ્યાનસ્થ ભાવોને પ્રગટ કરે છે. તીર્થંકરના નાકના ભાગને પાછળથી ઓપ આપેલો જણાય છે. પ્રતિમાની પાછળ મોટું પ્રભામંડળ કોતરેલું છે, જેના બહારના વર્તુળમાં અલંકૃત ડિઝાઈન કોતરેલી છે. (ચિત્ર નં. ૧૧)

રાજસ્થાનમાં આવેલા સેવાડીના મહાવીર મંદિરની રચના ઈ.સ.ની ૧૦મી સદીની છે. આ મંદિરના ગૂઢમંડપના ભદ્રાવલોકનમાંથી ખસેડેલી મહાવીર સ્વામી અને જીવન્તસ્વામીની બે પથ્થરની પ્રતિમાઓ ઊભેલી અવસ્થામાં છે. પ્રતિમાના હાથની નીચેના ભાગમાં બંને તરફ ઊભેલા અને બેઠેલા સેવકોની અસ્પષ્ટ આકૃતિઓ

ચિત્ર નં. ૯
લખનૌ મ્યુઝીયમમાંની નેમિનાથ
તીર્થંકરની ગુપ્તકાલીન

ચિત્ર નં. ૧૦
મથુરાના કતરા ટીંબામાંથી પ્રાપ્ત
ઋષભદેવની પ્રતિમા

ચિત્ર નં. ૧૧
દેવગઢ (મધ્ય પ્રદેશ)માંથી પ્રાપ્ત
ગુપ્તકાલીન જિન પ્રતિમા

જણાય છે. ડાબી તરફની ઊભી પ્રતિમા જીવન્તસ્વામીની છે. કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિ પહેલાની અવસ્થા હોવાથી તેમને અલંકારોથી સુશોભિત કર્યા છે. મસ્તક પર મુગટ પણ પહેરેલ છે. પ્રતિમાના પગ આગળ બંને તરફ બે પૂજકો ઊભેલા છે. રેતિયા પથ્થરની બનેલી આ બે પ્રતિમા થોડી ઘસાયેલી જણાય છે. (ચિત્ર નં. ૧૨).

ચિત્ર નં. ૧૨
સેવાડી (રાજસ્થાન)ના મહાવીર મંદિરની ઈ.સ. ૧૦મી સદીની મહાવીર સ્વામી અને જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાઓ

દક્ષિણ ભારતની પ્રતિમાઓ :

તમિળનાડુમાં ઈ.સ.ની ૬ઠ્ઠી સદીમાં જૈન આચાર્યોનું અત્યંત મહત્ત્વનું અને માનભર્યું સ્થાન હતું. પ્રાચીન કાળના પલ્લવ રાજા સિંહવિષ્ણુના પલ્લનકોઈલ તામ્રપત્ર (રાજ્યકાલનું વર્ષ ૬)માં જિનકાંચીના ગુરુ વજ્રનંદિને કાંચીપુરમ્‌માં પેરુનગર વિસ્તારના એક ગામનું દાન કર્યું હોવાનો નિર્દેશ આવે છે. સૂત્ર સાહિત્યના મહાન પંડિત થિરુવલ્લુવરે (ઈ.સ.ની છઠ્ઠી સદી) જે મિલપોર (મદ્રાસ) નિવાસી હતા તેમણે પોતાના પ્રથમ સૂત્રમાં આદિનાથ-વૃષભનાથની સ્તુતિ કરી છે. તમિળ ભાષાના પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન વ્યાકરણગ્રંથો– 'તોલ્કાપ્પિયમ્', 'નેમિનાથમ્', 'યપ્પરુંગલમ્' અને એનું ભાષ્ય 'સિલપ્પદીકરમ્', 'જીવકચિંતામણિ', 'ચૂડામણિ નિઘણ્ટુ', 'પેરુંગડમ્' (બૃહદ્‌કથાની તમિળ વાચના), 'નલદિયાર' અને બીજી ઘણી પ્રાચીન રચનાઓનો ઉદ્‌ભવ જૈન આચાર્યોને આભારી છે.

ઉત્તર તમિળ પ્રદેશની રાજધાની કાંચીમાં કર્ણાટકના ગંગરાજાઓના પ્રદેશમાંથી જૈન ધર્મનો પ્રસાર થયો જણાય છે. કોઈમ્બતૂર અને તિરુચિ જિલ્લાના પશ્ચિમ ભાગની જેમ ઉત્તર આરકોટમાં જૈન ધર્મના અવશેષો પ્રાપ્ત થાય છે. પલ્લવ રાજાઓના સમયમાં તિરુમલાઈમાં ટેકરીની તળેટીમાં બંધાયેલ જૈનમંદિર પ્રસિદ્ધ છે. ખડક પર કોતરેલી તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ, બેઠેલા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી અને બાહુબલિની આકર્ષક પ્રતિમાઓ લગભગ ૮મી સદીની જણાય છે. તીર્થંકર પદ્માસનમાં ધ્યાનાવસ્થામાં બેઠેલા છે. ઉપરના ભાગમાં બંને બાજુ અલંકરણો સાથે બે સેવકો ઊભેલા છે. પીઠિકાની પટ્ટી ઉપર સાતમી-આઠમી સદીની બ્રાહ્મી-તમિળ લિપિમાં લેખ કોતરેલો છે. પ્રતિમાના મસ્તક ઉપર છત્રત્રયીનું આલેખન કર્યું છે.

ચિત્ર નં. ૧૩
જિનકાંચી (તમિળનાડુ)ના ચંદ્રપ્રભ સ્વામી મંદિરમાનો વર્ધમાન સ્વામીની ઈ.સ.ની ૮મી સદીની પ્રતિમા

તિરુનાથકુન્રુની ટેકરીઓ પર ખડકમાંથી કોતરેલ બે હારમાં બેઠેલ ૨૪ તીર્થંકરોની મનોરમ્ય પલ્લવ રાજાઓના સમયની ૮મી સદીની છે. જિનકાંચીમાં ચંદ્રપ્રભ મંદિર અને વર્ધમાન મહાવીરના મંદિરના વિશાળ સંકુલ આવેલાં છે. ત્યાંનાં ગોપુર અને પ્રાકારમાં નાની સ્વતંત્ર દેરીઓ છે. પલ્લવ રાજા નંદિવર્મા રજા (લગભગ ઈ.સ. ૭૩૦-૭૯૫)ના સમયની પલ્લવ શૈલીની રચના છે. મંદિરની અંદર નીચેના ભાગમાં sanctumમાં ચંદ્રપ્રભ સ્વામીની મોટી અને કુંથુનાથ તથા મહાવીર સ્વામીની ધ્યાની અવસ્થામાં પર્યંકાસનમાં બેઠેલી સુંદર પ્રતિમાઓ છે. વર્ધમાનસ્વામીની પ્રતિમાનું સિંહાસન અને પાછળનો ભાગ કોતરણીથી ખૂબ અલંકૃત કરેલો છે. પ્રતિમાની ઉપરની બાજુએ મસ્તકની બરાબર ઉપર છત્રત્રયી કોતરેલી છે. પ્રતિમાની બંને બાજુ

ઊભેલા ચામરધારીઓ અલંકરણવાળી આકૃતિઓ કોતરેલી છે. (ચિત્ર નં. ૧૩)

ત્રિરુચિ જિલ્લાના ચેટ્ટીપટ્ટીના ઓટાઈકોઈલ ટીંબામાંથી પ્રાપ્ત જૈન તીર્થંકરની પીઠિકા પર પદ્માસનમાં બેઠેલી શૈલ પ્રતિમા ચોળ રાજા રાજરાજ ૧લા (૧૦મી સદીનો અંત-૧૧મી સદીનો આરંભ)ના સમયની હોવાનું જણાય છે. પીઠિકાનો ઉપરનો પિરામિડ ઘાટનો ભાગ વૃક્ષશાખાથી અલંકૃત કરેલ છે. પ્રતિમાની પાછળના ભાગમાં કોતરણી કરેલી છે. મસ્તકની ઉપરના ભાગમાં છત્રત્રયીનું અંકન કરેલું છે. તીર્થંકરની બંને બાજુ બે સેવકો ઊભેલા છે. પીઠિકાની નીચેની પટ્ટિકામાં પૂર્વકાલીન તમિળ લિપિમાં લેખ કોતરેલ છે. (ચિત્ર નં. ૧૪). આ જ ટીંબામાંથી પાર્શ્વનાથ અને બીજી પાંચ જૈન પ્રતિમાઓ ૧૦-૧૧મી સદીની ઉપલબ્ધ થઈ છે. આ પ્રતિમાઓ રેટિયા પથ્થરની છે. વચ્ચેના ઊંચા આસન પર ગોઠવેલી પ્રતિમા પદ્માસનમાં બેઠેલા તીર્થંકરની છે. (ચિત્ર નં. ૧૫) ચિંગલપુટ જિલ્લાના અંબટ્ટુ સ્થળેથી બેઠેલા મહાવીરની પ્રતિમા પ્રાપ્ત થઈ છે. તીર્થંકર અલંકૃત પીઠિકા પર પદ્માસનમાં ધ્યાનાવસ્થામાં બેઠેલા છે. પીઠિકાની પાછળ પ્રતિમાના સ્કંધની હરોળમાં બંને તરફ બે ઊભેલા સેવકોની અલંકારવાળી આકૃતિઓ કોતરેલી છે. મસ્તકની ઉપરના ભાગમાં છત્રત્રયી અને આજુબાજુ લતાનું અંકન કરેલું છે. પીઠિકાની નીચેના ભાગમાં ત્રણ કોલમમાં સમ્મુખ જોતાં ત્રણ સિંહ કોતરેલા છે. (ચિત્ર નં. ૧૬). આ ઉપરાંત ખડકમાં કોતરેલી તીર્થંકરોની અને બીજી જૈન પ્રતિમાઓ અનુક્રમે મદુરાઈ જિલ્લાના કરદીપટ્ટીના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલ સમનરમલઈ અને ઉત્તમપલયમ્ માં કરુપ્પનસ્વામી ખડક પર કોતરેલ છે. એમાંની કેટલીક આકૃતિઓ સુંદર જણાય છે. (ચિત્ર નં. ૧૭-૧૮).

ચિત્ર નં. ૧૪
ઓટાઈકોઈલ ટીંબા (ત્રિરુચિ જિ. તમિળનાડુ)માંની ઈ.સ. ૧૧મી સદીની જિન પ્રતિમા

ચિત્ર નં. ૧૫
ઓટાઈકોઈલ ટીંબામાંની ૧૧મી સદીની જિનપ્રતિમાઓ

ચિત્ર નં. ૧૬
અંબટ્ટુ (તમિળનાડુ)ની મહાવીર સ્વામીની પ્રતિમા

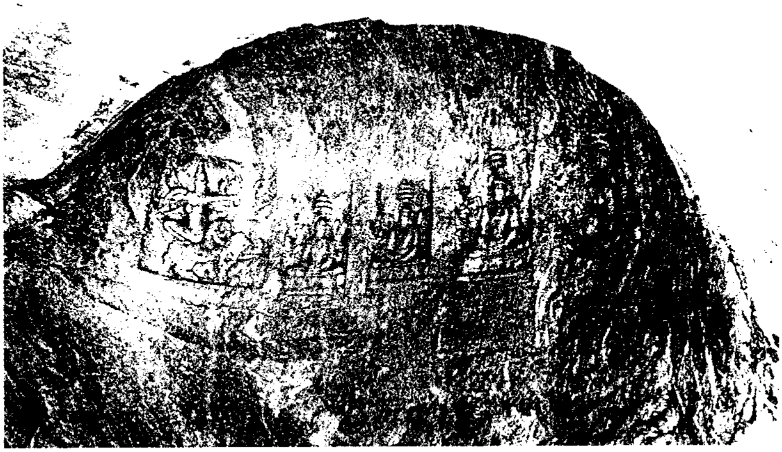

ચિત્ર નં. ૧૭
સમરનમલઈ ખડક (મદુરાઈ જિ.)માં કોતરેલ જિન પ્રતિમાઓ
(ઈ.સ. ૫મી-૬ઠ્ઠી સદી)

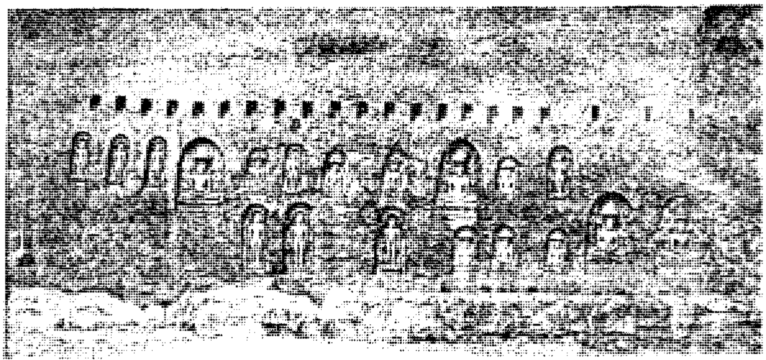

ચિત્ર નં. ૧૮
કરુપ્પનસ્વામી ખડક (મદુરાઈ જિ.)માં કોતરેલ જૈન પ્રતિમાઓ
(ઈ.સ. ૫મી - ૬ઠ્ઠી સદી)

કર્ણાટકમાં જૈન ધર્મનો પ્રસાર તલકાડ (તલકાડુ)ના ગંગ રાજાઓના સમયમાં (ઈ.સ. ૬ઠ્ઠી-૧૦મી સદી) થયો. દક્ષિણ ભારતમાં દિગંબર જૈન સંપ્રદાયના મહત્ત્વના સ્થળ તરીકે શ્રવણ બેલગોલ પ્રસિદ્ધ હતું. ગંગ રાજાઓએ ઘણાં જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં. શ્રવણ બેલગોલ ઉપરાંત કમ્બડહલ્લી અને વરુણામાં ઘણાં જૈન ધર્મસ્થળો ઈ.સ.ની ૧૦મી સદીથી બંધાવવા શરૂ થયાં. આ રાજાઓના સમયનાં કેટલાંક જૈન મંદિરો શ્રવણ બેલગોલ પાસે ચંદ્રગિરિ ટેકરીઓ ઉપર જોવા મળે છે. ચંદ્રગુપ્ત બસદિ (૧૦મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ) અને ચામુંડરાય બસદિ (ઈ.સ. ૯૮૩)માં સહુથી જૂના મંદિરસમૂહો આવેલા છે. વરુણાના મંદિરો જર્જરિત અવસ્થામાં છે, જયારે કંબડહલ્લીનાં મંદિરો અને પ્રતિમાઓ ઘણી સારી અવસ્થામાં સચવાયેલ છે. કબડહલ્લીની પંચકૂટ બસદિમાંના મંદિરમાં પદ્માસનમાં પીઠિકા પર બેઠેલી જિન પ્રતિમા ઈ.સ.ની ૧૦મી સદીના ઉત્તરાર્ધની છે. પ્રભામંડળ ખંડિત છે. ગંગ રાજાઓના સમયની શિલ્પકલાની ઝાંખી થાય છે. તીર્થંકરની પ્રતિમાની પાછળ ઊભેલા બે ચામરધારીઓની આકૃતિઓ કલાત્મક છે. એમણે ધારણ કરેલ કિરીટ મુકુટ ગળાના સુંદર આભૂષણ મેખલા ચામરનું સુંદર આલેખન જાણે ચિત્રિત હોય તેમ લાગે છે. આજ પ્રમાણે અહીંની શાંતિનાથ બસદિમાંના મંદિરની જિન મૂર્તિ ભવ્ય અને આકર્ષક લાગે છે. ગંગ રાજાઓના સમયની ઈ.સ.ની ૧૦મી સદીની આ પ્રતિમા પથ્થરની છે અને મોટી પીઠિકા ઉપર પદ્માસનમાં બેઠેલી છે. પ્રતિમાની પાછળ ઊભેલા બે ચામરધારીઓની આકૃતિઓ કલાત્મક છે. પીઠિકાની નીચેના ભાગમાં ૧૦મી સદીની વિકસિત બ્રાહ્મી લિપિમાં લેખ કોતરેલ છે, પ્રતિમાના મુખ પરના ભાવોનું સુંદર નિદર્શન કરેલું છે, ગંગ

રાજાઓના સમયની આ ભવ્ય જિનેશ્વર પ્રતિમા પૂર્ણ શિલ્પાંકનયુક્ત છે. (ચિત્ર નં. ૧૯). આ જ મંદિરના રંગમંડપમાં અષ્ટ દિક્પાલની મધ્ય પેનલમાં જિન પ્રતિમા જોવા મળે છે. ૧૦મી સદીના અંત ભાગની આ ભવ્ય પ્રતિમા સિંહાસન પર બેઠેલ છે. સિંહના પાયાવાળી પીઠિકા પર જિનેશ્વરની પાછળ ઊભેલા બે ચમરધારીની આકૃતિ અતિ સુંદર છે. પીઠિકાની છેક નીચેના ભાગમાં માતંગયક્ષ અને સિદ્ધાયિકા યક્ષિણીની આકૃતિઓ જોવા મળે છે. જિનેશ્વરના મસ્તક પર છત્રત્રયી, ઊડતા ગંધર્વો અને માલાધરો નજરે પડે છે. ગંગ રાજાઓના સમયનું આ એક ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પ છે.

કંબડહલ્લીની પંચકૂટ બસદિમાંના આદિનાથ મંદિરમાં બે મનોહર જિનપ્રતિમાઓ (ઈ.સ. ૧૦મી સદીનો અંત) પ્રતિષ્ઠિત છે. બંને પ્રતિમાઓમાં તીર્થંકર પદ્માસનમાં પીઠિકા પર બેઠેલા છે. એમની બંને બાજુ ઉપરના ભાગમાં બે ચામરધારીઓની સુંદર આકૃતિઓ કોતરેલી છે. દસમી સદીની જૈન શિલ્પકલાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનારૂપ આ બે પ્રતિમાઓ 'વાસ્તુવિદ્યા'ના જિનેન્દ્રમૂર્તિ લક્ષણાધ્યાયને અનુરૂપ ઘડવામાં આવી હોવાનું તાદશ થાય છે.

ચિત્ર નં. ૧૯
શાંતિનાથ બસદિ (કમ્બડહલ્લી-કર્ણાટક)માંની ઈ.સ. ૧૦મી સદીની જિન પ્રતિમા

अरूपं रूपमाकारं विश्वरूपं जगत्प्रभुम् ।
केवलज्ञानमूर्तिश्च वीतरागं जिनेश्वरम् ॥
द्विभुजं चैकवक्त्रं च बद्धपद्मासनस्थितम् ।
लीयमानं परं ब्रह्मं जिनमूर्ति जगद्गुरु ॥ — वास्तुविद्या, जिनेन्द्रमूर्तिलक्षणाध्याय, १-२

જૈન ધર્મના ઇતિહાસમાં કેરલ પ્રદેશનું મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. કેરાલાના ઘણા ભાગોમાંથી ઈ.સ.ની ૯મી થી ૧૧મી સદી દરમ્યાન જૈન મંદિરો અને મૂર્તિઓના અવશેષો મળ્યા છે. ઈ.સ.ની ૨જી સદીના ચેર રાજાઓના શિલાલેખોમાં જણાવ્યા અનુસાર કો-આટન ચેરલ ઇરુમ્પોરઈના પૌત્રે જૈન સાધુ એન્કાયપન માટે ગુહાશ્રય બનાવ્યો હોવાનું નિર્દિષ્ટ છે. પુગલૂર મહત્ત્વનું જૈન કેન્દ્ર હોવાનું ચેર શિલાલેખોમાં નજીકનાં ગામોમાંથી સ્થળાંતર કરેલ ૩૦ જેટલા જૈન સાધુઓ માટે પુગલૂરની ટેકરી પર ગુહાશ્રયો બંધાવ્યાને લગતા ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે. પાલઘાટ જિલ્લામાં આલાથૂર નજીક સાક્કિયાર ભગવતી મંદિર તરીકે પ્રસિદ્ધ ગોદાપુરમ્ માંથી પ્રાચીન મંદિરોના અવશેષો મળ્યા છે, એમાંની બે જિન પ્રતિમાઓ હાલ ત્રિચુર મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત છે. એમાંની એક મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા સત્ત્વપર્યંક અવસ્થામાં સિંહાસન પર બેઠેલ છે. મસ્તક પર છત્રત્રયી છે. લાંછન સમ્મુખ ઊભેલા ત્રણ સિંહ પીઠિકા પર કોતરેલા દર્શાવ્યા છે. સિંહાસનના ઉપરના ભાગમાં બે ઊભેલા ચામરધારી સેવકોની આકૃતિઓ કોતરેલી છે. રેતિયા પથ્થરની બનેલી આ પ્રતિમા લગભગ ઈ.સ.ની ૯મી સદીની જણાય છે. પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા કાયોત્સર્ગ અવસ્થામાં કમલપીઠ પર ઊભેલી છે. મસ્તક પર નાગત્રયીનું છત્ર છે. તીર્થંકરની પીઠની આસપાસ નાગપુચ્છ વીંટળાયેલ છે. રેતિયા પથ્થરની બનેલી આ પ્રતિમા ઈ.સ.ની ૯મી સદીની જણાય છે.

જૈન ધાતુપ્રતિમાઓ :

જૈન તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ પથ્થર, ધાતુ, કાષ્ઠ, માટી, રત્ન વગેરેમાંથી બનાવવાની પરંપરા મોજૂદ છે. 'આચારદિનકર' ગ્રંથમાં (ઈ.સ. ૧૪મી સદી) મૂર્તિઓના પદાર્થો વિશે માહિતી આપેલી છે. તેમાં ધાતુઓમાં સોનું, ચાંદી અને તાંબાની મૂર્તિ બનાવવાનું જણાવ્યું છે. 'વસુનંદિ શ્રાવકાચાર' (૧૨મી સદી)માં તીર્થંકર, સિદ્ધ, આચાર્ય

વગેરેની મૂર્તિઓ પ્રતિમાલક્ષણવિધિ અનુસાર બનાવવાનું જણાવ્યું છે. એમાં સોનું, રૂપું, પિત્તળ, પથ્થર અને રત્નમાંથી મૂર્તિ બનાવવાનું કહ્યું છે.

ઐતિહાસિક કાલની સહુથી જૂની ધાતુપ્રતિમા ઊભેલા પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરની છે. આ પ્રતિમા ૯ ઇંચ જેટલી ઊંચી છે, કાયોત્સર્ગ અવસ્થામાં ઊભેલા પાર્શ્વનાથના મસ્તક પર પંચનાગનું છત્ર છે. પૃષ્ઠ ભાગમાં નાગ ઝીક-ઝેક સ્વરૂપે શરીરની નીચે ઊતરે છે. મૂર્તિનો જમણો હાથ અને નાગછત્રની જમણી બાજુ તૂટેલી છે. શ્રીવત્સનું લાંછન વક્ષઃસ્થળ પર આલેખાયું નથી. ઈ.સ.પૂ. ૨જી સદીની આ પ્રતિમા હાલ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ મુંબઈમાં સંગૃહીત છે.

પટણા પાસે ચૌંસા નિધિમાંથી પ્રાપ્ત ઊભેલા પાર્શ્વનાથની કાંસ્ય પ્રતિમા ઈ.સ.પૂ. ૨જી-૧લી સદીની છે. હાલ આ પ્રતિમા પટણા મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત છે.

ચિત્ર નં. ૨૦
વસન્તગઢ નિધિ (રાજસ્થાન)માંની
આદિનાથ તીર્થંકરની ઈ.સ. ૬ઠ્ઠી

તમિળનાડુના પુદુકોટ્ટઈ મ્યુઝિયમમાંની પાર્શ્વનાથની ઊભી કાંસ્ય પ્રતિમા દક્ષિણ ભારતીય શૈલીની છે. લગભગ ઈ.સ.ની ૪થી સદીની આ પ્રતિમા પુડ્ડુકોટ્ટઈની મહારાજાની કૉલેજના પાયા ખોદતાં મળી હતી.

વસન્તગઢ (રાજસ્થાન) નિધિમાંથી કાંસ્ય પ્રતિમાઓ વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થઈ છે. ઈ.સ.ની છઠ્ઠી સદીના અંતની એક પિત્તળની કલાત્મક પ્રતિમા હાલ પિંડવાડાના જૈન મંદિરમાં છે. જૈન તીર્થંકર આદિનાથની આ પ્રતિમા કમલપીઠિકા પર પદ્માસનમાં બેઠેલી છે. અશ્વખરીના આકારના તેજોવલયમાંથી નીકળતી શાખાઓવાળા ચૈત્યવૃક્ષના પ્રતીક નીચે જિન આસીન થયેલા હોય એમ લાગે છે. તીર્થંકરના ખભા સુધી લટકતા વાળની લટો, ખુલ્લાં વિસ્ફારિત નેત્રો, બંને બાજુ મકરમુખવાળી પૃષ્ઠ સીટ, પીઠિકાની બરાબર મધ્યમાં ધર્મચક્રનું આલેખન અને બંને છેડે ધર્મચક્ર તરફ મુખ રાખી બેઠેલા વૃષભની આકૃતિઓ દર્શનીય અને ઉત્કૃષ્ટ કોટિની છે. (ચિત્ર નં. ૨૦). આ જ નિધિમાંની પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરની પિત્તળની ત્રિતીર્થિક પ્રતિમા હાલ પીંડવાડાના જૈન મંદિરમાં

ચિત્ર નં. ૨૧
વસન્તગઢ નિધિ (રાજસ્થાન)માંની
પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરની ત્રિતીર્થક પ્રતિમા (ઈ.સ. ૭૦૦) સલેખ
સદીની કાંસ્ય પ્રતિમા

પ્રતિષ્ઠિત છે. સુંદર કોતરણીવાળી પીઠિકા ઉપર પદ્માસનમાં તીર્થંકર બેઠેલા છે. મૂલ નાયકની બંને બાજુ બે તીર્થંકર કાયોત્સર્ગ અવસ્થામાં ઊભેલા છે. તેમની બાજુમાં સહેજ નીચે નાની પીઠિકા ઉપર બે વિદ્યાદેવીઓ ઊભેલી છે. પ્રતિમાની જમણી બાજુએ સિંહાસનના છેડે પાર્શ્વ યક્ષ અને ડાબી તરફ યક્ષિણી પદ્માવતી અર્ધપર્યંકાસનમાં બેઠેલાં છે. પીઠિકાના પાયાની ઉપરના ભાગમાં ૮ ગ્રહોનું અંકન કરેલું છે. સિંહાસનમાં વચ્ચે ધર્મચક્રનું આલેખન અને બંને તરફ બે હરણો અંકિત કરેલાં છે. સપ્તનાગના છત્રવટાને બંને બાજુથી બે નાગદેવતાઓ આલંબન આપે છે. છત્રવટાનો સહુથી ઉપરનો ભાગ ખંડિત છે. પીઠિકાની પાછળના ભાગમાં વિ.સં. ૭૫૬ (ઈ.સ. ૭૦૦)નો લેખ બ્રાહ્મી લિપિ અને સંસ્કૃત ભાષામાં કોતરેલો છે. (ચિત્ર નં. ૨૧)

ॐ देवधर्मो[ऽ]यं रुचकसंनिवेसितदेवद्रोण्यां द्रोणश्रावकेन सं. ७५६ श्राव[ण] शुदि ६ जीयटपुत्रेण ॥

વસન્તગઢ નિધિમાંથી પ્રાપ્ત આવી જ કલાત્મક પાર્શ્વનાથની પિત્તળની ત્રિતીર્થિક પ્રતિમા સલેખ છે. મૂળ નાયકના ઉપર સપ્તનાગફણાનો છત્રવટો, આજુબાજુ બે કાયોત્સર્ગે ઊભેલા તીર્થંકરો, બે ઊભેલી વિદ્યાદેવીઓ, નીચે સિંહાસનના બંને છેડે બેઠેલાં યક્ષ-યક્ષિણી, અષ્ટગ્રહો વગેરેનું શિલ્પાંકન અત્યંત કલાત્મક અને રોચક છે. સિંહાસનના પાછળના ભાગમાં વિ.સં. ૭૨૬-ઈ.સ. ૬૭૦નો લેખ બ્રાહ્મી લિપિમાં કોતરેલો છે : ॐ देवधर्मो[ऽ]यं यक्ष श्रावक जीवटपुत्रेण कारितोय... ॥ सं. ७२६ श्रावण वदि ६ । (ચિત્ર નં. ૨૨)

તમિળનાડુના ત્રિચિનોપોલી વિસ્તારમાંથી પ્રાપ્ત મહાવીરસ્વામીની સલેખ ધાતુપ્રતિમા ઈ.સ.ની ૮મી સદીના અંત અને નવમી સદીના આરંભની હોવાનું જણાય છે. કોતરણીવાળી પીઠિકા પર તીર્થંકર ધ્યાનમુદ્રામાં અર્ધ પદ્માસનમાં બેઠેલા છે. પીઠિકાના મધ્ય કોલમમાં સિંહની આકૃતિ હોવાથી પ્રતિમા મહાવીરસ્વામીની છે. એની શૈલી ઉત્તર પલ્લવકાલની જણાય છે. હાલ આ પ્રતિમા ન્યૂયૉર્કમાં બ્રુકલિનના મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત છે. (ચિત્ર નં. ૨૩)

ચિત્ર નં. ૨૨
વસન્તગઢ નિધિ (રાજસ્થાન)માંની
પાર્શ્વનાથની પિત્તળની ત્રિતીર્થક પ્રતિમા (ઈ.સ. ૬૭૦)

ચિત્ર નં. ૨૩
ત્રિચિનોપોલી (તમિળનાડુ) વિસ્તારની મહાવીર સ્વામીની
સલેખ ધાતુ પ્રતિમા (ઈ.સ. ૮મી - ૯મી સદી)

ચિત્ર નં. ૨૪
મેડિકૉન્ડા નિધીમાંથી પ્રાપ્ત કાંસાની
જિનપ્રતિમા (ઈ.સ. ૮મી સદી)

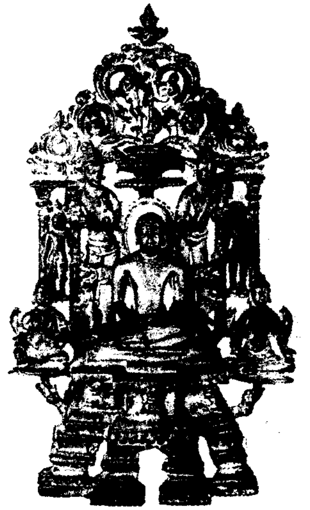

ચિત્ર નં. ૨૫
કલકત્તાના બિજોયસિંઘ વાહરના અંગના
સંગ્રહમાંની મહાવીર સ્વામીની ત્રિતીર્થિક
ધાતુ પ્રતિમા (૯મી-૧૦મી સદી)

ચિત્ર નં. ૨૬
શ્રવણ બેલગોલમાંથી પ્રાપ્ત
પિત્તળની કે કાંસાની
જિન પ્રતિમા (ઈ.સ. ૯મી સદી)

મેડિકોન્ડા નિધિમાંથી પ્રાપ્ત અને હાલ હૈદરાબાદ મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત તીર્થંકરની કાંસ્ય પ્રતિમા ઈ.સ. ની ૮મી સદીની છે. તીર્થંકર પીઠિકા ઉપર મોટી વૃત્તાકાર ગાદી પર અર્ધપર્યંકાસનમાં ધ્યાનમુદ્રામાં બેઠેલા છે. એમના મસ્તક પાછળ બે કિનારીવાળા મણકાનું બનેલું પ્રભામંડળ આલેખાયું છે. ગાદીનો જમણી બાજુનો થોડોક ભાગ ખંડિત છે. મૂર્તિની પાછળના ભાગમાં સમાંતર દંડ છે, જે બે ઊભા સ્તંભોના ટેકાથી જોડેલો છે. સમાંતર નીમ મકરનું પ્રતીક દર્શાવે છે. (ચિત્ર નં. ૨૪)

કલકત્તાના શ્રી બિજોય સિંઘ નાહરના અંગત સંગ્રહમાંની મહાવીરસ્વામીની ત્રિતીર્થિક પ્રતિમા પિત્તળની કે કાંસ્યની લાગે છે. તીર્થંકર અર્ધ પર્યંકાસનમાં પદ્માસનમાં બેઠેલા છે. પાછળ બે ચામરધારીઓ ઊભેલા છે. એની પાછળ બંને બાજુ બે પરિકરોમાં બે તીર્થંકરો ઊભેલા છે. સિંહાસનના બંને છેડે જમણી ડાબી તરફ અનુક્રમે માતંગયક્ષ અને સિદ્ધાયિકા યક્ષિણી બેઠેલાં છે. પીઠિકાની નીચેના કોલમોમાં સિંહની આકૃતિઓ કોતરેલી છે. પ્રતિમાની પાછળ પ્રભામંડળ અને છત્રત્રયી કોતરેલી છે. ઉપરના ભાગમાં ગંધર્વો અને વિદ્યાધરોનું આલેખન કરેલું છે. પીઠિકાની પાછળ ૯મી-૧૦મી સદીની કન્નડ લિપિમાં લેખ બે પંક્તિનો કોતરેલો છે. (ચિત્ર નં. ૨૫)

શ્રવણ બેલગોલમાંથી પ્રાપ્ત તીર્થંકરની પિત્તળની કે કાંસ્ય પ્રતિમા સાદી પ્રાયઃ ઈ.સ.ની ૯મી સદીની છે. તીર્થંકર ધ્યાનમુદ્રામાં અર્ધપર્યંકાસનમાં બેઠેલા છે. માંસલ દેહવાળી આ પ્રતિમા હોવા છતાં એમાં ભવ્યતાના દર્શન થાય છે. પીઠિકા પણ સાદી છે. હાલ આ પ્રતિમા નેસ્લી અને એલિસ હીરમનેક સંગ્રહમાં સંગૃહીત છે. (સૌજન્ય : યુ.એસ.એ. - લોસ એન્જલસ કાઉન્ટી મ્યુઝિયમ ઑફ આર્ટ). (ચિત્ર નં. ૨૬)

ઊભેલા જીવન્તસ્વામીની પિત્તળ કે કાંસાની પ્રતિમા જોધપુરના જૈન મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. લગભગ ઈ.સ.ની ૮મી સદીની આ પ્રતિમા અલંકરણોથી શોભાયમાન છે. મસ્તક પર કોતરણીવાળો ભવ્ય મુકુટ, કર્ણાભૂષણ, કંઠહાર, બાજુબંધ, કમરબંધ, મેખલા, સુંદર વનમાલા, ઝીક-ઝેક વાળી પાટલી – આ સમગ્ર અલંકરણો પ્રતિમાની ભવ્યતા અને આહ્‌લાદકતામાં વૃદ્ધિ કરે છે. જીવંતસ્વામીની આ અલંકૃત પ્રતિમા અત્યંત દર્શનીય છે. (ચિત્ર નં. ૨૭)

ચિત્ર નં. ૨૭
જોધપુર જૈન મંદિર

ચિત્ર નં. ૨૮
મુડબીદરી (કર્ણાટક)ના જૈન મંદિરની
અંબિકાની પ્રતિમા

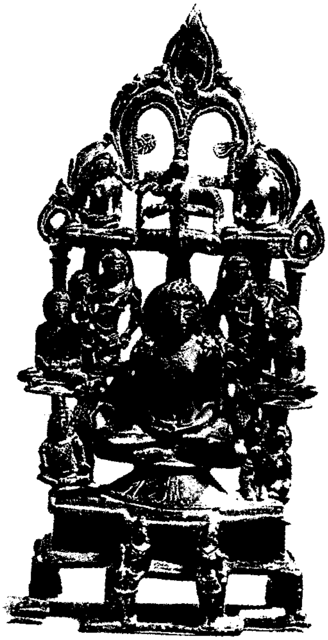

ચિત્ર નં. ૨૯
બ્રુકલીન મ્યુઝિયમ, ન્યૂયૉર્કની
આદિનાથની કાંસ્ય પંચતીર્થી પ્રતિમા
(ઈ.સ. ૯મી સદી)

કર્ણાટકના મુડબીદરી સ્થળેથી ત્યાંના જૈન મંદિરમાંની કાંસાની, અંબિકાની પ્રાયઃ ઈ.સ.ની ૧૦મી સદીની ચૌલુક્ય શિલ્પશૈલીની સપરિકર પ્રતિમા અત્યંત મનોરમ્ય છે. દેવી પીઠિકા ઉપરની નાની ગોળ બેસણી ઉપર ત્રિભંગમાં ઉભેલાં છે. દ્વિભુજ દેવીના જમણા હાથમાં આમ્રલુંબી અને ડાબો હાથ બાળકના મસ્તક પર સ્થિત છે. દેવી અલંકૃત છે. મસ્તક પર સુંદર કરંડ મુકુટ ધારણ કરેલો છે. પરિકરના ઉપરના ભાગમાં દેવીના મસ્તકની બરાબર ઉપર ધ્યાનસ્થ મુદ્રામાં તીર્થંકર બેઠેલા છે. પરિકરના બંને છેડે ખુલ્લાં મકરમુખનું અલંકૃત આલેખન કરેલું છે. સમગ્ર પ્રતિમા અત્યંત ભવ્ય અને મોહક લાગે છે. (ચિત્ર નં. ૨૮)

યુ.એસ.એ.ના બ્રુકલીન મ્યુઝિયમના સંગ્રહમાંની કાંસાની, આદિનાથની પંચતીર્થી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના સમયની ઈ.સ.ની ૯મી સદીની છે. મધ્યમાં ધાતુની પીઠિકા પર બનાવેલ ગોળ મોટા આસન પર તીર્થંકર ધ્યાનમુદ્રામાં પર્યંકાસનમાં બેઠેલા છે. એમના લાંબા વાળ સુંદર રીતે દર્શાવ્યા છે. પરિકરના ચાર છેડે બેસણી ઉપર ચાર બેઠેલા તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ દર્શાવી છે. એમાંના બે તીર્થંકર મૂળ નાયકની બંને તરફ ધ્યાનમુદ્રામાં પર્યંકાસનમાં બેઠેલા છે, જ્યારે બીજા બે તીર્થંકર પરિકરની ઉપરની બાજુએ બંને છેડે ધ્યાનમુદ્રામાં બેઠેલા છે. મૂળનાયકની પાછળ બંને બાજુ બે ચામરધારીઓ ઊભેલા છે. તીર્થંકર આદિનાથની નીચે પીઠિકાના બંને છેડે એમના યક્ષ ગોમુખ અને યક્ષિણી ચક્રેશ્વરી બેઠેલા છે. પીઠિકાની નીચે પાયા આગળ એક સેવક અને એક સેવિકા ઊભેલાં છે. અહીં પ્રતિમાઓનું સપ્રમાણ આલેખન જોવા મળે છે. (ચિત્ર નં. ૨૯)

કાંસાની લંબચોરસ દ્વિમેખલા પીઠિકા ઉપર રહેલી દળદાર ગાદી પર અર્ધ-પર્યંકાસનમાં ધ્યાનમુદ્રામાં બેઠેલા જૈન તીર્થંકરની લગભગ ઈ.સ.ની ૧૦મી સદીના અંતભાગની પ્રતિમા તમિળનાડુના રામનાથપુર જિલ્લાના

શિવગંગમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે અને હાલ મદ્રાસના મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત છે. પાછળની બેસવાની સીટને બે મકરોના મસ્તકવાળા બીમ પર ટેકવેલ છે. તીર્થંકરની પાછળના ભાગમાં બે ચામરધારી સુંદર ત્રિભંગમાં ઊભેલા છે. બંને ચામરધારીઓની પોણા ભાગની આકૃતિઓ દૃશ્યમાન છે. ચામરધારીઓ સુંદર રીતે અલંકૃત થયેલા છે. બંનેના મુખ પરના મોહક અને રમ્ય ભાવોના નિદર્શનથી સમગ્ર પ્રતિમા ભવ્યાતિભવ્ય લાગે છે. પ્રતિમા કર્ણાટકની શૈલીની અસર ધરાવે છે. એમાં તાંબાની મિશ્ર ધાતુ હોવાનું પણ જણાય છે. (ચિત્ર નં. ૩૦)

ચિત્ર નં. ૩૦
શિવગંગ (તમિળનાડુ)માંથી પ્રાપ્ત કાંસાની જિનપ્રતિમા (ઈ.સ. ૧૦મી સદી)

શ્રવણ બેલગોલના જૈન મઠમાં ઈ.સ. ની ૮મી થી ૧૧મી સદીની પાંચ જિન પ્રતિમાઓ સ્થિત છે. એમાંની બે મોટી તીર્થંકર પ્રતિમાઓ (ઈ.સ. ૧૦-૧૧મી સદી) પરિકર વિનાની અને ત્રણ સપરિકર (૮-૯મી સદી) છે. પરિકર વિનાની બે મોટી પ્રતિમાઓ કાંસ્ય પીઠિકા પર અર્ધપર્યંકાસનમાં ધ્યાનમુદ્રામાં સ્થિત છે. બંને પ્રતિમાઓની પીઠિકાનો નીચેનો ભાગ ખંડિત છે. બંને પીઠિકાઓની પાછળના ભાગમાં લેખ કોતરેલા છે. વચ્ચેની સમરિકર પ્રતિમા આદિનાથ તીર્થંકરની છે. પીઠિકાની છેક નીચે આગળના બે પાયાની વચ્ચે ધર્મચક્રનું અંકન અને છેક નીચે એમના લાંછન વૃષભની આકૃતિ કોતરેલી છે. તીર્થંકરની બંને બાજુ પરિકરના બંને છેડે યક્ષ-યક્ષિણીની આકૃતિઓ બેઠેલી અવસ્થામાં કોતરેલી છે. આદિનાથની વાળની લટો સ્પષ્ટ દેખાય છે. એમની ઉપર છત્રત્રયી કોતરેલ છે. પ્રતિમોની પાછળ બે ચામરધારીઓ ઊભેલા છે. આ પ્રતિમા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના સમયની ઈ.સ.ની ૮મી-૯મી સદીની છે. ડાબી બાજુએ પાર્શ્વનાથની ચોવીસી પ્રતિમા ૮મી-૯મી સદી છે. બરાબર મધ્યમાં પાર્શ્વનાથ પર્યંકાસનમાં ધ્યાનમુદ્રામાં બેઠેલા છે. એમના મસ્તક ઉપર નવ નાગનો છત્રવટો છે. પાછળના ભાગમાં સુંદર પ્રભામંડળ કોતરેલું છે. પીઠિકાના છેક નીચેના ભાગમાં બેસણી ઉપર પરિકરની બહાર બે કાયોત્સર્ગે ઊભેલા તીર્થંકરોની આકૃતિઓ અને એમની બંને બાજુ ઊભેલા સેવકો કે ચામરધારીઓ કોતરેલાં છે. ઉપરની પાંચ પેનલમાં અનુક્રમે ચાર, ચાર, સાત, પાંચ અને એક તીર્થંકરની આસન પર બેઠેલી ધ્યાનમુદ્રામાં મગ્ન પ્રતિમાઓ કોતરેલી છે. આ સપરિકર પાર્શ્વનાથની ચતુર્વિંશતી પ્રતિમા સાદી પણ સપ્રમાણ અને દર્શનીય પ્રતિમા છે. જમણી બાજુએ રહેલી તીર્થંકરની પંચતીર્થી પ્રતિમા પશ્ચિમ ભારતીય શૈલીની છે. એમાં બરાબર મધ્યમાં તીર્થંકર પદ્માસનમાં ધ્યાનમુદ્રામાં બેઠેલા છે. એમની બંને બાજુ બે તીર્થંકર કાયોત્સર્ગ અવસ્થામાં ઊભેલા છે. આ બે તીર્થંકરોની ઉપરના ભાગમાં પરિકરમાં બે તીર્થંકરો ધ્યાનમુદ્રામાં બેઠેલા છે. પરિકરના નીચેના

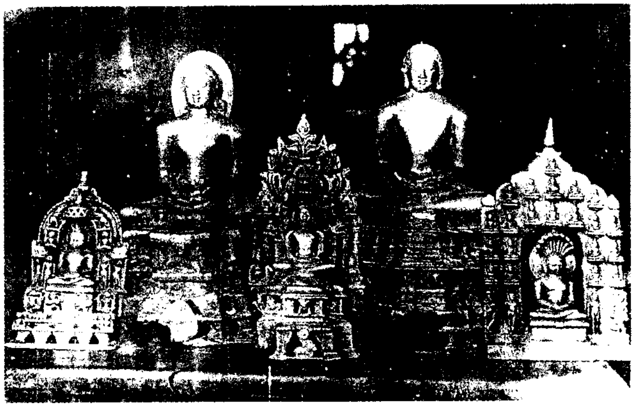

ચિત્ર નં. ૩૧
શ્રવણ બોલગૉલની પાંચ કાંસાની જિન પ્રતિમાઓ (ઈ.સ. ૧૦-૧૧મી સદી)

ભાગમાં બંને છેડે યક્ષ-યક્ષિણીની આકૃતિઓ કોતરેલી છે છેક નીચે પાયાની ઉપરના કોલમમાં બંને છેડે બે પૂજકો બેઠેલા જણાય છે. પરિકરની ઉપર વૃત્તાકાર ભાગમાં બંને તરફ બે હસ્તિનું આલેખન કરેલું છે. મૂળ નાયકની પ્રતિમાની પાછળ ભામંડળ કોતરેલું છે. (ચિત્ર નં. ૩૧)

રાજસ્થાનના વસન્તગઢ નિધિમાંથી પ્રાપ્ત ઈ.સ. ૧૦મી સદીની પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરની ષટ્તીર્થિક ધાતુ પ્રતિમા હાલ પીંડવાડાના જૈન મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. એમાં પરિકરની બરાબર મધ્યમાં સિંહાસન પર પદ્માસનમાં ધ્યાનમુદ્રામાં પાર્શ્વનાથ બેઠેલા છે. વક્ષઃસ્થલ પર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન અંકિત કરેલું છે. એમના મસ્તક પર સપ્તનાગનો છત્રવટો છે. તીર્થંકરની બંને બાજુ બે ચામરધારીઓ ઊભેલા છે. પીઠિકાની મધમાં ધર્મચક્ર અને બંને બાજુ બે હરણોનું આલેખન કરેલું છે. બંને બાજુ અષ્ટ ગ્રહોના અનુક્રમે ચાર ચાર મસ્તક કોતરેલાં છે. છેક છેડાના ભગવાં તીર્થંકરના યક્ષ યક્ષિણી કોતરેલા છે. સિંહાસનના પાયામાં બે સિંહનું અંકન કરેલું છે. પરિકરની બંને બાજુ પર નીચેના બે-બે કોલમમાં બે ઊભેલા અને છેક ઉપર બે બેઠેલા તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ કોતરેલી છે. છત્રવટાની ઉપર પરિકરની વચ્ચે બંને બાજુ હસ્ત્યારૂઢ બે ઇન્દ્રોનું આલેખન અને એની છેક ઉપર નાની દેરીમાં ધ્યાનમુદ્રામાં બેઠેલા તીર્થંકરની પ્રતિમા કોતરેલી છે. પરિકરની બંને બાજુ તીર્થંકરોના કોલમોની ઉપર મંદિરના આકાર કોતરેલા છે. પીઠિકાની છેક નીચે પાયાથી સહેજ ઉપર સંમુખ મોટા પેટવાળી, દાઢીવાળી દ્વિભૂજ આકૃતિ કોતરેલી છે. (ચિત્ર નં. ૩૨)

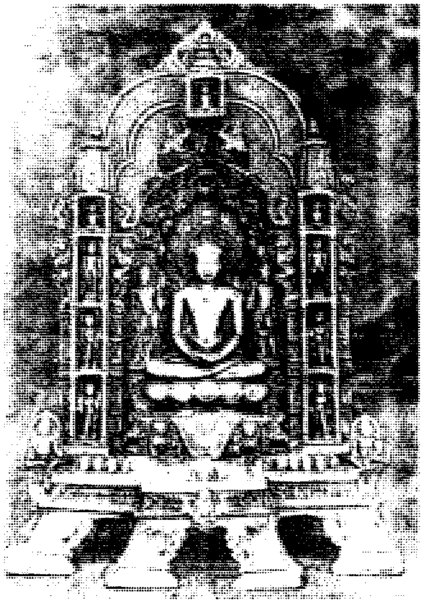

ચિત્ર નં. ૩૨
વસંતગઢ નિધિમાંની પાર્શ્વનાથની ષટ્તીર્થિક ધાતુ પ્રતિમા (ઈ.સ. ૧૦મી સદી)

પશ્ચિમ ભારતમાંથી પ્રાપ્ત શાંતિનાથ તીર્થંકરની સપરિકર ધાતુ પ્રતિમા હાલ લંડનના વિક્ટોરિયા આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત છે. પ્રતિમાની પાછળના ભાગમાં વિ.સં. ૧૨૨૪ (ઈ.સ. ૧૧૬૭-૬૮)નો લેખ કોતરેલો છે. એમાં શાંતિનાથ તીર્થંકરની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. પ્રતિમાના સિંહાસન અને પીઠિકાનો ભાગ ખોવાયેલો છે. શાંતિનાથ તીર્થંકરના મુખ પરના પ્રશાંત ભાવો, ખુલ્લાં નેત્રો, વક્ષઃસ્થળ ઉપર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન, લંબકર્ણ, પ્રતિમા પાછળ પ્રભામંડળ, પદ્માસનમાં ધ્યાનમુદ્રામાં બેઠેલા તીર્થંકર આ સમગ્ર શિલ્પાંકન માધુર્ય રેલાવે છે. પરિકરના અંદરના ભાગમાં માલધરો, હસ્ત્યારૂઢ ઇન્દ્રો, વાદકો અને ઉપરના ભાગમાં દેરીમાં અર્ધપર્યંકાસનમાં બેઠેલ જિનાકૃતિ સુંદર રીતે અલંકૃત કરેલ છે. પરિકરમાં વચ્ચે છેડાના બે ગોખમાં સ્ત્રીઓનું આલેખન કરેલું છે. આ શાંતિનાથ સ્વામીની સપરિકર અદ્ભુત પ્રતિમા પશ્ચિમ ભારતીય શિલ્પાંકન શૈલીનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. (ચિત્ર નં. ૩૩).

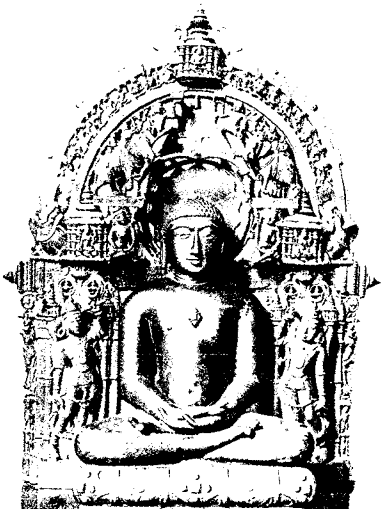

ચિત્ર નં. ૩૩
વિક્ટોરિયા આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમ (લંડન)ની શાંતિનાથ તીર્થંકરની સપરિકર ધાતુપ્રતિમા (ઈ.સ. ૧૧૬૭-૬૮)

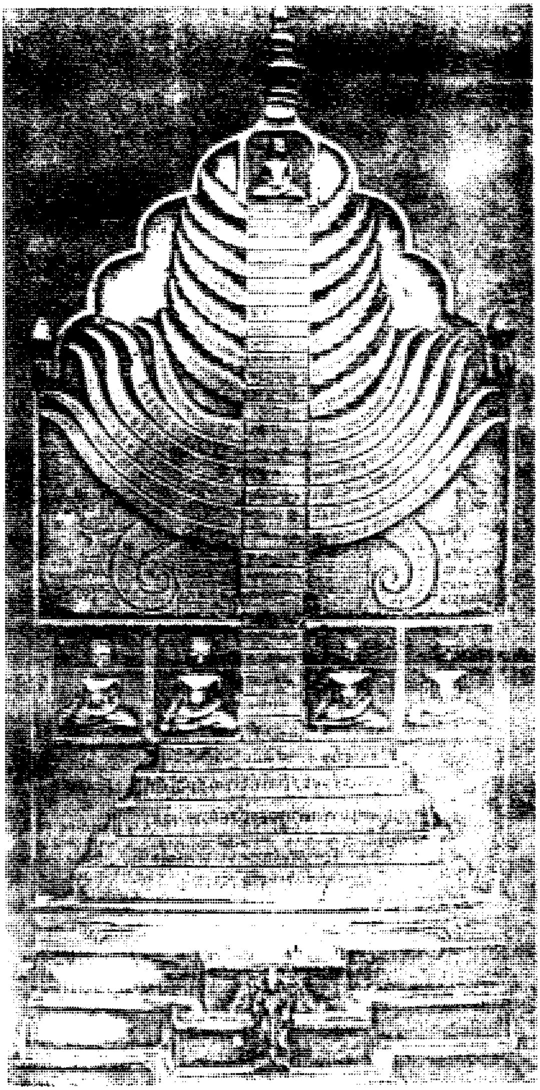

ચિત્ર નં. ૩૪
કરંજના કાષ્ઠાસંઘના
મંદિરમાંનું ધાતુનું
શ્રુતકંઠયંત્ર

દિગંબર જૈન મંદિરોમાં પ્રચલિત ધાતુનું શ્રુતકંઠ યંત્ર (ઈ.સ. ૧૭મી સદી) કરંજના કાષ્ઠાસંઘના મંદિરમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું છે. એની ઊંચાઈ ૨૧.૫ ઇંચ અને પાયામાં ૧૧ ઇંચ પહોળાઈ છે. પાંચ બેઠેલી પ્રતિમાઓ પંચ પરમેષ્ઠિનને રજૂ કરે છે. એમાંની ચાર વચ્ચેના ચાર કોલમમાં અને પાંચમી પ્રતિમા યંત્રના છેક ઉપરના કોલમમાં કોતરેલી છે. યંત્રના છેક નીચેના ભાગમાં ઊભેલી પ્રતિમા જ્ઞાનની દેવી શ્રુતદેવતાની હોવાનું જણાય છે. પીઠિકાની ઉપરના પગથિયા આકારના ભાગોમાં તથા મધ્ય સ્તંભ ઉપર અને એમાંથી નીકળતી કમલદલની શાખાઓ ઉપર જૈન આગમોની ગાથાઓ અને પદો કોતરેલાં જણાય છે. (ચિત્ર નં. ૩૪)

આમ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પ્રાચીનકાલથી પ્રવર્તમાન જૈન ધર્મના મહાન તીર્થંકરોની ભવ્ય અને દર્શનીય પ્રતિમાઓ માનવજીવનને ધન્ય બનાવે છે તેમજ અનોખું જીવનસંગીત રચી માનવીને ભવ્યતા, આહ્લાદકતા, મનોહારિતા, રમ્યતા અને આંતરપ્રસન્નતાનો અહેસાસ કરાવે છે અને આંતરધર્મના પ્રગટીકરણ દ્વારા આ દેવાંશો માનવજાતનો ઉદ્ધાર કરે છે.

ચતુર્ભુજ વિષ્ણુનાં ૨૪ સ્વરૂપ

◆

પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી*

ભગવાન વિષ્ણુ જગતના પાલક છે. અનેક વૈષ્ણવ દેવાલયોમાં એમની અર્ચના-ઉપાસના થાય છે. સામાન્ય રીતે ભગવાન વિષ્ણુની પ્રતિમા ચતુર્ભુજ હોય છે. ને એમનાં ઉપકરણ શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ હોય છે. તેઓ આ ચાર ઉપકરણ પોતાના ચાર ભુજોમાં જુદાજુદા ક્રમે ધારણ કરે છે. આ ક્રમ અનુસાર ચતુર્ભુજ વિષ્ણુનાં કુલ ૨૪ સ્વરૂપ પ્રયોજાયાં છે ને એ દરેક સ્વરૂપને અલગ અલગ નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

ભગવાન વિષ્ણુને ચાર ભુજા હોય છે, તેમાં બે ઉપલા ભાગમાં અને બીજી બે નીચલા ભાગમાં હોય છે. એમાંની બે જમણી બાજુએ અને બીજી બે ડાબી બાજુએ હોય છે. આ ચાર ભુજાઓમાં તેઓ શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મને જુદાજુદા ક્રમે ધારણ કરે છે. એ અનુસાર એકંદરે એનાં ૨૪ સ્વરૂપ પ્રયોજાય છે. એમાંના દરેક સ્વરૂપનું જુદુંજુદું નામ હોય છે. ને એમાં એ ચાર ઉપકરણ જુદાજુદા ક્રમે ગોઠવાય છે.

એ ૨૪ નામો અને એનાં ઉપકરણોના ૨૪ ક્રમ નીચે પ્રમાણે પ્રયોજાય છે.

ક્રમ	નામ	ઉપરની જમણી ભુજામાં	ઉપરની ડાબી ભુજામાં	નીચેની જમણી ભુજામાં	નીચેની ડાબી ભુજામાં
૧.	કેશવ	શંખ	ચક્ર	ગદા	પદ્મ
૨.	નારાયણ	પદ્મ	ગદા	ચક્ર	શંખ
૩.	માધવ	ચક્ર	શંખ	પદ્મ	ગદા
૪.	ગોવિંદ	ગદા	પદ્મ	શંખ	ચક્ર
૫.	વિષ્ણુ	પદ્મ	શંખ	ચક્ર	ગદા
૬.	મધુસૂદન	શંખ	પદ્મ	ગદા	ચક્ર
૭.	ત્રિવિક્રમ	ગદા	ચક્ર	શંખ	પદ્મ
૮.	વામન	ચક્ર	ગદા	પદ્મ	શંખ
૯.	શ્રીધર	ચક્ર	ગદા	શંખ	પદ્મ
૧૦.	ઋષિકેશ	ચક્ર	પદ્મ	શંખ	ગદા
૧૧.	પદ્મનાભ	પદ્મ	ચક્ર	ગદા	શંખ
૧૨.	દામોદર	શંખ	ગદા	ચક્ર	પદ્મ
૧૩.	સંકર્ષણ	શંખ	પદ્મ	ચક્ર	ગદા
૧૪.	વાસુદેવ	શંખ	ચક્ર	પદ્મ	ગદા
૧૫.	પ્રદ્યુમ્ન	શંખ	ગદા	પદ્મ	ચક્ર
૧૬.	અનિરુદ્ધ	ગદા	શંખ	પદ્મ	ચક્ર
૧૭.	પુરુષોત્તમ	પદ્મ	શંખ	ગદા	ચક્ર

* નિવૃત્ત નિયામક, ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ-૯

ક્રમ	નામ	ઉપરની જમણી ભુજામાં	ઉપરની ડાબી ભુજામાં	નીચેની જમણી ભુજામાં	નીચેની ડાબી ભુજામાં
૧૮.	અધોક્ષજ	ગદા	શંખ	ચક્ર	પદ્મ
૧૯.	નરસિંહ	પદ્મ	ગદા	શંખ	ચક્ર
૨૦.	અચ્યુત	પદ્મ	ચક્ર	શંખ	ગદા
૨૧.	જનાર્દન	ચક્ર	શંખ	ગદા	પદ્મ
૨૨.	ઉપેન્દ્ર	ગદા	ચક્ર	પદ્મ	શંખ
૨૩.	હરિ	ચક્ર	પદ્મ	ગદા	શંખ
૨૪.	શ્રીકૃષ્ણ	ગદા	પદ્મ	ચક્ર	શંખ

ગુજરાતમાં દ્વારકા, શામળાજી અને ડાકોર એ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં સુપ્રસિદ્ધ તીર્થધામ છે.

પૌરાણિક અનુશ્રુતિ અનુસાર પ્રાચીન દ્વારકા શ્રીકૃષ્ણના જીવનના અંતસમયે સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ હતી ને પછી શ્રીકૃષ્ણના વંશજ વજ્રે પ્રાચીન દ્વારકામાં જગત મંદિર બંધાવ્યું. પરંતુ વર્તમાન દ્વારકામાં થયેલાં પુરાવશેષીય ઉત્ખનનો પરથી વર્તમાન દ્વારકા મૌર્યકાલ (ઈ.પૂ. ૩૨૨-૧૮૫) કરતાંયે અનેક સદીઓ પછી વસી હોવાનું માલૂમ પડે છે.

ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રસાર ગુપ્તકાલ (ઈ.સ. ૪૧૫-૪૬૭) દરમિયાન થયો લાગે છે.

શામળાજીમાં વિશ્વરૂપ વિષ્ણુની બે પ્રાચીન પ્રતિમાઓ મોજૂદ છે.

સુપ્રસિદ્ધ દ્વારકાના વર્તમાન જગત મંદિરમાં રણછોડજીની પ્રાચીન પ્રતિમા આવેલી છે. એ પ્રતિમા વસ્તુતઃ દ્વારકાની શારદાપીઠના અનિરુદ્ધાશ્રમ શંકરાચાર્યે (ઈ.સ. ૧૫૫૮-૧૫૬૭) પધરાવી છે. આ પ્રતિમા ચતુર્ભુજ વિષ્ણુના ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપની છે.

દ્વારકામાંની રણછોડરાયની મૂળ પ્રતિમા વિ.સં.૧૨૧૧ (ઈ.સ. ૧૧૩૫-૩૬)માં બોડાણા ડાકોર લઈ ગયા ને એ પ્રતિમા ત્યાં પધરાવી એવું મનાય છે. પરંતુ ડાકોરનું રણછોડરાયનું મંદિર મરાઠાકાલનું છે. ડાકોરના મંદિરમાંની રણછોડજીની પ્રતિમા પણ વસ્તુતઃ ચતુર્ભુજ વિષ્ણુના ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપની છે. આ મંદિર મરાઠાકાલ (ઈ.સ. ૧૭૫૮-૧૮૧૮)નું છે.

આણંદ જિલ્લાના સોજિત્રા તાલુકામાં આવેલા મલાતજ ગામમાં નારણદેવના મંદિરમાં ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની એક પ્રાચીન મનોહર મૂર્તિ આવલી છે, તે પણ વસ્તુતઃ ચતુર્ભુજ વિષ્ણુના નારાયણ સ્વરૂપની નહિ પણ ઉપેન્દ્ર સ્વરૂપની જ છે.

આ રીતે ચતુર્ભુજ વિષ્ણુનાં ૨૪ સ્વરૂપોની જાણકારી દ્વારા આપણને એમનાં સાચાં શાસ્ત્રીય સ્વરૂપોની પિછાન પ્રાપ્ત થાય છે.

'રાચપંચાધ્યાયી' – મધુરાભક્તિના સ્વરૂપે

◆

ભીમજી ખાચરિયા*

સર્વશક્તિમાન પરિપૂર્ણ પરમતત્ત્વ શક્તિ તથા સ્વરૂપ સાથે સદ્, ચિત્ તથા આનંદથી ઓગળી જવાની જે ક્રિયા છે તેને રાસ કહી શકાય. આ રાસમાં અપૂર્વ નૃત્ય, ગીત, સંગીત, લય, ભાવનો યોગ રહે છે. સંસ્કૃતમાં નૃત્ય માટે લાસ્ય શબ્દ પ્રયોજાયો છે. ત્યાં 'रलयोरभेदः' શબ્દથી 'ર' તથા 'લ' ને અભેદ કહ્યાં છે. એટલે કે લાસ્યથી લાસ, લાસથી રાસ એવો હિન્દી તથા વ્રજ ભાષામાં શબ્દ મળે છે. રાસ એટલે આનંદની પ્રધાનતા, 'रसानां समूहो' એટલે કે વિભિન્ન રસનો સમૂહ એટલે રાસ. રાસમાં રસ જ પ્રમુખ હોય છે. રાસમાં વ્યક્ત થતાં ભાવ અને ભાવના તરંગો એટલે રાસ. રાસનો ભાવ એ જ આનંદની પ્રધાનતાને રાસમાં નિરૂપે છે.

'रस एव रास' મુજબ રસ એ જ રાસનું મૂળ છે. રાસથી જ આત્માને રસાનુભૂતિ થાય છે. આ રાસનો રસ એ બ્રહ્માનંદ સહોદર ગણાય છે. અને એ જ આનંદ કહેવાય છે. 'आनंदः परमो रसः' અર્થાત્ જે રાસ પરમાનંદ સ્વરૂપ છે એ રાસ રસ સ્વરૂપ પણ છે. रासलीला શબ્દમાં લીલા શબ્દ ક્રીડાવાચક છે. જે ક્રિયાનું દર્શન આપે છે. રસ સ્વરૂપ સંબંધી શ્રીકૃષ્ણ લીલામાં લોક વિવિધ રસમાં રસમગ્ન બને છે ત્યારે એ સર્વક્રીડાને, ભાવને રાસલીલા કહેવાય છે. પરમતત્ત્વ.બ્રહ્મનું જે રૂપ વેદ, પુરાણમાં પ્રકટ છે એ રૂપ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે પ્રકટ છે. સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપની વ્યાખ્યા, દર્શન જે વેદમાં મળે છે એને જ પુરાણોમાં સવિસ્તર વર્ણવાઈ છે. વાણીથી વંદનીય આ આદિપુરુષને નટનાગર, રાજરાજેશ્વર, નારાયણ વગેરે નામોથી ચર્ચીને વૈદિક ઋષિઓએ પોતાની વ્યક્તિતાનો પૂરો પરિચય પણ આપે છે. સમસ્ત દેવાધિપતિ વેદોમાં પ્રભુ, વસુ, શરણ્ય, વસુઓના સ્વામી તેમજ રક્ષક તરીકે પૂજાયા છે. આ દેવાધિદેવ જ આનંદ તેમજ કલ્યાણનો ભંડાર છે. સર્વજ્ઞ તેમજ સર્વશક્તિમાન છે. સર્વ જગતના, જડ, ચેતન સંસારના કર્તા દેવાધિદેવ જ પોતાનું ઐશ્વર્ય હંમેશાં પ્રતિપાદન કરતા રહ્યાં છે. વૈદિક ઋષિઓ આ આરાધ્ય દેવની સતત કામના કરતા રહ્યા છે. આ જ દેવાધિદેવ શ્રીકૃષ્ણને વ્રજબાલાઓએ લોકલાજ તેમજ મર્યાદાને તોડીને ભક્તિના પ્રવાહમાં મગ્ન થઈને, પોતાનો પ્રિયતમ ગણીને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પિત કરી દીધું હતું, જે આશય મૂળ વૈદિક દેવોમાં પણ દેખાય છે. ઋગ્વેદમાં વૈદિક ઋષિ કહે છે :

'का तै अस्त्यरंकृतिः सूक्तैः कदा नूनं ते मधवन् दारोम ।
विश्वा मतीरा ततने त्वाया श्रधा म इन्द्र श्रवणो हदेमा ॥' – ऋग्वेद, ७-२६-३ ॥

'હે પરમેશ્વર મારી સ્તુતિ, પ્રાર્થનાથી શું આપની શોભા વધશે ! હું તો મારી મતિ-ગતિથી આપનું એટલું વાર્તિક કરી રહ્યો છું કે હું ક્યારેક હું જ એમાં મારી જાતને આપને સમર્પિત કરી દઈશ'. આપણે જાણીએ છીએ કે વ્રજબાલાઓ શ્રીકૃષ્ણને જ આધીન, સમર્પિત હતી. આ વ્રજબાલાઓ વારંવાર શ્રીકૃષ્ણના હૃદયાસન પર બેસીને પોતાની જાતને ધન્ય ગંણતી હતી. આવી સ્થિતિનું મૂળ પણ વેદોમાં મળે છે. વૈદિક ઋષિ કહે છે :

'न धा त्वद्रिगपवेति में मनस्त्वे इत् कामं पुरहूत शिश्रिय ।
राजेव दस्य निषदोऽधि वर्हिष्यस्मिन्त्सुसोमे वपानमस्तु ते ॥' – अथर्ववेद २०-१७-२ ॥

'હે વારંવાર પ્રેમીઓથી સંબોધિત થનારાં પ્રભુ ! મારું મન આપની નજીક પહોંચીને આપનો સાથ પામીને કેમ કરીને પાછું ફરશે ભલા ! મારી સંપૂર્ણ ઇચ્છાઓ તો આપને સમર્પિત થઈ છે અને હું આપને આશ્રિત થયેલ છું.

---

* શિવગંગા, શામનાથ મંદિર, જેતપુર-૩૬૦૩૭૦. મો. ૯૯૧૩૩૪૩૫૩૩

હે પરમ દર્શનીય પ્રભુ ! મારા હૃદયાસન પર બિરાજીને આપ અમૃતપાન કરો' કહેવાનું એ છે કે જે અનુભૂતિ વૈદિક ઋષિની છે એ જ વ્રજબાલાઓની છે. શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણ વગેરે પુરાણોમાં, રાસપંચાધ્યાયી પ્રસંગમાં આ જ ભાવનાના દર્શન માટે વ્રજબાલાઓ તરસે છે. શ્રુતિની એ ધારણા છે કે પ્રભુ પ્રત્યેના સમર્પણભાવનો પ્રસાદ દુર્લભ છે અને જે માત્ર રસથી, ભાવથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પુરાણોમાં આદિ પુરુષ પરાત્પર કૃષ્ણ જ વેદોમાં વિષ્ણુ, વસુદેવ, નારાયણ વગેરે રૂપોમાં ખ્યાત છે. જે આદિ પુરુષના રૂપમાં જ ત્રણેય કાળમાં સર્વ વ્યાપ્ત છે. વેદોત્તર ગ્રંથો ભાગવત વગેરેમાં રાસલીલાના પ્રસંગમાં વ્રજબાલાઓ દ્વારા પ્રિયતમ કૃષ્ણ સ્વરૂપે છે અને તેને જ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની ભાવના વર્ણવવામાં આવી છે. વ્રજબાલાનો આ ભાવ વેદોમાં એ પૂર્વેથી જ વિદ્યમાન છે. એટલે કે વેદોમાં રાસલીલા સંબંધી અનેક ઈશારાઓ મળે છે.

'यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे सुमज्ज नये विष्णवे ददाशति ।
यो जातमस्य महतो महि ब्रवत् सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ॥' — ऋग्वेद १-१५६-२ ॥

લીલાવિહારી, રાસેશ્વર, નટવર, વિષ્ણુ, નારાયણ વગેરે નામોથી પૂજાતા શ્રીકૃષ્ણનાં વિવિધ વર્ણનો ઉપનિષદોમાં પણ મળે છે. તૈત્તિરીય આરણ્યક ઉપનિષદમાં ભગવાનનાં અનેક નામોનો પરિચય છે. તૈત્તિરીય આરણ્યક મુજબ નારાયણ કે વિષ્ણુના સ્વરૂપે કૃષ્ણનો અવતાર લઈને વસુદેવના પુત્રરૂપે વાસુદેવ કહેવાઈને શાશ્વત ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરે છે. જે પ્રસંગ વિષ્ણુનું કૃષ્ણરૂપે અવતરણ દર્શાવે છે. આમ વેદોમાં શ્રીકૃષ્ણને અખિલ રસામૃત મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવાયા છે.

ઉપનિષદોમાં કૃષ્ણ ભક્તિરૂપી સર્વોત્તમ રસરાજ ગણાયા છે. આ એવા રસરૂપ છે કે જે પોતાના માધુર્યથી માનવમનને આનંદિત તથા વિકસિત કરવા માટે સર્વથા સક્ષમ છે. ગોપાલપૂર્વતાપનીયોપનિષદમાં બંસીધારી શ્રીકૃષ્ણના ગુણ ગવાયા છે. ગોચારણ, ગોપાલન, કાલિયદમન, કાલિય ઉપર લાસ્યનૃત્ય, ગોવર્ધનધારણ, પૂતનાવધ, તૃણાવર્તવધ વગેરે લીલાઓ તથા યમુનાકાંઠે વ્રજબાલાઓ સાથે રાસવિહારનાં વર્ણનો આ ઉપનિષદના વર્ણનના વિષયો તથા રસકેન્દ્ર છે. શ્રીકૃષ્ણની આરાધના નિમિત્તે બધી લીલાઓની સાથે શ્રીકૃષ્ણનું નિરંતર સ્મરણ તેમજ ગાયન અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. પુરુષાર્થબોધિની ઉપનિષદમાં રાસલીલા તેમજ લીલાસંબંધી વનસ્થળો, લત્તાઓ, કૂંજ વગેરેનાં વર્ણન પણ મળે છે. ભદ્રવન, શ્રીવન, લોહવન, ભાંડીરવન, મહાવન, તાલવન, ખાદિરવન, બહુલાવન, કામ્યવન, કુમુદવન, મધુવન તેમજ વૃંદાવન નામના બાર વનનાં વ્રજમંડલ જે આજે પણ અસ્તિત્વમાં છે. તેનું સુંદર વર્ણન આ ઉપનિષદમાં છે. આ વન બે ભાગમાં વિભક્ત છે. જેમાં સાત વન યમુનાની પશ્ચિમ દિશાએ તથા પાંચ વન યમુનાની પૂર્વ દિશાએ આવેલાં છે. આ વનોથી વિશેષ ગૃહવનનો ઉલ્લેખ છે. જેને વૃંદાવન જ ગણવામાં આવે છે. આ પુરુષાર્થબોધિની ઉપનિષદમાં અધિક બત્રીસ વનનો ઉલ્લેખ પણ છે. જે કૃષ્ણનાં રાસલીલા સંબંધી વનસ્થળ, લીલાભૂમિ તરીકે ગણવામાં આવે છે. ઉપનિષદના ઋષિઓએ શ્રીકૃષ્ણની વિવિધ લીલાઓને સુંદર રીતે અભિવ્યક્ત કરી છે. જ્યાં રાસલીલા, ગો, ગોપ, ગોપીસમૂહ, ગાયનવાદન, નૃત્ય, અભિનય વગેરે પ્રસંગની લીલામાં રાસલીલા અમૂર્ત રીતે વ્યક્ત કરીને ગાઈ છે.

બ્રહ્મસંહિતા જેવી ભારતીય સંહિતામાં પણ રાસ, રાસલીલા તેમજ અન્ય શૃંગારિક ચેષ્ટાઓનાં ચિત્રો મળે છે.

'चिन्तामणिप्रकरसद्मसुकल्पवृक्ष लक्षावृतेषु सुभीरभिपालयन्तम् ।
लक्ष्मी सहस्रशतसम्भ्रमसेव्यमानं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥' — ब्रह्मसंहिता, अ. ५, श्लो.-३८

'બ્રહ્મસંહિતા મુજબ ભગવાન કૃષ્ણ જ સૃષ્ટિના સર્વ કારણરૂપી, સચ્ચિદાનંદ, આદિઅનાદિ, ગોવિંદ છે. આ સંહિતામાં ગોલોકધામ એ પરમપદ છે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ વ્રજબાલાઓ સાથે રાસલીલામાં મગ્ન થઈને રાસ રચીને ભજે છે.' આ ગોલોકના પ્રમુખ સ્વામી પરમ પુરુષ શ્રીકૃષ્ણ છે. અહીં જ કલ્પવૃક્ષ વૃક્ષના રૂપમાં છે. આ ભૂમિ

ચિંતામણિઓ દ્વારા ભરપૂર છે. અહીંનું અમૃત એ જ જલ છે. શ્રીકૃષ્ણનાં ગુણગાન એ જ ગીત છે. નૃત્ય એ જ ક્રિયા છે. વેણુ શ્રીકૃષ્ણની પ્રિય સખી છે, અહીં જ સૂર્ય-ચંદ્ર નિરંતર પ્રકાશમાન છે. આવા સ્થળે પરમપદ ગોલોકધામમાં મયૂરપંખથી સુશોભિત, નીરનયન, મેઘકાંતિસમાન કોટિ કંદર્પયુક્ત, સૌંદર્યપુરુષ જે બ્રહ્મથી પૂજ્ય છે એવા શ્રીકૃષ્ણે વેણુવાદન કરી રાસલીલા કરી. 'સનત્કુમાર સંહિતા'માં શ્રીકૃષ્ણના નામ લીલા તેમજ રૂપો તેમજ રાસલીલા સંબંધી અનેક વર્ણનો મળે છે. 'વારાહ સંહિતા'માં વૃંદાવનને અષ્ટદલ કમલના રૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત કરીને એ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે અહીં દક્ષિણમાં અષ્ટદલ કમલથી દક્ષિણ દિશા સ્થિત પાંખડીઓ પણ રાસ મહાપીઠ જે બંસીવટ તરીકે વિદ્યમાન છે તેની ચર્ચા છે. આ રીતે અષ્ટ કમલદલ પર રાસ વગેરે લીલાઓનાં નિરૂપણ અહીં છે. જે આરાધનાનો વિષય બને છે. આ બધી વાતોથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે માત્ર વેદ કે ઉપનિષદોમાં જ રાસના ઉલ્લેખો નથી. સંહિતાઓમાં પણ રાસલીલા સંબંધી ખ્યાલો એટલા જ છે. આમ વેદ, ઉપનિષદ, સંહિતા વગેરેમાં રાસલીલા ચિન્મય તથા શાશ્વત છે.

* * *

ભારતીય પુરાણોમાં પણ રાસલીલાના સંકેતો મળે છે. જેમાં સર્વ પ્રથમ હરિવંશપુરાણ છે. હરિવંશપુરાણના વિષ્ણુપર્વમાં રાસલીલા અંગેના શ્લોક મળે છે. જેના અર્થ જોઈએ તો કિશોરાવસ્થાના ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ શરદઋતુની ચાંદની રાત્રિએ યમુનાકાંઠે આનંદિત થઈને ગોપીઓને આનંદપ્રમોદ મળે એ માટે રાસલીલા કરતા. આ રાસલીલા માટે પોતાનું શ્રેષ્ઠ રૂપ ધારણ કરીને શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને દર્શન આપ્યાં. બ્રહ્મપુરાણમાં પણ રાસલીલાનું દર્શન મળે છે. જ્યાં શ્રીકૃષ્ણે એક રાત્રિએ ચાંદનીના અજવાળે ગોપીઓ સાથે સચ્ચિદાનંદ માટે રાસલીલા કરી તથા પોતાનું સમ્મોહન રૂપ પ્રગટ કર્યું. અહીં મધુરાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણે માનવસહજ ચેષ્ટાઓ ગોપીઓ સાથે કરી પ્રાણવાન નૃત્ય પણ કર્યું. આ રીતે રાસલીલા સાથે આત્મગત રીતે જોડાયેલી ગોપીઓ સાથે પરમાનંદરૂપ પ્રગટ કર્યું. વિષ્ણુપુરાણમાં શ્રીકૃષ્ણ એક સાધારણ મનુષ્યથી ઊઠીને નારાયણરૂપ તરીકે સ્થાપિત થાય છે. અહીં ઇન્દ્રના અહંનું તિરોધાન કરીને શ્રીકૃષ્ણ વ્રજમંડલમાં વાત્સલ્ય, સખ્ય, પ્રેમના પ્રતીકરૂપે સર્વજનમાં વસવા લાગે છે. ગોપ તેમજ ગોપીઓ સાથે ગોધન ચારણના પ્રસંગોમાં શ્રીકૃષ્ણ સહજ માનવની સાથે ઈશ્વરરૂપે વર્તાવા લાગે છે, અહીં આ સમયે વ્રજબાલાઓ શ્રીકૃષ્ણ સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, આ રમણલીલા એ જ રાસલીલા.

'गोपीपरिवृतो रात्रि शरच्चन्द्रमनोरमाम् । मानयामास गोविन्दो रासारम्भरसौत्सुकः ।
'गोप्यश्च वृन्दशः कृष्णचेष्टास्वायतमूर्तयः । अन्यदेशं गते कृष्णे चेरुवृन्दावनान्तरम् ॥

— विष्णुपुराण अंश, पू. अध्याय, १३/२३-२५

વિષ્ણુપુરાણના આ શ્લોકના ટૂંકા અર્થઘટન મુજબ સર્વ ગોપીઓએ શરદપૂનમની રાત્રિએ કૃષ્ણ સાથે રાસનો આનંદ લીધો. આ સમયે શ્રીકૃષ્ણ સર્વ ગોપીઓ સાથે અદ્વૈતરૂપ આપીને, ગોપીઓ અદ્વૈતરૂપ પામીને ઘેલી બની. એવામાં શ્રીકૃષ્ણના જતા રહેવાથી સર્વ ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણનું અનુકરણ કરતી કરતી વ્રજ મંડલમાં વિચરણ કરવા લાગી. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ તો ભારતીય સંસ્કૃતિનો અદ્ભુત ગ્રંથ રહ્યો છે. આ ગ્રંથમાં સર્વ કલાઓના ઉલ્લેખ મળે છે. જેમાં નૃત્યકળા મુખ્ય છે. શ્રીકૃષ્ણનું પણ રાસલીલાનું આદિરૂપ અહીં મળે છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં શ્રીકૃષ્ણને લીલા પુરુષોત્તમ, ત્રિગુણ રહિત (સત્, રજ, તમસ) અવિનાશી, પરમકિશોર, શાંત તેમજ ગોપીઓના સમૂહના સ્વામી કહેવાયા છે. સુંદરતા તથા માધુર્યનો ભંડાર રાસમંડલમાં વિદ્યમાન, પરમેશ્વરના રૂપમાં અહીં પ્રતિષ્ઠ થયા છે. આ માટે બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણનો આ શ્લોક મહત્ત્વનો છે.

'कृष्णं वन्दे गुणातीतं गोविन्दमेकक्षरम् । अव्यक्तमव्ययं व्यक्तं गोपवेषम विद्यायिनम् ॥'
'किशोर वयसं फान्तं गोपीकान्तं मनोहरम् । नव्रीन नोरदश्यामं कोटिकन्दर्पसुन्दरम् ॥'
'वृन्दावनवनाभ्यर्णे रासमण्डलासंस्थितम् । रासेश्वरं रासवासं रासोल्लाससमुत्सुकम् ॥'

— ब्रह्मवैवर्तपुराण - ब्रह्म खण्ड - तृतीय अध्याय ।

સ્પષ્ટ છે કે રાસેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ રાધા, વ્રજબાલાઓ, ગોપ, ગોપીઓના સમૂહ સાથે ગોલોકમાં નિત્ય રાસલીલા કરતા હતા. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણના આગમના ખંડોમાં પણ રાસલીલાના અનેક સંદર્ભ મળે છે. આ રાસમંડળ અનેક રંગી કમલની પાંદડીઓની જેમ સરોવરમાં ક્રીડાના રૂપમાં વિદ્યમાન છે. આ સ્વરૂપના હજારો કૂંજ આ રાસમંડલની શોભામાં છે. અહીં રાસલીલાના વિશેષ સૌંદર્ય માટે વનસત્તાઓ, ફૂલો, મણિઓ, દર્પણ, વિભિન્ન પ્રકારનાં જલદર્પણો પણ હાજર છે. આવા સૌંદર્યબદ્ધ પરિવેશમાં શ્રીકૃષ્ણને આલિંગન, ગોપીઓ સાથેની ચેષ્ટાઓ, શૃંગારિક ચેષ્ટાઓ, શરીરનાં સૌંદર્યસ્થાનો, હૃદયના ભાવો, શૃંગારની અવસ્થાઓ વગેરેનું પણ સંરચન અહીં મળે છે. આ રીતે તપાસી શકાય છે કે રાસલીલાનું સૌંદર્ય બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં અધિક છે.

ભાગવતપુરાણમાં પરમાચાર્ય વેદ વ્યાસ આ અંગે દશમસ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં રાસલીલાનું વિગતે વર્ણન કરે છે. પૂર્વાર્ધના ૨૯થી ૩૩ એમ પાંચ અધ્યાય પંચપ્રાણના રૂપે પ્રતિષ્ઠ છે. જેને 'રાસપંચાધ્યાયી' કહે છે. જ્યાં કૃષ્ણની અંતરંગલીલા તેમજ નિજભૂત સ્વરૂપ રાધિકા તથા ગોપીઓની ભગવાન સાથેની અલૌકિક લીલાનાં દર્શન છે. આ રાસલીલા વ્રજમંડળના ભક્તોને આનંદ તથા દર્શન માટે સ્વયં શ્રીકૃષ્ણે રચી છે. આ રાસલીલામાં પોતાની જાતને ઓગાળીને ગોપીઓએ કાત્યાયની વ્રતની પૂજા કરી હતી. ભાગવતના વચન મુજબ શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને શરદઋતુની રાત્રિએ દર્શન આપવાનું વચન પણ અહીં જ આપ્યું છે. જે વરદાન વ્રજમંડળની ગોપીઓએ કરેલા વ્રતના ફલસ્વરૂપ છે. વાસ્તવમાં આ રાસલીલા સાંસારિક દુઃખ કે વ્યાધિથી છૂટવા માટેનો રસ્તો નથી પણ જેનું મન શ્રીકૃષ્ણ સાથે ખરેખર લાગી ચૂક્યું છે એવા કૃષ્ણભક્તો માટે સાંસારિક ભોગવિલાસ ગૌણ થઈને શ્રીકૃષ્ણમાં સમર્પિત થઈ જવાનો ભાવ છે. શ્રીકૃષ્ણ આ માટે જ કહે છે : જેનું મન મારામાં સમાઈ જાય છે એવા લોકોનો સાંસારિક ભોગવિલાસ હંમેશાં ક્ષય પામે છે જુઓ :

'संकल्पो विदितः साध्व्यो भवतीनां मदर्चनम् । मयानुमोदितः सोऽसौ सत्यो भवितुमर्हति ॥'
'न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते । भर्जिता क्वथिता धाना प्रायो बीजाय नैष्यते ॥'
'यताबला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः । यदृद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्याचेनं सतीः ॥'

भागवत, १०/२२/२५-२७

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં આવતા દશમ્સ્કંધનાં વર્ણનો મુજબ શરદઋતુ આવી અને શ્રીકૃષ્ણે દરેક ગોપીઓને આપેલું વચન પણ ગોપીઓ તથા શ્રીકૃષ્ણને પણ યાદ આવ્યું ને આ માટે શરદપૂનમની રાત્રિએ શ્રીકૃષ્ણે રાસનું આયોજન કર્યું. ચારેય તરફ ઉલ્લાસમય નીરવતા, ઉજ્જવલ ચાંદનીના પ્રકાશનો વેગ, અમૃતલય સંગીતની સાથે મનોહારિતા શરૂ થઈ. દરેક ગોપીઓએ ચાંદનીનો પ્રકાશ માણ્યો, સંગીતની સુંદરતા સાંભળીને કૃષ્ણ તરફ ઢળવા લાગી. તેમજ કૃષ્ણની લીલાનું અનુકરણ કરવા લાગી. દરેક વ્રજબાલાઓએ ધૈર્યને તોડી પોતાના આવેગને છૂટા મૂકી કૃષ્ણ સાથે મન મૂકીને નૃત્ય કરવા લાગી. વ્રજબાલાઓ પોતાનાપણું છોડીને પોતાના ઘરમાં કૃષ્ણનું ધ્યાન ધરવા લાગી, પરિણામે દરેક ગોપીને કૃષ્ણનું દર્શન થયું. ઘરનાં વ્યાવહારિક કામ મૂકીને આ વ્રજબાલાઓએ આમ કૃષ્ણના આલિંગનનું સુખ પ્રાપ્ત કર્યું. મહર્ષિ વેદ વ્યાસ એ માટે આમ લખે છે.

'अन्तर्गृयताः काश्चिद्गोप्योऽलब्ध विनिर्गमाः । कृष्णं तद्भावनायुक्ता वध्युर्मालितलोचनाः ॥'
'दुःसहप्रेष्ठ विरहतीव्रतापधुताशुभाः । ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्दृत्या क्षीणमंगलाः ॥'

भागवत, १० पूर्वाध ६/६-१०

જે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણ સુધી પહોંચી તે દરેકને શ્રીકૃષ્ણે પૂરતું સન્માન આપી નિર્દોષ પ્રેમ આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : 'તમે મને સાચો પ્રેમ કરો છો તો તમે દરેક તમારા ઘર તરફ પાછાં વળો. સૌ પોતપોતાનાં આશ્રિત માતાપિતા, બાળકોનું પાલન-પોષણ કરો. દરેક ગોપી પોતાના પતિને પ્રેમ આપે તથા તેનો પ્રેમ પામે.' કુળની મર્યાદા રાખવી એ પણ પ્રેમની એક રીત છે. દરેકને મારો પ્રેમ મેળવવો એ જ જો જીવનની પ્રાપ્તિ હોય તો મારા

ગુણોનું શ્રવણ કરી તેને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરો. દરેક સાંસારિક જીવે પોતાનો સમાજધર્મ સ્વીકારી તેને વફાદાર રહેશે એ મારો પ્રેમ સૌપ્રથમ પામી શકશે. મહર્ષિ વેદ વ્યાસ એ માટે આમ લખે છે.

'श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावाऽनु कीर्तनात् । न तथा सन्ति रुर्षेण प्रतियात ततो गृहना ॥

भागवत, १० पूर्वाध २६/२७

પ્રેમાતુર, રાસક્રીડામાં ઉન્મત રહેનારી આ ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણના મુખેથી આ વાત સાંભળીને ઉદાસ થઈ ગઈ. આંખમાંથી આંસુની ધારા, હોઠનાં કંપન, ગાત્રોનું ઢીલાપણું, પગના અંગુષ્ઠથી ધરતીને ખોદવા લાગેલી આ ગોપીઓ આ સમયે અતિ વ્યાકુળ બનીને રુદન કરવા લાગી. ''આપનાં ચરણકમલોની અમે દાસીઓ છીએ. હે પ્રિયતમ, આપ અમારો સ્વીકાર કરો, નહીં તો અમે બળીબળીને ભસ્મીભૂત થઈ જશું. અમને આપના પ્રેમનું અભયદાન આપો હે શ્રીકૃષ્ણ !''

શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓનાં આવાં દુઃખભર્યાં વચનો સાંભળીને ફરીથી રાસલીલા કરી. આ સમયે દરેક ગોપી સાથે કૃષ્ણ રાસ કરે છે એ ભાવ પણ વ્યક્ત કર્યો. વ્રજબાલાઓ પણ શ્રીકૃષ્ણનો આ પ્રેમ પામીને આનંદવિભોર થઈ ગઈ. દરેક ગોપીને એમ થયું કે શ્રીકૃષ્ણ મને આલિંગે છે. મારો સ્પર્શ કરે છે. મારી સામે જ જુએ છે. આ રાસલીલાનો ઉત્સવ કરીને વ્રજમંડલના સર્વ જીવોને શ્રીકૃષ્ણે અધરામૃત આપ્યું. સર્વને પ્રેમ આપ્યો. જે લૌકિકથી અલૌકિક તરફની ગતિ મનાય છે. વૈદિક કાળથી પૌરાણિક કાળ સુધીના સમયમાં રાસલીલા અંગેના આ મુજબના સંકેતો મળે છે. ભારતીય પુરાણ, સંહિતા, ઉપનિષદ, ખાસ કરીને શ્રીમદ્ ભાગવત સુધી આવતા રાસપંચાધ્યાયીની વિભાવના 'રાસલીલા'ના સંદર્ભે સ્પષ્ટ થતી મળે છે. શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપે વ્રજમંડલમાં ગોપગોપીઓને રાસલીલામાં સંયુક્ત કરી લૌકિકથી અલૌકિક તરફ જવા માટેનું દર્શન આપે છે. ગોપગોપીઓના સાત્ત્વિક ભાવનારૂપે વ્યક્ત થતી આ રાસલીલાનું તાત્ત્વિકરૂપ એટલે શ્રીકૃષ્ણ, અહીં રાસલીલા તથા શ્રીકૃષ્ણ એ બન્ને એક જ સ્વરૂપો મનાય છે.

* * *

શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણમાં રસકેન્દ્રીય સ્કંધ દશમૂસ્કંધ ગણાય છે. આ સ્કંધમાં રાસલીલાના માધ્યમે મહર્ષિ વેદ વ્યાસે શૃંગારની વિવિધ અવસ્થાઓનું નિરૂપણ કરીને શ્રીકૃષ્ણને પરાત્પર બ્રહ્મ તરીકે વર્ણવ્યા છે. અહીં બ્રહ્મ તથા ઇન્દ્રની શંકાઓનાં સમાધાન પણ છે. પંચાધ્યાયીમાં પાંચ એ માત્ર સંખ્યાવાચક વિશેષણ ન રહેતાં પંચપ્રાણ તેમજ વાઙમયી મૂર્તિ તરીકે શ્રીકૃષ્ણ વર્ણવાયા છે. રાસલીલામાં પ્રકૃતિની સજગતા, સૌંદર્ય તથા પ્રકૃતિનું ગોપી સાથે તાદાત્મ્ય કરીને સુંદર રીતે રાસલીલા પણ અહીં વર્ણવાઈ છે. અહીં લૌકિક, અલૌકિક, પ્રકૃતિની વિભન્ન અવસ્થાઓનું પણ નિરૂપણ છે. અહીં એક તરફ સંયોગ શૃંગારનાં ચિત્રો છે તો સામે પક્ષે શ્રીકૃષ્ણના દિવ્ય મંગલ રૂપનાં પણ ચિત્રો છે. શ્રીકૃષ્ણ અનંત, અવિનાશી, કલ્યાણસ્વરૂપ, અચિન્ત્ય તથા ગુણાશ્રય છે. શ્રીકૃષ્ણની રાસ તેમજ સર્વ લીલાઓનું એક માત્ર માહાત્મ્ય સર્વ જીવોના કલ્યાણ માટે જ છે, એમ અહીં કહેવાયું છે.

રસસૌંદર્ય તથા મીમાંસાની રીતે જોઈએ તો અહીં સ્થાયી ભાવ, વિભાવ, અનુભાવ એમ રસશાસ્ત્ર સંપૂર્ણ રીતે અભિવ્યક્ત છે. પૌરાણિક માન્યતાઓને આધાર બનાવીને શ્રીભાગવતકારે શૃંગાર સિવાયના ભયાનક, અદ્ભુત, વીર, વગેરે રસોનું પણ સંરચન કર્યું છે. શ્રીકૃષ્ણના પૂર્ણાવતાર માટે સ્વયં બ્રહ્મા સાશંક હતા. વનમાં ધેનુચારણ વખતે બ્રહ્માએ કરેલ ગોપગૌના હરણ વખતે શ્રીકૃષ્ણે એક વર્ષ સુધી તે બધાનું રૂપ ધારણ કરીને બ્રહ્માની શંકાનું નિવારણ કરેલ, આ પ્રસંગ તથા ઇન્દ્રની શંકાનું સમાધાન કરવા ગોવર્ધન પર્વતને ઉપાડી સર્વ વ્રજમંડલનું રક્ષણ કરી નારાયણ સ્વરૂપનાં દર્શન આપેલ. આ બે પ્રસંગોમાં નવરસ પૈકી શૃંગાર સિવાયના રસોનું અહીં દર્શન છે.

રાસપંચાધ્યાયીના પ્રથમ અધ્યાયમાંના પ્રથમ શ્લોકનો પ્રારંભ જ 'ભગવાન' શબ્દથી થાય છે.

'भगवानपि ता रात्रिः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः । वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥

– भागवत, १०, २९/१

અહીં આ શબ્દનો વિશેષ અર્થ છે. ઘટના એમ છે કે કોઈ એવી વસ્તુ, સ્થિતિ ભગવાન સમક્ષ આવીને ઊભી રહી ગઈ કે જેથી નિષ્કામ, પૂર્ણકામ ભગવાનના મનમાં પણ કોઈક ક્રિયાનું બીજ સંકલ્પથી રોપાયું. એ વિચારથી ભગવાન સ્વયંમાં આકૃષ્ટ થયા. અહીં એવી કઈ ક્રીડા કે વસ્તુ, સ્થિતિ છે કે સ્વયં બ્રહ્મનું સાકાર, આવરણરૂપ જગતને પ્રાપ્ત થયું ? એ છે ફક્ત ગોપીઓનો કૃષ્ણપ્રેમ. જે અહીં સામર્થ્યરૂપે પ્રકટીને શ્રીકૃષ્ણને સહજ માનવીય રૂપ ધરવા માટે પ્રેરે છે. શ્રી શુકદેવજીને તો શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપની લીલા જ લાગે છે. આ લીલા લોકોત્તર છે. શ્રીકૃષ્ણ અહીં લીલામાં પૂર્ણ અવતાર તરીકે પ્રકટ છે. શ્રીકૃષ્ણના વિભિન્ન કાર્યકલાપોમાં 'રાસલીલા' જ એમને પૂર્ણ અવતાર તરીકે પ્રકટ કરે છે એમ કહેવું પણ યોગ્ય છે. શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે રાસલીલામાં રમણ કરે છે ત્યારે બ્રહ્મરૂપે જ છે. જ્યારે કૃષ્ણના પ્રેમમાં વિહ્વળ બનેલી ગોપીઓને દર્શન આપે છે ત્યારે તેનું રૂપ મન્મથ (કામદેવ) સમાન અને દર્શનાર્થી માટે યોગેશ્વરરૂપ બની જાય છે. જેમ કોઈ પણ જીવ પોતાના પડછાયા સાથે સતત ઘૂમતો હોય, પડછાયો પણ જીવને રૂપે જોડાયેલો હોય એમ રાસલીલામાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે વ્રજબાલાઓ જોડાઈને નિર્વિકાર રમણ કરે છે. આ રાસલીલાને ઉજાગર કરતા શ્રીમદ્ ભાગવતના આ શ્લોક રાસપંચાધ્યાયીને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

'इति विक्लवितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः । प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत् ॥' १०/२६/४२

'तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः । पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥' १०/३२/२

'रासोत्सवः सम्प्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः । योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ॥

भागवत १०/३३/३

અહીં પ્રથમ શ્લોક શ્રીકૃષ્ણનું કામદેવરૂપ; બીજો તથા ત્રીજો શ્લોક યોગેશ્વરરૂપ પ્રકટ કરે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતના વર્ણન મુજબ રાસપંચાધ્યાયીની ફલશ્રુતિ એ છે કે શ્રદ્ધાની સાથે જે કોઈ રાસલીલાનું દર્શન, મનન, શ્રવણ, પઠન કરશે એમના જીવનમાંથી કામની નિવૃત્તિ થશે અને હૃદયરોગનો નાશ થશે. માયાથી મુક્ત થવા શ્રીકૃષ્ણની માયાને ભજો. શ્રીકૃષ્ણના કામને ભજવાથી દૈહિક કામથી છુટકારો થશે તેમજ જીવને પરાત્પર બ્રહ્મસ્વરૂપ પરાભક્તિનું સુખ મળશે.

* * *

હિન્દી સાહિત્યમાં રાસપંચાધ્યાયીની અનેક રચનાઓ મળે છે. મધ્યકાલીન હિન્દી સાહિત્યમાં અષ્ટછાપ કવિઓમાં નંદદાસજીની રાસપંચાધ્યાયી કૃષ્ણ અને ગોપીના શૃંગાર, વિરહ સંવદનનું બીજું રૂપ, ઉપાલંભો, યુગલસ્વરૂપનાં ચિત્રણો અંતે રાગ, રસનો મહિમા રજૂ કરે છે.

'જબ પિય કહ્યો ઘર જાહૂ, અધિક ચિત ચિંતા બાઢી,
પુતરિન કી સી પોંતિ, રહ ગઈ ઈક ટક ટાઢી;
દુઃખકે બોઝ, છબિ સીંવ ગ્રીવ, નૈ ચલી નાલ સી,
અલક અલિન કે ભાર, નમિત મનુ કમલ માલ સી.' – રાસપંચાધ્યાયી, નંદદાસ, ૪૮

'શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે 'ઘર જાઓ' ત્યારે ચિત્તમાં ચિંતા ધારેલી ગોપીઓ શૂન્યવત્ મટકું માર્યા વિના ઊભી રહી. શોભાની સીમા જેવી એમની ડોક દુઃખના ભારથી કમળની દાંડીની જેમ નમી પડી. જાણે કે કમળની માળા ભ્રમરણના ભારથી નમી પડે એમ, અલકકેશ સમૂહરૂપી ભ્રમરના ભારથી એમનું મુખકમળ નમી પડ્યું.'

* * *

'તબ ઈક દ્રુમ તન ચિતૈ, કુંવર બર આજ્ઞા દીની,
નિર્મલ અંબર ભૂષણ, તિન તરું બરસા કીની;
અપની અપની રૂચિકે, પહિરે બસન બની છબ,
જગ મૈં જે મોહન આપ, તિન કી બ્રિજ તિય મોહન સબ;' — રાસપંચાધ્યાયી - નંદદાસ, ૩૧

'શ્રી કૃષ્ણે એક વૃક્ષ સામે દૃષ્ટિ કરીને આજ્ઞા આપી ત્યાં તો અસંખ્ય વસ્ત્રો ખરી પડ્યાં. સામે પક્ષે ગોપીઓએ પણ એવાં વસ્ત્રોથી શૃંગાર કર્યો કે પરમ બ્રહ્મ વિશ્વમોહન સ્વયં મોહિત થઈ ગયા.' અહીં જોઈ શકાય છે કે કૃષ્ણ અને ગોપીઓ, ભક્તજનો નિત્યનવીન રીતે એકબીજા સાથે ક્રીડા કરે છે. પ્રેમનાં વિવિધ સ્વરૂપો ભારે સંયમથી નંદદાસે અહીં રજૂ કર્યાં છે. અંતે ફળશ્રુતિ, નામાચરણ વગેરેથી પૂર્ણ થતી આ પંચાધ્યાયી આજે પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં શુદ્ધ પાઠ તરીકે ઘરે ઘરે ગવાય છે.

'અધ-હરની મન-હરની, સુંદર પ્રેમ-બિતરની,
નંદદાસ' કે કંઠ બસૌ, નિત મંગલ કરની.' — રાસપંચાધ્યાયી - નંદદાસ, ૪૦

ભક્તિકાલના કૃષ્ણભક્તિ શાખાના સૂરદાસના સમકાલીન નંદદાસજીએ આ કૃતિ રોળા છંદમાં રચી છે. કૃષ્ણની રાસલીલાનું અનુપ્રાસાદિક વર્ણન, સાહિત્યિક ભાષાનો વિસ્તાર અને વર્ણનોને તપાસતાં સૂરદાસની ભાષા સાથે નંદદાસજીની ભાષા સામ્ય લાગે છે. એકદમ ચાલતી ભાષાથી રચાયેલ આ કૃતિમાં સંસ્કૃત પદવિન્યાસના સ્થાને લોકબોલચાલની ભાષા સંયોજાઈ છે.

ઉત્તર મધ્યકાલીન ઝાંસીના કવિ નકતસિંહ કાયસ્થની રચના રાસપંચાધ્યાયી વ્રજભાષામાં ભક્તિ તથા જ્ઞાનના ઉદ્દેશ માત્રથી લખાયેલ રચના છે જે પણ નોંધનીય છે. ભક્તિકાલની સગુણધારામાં થયેલા કવિ રહીમ એટલે ઉત્તરભારતમાં દોહાના પ્રખ્યાત કવિ અબ્દુલરહીમ ખાન. રહીમ ખાન મોગલ સલ્તનતના લડાયક યોદ્ધા બૈરામખાનના પુત્ર, દાની, પરોપકારી કર્ણ તરીકે દિલ્હીમાં પ્રસિદ્ધ હતા. સંસ્કૃત, અરબી, હિન્દી, ફારસીના આ કવિ વ્રજ, અવધિ પશ્ચિમી અને પૂર્વીના પણ જાણકાર હતા. એમણે રચેલી રાસપંચાધ્યાયીમાં નાયિકાભેદનાં મનોહર ચિત્રો અન્ય ક્યાંય મળતાં નથી. જીવનની સાચી પરિસ્થિતિઓની સામે પ્રેમ તથા વિરહના ભાવોનું વર્ણન રહીમ રાસપંચાધ્યાયીમાં ઉત્તમ રીતે કરી શક્યા છે.

* * *

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા આધુનિક વૈષ્ણવ કવિ કહે છે કે 'I shall not-be an ascetic in my life' આ રસિકતા જ કામ વર્જિતતાનું બીજું નામ છે. ભાગવત, જયદેવ, નરસિંહમાં જે શૃંગારમૂલક રસિક ભક્તિ છે તેનો જ એક તીવ્ર અંશ દયારામમાં જોઈ શકાય. દયારામનો સ્થૂળ કામ, શૃંગારનો વિરોધ એની જ રચના રાસ પંચાધ્યાયીમાં મળે છે. આખ્યાન શૈલીમાં લખાયેલી આ કૃતિમાં, દયારામ કૃષ્ણ તથા ગોપીઓનાં પાત્રોને નાટ્યાત્મક રીતે, ઊર્મિક રીતે મૂકે છે. કૃષ્ણમાં જ મગ્ન ગોપીઓના હૃદયની રસભર ઊર્મિઓ, વિરહ, સંયોગ અને વિપ્રલંભ શૃંગારની રજૂઆત કામણગીરી બની છે.

ગુજરાતના મધ્યકાલમાં સંખેડાના વૈષ્ણવ કવિ રામકૃષ્ણ મહેતા પણ 'રાસપંચાધ્યાયી' રચે છે. ગોપીઓનો કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમ, વિરહનો ભાવ વિશેષ છે. એમની આ કૃતિમાં શૃંગાર માધુર્ય અને સંયમના ભાવો પ્રગટ છે. લોકબોલીનો પ્રયોગ અને તત્કાલીન ગુજરાતીતા એમની કૃતિમાં સ્પષ્ટ વર્તાય છે. આ કૃતિ દયારામીય શૃંગારથી સંયમની ભાષાએ નવી ભાત પાડે છે. દેવીદાસ ગાંધર્વ પણ 'રાસપંચાધ્યાયીનો સાર' એ નામે ભાગવતનો આધાર લઈ કૃતિ રચે છે. એમની કૃતિમાં પણ શૃંગાર અને શૃંગારનાં વિવિધ સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતના આધારે લખાયેલી આ ભારતીય કૃતિઓએ મધ્યકાલમાં સગુણધારા, કૃષ્ણભક્તિનું જે પ્રજા ઉપર કામણ કર્યું હતું એ આજ પર્યંત પણ એટલું જ છે. કૃષ્ણ અને ગોપીઓનો શુદ્ધ શૃંગાર સૂક્ષ્મ રીતે

સાર્વજનીન છે. આ શૃંગારનાં વિવિધ મનોહારી રૂપોને ભારતીય કૃષ્ણકવિઓએ પોતપોતાની રીતે ગાયાં છે. પુષ્ટ આધારિત વૈષ્ણવમાર્ગની આ પરંપરા કૃષ્ણને ભજવાની, આજે પણ પ્રજામાનસમાં એટલી જ રત છે.

નંદદાસજી સાચું કહે છે : શ્રીકૃષ્ણનો રમણીય રાસ નિત્ય છે. ગોપીની વલ્લભ નિત્ય છે. નિગમ પણ નિત્ય, એમ કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓનો અતિ દુર્લભ દેહ પણ નિત્યનવીન છે. આ અદ્‌ભુત રાસ-રસ અકથનીય છે. અવર્ણનીય છે. શેષજી હજાર મુખેથી ગાન કરે તોપણ આજ સુધી એનો અંત આવ્યો નથી.

રાસપંચાધ્યાયીનાં સૌથી વધુ સ્વરૂપ કૃષ્ણભક્તિમાં મળે છે. એમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં વલ્લભાચાર્ય દ્વારા વિશેષ રીતે રાસપંચાધ્યાયી સ્થાપિત છે. જીવ માત્રને બ્રહ્મના અનુસરણ માટે ત્રણ માર્ગ છે. પુષ્ટિમાર્ગ, પ્રવાહમાર્ગ તથા મર્યાદામાર્ગ. આ રીતે જીવના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. પુષ્ટિજીવ, પ્રવાહજીવ તથા મર્યાદાજીવ. રાસપંચાધ્યાયી એ આનંદના શૃંગસમી છે. એમાં પ્રવાહ કે મર્યાદા નથી પણ પુષ્ટિ છે. પ્રેમ છે. આત્મકલ્યાણ માટે માત્ર બ્રહ્મનું જ શરણ લેવું, પોતાની આસ્થા માત્ર ભગવતસ્વરૂપ ઉપર જ રાખવી, હૃદયમાં માત્ર પ્રેમનો જ યોગ રાખવો, પ્રેમ એ જ પ્રેરણા, પ્રેમ એ જ ફળ આમ સમજીને રાસપંચાધ્યાયીના પાઠ કરવા, નિત્યલીલા સમા રાસનો ભાવ ધરવો એ જ ભારતીય ભક્તિધારામાં મધુરાભક્તિ ગણાય. રાસપંચાધ્યાયી આ મધુરાભક્તિનું એક ભાગવતીય રૂપ અહીં બને છે, એ કહેવું સાર્થક છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. મેવચા, પ્રેમલાલ રાસપંચાધ્યાયી.

૨. પટેલ, ભોળાભાઈ વૃંદાવન મોરલી વાગે છે.

૩. શેઠ. ચંદ્રકાન્ત ગુજરાતી સાહિત્યકોશ, મધ્યકાળ

૪. આચાર્ય, રામચંદ્ર શુક્લ સૂરદાસ

૫. ગીતા પ્રેમ, ગોરખપુર શ્રીમદ્‌ ભાગવત સુધાસાગર

૬. ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર ભગવતપ્રેમ અંક કલ્યાણ.

ઇતિહાસ, સાહિત્યનો - સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય

◆

ડૉ. બહેચરભાઈ પટેલ*

જેમ રાષ્ટ્રનો કે પ્રજાનો ઇતિહાસ તેના ભૂતકાલીન સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપી તેના વર્તમાનની ભૂમિકા સમજાવી ભાવિ વિકાસ પ્રત્યે અંગૂલિનિર્દેશ કરે છે, તેમ સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ સંબદ્ધ સાહિત્યની પરંપરા અને તેમાં થયેલા વૈયક્તિક પ્રતિભાના પ્રયોગોનો પરિચય આપી સાહિત્યવિકાસના ભવિષ્યનું સૂચન કરે છે. ઇતિહાસનો ધર્મ છે મિત્રસંમિત ઉપદેશ આપવાનો. ઇતિહાસ નિર્ભેળ રીતે આપણી સમક્ષ 'ખરેખર આમ હતું' એ પ્રગટ કરે છે. આપણે એમાંથી વર્તમાનનું પૃથક્કરણ અને ભાવિનું માર્ગદર્શન મેળવીએ છીએ. કોઈ પ્રજા ભલે તેના ઇતિહાસનું દુઃખદ પુનરાવર્તન કરે, પણ ઇતિહાસમાંથી બોધ લઈ ચાલનાર જીવને વધુ આશાસ્પદ અવશ્ય કરી શકે છે. ઇતિહાસ આપણને આપણા ભવ્ય ભૂતકાળના વારસાનો ખ્યાલ આપી વર્તમાનને એના અનુસંધાનમાં ઉન્નત રાખવાનો અને ભવિષ્યમાં પણ તેને અનુરૂપ વર્તન દાખવવાનો બોધ આપે છે. ઇતિહાસ આપણને કરુણ ભૂલો ફરી કદી ન કરવાનો પાઠ ભણાવે છે. પૂર્વજોનાં પાપ આપણે ફરી ન આચરીએ એવો ઇતિહાસનો મિત્રસંમિત ઉપદેશ છે.

સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપણને આપણા સાહિત્યના વિકાસનાં સઘળાં તીર્થોનો પરિચય કરાવી સાહિત્યની ઉજ્જ્વળ પરંપરાનો ખ્યાલ આપે છે. પુરોગામી સાહિત્યના પ્રવાહોને જાણ્યા વિના નવપ્રસ્થાન શક્ય નથી. વૈયક્તિક પ્રતિભાના ઉન્મેષો પણ સાહિત્યપરંપરાના વિકાસરૂપ છે. પ્રજાના જીવનમાં તેમ સાહિત્યમાં પણ ઉત્થાન-પતન આવ્યા કરે છે. સાહિત્યમાં સુવર્ણયુગ કેમ આવ્યો તે જાણવું આવશ્યક છે. તેમ કોઈ સાહિત્યયુગ, મંદયુગ કે અંધારયુગ કેમ ગણાયો તેની તપાસ કરવી આવશ્યક છે. વિવેચકોને તો સાહિત્ય ઊંચે ચડે છે કે કેમ તે જ જોવાનું હોય છે, સાહિત્યકારોને પોતાને પણ સાહિત્યકારોની પરંપરામાં પોતે ક્યાં છે અને શું કરવાથી તેનું વૈશિષ્ટ્ય જળવાવાનું છે તે જાણવું અનિવાર્ય છે. પુરોગામી પ્રયોગોમાંથી જ પ્રતિભા જન્મે છે. આપણી સમક્ષ ઘૂઘવતા સાહિત્યમહેરામણની ગંગોત્રીનું દર્શન કરવાનું રોમાંચક તેમ જ ઉપયોગી થઈ પડે. આપણે જેમના ખભા પર બેઠા છીએ તે સારસ્વતોએ સાહિત્ય નામના પદાર્થને પામવા માટે કેવો પુરુષાર્થ કર્યો હતો તે આપણને સાહિત્યનો ઇતિહાસ કહે છે. આપણે સાહિત્યના માણસ તરીકે કેવા કુળમાં જન્મ્યા છીએ તેની વહી સાહિત્યનો ઇતિહાસ છે. પ્રેમાનંદની પ્રતિભા નરસિંહ-ભાલણ-નાકર જેવાના આખ્યાનખેડાણમાંથી કેવી રીતે પ્રકટી આવી તે આપણને સાહિત્યનો ઇતિહાસ સમજાવે છે. ગોવર્ધનરામ 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું ઉત્તુંગ શૃંગ દર્શાવે છે તેમાં સાહિત્યનાં વિવિધ રૂપો અને સાહિત્યકારોના વિવિધ પ્રયોગોનો ફાળો કેટલો ને કેવો તે સાહિત્યના ઇતિહાસ વિના કોણ સમજાવે તેમ સાહિત્યની સરસ્વતીમાં અમુક કાળે કયાં કયાં રૂપો આવ્યાં ? અને એ રૂપોમાં કેવાં પરિવર્તનો આવ્યાં તથા કયાં નવાં રૂપો પ્રકટ્યાં એ જાણવા માટે સાહિત્યની વિકાસકથા જાણવી જ રહી. પ્રજાજીવનમાં આવતાં પરિવર્તનોએ સાહિત્યમાં કેવાં પરિવર્તનો આણ્યાં તે સાહિત્યનો-સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ દર્શાવે છે સાહિત્યસ્વરૂપોની ચડતીપડતી, શૈલીમાં પરિવર્તન, અભિગમોનાં બદલાતાં વલણો, સાહિત્યના યશસ્વી પ્રયોગો અને સાહિત્યનો સામાન્ય સૂર જાણવાથી સાહિત્યના સર્જક, વિવેચક તેમજ અભ્યાસીને સમ્યક્ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. અખાએ શા માટે માંડણનું અનુસંધાન સાધ્યું, નરસિંહ-મીરાંની પદ-સ્વરૂપની ઊર્મિકવિતા પછી ભાણદાસથી પુનઃ કેમ આરંભાઈ; દયારામનું અનુસરણ અનુગાંધીયુગના ઊર્મિકવિઓ કેમ કરે છે; નાનાલાલની ડોલનશૈલીનું પ્રયોજન શું અને અનુગાંધીયુગની અછાંદસ કવિતા લય પર કેમ ચાલે છે એવા એવા પ્રશ્નોના ઉત્તર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પડેલા છે. સાહિત્યની

* એ-૨, ઉદયગિરિ સોસાયટી, શ્રદ્ધા હાઈસ્કૂલ પાસે, જોધપુર, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫. ફોન : ૦૭૯-૨૬૯૨૧૮૪૯

શુદ્ધ વિભાવના ગાંધીયુગ પછી કેમ પ્રકટી જેનું કારણ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ગયા વિના સમજી શકાય? એક સમયમાં મહાકવિ કે કવીશ્વર કહેવાતા પ્રેમાનંદ, દલપતરામ, નાનાલાલ જેવાને તેમને યોગ્ય સ્થાને ગોઠવવા માટે આપણે સાહિત્યના ઇતિહાસને વારંવાર તપાસવો પડે. તો, સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપણને એ પણ સમજાવે કે કયા સાહિત્યકારનું પ્રદાન સાહિત્યને છે, અને કોનું પ્રદાન માત્ર સાહિત્યના ઇતિહાસને છે.

સાહિત્યનો ઇતિહાસ સાહિત્યના વિકાસની સિલસિલાબંધ કથા આપે છે તેથી તેને હકીકત પર આધારિત એવું વર્ણનાત્મક અધ્યયન-નિરૂપણ કહી શકાય. પણ સાહિત્યનો ઇતિહાસ માત્ર વર્ણન કરીને અટકી જતો નથી. એ વિવેચન કરે છે. સાહિત્યનો ઇતિહાસ એ ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક એવું વિવેચન જ છે. એ સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોના ઐતિહાસિક પ્રસ્થાનો ઉલ્લાસપૂર્વક વર્ણવે છે અને તેનું પુરોગામી સાહિત્યકૃતિ કે સાહિત્યકારની તુલનામાં વિવેચન કરે છે. માત્ર પોતાના સાહિત્યના જ નહિ, વિશ્વસાહિત્યના માપદંડોને નજર સમક્ષ રાખી તેનું મૂલ્યાંકન કરે છે. સાહિત્યનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત હકીકતોને એવી રીતે મૂકે કે અભ્યાસી સાહિત્યકારો અને સાહિત્યકૃતિઓનું તારતમ્ય સમજી શકે. નવલરામ પ્રેમાનંદને પોતાના સુધીની ગુજરાતી કવિતાનો સર્વોત્તમ કવિ કહે છે ત્યારે તે બીજા કવિઓ વિશેના અભિપ્રાયો આપી જ દે છે. જેણે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને ઉત્તમ નવલકથા કહી તેણે બીજી નવલકથાઓને પણ કોઈક સ્થાન-માન આપ્યું જ છે. સાહિત્યનો ઇતિહાસકાર સાહિત્યકારો અને કૃતિઓને તેમના યોગ્ય સ્થાને ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેના પરના પુરોગામીઓનાં ઋણ અને અનુગામીઓ પરનો તેનો પ્રભાવ દર્શાવી મૂલ્યાંકન કરે છે. એટલું જ નહિ, કૃતિને પ્રજાજીવનના ઇતિહાસના સંદર્ભમાં મૂલવવાનું, એનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ તારવવાનું તેમ જ સાહિત્યનાં ધોરણોને આધારે તેનું વાસ્તવિક મૂલ્ય આંકવાનું પણ ચૂકતો નથી.

'બીજમાં વૃક્ષ તું, વૃક્ષમાં બીજ તું' એવા સાહિત્યતત્ત્વને દર્શાવવાનો દાવો સાહિત્યના ઇતિહાસનો છે.

સાહિત્યના ઇતિહાસનો મુખ્ય ધર્મ છે સાહિત્યના વિકાસની પ્રક્રિયા આલેખવાનો. આમ તો 'ઇતિહાસ' એ ભૂતકાળની હકીકતનું વર્ણન છે, પણ ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિના રંગો એમાં ઊતરે જ. જેવી ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિ તેવી ઇતિહાસની રચના. ઇતિહાસલેખનની પણ વિવિધ પદ્ધતિઓ હોય છે. પહેલાંના ઇતિહાસ રાજાઓનાં યુદ્ધોના ઇતિહાસ હતા, હવેના ઇતિહાસ પ્રજાજીવનન વિકાસની ગાથા છે. સાહિત્યના જૂના ઇતિહાસો પણ કવિના જીવનની દંતકથાઓ અને અમુક મુખ્ય સાહિત્યકારોનું જ વર્ણન કરતા હતા. હવે આપણે સાહિત્યના ઇતિહાસ પાસેથી સાહિત્યના રૂપાત્મક વિકાસના આલેખનની અપેક્ષા રાખીએ છીએ. ઇતિહાસકારે તટસ્થતાપૂર્વક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનાત્મક દૃષ્ટિએ ઐતિહાસિક, તુલનાત્મક તેમ જ વાસ્તવિક વિવેચક થવાનું છે. કાળના પ્રવાહમાં વિવિધ સાહિત્યકારોને કેવીકેવી અનુભૂતિઓ આવી અને તેની અભિવ્યક્તિ માટે કેવાં કેવાં રૂપો સર્જ્યાં એ વૈજ્ઞાનિક રીતે સાહિત્યનો ઇતિહાસ દર્શાવે. આજે જેને વૈજ્ઞાનિક કે શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ કહીએ છીએ તે વિકાસવાદના પાયા પર રચાયેલો છે. વિકાસવાદી ચિંતકો ડાર્વિન, સ્પેન્સર, માર્ક્સ, બર્ગસોઁ, ટોયન્બીએ જુદાજુદા આધાર પર વિકાસવાદ દર્શાવ્યો છે, પણ એમાથી વિકાસવાદનાં પાંચ પરિબળો તરી આવે છે : ૧. નૈસર્ગિક સર્જકતા, ૨. પરંપરા, ૩. પરિવેશ, ૪. દ્વંદ્વ અને ૫. સંતુલન. સાહિત્યવિકાસમાં પણ આ પરિબળો કારણભૂત છે. સાહિત્યમાં કુદરતી સર્જનશક્તિ સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની પરંપરાઓ અને પરિવેશ કે યુગના વાતાવરણના સંપર્ક અને સંઘર્ષમાં આવે છે અને તેમાંથી એક સમતુલા સ્થપાય છે. આ વિધિએ સાહિત્યનો વિકાસ થાય છે. તેથી સાહિત્યના ઇતિહાસે નૈસર્ગિક સર્જક પ્રતિભા ધરાવનાર વ્યક્તિઓ, તેમને વારસામાં મળેલી સાહિત્યિક પરંપરાઓ, તેના જમાનાના રંગો, તેની પ્રતિભા સાથેના પરંપરા અને વાતાવરણના સંબંધો-સંપર્કો-સંઘર્ષો અને તેને પરિણામે જે સંતુલન સધાયું તેના ફળરૂપ સાહિત્યસેવા એ સર્વનો સૂક્ષ્મ આલેખ આપવો જોઈએ.

વળી આ સાહિત્યનો વિકાસ પણ ત્રણ રીતે જોઈ શકાય છે :

૧. સ્વરૂપ અથવા સાહિત્યપ્રકારોનો વિકાસ,

૨. સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ, અને

૩. સાહિત્યિક ગુણોનો વિકાસ.

સાહિત્યનો સ્વરૂપાત્મક કે આકૃતિમૂલક વિકાસ આલેખતાં સાહિત્યનાં વિષયવસ્તુ, ક્ષેત્ર, સ્વરૂપો, શૈલી, આદર્શોનો ખ્યાલ આપવો અનિવાર્ય છે. સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ આલેખતાં આદર્શપ્રધાન (પ્રશિષ્ટતાવાદી), રંગદર્શી અને વાસ્તવવાદી કે પ્રગતિવાદી તથા માનસિક અવસ્થા પર આધારિત અન્ય વાદોની દૃષ્ટિએ થતા વિકાસનો ચિતાર આપવામાં આવે છે. સાહિત્યનો ગુણાત્મક વિકાસ આલેખતાં સાહિત્યતત્ત્વના ગુણધર્મો-ભાવ, વિચાર કલ્પના વગેરેની દૃષ્ટિએ વિકાસ આલેખવો પડે. ટૂંકમાં સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોના અને પ્રજાજીવનના ચેતન્યવાહન આલેખન કરવું તે સાહિત્યના ઇતિહાસારનો પરમ ધર્મ અને પુરુષાર્થ છે.

સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય

સંસ્કૃતિનું એક અંગ છે સાહિત્ય સંસ્કૃતિએ માનવજીવનના વિકાસ માટે જે વ્યવસ્થા કરી છે, તેમાં સાહિત્યનું સ્થાન છે. સાહિત્યાદિ માનવવિદ્યાઓ, સમાજવિદ્યાઓ અને પ્રકૃતિવિજ્ઞાનો સૌ સંસ્કૃતિનાં અંગો છે અને સંસ્કૃતિવિકાસનાં સાધનો છે. સાહિત્ય માનવમસ્તિષ્કને સંસ્કારતું એવું સંસ્કૃતિસાધન છે. તેથી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ વચ્ચે અંગ-અંગી સંબંધ રહેલો છે.

સંસ્કૃતિ એ જીવનનું મૂલતત્ત્વ છે. માણસ આરંભમાં પશુતુલ્ય હતો. કાચું માંસ ખાતો, ઝાડ પર રહેતો, વસ્ત્રો નહિ પહેરનારો, એ માણસ ધીરે ધીરે ઉત્ક્રાન્ત થતો ગયો, સમાજ-ગ્રામમાં રહેવા લાગ્યો, અનાજ પકવીને ખાવા લાગ્યો, મકાન-નગરમાં રહેવા લાગ્યો, વસ્ત્રવેષ્ટિત થયો. પહેલાં સલામતી માટે ઝઘડતો, પછી સહકાર સાધતો થયો. પ્રકૃતિમાંથી સંસ્કૃતિમાં આવ્યો. તેણે જંગલિયત તજી દીધી. પોતાની ને બીજાની સુરક્ષા ને શ્રેયનો વિચાર કરીને આચાર કરતો થયો. પ્રાકૃતજન નાગરિક-સંસ્કારી માણસ બનવા લાગ્યો. ભાષા-સાહિત્યે એને ભાવવિચારનું સાધન આપ્યું. જેમ જેમ માનવજીવન વિકસતું ચાલ્યું તેમ તેમ પરંપરાઓ અને શ્રદ્ધાઓ ઊભી થઈ. સિંધુ પ્રદેશના લોકોએ પોતાના સુરક્ષિત ને સંસ્કારી જીવન માટેની જે વ્યવસ્થા ઘડી તે સિંધુની સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાઈ, તેમ જ ગ્રીસની, રોમની, બેબિલોનની, મિસરની સંસ્કૃતિ થઈ. ભારતીય જન-જીવનની યુગોથી ચાલી આવતી જીવનવ્યવસ્થા-સામૂહિક રીતભાત ભારતીય સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાઈ, પશ્ચિમની પ્રજાઓની સંસ્કારિતાની પરંપરા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ગણાઈ.

સંસ્કૃતિની વિવિધ વ્યાખ્યાઓને તપાસતાં સમજાશે કે સંસ્કૃતિ એ માનવજીવનનો વ્યાપક ધર્મ છે, જે સમાજમાં પરંપરારૂપે અને વ્યક્તિમાં અર્જિત-રૂપે રહેલો છે. સંસ્કૃતિ એક આખી પ્રજાની સંસ્કારી રીતભાત છે. પ્રજાએ પોતાના વિકાસ અર્થે કરેલાં સર્વક્ષેત્રીય કાર્યો સંસ્કૃતિમાં સમાવિષ્ટ છે. સંસ્કૃતિ ઘડાય છે પરંપરાથી. એક આખી પ્રજાની ઉદાત્ત જીવનની પરંપરા તે પ્રજાની સંસ્કૃતિ. સંસ્કૃતિની જાહ્નવી જગમાં વહે છે, વ્યક્તિ તેમાંથી પોતાની સંસ્કૃતિ મેળવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ પરંપરાથી આધ્યાત્મિક, ત્યાગપ્રધાન, સામાજિક અને શ્રેયોલક્ષી છે. ભારતમાં જન્મતો માણસ ભારતીય સંસ્કૃતિની આબોહવામાંથી પોતાની વૈયક્તિક સંસ્કૃતિ ઘડી કાઢે છે, જેમ ગંગાજળથી વ્યક્તિ પવિત્ર થાય છે તેમ. વ્યક્તિ પરંપરા અને યુગની વ્યવસ્થાથી જે-તે સંસ્કૃતિને અપનાવી તેનો અંશ બને છે. વ્યક્તિઓનો વિશાળ સમૂહ જ સંસ્કૃતિ ઊભી કરી શકે છે, અને તે સમાજમાં જીવનાર તે સંસ્કૃતિ અપનાવે છે. સુ-સંસ્કૃત માણસો જ્યારે જીવનમૂલ્યો અને સામૂહિક જીવનના સદાચારની નવી પરંપરાઓ ઊભી કરે છે, ત્યારે સંસ્કૃતિનો વિકાસ થાય છે. એટલે સંસ્કૃતિ એ કોઈ સમાજની વિશિષ્ટતાઓની સમષ્ટિ બની રહે છે. સમાજની સઘળી વિશિષ્ટતાઓ, સાધના અને સિદ્ધિઓ તેમ જ સમાજની મર્યાદાઓ કે વિલક્ષણતાઓ સંસ્કૃતિમાં સમાવિષ્ટ છે. સામાજિક વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ ઉભય સંસ્કૃતિમાં સમાવિષ્ટ છે, તેથી સંસ્કૃતિ સારી તેમ ખરાબ હોઈ શકે છે. ખરાબ સંસ્કૃતિ ? હા, અન્ય સંસ્કૃતિની ઉચ્ચતા સાથે સરખામણી કરતાં નિકૃષ્ટ સંસ્કૃતિ પણ

હોય. જંગલી જાતિઓની સંસ્કૃતિમાં અશુભ તત્ત્વ આજે પણ છે. તો પછી એને સંસ્કૃતિ કેમ કહે છે ? કારણ, તે આગળની અવસ્થાનો તો વિકાસ જ છે. વળી ઉચ્ચ ગણાતી સંસ્કૃતિમાં પણ કેટલાંક અવદ્ય તત્ત્વો હોય છે. જે પ્રજાએ હજી ફાંસીની સજા દૂર નથી કરી તે પ્રજાની સંસ્કૃતિનું તે જંગલી લક્ષણ છે. સંસ્કૃતિમાં સત્-અસત્નો સંઘર્ષ ચાલ્યા જ કરે છે, પણ સંસ્કૃતિમાં અંતે સત્નો જય થાય છે અને શ્રેયોલક્ષી સાંસ્કૃતિકતા સ્થાયી બને છે. પ્રજા કોઈ જીવનમૂલ્ય માટે યુદ્ધ લડે છે ને જીતે છે, પછી એ મૂલ્ય એ સંસ્કૃતિની મોંઘી મિરાત બની જાય છે. પ્રકૃતિ એ માણસનું આદિમ રૂપ છે. તેમાંથી સમાજશ્રેયની દૃષ્ટિએ સંસ્કારની પરંપરા ને શ્રદ્ધા ઊભી કરતાં સંસ્કૃતિ સર્જાય છે. ઇતિહાસના યુગ પ્રમાણે યુગીન સંસ્કૃતિ હોય છે, તેને સ્થળકાળનું બંધન છે. પણ માનવસંસ્કૃતિ સ્થળકાળ વિશેષથી પર છે. આદિમકાળથી જીવનપ્રવાહ વહેતો આવે છે. તેમાં વહેણ-વમળ ચાલ્યા કરે છે. માણસ પોતાનાં સુખ-સલામતી માટે ને જીવનવિકાસ માટે જાતજાતનાં ઘર્ષણો અને સુલેહ સંધિઓમાંથી પસાર થાય છે. વિવિધ અનિવાર્યતાઓને સંતોષવા શોધ અને સર્જન કરે છે, હિતકર પરંપરાઓ ને માન્યતાઓ ઊભી કરે છે. એમ માનવ-સંસ્કૃતિ વિકસે છે. ગ્રીક લોકોને સત્યમ્, શિવમ્, સુંદરમ્ જેવાં જીવનમૂલ્યોમાં શ્રદ્ધા હતી તો તેમણે સંસ્કૃતિના એ આધારસ્તંભ પર ગ્રીક સંસ્કૃતિને સુપ્રતિષ્ઠિત કરી. એને અનુરૂપ ધર્મ, નીતિ, ઇતિહાસ આદિ શાસ્ત્રો અને સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્યાદિ કલાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરી. એમ ગ્રીક સંસ્કૃતિએ ગ્રીસના તે યુગના લોકોને જ નહિ, સમગ્ર માનવજાતને સાંસ્કૃતિક પ્રદાન કર્યું છે.

કોઈ પણ પ્રજાની સાંસ્કૃતિકતાનો વિચાર કરતાં તેનાં ધર્મ, દર્શન, ઇતિહાસ, સમાજ, અર્થ, રાજ્ય, સાહિત્યાદિ કલાઓ, અરે, ભૂગોળનો પણ વિચાર કરવો પડે છે, કારણ કે સંસ્કૃતિમાં એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃતિ એ પ્રજા કે માનવના સમગ્ર અસ્તિત્વની સુવાસ છે.

સંસ્કૃતિની આ સુવાસમાં સાહિત્યની સુવાસ પણ છે. સાહિત્ય એ સંસ્કૃતિનું અંગ જ નથી, સંસ્કૃતિનો જીવંત ઇતિહાસ છે. ઇતિહાસ-સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ મોટા ભાગે યુગની સંસ્કૃતિના સિદ્ધ સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. સાહિત્ય તો તેનાં જીવંત પ્રતીકો આપે છે. વૈદિક ઋષિએ ધર્મનાં સૂક્તોની કવિતા જ નથી આપી, આર્યોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં ચિત્રો પણ આપ્યાં છે. વૈદિક સંસ્કૃતિની પ્રાકૃતિકતા, પૃથ્વીપ્રેમ, જીવનમાધુર્ય, સત્-જીવનની શ્રદ્ધા એમાંથી પ્રકટી આવે છે. કોઈ પણ પ્રજાની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરતાં આપણે તેના સાહિત્યને જોવું પડે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ ત્યાગપ્રધાન ને ક્ષમાશીલ છે, તેનું આબેહૂબ ચિત્રણ તેના રામાયણ જેવા સાહિત્યગ્રંથમાંથી જ મળે. ચંપૂરામાયણમાં રામ વનવાસથી આવ્યા પછી સૌપ્રથમ કૈકેયીને વંદવા ને આભાર માનવા જાય, આવા સાંસ્કૃતિક ચિત્રે સંસ્કૃતિને અમર બનાવી છે. આથી રામાયણ-મહાભારત રાષ્ટ્રીય ને આર્ષ કાવ્યો ઉપરાંત સમર્થ સંસ્કૃતિગ્રંથો ગણાયા છે. કાલિદાસનું 'શાકુંતલ' જેટલી પ્રભાવકતાથી તપોવનની સંસ્કૃતિ નિરૂપે છે, તેવી રીતે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ નિરૂપી શકે ? પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને જોવી હોય તો જુઓ શેક્સપિયર, બર્નાર્ડ શૉ, સેમ્યુઅલ બ્રેકેટ. મુનશીએ ગુજરાતની સંસ્કૃતિનો ગ્રંથ લખ્યો છે, પણ આપણને તો તેમની 'ગુજરાતનો નાથ' ને 'જય સોમનાથ' જેવી નવલકથાઓ જ ગુજરાતની ભવ્ય સંસ્કૃતિનું સાચું દર્શન કરાવે છે. સાહિત્ય એ પ્રજાની સાંસ્કૃતિક સાધનાનું સ્વરૂપ છે, એમાંથી સંસ્કૃતિનો જે ચેતનમય ઉદ્ઘોષ સંભળાય છે તે તો કલાનીજ સિદ્ધિ છે. સીતા ભારતીય સંસ્કૃતિની નારીની આદર્શ પ્રતિમા છે. ઇતિહાસ એને વિશે શું બોલે ? ભવભૂતિએ રામથી ત્યજાયેલી સીતાની કરુણતા હૃદયદ્રાવક રૂપે નિષ્પન્ન કરી, અંતે સીતાના મુખમાં શબ્દો મૂક્યા : 'त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः' પાતિવ્રત્યનું પરમ જીવન-મૂલ્ય એ 'ઉત્તરરામચરિત' આપે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની આધ્યાત્મિકતા, ત્યાગપ્રધાનતા, સત્યવીરતા, શ્રેયોમાર્ગ, નૈષ્ઠિક-આત્મિક પ્રણયભાવના આપણાં સંસ્કૃત નાટકો અને મહાકાવ્યોએ વ્યક્ત કરી છે, તે જ પ્રજાની સંસ્કૃતિનાં સાચાં નિદર્શન છે. તેમાંથી પ્રજા પ્રેરણા લઈ પોતાની સંસ્કૃતિ ઘડે છે અને સાંસ્કૃતિક સાતત્ય જાળવી રાખે છે. નર્મદ, નાનાલાલ, અને મુનશીએ ગુર્જર સંસ્કૃતિની અસ્મિતા ઊભી કરી છે તે સાહિત્ય દ્વારા. નર્મદે ઉચ્ચારેલું ગુર્જરી-સ્તવન, નાનાલાલે આપેલાં ગુર્જરભાવનાનાં જીવનદર્શનો, મુનશીએ સજીવન કરેલી ગુજરાતની

અસ્મિતાની નવલકથાઓ આપણી સાંસ્કૃતિક ભાવનાને પોષે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની 'વિવિધતામાં એકતા'ની ભાવનાને સાહિત્યે અત્યંત પુષ્ટિ આપી છે.

સૌંદર્યદષ્ટિ, સમન્વયદષ્ટિ, સત્યદષ્ટિ અને વિવેક એ સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો છે. જે માણસ કે પ્રજામાં સૌંદર્યદષ્ટિ નથી, તે જડ-પશુ છે, સમન્વયની ભાવના નથી તે યુદ્ધખોર કે કલહપ્રિય છે, સત્ય નથી તે શઠ છે અને વિવેક નથી તે મૂર્ખ છે. વાસનાઓને ગમે તેમ વકરવા ને વિલસવા દેવી તે જંગલિયત છે. સંસ્કૃતિ માણસને સંયમ શીખવે છે. સંસ્કૃતિ શોભે છે શીલ અને સંયમથી. સંયમ અને સંસ્કરણ માનવને ઉદાત્ત બનાવે છે. સંયમ અને સંસ્કરણ કે ઊર્ધ્વીકરણ એ સંસ્કૃતિના પાયા છે. સાહિત્ય પણ જાતીય વૃત્તિનું ઊર્ધ્વીકરણ કહેવાયું છે. સાહિત્યનું ધ્યેય ભાવકને સૌંદર્યનો આનંદ આપવાનું છે, અને તે દ્વારા તેના ચિત્તનો વિસ્તાર કરવાનું છે. સંસ્કૃતિનું જ એ કાર્ય સાહિત્ય કરે છે. સાહિત્ય માણસની સૌંદર્યદષ્ટિને કેળવે-ખીલવે છે. સાહિત્યની વ્યાપકતા માણસમાં વિશાળ માનવપ્રેમ જન્માવે છે, તેથી માનવીય સંસ્કૃતિનો વિકાસ થાય છે. સંસ્કૃતિ વિવિધતામાં એકતા જોઈ સમન્વય સ્થાપે છે, સાહિત્ય પણ એ જ કાર્ય કરે છે. વિવેકની સૂક્ષ્મ તાલીમ સાહિત્યથી મળે છે. સાહિત્યમાં નિરૂપિત ધીરોદાત્ત ચરિત્રોનો વ્યવહાર આપણને વ્યવહાર-વિવેક શીખવે છે. સાહિત્યકૃતિમાંથી જે ધ્વનિ સ્ફુરે છે, તે જીવનનું દર્શન આપે છે. સંસ્કૃતિનાં વિવિધ અંગોનો પરિચય સાહિત્ય સુમધુર રીતે આપે છે અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ કરે છે. આપણા સાંસ્કૃતિક વારસા અને વૈભવમાં સાહિત્યનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે.

સાહિત્ય રચાય છે ભાષામાં, અને ભાષા જ છે સંસ્કૃતિનો સંરક્ષણકોષ. તેથી સંસ્કૃતિને સાચવવા અને વિકસાવવા માટેનું સાહિત્ય જેવું સુકર અન્ય સાધન નથી. સાહિત્ય માણસના ભાવો, વિચારો, કલ્પનાઓનો સંસ્કારસંચય આપે છે. માનવને જીવન-જગતમાંથી લાધેલાં સત્યોનું સુંદર નિરૂપણ સાહિત્યાદિ કલા કરે છે. સત્ય કે મૂલ્યની સાધના સંસ્કૃતિની છે, તેમ સાહિત્યની છે. ભાષા-સાહિત્ય વિના સંસ્કૃતિ શક્ય નથી. સંસ્કૃતિનો વિકાસ સાહિત્યના વિકાસ દ્વારા જ કૂદકે ને ભૂસકે થયો છે. સાહિત્ય એ પ્રજાની સંસ્કારિતા છે. યુગે યુગે જે સંસ્કૃતિ સર્જાય છે તેને સાહિત્ય અંકિત કરે છે અને તેને પ્રસારે છે. સાહિત્યની આનંદપ્રદતા ને આકર્ષકતા માનવચિત્તને અભિભૂત કરે છે અને સંસ્કૃતિની સ્વીકૃતિ કરાવે છે. ઇસ્કિલસની ટ્રેજડી વાંચતાં જે સૌંદર્યાનંદનો પ્રભાવ પડે છે તેની સાથે જ ગ્રીક સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ પડે છે. સાહિત્યકૃતિમાંની સાંસ્કૃતિકતા ગૌણ પ્રયોજનની જેમ આપોઆપ સધાય છે, ભાવકને અભિભૂત કરે છે અને સુસંસ્કૃત બનાવે છે.

સંસ્કૃતિ જે સંસ્કારી ને સભ્ય માનવ ઘડવા માગે છે, તેમાં સાહિત્યનો ફાળો જેવો-તેવો નથી. સાહિત્ય ખરાબ માણસનું વિશ્લેષણ કરી તેનું ઉદાત્તીકરણ કરી સંસ્કારી બનાવે છે. મધુરાયની નવલકથા 'ચહેરા'માં માણસ કેવા કેવા કૃતક રૂપે જીવી જાય છે તેનું નિરૂપણ સારું થયું છે, તેમાંથી માણસની સંસ્કારિતાની ભીતરની આદિમતા પ્રકટ થાય છે. કૃતિમાં છેક સુધી ગોપવી રાખેલું નાયકનું નામ અંતે પ્રકટ થાય છે : હું નિષાદ, અને આપણા ચિત્તમાં માણસની આદિમતા અને સંસ્કારિતાની વચ્ચેના અવકાશનાં આંદોલન શરૂ થઈ જાય છે. ચંદ્રકાન્ત બક્ષીએ 'આકાર'માં અદ્યતન સંસ્કૃતિમાં માણસ એક આકાર માત્ર બની ગયો છે તે અનુભૂતિને ઉત્કટ રૂપે આલેખી છે, તેમ 'જાતક કથા'માં પણ માણસની સંસ્કૃતિનું ચિંતન કર્યું છે. જીવનની અ-સાંસ્કૃતિકતાને વ્યક્ત કરતી અસ્તિત્વવાદી નવલકથાઓ આજની સંસ્કૃતિના પ્રશ્નોને નકારાત્મક પણ બુલંદ વાચા આપે છે. સેમ્યુઅલ બેકેટનું 'વેઇટિંગ ફોર ગોદો' વિચિત્ર રીતે આપણી ઈશ્વરના પુનરવતારની શ્રદ્ધાને આઘાત આપી સંસ્કૃતિના અંધારભર્યો ભાવિનો સંકેત કરે છે. બિટનિકોએ સંસ્કૃતિની મજાક કરી નવી સંસ્કૃતિની અનિવાર્યતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. વિકૃત થયેલી ને સડી ગયેલી સંસ્કૃતિનું ભાવિ ભયાનક છે એ આજનું સાહિત્ય બૂમ પાડીને કહે છે. પ્રતિષ્ઠિત ઇતિહાસચિંતક એચ.જી.વેલ્સ યંત્રયુગની સંસ્કૃતિની મર્યાદા ને રુદ્રતા તરફ નિર્દેશ કરવા વૈજ્ઞાનિક ટૂંકી વાર્તાઓ લખે છે. The New Accelerater વાર્તામાં તેણે વિજ્ઞાનથી જીવનમાં આવતી ઝડપ કેવી ભયંકર છે તે ચમત્કૃતિજનક રીતે સમજાવ્યું છે. ર. વ. દેસાઈએ એ જ રીતે વિજ્ઞાનની પ્રલયંકરતાને 'પ્રલય'માં આલેખી છે.

સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના સંબંધની ચર્ચા કરતાં ગોવર્ધનરામના 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને જોઈ લઈએ. ગોવર્ધનરામનો આશય તો સંસ્કૃતિની જ ચર્ચા કરવાનો હતો. તે સમયે સંસ્કૃતિઓનું ઘર્ષણ ઊભું થયું હતું. ભારતની પાસે તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો વારસો હતો, અંગ્રેજોના આગમન પછી જે સાંસ્કૃતિક આંદોલન ચાલ્યાં તેથી તત્કાલીન સંસ્કૃતિનું નવું રૂપ બહાર આવતું જતું હતું, તેના પર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું આકર્ષણ આક્રમક રીતે ઘસી આવતું હતું. એવા સંસ્કૃતિસંઘર્ષને સમયે તેમણે સંસ્કૃતિસમન્વયનો માર્ગ પ્રબોધવા 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની રચના કરી. એમનું લક્ષ્ય હતું સંસ્કૃતિનિરૂપણ. પણ એ માટે જો તે નિબંધો લખે તો સમાજ તેને પૂરતા પ્રમાણમાં સ્વીકારે નહીં. તેથી તેમણે નવલકથાના મનોરંજક સ્વરૂપ દ્વારા સંસ્કૃતિચિંતનને પ્રસ્તુત કરવાનું પસંદ કર્યું. તેમણે પ્રેમકથા નિમિત્તે સંસ્કૃતિકથા રચી. તેથી નવલકથાને હાનિ પહોંચી છે એ હું સ્વીકારું છું. પણ સારું કથયિત્વ એ છે કે તેમને સંસ્કૃતિના નિરૂપણ માટે સાહિત્ય પાસે અને તે પણ નવલકથા જેવા આનંદપ્રદ-સર્જનાત્મક સાહિત્યસ્વરૂપ પાસે જવું પડ્યું. સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધર ચિંતકને પોતાનું સંસ્કૃતિચિંતન લોક સુધી પહોંચાડવા માટે સર્જનાત્મક સાહિત્યનો આશ્રય લેવો પડે છે. ગોવર્ધનરામે સંસ્કૃતિત્રિવેણીનો સંગમ-સમન્વય બોધ્યો. એ નિમિત્તે ભારતીય સંસ્કૃતિનાં સ્વરૂપ અને ઇતિહાસને ઉખેળ્યાં, તેનાં રહસ્યો પ્રકટાવ્યાં, નવાં અર્થઘટનો તારવ્યાં, પ્રાચીન સંસ્કૃતિને અર્વાચીનના સંદર્ભમાં મૂકી આપી. આવું સબળ સંસ્કૃતિમંથન અને આવો સંસ્કૃતિ-નિષ્કર્ષ સરસ્વતીચંદ્ર જેવા યુગસત્ત્વપર્યેષક ને પ્રતિભાશાળી બુદ્ધિજીવીની પ્રણયકથારૂપે ભાવક સમક્ષ જતાં ભાવક-સમુદાયને અભિભૂત કરે છે. તેના પ્રમાણમાં ભાવકો સમક્ષ પહોંચવામાં મણિલાલ દ્વિવેદીનો 'પૂર્વ અને પશ્ચિમ' પ્રબંધ નિષ્ફળ નીવડ્યો એમ કહી શકાય. સંસ્કૃતિચર્ચામાં સાહિત્યનું આ મહત્ત્વ છે. એટલું જ નહિ, સાહિત્યકૃતિને સમર્થ ગૌરવગ્રંથ બનાવવા માટે એવું સંસ્કૃતિચિંતન આવશ્યક છે. સંસ્કૃતિચર્ચાથી સાહિત્યને ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય છે, સાહિત્યથી સંસ્કૃતિ રોચક રીતે ભાવક સુધી પહોંચે છે.

સંતો અને ભક્તો-જ્ઞાનીઓ સંસ્કૃતિના વણઝારા છે. તેઓ જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં ત્યાં સંસ્કૃતિની સુવાસથી વાતાવરણને પવિત્ર કરે છે. ભદ્ર જનોની-ઊંચા લોકની સંસ્કૃતિ તો એક ખાસ વર્ગની બનીને અટકી જાય છે. પણ લોકજીવનના રખેવાળ સંતો-જ્ઞાની-ભક્તોની લોકસંસ્કૃતિ લોકહૃદયમાં વ્યાપી રહે છે. તેમણે એ કાર્ય શી રીતે કર્યું છે ? પોતાને આવડે ને લોકોને સ્પર્શે એવા સાહિત્યથી. મરમી સંતો-ભક્તોનાં જીવન સંસ્કૃતિની પ્રતિમા સમાં હતાં, ને એ જીવનના નિર્વ્યાજ ઉદ્ગાર સમી વાણીએ સંસ્કૃતિનાં પ્રાણતત્ત્વોને લોકમાં રમતાં કરી દીધાં છે. નરસિંહ અને મીરાં, જેસલ-તોરલ, દાસી જીવણ, ગંગાસતી, ધીરો, પ્રીતમ, અખો સૌ પોતાની રીતે સંસ્કૃતિનું ગીત ગાય છે. પ્રેમાનંદે પોતાનાં આખ્યાનો દ્વારા ગુજરાતની નાનકડી રંગભૂમિ પર ભગવાન વેદ વ્યાસનો પાઠ ભજવી બતાવ્યો. મધ્યકાળમાં ભારતીય સંસ્કૃતિને જીવંત રાખનાર છે સુરદાસ, તુલસીદાસ જેવા સંતકવિઓ. લોકકથાઓ, લોકગીતોમાં પણ લોકસંસ્કૃતિ કેવી પ્રકટ થાય છે ! સઘળી લોકકલાઓ લોકસંસ્કૃતિની દ્યોતક છે.

મેથ્યુ આર્નલ્ડ માને છે કે આધુનિક વૈજ્ઞાનિક યુગમાં માનવજીવન અત્યંત વેગપૂર્વક આગળ ધસી રહ્યું છે ત્યારે સંસ્કૃતિ અત્યંત આવશ્યક છે. માનવજીવનનું શ્રેય સંસ્કૃતિમાં રહેલું છે. તેને મન, સંસ્કૃતિ એટલે પૂર્ણતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે. સંસ્કૃતિનાં લક્ષણ છે માધુર્ય અને પ્રકાશ (sweetness and light). માધુર્ય એટલે જીવનનું માધુર્ય, વિશાળ માનવપ્રેમ, વ્યાપક સહાનુભૂતિ, અને પ્રકાશ એટલે પ્રતિભા ને પ્રજ્ઞાની તેજસ્વિતા. સંસ્કૃતિનો ઉદ્દેશ એ છે કે માનવ-અસ્તિત્વનાં સર્વોત્તમ મૂલ્યો અને તેનાં સાધનોને સ્પષ્ટ કરવાં. સંસ્કૃતિમાં કોઈ પણ પ્રકારની સંકુચિતતા-અનુદારતા-સંકીર્ણતા ન ચાલે. સંસ્કૃતિ તેનો પૂર્ણતા તરફનો એકાન્તિક પ્રેમ દર્શાવે છે અને બૌદ્ધિક જ્ઞાન તતા ઈશ્વરેચ્છાની સર્વોપરિતા ટકાવી રાખે છે. (Culture, however, shows its single-mined love of perfection, its desire simply to make reason and the will of God prevail.) સંસ્કૃતિનું લક્ષ્ય એવી જીવનની પૂર્ણતાને પામવા માટે માનવજીવન પ્રતિ ઉદાર દૃષ્ટિકોણ અપનાવવો જોઈએ, અને બૌદ્ધિક જ્ઞાન ને ઈશ્વરેચ્છાને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ. સામાજિક ઔદાર્ય અને ધાર્મિક વિશાળતા સંસ્કૃતિનું કાર્ય છે. એ માટે

વિશ્વભરનું જીવનવિષયક ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. જીવનમાં જે ઉદાત્ત ને સ્થાયી છે અને જે અનુદાત્ત ને ક્ષણિક છે તે બે વચ્ચે વિવેક કરવો અને જીવનની પૂર્ણતાનું જ્ઞાન મેળવવું તેનું જ નામ જીવનની સમીક્ષા. જીવનની આ સમીક્ષા વિના સમાજમાં સાંસ્કૃતિક અરાજકતા વ્યાપી જાય. સાંસ્કૃતિક સુવ્યવસ્થા માટે જીવનની સમીક્ષા અનિવાર્ય છે, અને તેના મૂળમાં જોઈએ તો સાહિત્ય એ જીવનની સમીક્ષા છે.

ટી.એસ.ઇલિયટ પ્રશિષ્ટ કૃતિની વ્યાખ્યા કરતાં સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરે છે. પ્રશિષ્ટ કૃતિમાં તેણે અપેક્ષી છે તે મસ્તિષ્કની પ્રૌઢતા કે પરિપક્વતા માટે સાંસ્કૃતિક-ઐતિહાસિક ચેતના આવશ્યક છે. પ્રશિષ્ટ સાહિત્યકાર ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિઓનું જ્ઞાન ધરાવતો હોવો જોઈએ, વિશ્વના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસથી તેનું મસ્તિષ્ક પરિપક્વ થયેલું હોવું જોઈએ. માત્ર પોતાની દેશ કે પોતાની જાતિની સભ્યતાને જાણ્યે ન ચાલે, અન્ય દેશ-જાતિની સંસ્કૃતિ પણ જાણવી જોઈએ. સંસ્કૃતિઓના તુલનાત્મક અભ્યાસથી સાહિત્યકારનું માનસ પરિપક્વ બને છે. પોતાના ઇતિહાસનું મૂલ્યાંકન પણ અન્ય દેશના ઇતિહાસના જ્ઞાનથી થાય છે. એક એવી જાતિના ઇતિહાસનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, જે જાતિ પૂરતી સભ્ય-સંસ્કૃત હોય, જે આપણી સંસ્કૃતિમાં ઓતપ્રોત થઈ ગઈ હોય. ઇલિયટ લેટિન કવિ વર્જિલને પ્રશિષ્ટ કવિનો આદર્શ ગણે છે. વર્જિલમાં મસ્તિષ્કની પરિપક્વતા હતી. તેણે ગ્રીક સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના લેટિન પર પડેલા પ્રભાવને આત્મસાત્ કર્યો હતો. અન્ય સાહિત્યનો આવો પ્રયોગ, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યની પ્રગતિ છે. તે કહે છે, 'અન્ય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ કે સભ્યતાના સંદર્ભમાં પોતાના સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો આવો નવવિકાસ વર્જિલના મહાકાવ્યને વિશિષ્ટ મહત્ત્વ પ્રદાન કરે છે.' (It is this development of one literature or one civilzation, in relation to another, which gives a peculiar significance to the subject of Virgil's epic.) પ્રશિષ્ટ કવિ માટે પ્રથમ અનિવાર્યતા એવી મસ્તિષ્કની પ્રૌઢતા સંસ્કૃતિના ઊંડા અધ્યયનનું ફલ છે. સંસ્કૃતિના અધ્યયનથી આવતી વ્યાપકતા અને વિશ્વજનીનતા પ્રશિષ્ટતાનું પ્રથમ લક્ષણ છે.

ઇલિયટે તેના પરંપરા અને વૈયક્તિક પ્રતિભાના સિદ્ધાંતમાં પરંપરાનો સંબંધ સંસ્કૃતિ સાથે બાંધ્યો છે. પરંપરાની ભૂમિકા પર વૈયક્તિક પ્રતિભા ખીલે છે. પરંપરા એવી ભૂમિકા છે, જે સર્વ વિભિન્નતામાં એકતા સ્થાપે છે. આ પરંપરા મહત્ત્વની વસ્તુ છે. તેને માટે ઐતિહાસિક બોધની આવશ્યકતા છે. પરંપરા એટલે ઇતિહાસનો, તુલનાત્મક અભ્યાસ, વર્તમાનને અતીતમાં ને અતીતને વર્તમાનત્વમાં જોવો. તે પરંપરાનો સંબંધ, આમ, સંસ્કૃતિ સાથે છે. ઇલિયટને મતે સંસ્કૃતિમાં એક સમૂહની વ્યક્તિઓના લોહીના સંબંધને વ્યક્ત કરનાર સર્વ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. વિવિધ વ્યક્તિઓને એક સૂત્રે બાંધનાર છે તેમના સમૂહની સંસ્કૃતિ. સંસ્કૃતિનું આ મહત્ત્વ છે. રાજકીય-વહીવટી કે અર્થશાસ્ત્રીય રીતે એકતા સ્થાપવા કરતાં સાંસ્કૃતિક રીતે એકતા સ્થાપવી વધુ સરળ ને આવશ્યક છે. સંસ્કૃતિના ત્રણ પ્રકાર હોય છે : (૧) વ્યક્તિની સંસ્કૃતિ, (૨) વર્ગની સંસ્કૃતિ, અને (૩) સમાજની સંસ્કૃતિ. ત્રણે પરસ્પરસંબદ્ધ છે, પણ સામાજિક સંસ્કૃતિ સાચી ને સંપૂર્ણ સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ છે. પાયાની સંસ્કૃતિ જ સામાજિક સંસ્કૃતિ છે એમાંથી જ અન્યસંસ્કૃતિએ ઉદ્ભવે છે. સંસ્કૃતિ એ સમગ્ર સામાજિક જીવનની પદ્ધતિ (a way of life of the whole society) છે. શીલ (manners), વિદ્યા (જ્ઞાન અને કૌશલ-learning and crafts), તત્ત્વજ્ઞાન (philosophy) અને કલા (arts), સંસ્કૃતિ ઘડનારાં તત્ત્વો છે. ધર્મ પણ સમગ્ર સામાજિક જીવનની એક પદ્ધતિ છે. મોટા ભાગે ધર્મમાંથી સંસ્કૃતિ ઉદ્ભવે છે ને નિયમિત થાય છે. ઇલિયટ પ્રમાણે સંસ્કૃતિને ઘડનાર તત્ત્વોમાં એક છે કલા. સાહિત્ય એક કલા હોવાથી સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. સંસ્કૃતિ સમાજના જીવનની પદ્ધતિ છે, તો સાહિત્ય સમાજજીવનની અભિવ્યક્તિ છે. સમાજજીવનના ફલક પર સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યનું મિલન થાય છે.

વૈદિક સાહિત્યમાં ઇચ્છાશક્તિ : સૌભાગ્યની દેવી

◆

શ્રીધર સ. વ્યાસ*

માનવમાત્રનો પ્રકાશસ્તંભ અને શક્તિનો સ્રોત ગણવામાં આવતા વૈદિક સાહિત્યમાં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન સંબંધિત પર્યાપ્ત સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં મનોવિજ્ઞાન સંબંધિત એવા અનેક મંત્રો જોવા મળે છે કે જે મનનાં ગુણ-ધર્મ અને મનની ક્રિયા-પ્રક્રિયા જેવા વિષયોનું વિવેચન કરે છે. આજના મનોવિજ્ઞાનનાં મૂળ વેદના આ વિચારોમાં સ્થિત છે. વૈદિક વાઙ્મયમાં મનોવિજ્ઞાન સાથે સંકળાયેલ દર્શન અને વિજ્ઞાન બન્ને જોવા મળે છે. વૈદિક સંહિતાઓમાં મનોવિજ્ઞાનની જે રૂપરેખા પ્રસ્તુત થઈ છે તેનું વિકસિત સ્વરૂપ બ્રહ્મણગ્રંથો અને ઉપનિષદોમાં જોવા મળે છે. ત્યાં મનના ગુણ, ધર્મ, સ્વરૂપ અને કાર્યોની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે.[1]

શતપથ બ્રાહ્મણમાં કામ (ઇચ્છાશક્તિ), સંકલ્પ (વિચાર), ઊહાપોહ, શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા, ધીરજ-અધીરાઈ, લજ્જા, જ્ઞાન અને આતંક જેવાં તત્ત્વો મનનાં જ વિભિન્ન સ્વરૂપ છે તેમ દર્શાવાયું છે.[2] મન ચેતના સ્વરૂપ (Conciousness) છે. આ ચેતના તેના વ્યક્તિત્વના નિર્માણમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. મનની જેવી પ્રવૃત્તિ હોય છે, તેવો જ તેનો સ્વભાવ અને વ્યક્તિત્વ વિકસે છે. આથી જ ઉપનિષદ કહે છે કે - ''મનુષ્યના મનનું અધ્યયન એટલે જ તેના વ્યક્તિત્વનું અધ્યયન.''[3] તેની ઇચ્છાઓ, તેનાં સંકલ્પ-વિકલ્પ, તેની શક્તિ-મર્યાદા વગેરે સર્વ તેના મનના આધારે જ સમગ્ર વ્યક્તિત્વને ઘડે છે. આથી જ કહેવાયું છે કે - अयं काममयः पुरुषः ।[4]

વૈદિક સાહિત્યમાં ઇચ્છાશક્તિ (willpower) માટે બે શબ્દો અવારનવાર જોવા મળે છે.

१. आकूतिः

२. कामः

અહીં અનેક પ્રકારે ઇચ્છાશક્તિનું મહત્ત્વ દર્શાવાયું છે. તેને અનેક રૂપોમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે. આ ઇચ્છાશક્તિનો વાસ મનમાં છે. તે વિચાર અને ચિંતનની માતા છે. આ શક્તિના માધ્યમથી જ ઘણાં મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્યો સિદ્ધ થઈ શકે છે. અથર્વવેદ[5] કહે છે કે -

''સૌભાગ્યશાલિની ઇચ્છારૂપી દેવીને
હું મારી આંખ આગળ રાખું છું.
તે મારા માટે સરળતાથી આવાહિત થાવ.
અમારી દરેક આશાને તે પૂર્ણ કરે.''

આ મંત્રમાં ઇચ્છાશક્તિને સૌભાગ્યની દેવી કહી છે. સાથે સાથે તેને મનમાં પ્રવિષ્ટ એવી તાકાત કહી છે. આ શક્તિના પ્રભાવથી માનવ પોતાનું દરેક કાર્ય પૂર્ણ કરી શકે છે તેવો ભાવ પણ વ્યક્ત થાય છે.

ઐશ્વર્યદાત્રી અને કામધેનુ એવી ઇચ્છાશક્તિ :

અથર્વવેદમાં બૃહસ્પતિને સંબોધીને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.[6]

आकूत्या नो बृहस्पते आकूत्या नो उपागहि ।
अथो भगस्यनो धेहि अथो नो सुसहो भव ॥

---

* નિયામક બ્રહ્મચારી વાડી, ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ સંસ્કૃત સ્ટડીઝ, અમદાવાદ

અર્થાત્ - હે બૃહસ્પતિ, ઇચ્છાશક્તિ સાથે આપ અમારી પાસે આવો. સંકલ્પશક્તિની સાથે આપ અમારી સાથે આવો. અમને ઐશ્વર્ય (ભગ) આપો. તમે અમારા માટે સુપ્રાપ્ય બનો. બૃહસ્પતિ જ્ઞાનના દેવ હોવાથી આ પ્રાર્થના તેમને સંબોધીને કરવામાં આવી છે. જ્ઞાન ઇચ્છાશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિને લાવવા માટે મદદરૂપ બને છે. ત્યારબાદ એ બે શક્તિઓ ઐશ્વર્ય લાવે છે. એવો આ મંત્રનો ભાવ છે. જ્યાં દૃઢ નિશ્ચય છે, ત્યાં સફળતા છે. અને જ્યાં અસ્થિરતા છે ત્યાં નિષ્ફળતા છે. એટલે જ સંસ્કૃત સુભાષિત કહે છે કે - क्रियासिद्धिः सत्वे भवति महतां नोपकरणे ।[૭]

પ્રાચીન ગુરુકુળોમાં શિક્ષણનાં અત્યાધુનિક સાધનો ન હોવા છતાં. અનેક યુગપુરુષો અને સમર્થ ચારિત્ર્યવાન સર્જન ત્યાં થયાં. તેનું કારણ એક જ હતું - દૃઢ નિશ્ચય એટલે કે ઇચ્છાશક્તિ. આ ઇચ્છાશક્તિ માટે કામધેનુ શબ્દ પણ પ્રયોજાયો છે.[૮] સંકલ્પશક્તિ કામધેનુ છે. જેને કાંતદર્શી એવા વિદ્વાન લોકો વિરાટ વાણી કહે છે. કારણ કે તે ઇચ્છાશક્તિ વાણીની ઉપર નિયંત્રણ રાખે છે. આવી સંયમિત વાણી શત્રુઓને પણ નષ્ટ કરી શકે છે. આવો જ ભાવ તાંડ્ય બ્રાહ્મણમાં[૯] જોવા મળે છે. ત્યાં કહે છે કે વાણીની પહેલાં મનમાં ગતિ થાય છે, મન જેવું વિચારે છે, વાણી તે પ્રકારે અભિવ્યક્ત કરે છે. આ મુજબ વાણીનું સંપૂર્ણ સંચાલન મન કરે છે. મનમાં જે પ્રકારના ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રકારે વાણીનું સ્વરૂપ બહાર આવે છે. શુભવિચાર મધુર વાણીને જન્માવે છે અને અશુભ વિચાર અશુભ વાણીને.

ઇચ્છાશક્તિ એક પ્રબળ સંચાલક અને અભેદ્ય કવચ :

ઇચ્છાશક્તિમાં પ્રેરણા અને ઉદ્‌બોધનની શક્તિ રહેલી છે. આથી તેને જીવન માટે અધ્યક્ષ, સંચાલક કે નિર્દેશક પણ કહી શકાય. ઉન્નતિના શિખર ઉપર સ્થિર થવું તે ઇચ્છાશક્તિની ઉપર નિર્ભર છે. अध्यक्षो वाजी मम काम उग्रः कृणोतु मह्यमसपत्नमेव ।[૧૦] અર્થાત્ પ્રતાપી (उग्रः), તેજસ્વી (वाजी), બળવાન (काम) એવી સંકલ્પશક્તિ મારે મન સંચાલક છે. તે મારા સમગ્ર અસ્તિત્વનું સંચાલન કરો. કવિ[૧૧] અહીં ઇચ્છાશક્તિને પ્રાધાન્ય આપીને પોતાના માટે મોટો ઉપકારક ભાવ વ્યક્ત કરી રહ્યા છે. જ્યારે આ ઇચ્છાશક્તિ આપણા વ્યક્તિત્વનું પ્રાધાન્ય ભોગવશે અને શુભત્વની સાથે જોડાશે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ પાપ, દુર્ભાવના, વ્યસનો, શત્રુતા આદિનો નાશ થશે. એ કુબુદ્ધિ આપોઆપ ઓગળી જશે. પરિણામે તેનું કલ્યાણ થશે. અને વ્યક્તિને માટે આ ઇચ્છાશક્તિ કવચનું કામ કરશે. અલબત્ત, આ કવચ જ્ઞાનરૂપી કવચ જ જાણવું. જે આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક એવી ત્રણ પ્રકારની વિપત્તિઓથી રક્ષા કરે છે. સાથે સાથે શારીરિક ને માનસિક કષ્ટ પણ દૂર કરે છે. આથી જ એને उद्भुः[૧૨] પણ કહે છે. उद्भुः એટલે વિશેષ શક્તિથી યુક્ત. અહીં જ તેને अनति व्याधः[૧૩] પણ કહી છે.

આવી પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ સમુદ્રથી પણ મહાન છે. ઇચ્છાશક્તિની વિભૂતિઓનો અંત નથી. ચર અને અચર જગત જેટલું જ સામર્થ્ય તેનું પણ છે. તેને સમુદ્રની સાથે સરખાવવાથી તેનામાં સમુદ્રની જેમ અપારત્વ અને અગાધત્વ આરોપિત થઈ જાય છે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ[૧૪] આ વાત સમજાવતાં કહે છે કે - नैव हि कामस्य अन्तोऽस्ति न समुद्रस्य । સમુદ્રની જેમ જ કામ એટલે કે ઇચ્છાશક્તિ કે સંકલ્પશક્તિનો અંત આવતો નથી. મનુષ્યની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓની પૂર્તિ તેની ઇચ્છાશક્તિ ઉપર જ નિર્ભર છે. તેવો અહીં ભાવ છે. આ ઇચ્છાશક્તિને महान् ज्यायान् એટલે કે ખૂબ શ્રેષ્ઠ અને મહાન કહી છે. સાથે જ કહેવાયું છે કે - न हि कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । આ ઇચ્છાશક્તિ અને मन्युः (ઉત્સાહ)ના સંબંધને વૈવાહિક સંબંધના રૂપમાં પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે. તેવું તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં પણ જોવા મળે છે. ''મન્યુ સંકલ્પના ઘરમાંથી ઇચ્છાશક્તિ રૂપિ પત્નીને પરણીને લાવે છે.''[૧૫] આનો અભિપ્રાય એ છે કે ચેતનાનો સંબંધ સંકલ્પશક્તિની સાથે છે. અને સંકલ્પશક્તિ ઇચ્છાશક્તિને પ્રેરણા આપે છે.

ઇચ્છાશક્તિના અવરોધક તત્ત્વ :

વેદમાં ઇચ્છાશક્તિના અવરોધક તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ પણ જોવા મળે છે. म्रोको मनोहा खनो निदहिः आत्मदूषिस्तनूदूषि ।[१६] અહીં ગણાવાયેલાં છ તત્ત્વ ઇચ્છાશક્તિના માર્ગને રૂંધનાર છે.

म्रोकः – ઘાતક વિચાર, અશુભ વિચાર, દુર્ભાવ, દુષ્ટસંકલ્પ, પરપીડન જેવી પ્રવૃત્તિઓ ઇચ્છાશક્તિને નષ્ટ કરી શકે છે.

मनोहाः – મનોબળને તોડનાર વિચારો, કાયરતા, ડર, અધીરાઈ, અનુત્સાહ, ચિત્તની અસ્થિરતા વગેરે મનુષ્યના મનોબળને નષ્ટ કરે છે.

खनः – ખોદણી. પોતાના માટે જ કબર ખોદવાની વૃત્તિ. હીનતાનો ભાવ, અસામર્થ્ય, નિરાશા, ભાગ્યનો જ આશ્રય, અસંયમ અને અનાચાર. આ એવા સેવકો છે જે પોતાના માટે જ ખાડો ખોદે છે અને મનોબળને નષ્ટ કરે છે.

निदहिः – બાળવું. ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, કડવાશ, ક્રોધ, વેર અને ઝેર, અસહિષ્ણુતા હંમેશાં મનુષ્યને બાળ્યા જ કરે છે. જે મનની શક્તિઓને ક્ષીણ કરી શકે છે.

आत्मदूषि – પોતાનો જાતે જ દ્વેષ કરવો. એટલે કે પોતાનાં કુકર્મો માટે કે અસફળતા માટે પોતાની જાતને જ નિમિત્ત માનીને પોતાને એટલા અધમ ગણવા કે હતોત્સાહ બની જવાય. આ તત્ત્વ મનોબળને નષ્ટ કરે છે.

तनूदूषिः – શરીરને પીડા આપે તેવી વૃત્તિઓ. વધારે પડતો નિરાહાર દેહ, ભોજન ત્યાગ, અત્યધિક પરિશ્રમ, શોક, ઉન્માદ વગેરે તત્ત્વો મનોબળને નષ્ટ કરે છે.

આ છ તત્ત્વો મનોબળને નુકસાન પહોંચાડનાર હોવાથી તેમનો ત્યાગ કરવામાં જ સમજદારી છે.

ઇચ્છાશક્તિ વડે અભીષ્ટ સિદ્ધિ :

વજ્રસમાન તીક્ષ્ણ, તેજોમય અને ભેદક એવી આ ઇચ્છાશક્તિ ભલભલાં વિઘ્નોને દૂર કરી શકે છે. નિર્ધારિત લક્ષ્ય અને યોગ્ય પ્રયત્નો વડે જ અભીષ્ટ જાતે જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ એ લક્ષ્ય અને પ્રયત્નો ઇચ્છાશક્તિ વગર શક્ય જ નથી. અભીષ્ટસિદ્ધિ માટે ઇચ્છાશક્તિને ઇંધણની આવશ્યકતા રહેલી છે. આ ઇંધણ એટલે હૃદયની પવિત્રતા, મનની સાદગી, વિચારોની સાત્ત્વિકતા. જળમાંથી ઉત્પન્ન થતી વીજળીની જેમ આ ઇંધણ ઇચ્છાશક્તિને પેદા કરશે. અથર્વવેદ કહે છે કે પ્રબોધકતા, સ્ફૂર્તિ અને શક્તિમત્તાના દેવ અંગિરસ મને અનુકૂળતાથી પ્રાપ્ત થાવ.

આજે જ્યારે વિશ્વ સંકુચિતતા, સ્વાર્થ, નિર્દયતા જેવા ક્રૂરભાવો વડે જે અશાંતિ અનુભવી રહ્યું છે, તેનો સાદો અને સરળ ઉપાય વૈદિક સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. સાત્ત્વિકતા અને સરલતાના આ સંદેશને જીવનમાં ઉતારવાથી આત્મોન્નતિની સાથે સાથે જનકલ્યાણ પણ થઈ શકે છે.

વાણીમાં સત્ય અને કામનાપૂર્તિ :

સામાન્ય સંજોગોમાં માંગનારની શરતો જોવા મળતી નથી. આપનાર શરત રાખે. પણ અહીં વૈદિક ઋષિ તો લેનાર બનીને આપનાર પાસે શરત રાખે છે. વાત એમ છે કે પોતાની ઇચ્છાપૂર્તિ માટે ઋષિ શ્રીસૂક્તમાં માંગણી કરતાં કહે છે કે – ''મારી ઇચ્છાઓ તમારે પૂર્ણ કરવાની છે. પણ શરત છે કે તમારે મારી વાણીમાં સત્ય સ્થાપવું પડશે.''[૧૭] સામાન્ય માનવી અસત્યભાષી બનીને કામનાપૂર્તિ કરતો જોવા મળે છે. જેનાથી અન્ય સમસ્યાઓ પાછળથી ઉભી થતી જોવા મળે છે. વળી નૈતિક રીતે પણ એ અનુચિત છે. હવે શ્રીસૂક્તના આ ઋષિ[૧૮] તો નિર્ભીકપણે પોતાની શરત સ્થાપીને કામનાપૂર્તિની માંગણી કરે છે.

પાદટીપ

૧. ગોપથબ્રાહ્મણ-૧-૨-૧૧, તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણ-૩-૭-૨, શતપથબ્રાહ્મણ ૧૪-૬-૧-૧૧
૨. શતપથબ્રાહ્મણ ૧૪-૪-૩-૯
૩. अयं पुरुषो मनोमयः । બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ ૫-૬-૧
૪. બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ ૩-૯-૧૧
૫. आकूर्ति देवीं सुभगां प्रविष्टाम् । અથર્વવેદ ૧૯-૪-૨
૬. અથર્વવેદ ૧૯-૪-૩
૭. કાર્યની સફળતા દઢ નિશ્ચય અને આત્મબળ ઉપર આધારિત છે નહીં કે સાધનોની ઉપર.
૮. सा ते कामदुहिता धेनुरुच्यते । અથર્વવેદ ૯-૨-૫
૯. मनो हि पूर्वं वचः यद् हि मनसालिगच्छति तद्वाचावदति । તાંડ્યબ્રાહ્મણ ૧૧-૧-૩
૧૦. અથર્વવેદ ૯-૨-૭
૧૧. कविः किल क्रान्तदर्शी ન્યાયે.
૧૨. यत्ते कामः शर्म त्रिवरुथमुद्धु ब्रह्म ॥ અથર્વવેદ ૯-૨-૧૬
૧૩. अन् अतिव्याधम् : જે શસ્ત્રોથી ભેદ્ય નથી તે.
૧૪. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૨-૨-૩૩
૧૫. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૨-૪-૧૧
૧૬. અથર્વવેદ ૧૬-૧-૩
૧૭. मनसः काममाकूतिः वाचसत्यमशीमहि । श्रीसूक्तम्
૧૮. આનંદ, કર્દમ, ચિકલિત (ઇંદિરાસુત)

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

૧. GOPATH BRAHMANA, Ed. : Rajendra Lal Mishra, Pub. : Indological Book House, 1972, SATAPATH
૨. BRAHMANA in Kanviya Recension, Dr. W. Caland, Pub. : Motilal Banarasidas, 1926
૩. अथर्ववेदसंहिता; प्रकाशक-प्रेमाचार्य शास्त्री, माधवविद्याभवन, दिल्ली
૪. तैतरीयव्राहणम् P. 1 & 2, JEEAR Educational Trust, Andhra Pradesh, 1995
૫. बृहदारण्यकोपनिषद्; प्रकाशक - श्री रामानन्द वेदान्त प्रचार समिति, अहमदाबाद, संवत-२०२५

જામનગરની જુમ્મા મસ્જિદનો ઈતિહાસ

◆

અબ્દુલકાદર કાસમ મેતર*

કાઠિયાવાડમાં હાલારનું નવાનગર રાજ્ય વિસ્તારમાં સૌથી મોટું રાજ્ય હતું. કચ્છના કિનારેથી ઈ.સ. ૧૫૩૫માં નાનું રણ ઓળંગી સેના સાથે આવેલા જામા રાવળ આ વિસ્તારમાં રાજ કરતા જેઠવા દેદા, ચાવડા અને વાઢેર શાખાના રાજપૂતોને હરાવીને આ પ્રદેશમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ પ્રદેશનું નામ પોતાની જાડેજા શાખાના મૂળ પુરુષ ગાજનના દીકરા હાલાજી ઉપરથી 'હાલાર' પાડ્યું. ત્યારતી સૌરાષ્ટ્રનો આ ભાગ 'હાલાર' તરીકે ખ્યાતિ પામ્યો છે.

વર્તમાન જામનગર જિલ્લો જૂના હાલારથી જરા જુદો પડે છે. જૂના હાલાર પ્રદેશમાં જામ કંડોરણા અને પડધરીનો સમાવેશ થતો હતો. પરંતુ ઓખામંડળનો સમાવેશ થતો ન હતો. હાલના જામનગર જિલ્લામાં દેવભૂમિ દ્વારકા ખંભાળિયા જુદા થયા છે. આમરણનો વિસ્તાર પણ મોરબી જિલ્લામાં સામાવેશ થયો છે.

જૂના હાલાર રાજયની હદ બાંધીએ તો કંઈક આ રીતે બંધાય. ઉત્તરે કચ્છનો અખાત અને કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે ઓખામઢીનું રણ અને અરબી સમુદ્ર, પૂર્વે મોરબી, રાજકોટ, ધ્રોળ તથા ગોંડલનાં દેશી રાજ્યો અને દક્ષિણે સોરઠ પ્રદેશ આવેલો હતો. આમ જામ રાવલે મોટો વિસ્તારમાં જીત મેળવી હતી.

જામનગરની સ્થાપના :

''હિસ્ટ્રી ઑફ કાઠિયાવાડ''ના લેખક કેપ્ટન એચ. ડબલ્યુ. બેલ અને ''કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ''ના લેખક વોટસન બંને જામનગરની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૫૪૦માં થયાનું જણાવે છે. 'જાડેજાનો ઇતિહાસ'ના કર્તા રાજવૈદ્ય જીવરામ કાળિદાસ નગરની સ્થાપના વિક્રમ સંવત ૧૫૯૬ના શ્રાવણ સુદ ૭ના થયાનું જણાવે છે. શ્રી શંભુ પ્રસાદ દેસાઈ પણ જામનગરની સ્થાપના વિક્રમ સંવત ૧૫૯૬ (ઈ.સ. ૧૫૪૦)માં થયાનું જણાવે છે. 'ભુટાની' નામની ચારણી ભાષાના ગ્રંથમાં નગરની સ્થાપના સંવત ૧૫૯૬ શ્રાવણ સુદ-૭ને બુધવારના રોજ થયાનું નોંધવામાં આવેલ છે.

'મિરાતે સિકંદરી' અને 'મિરાંતે અહમદી' બંને ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં પણ નગરને 'નવાનગર' કહ્યું છે.

'વિભા વિલાસ'ના લેખક કવિ વજમાલજી પરબતજી મહેડુએ નગરની સ્થાપના માટે નીચે પ્રમાણે દોહરો આપ્યો છે.

સંવત પન્નર છન્નવે સાવણ માસ સુધાર
નગર રચ્યો રાવળ નૃપત સુદ સાતમ બુધવાર

આમ જામનગર એ સાડા ચારસો વર્ષ ઉપરાંતનું જૂનું શહેર છે. બહુ પ્રાચીન કે આધુનિક પણ નથી. મોગલ કાળના હુમાયુના રાજ્ય અમલ દરમિયાન સોળમી સદીની અધવચ્ચે આ શહેરનો જન્મ થયો છે.

જામનગર સૌરાષ્ટ્રના મુસ્લિમકાળમાં અને તે પછી વસેલાં નગરોમાં સૌથી જૂનું છે. ભુજ, ભાવનગર, રાજકોટ, ગોંડલ, સુરેન્દ્રનગર વગેરે શહેરો જામનગરની સ્થાપના પછી વસેલાં છે.

ઈ.સ. ૧૬૬૪થી ૧૬૭૩ સુધી નવ વર્ષ નવાનગર ઉપર અમદાવાદ સૂબાનું ઇસ્લામી શાસન હતું ત્યારે કુતુબુદીને નગરને વધુ નામ 'ઇસ્લામનગર' આપેલું. પરંતુ તે પ્રચલિત થયું નહિ. સૂબાનું શાસન ઊઠી જતાં ભૂંસાઈ ગયું.

---

* ઘાંચીવાડ, કોઠીયા ફળી, જામનગર. મો. ૭૬૯૮૨૧૬૮૯૧

જામ રાજાઓની સળંગ ચાલી આવતી ગાદીના કારણે 'જામનું નગર' એટલે 'જામનગર' એ નામ પાછળથી પ્રચલિત થયેલું જણાય છે. જામનગરનું નામ વિધિસર પડેલું નથી. પરંતુ અંગ્રેજી કેળવણીનો ઉદય થતાં લોકોએ જ પ્રચલિત કરેલું જણાય છે.

સામાન્યતઃ જામનગર જામ રાજાઓએ જ રાજ્ય કર્યું છે. પરંતુ ભૂચર મોરીના યુધ્ધ બાદ અકબર બાદશાહનું તથા શેખપાટનું યુદ્ધ બાદ ઓરંગઝેબ બાદશાહનું શાસન જામનગર પર રહ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૬૬૪થી ૧૬૭૩ સુધી નવ વર્ષ 'ઇસ્લામનગર' તરીકે ઇસ્લામ શાસન હતું ત્યારે જુમ્મા મસ્જિદનું નિર્માણ થયું હતું. વિગતથી જોઈએ તો જામનગરની સ્થાપના કરનાર

૧. જામ રાવળ ઈ.સ. ૧૫૪૦થી ૧૫૬૨ સુધી ૨૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું.

૨. જામ વિભાજી ઈ.સ. ૧૫૬૨થી ૧૫૬૯ સુધી સાત વર્ષ શાસન કર્યું હતું.

૩. જામ સતાજી ઈ.સ. ૧૫૬૯થી ૧૬૦૮ સુધી ચાલીસ વર્ષ શાસન કર્યું હતું.

૪. જામ જશાજી ઈ.સ. ૧૬૦૮થી ૧૬૨૪ સુધી ૧૬ વર્ષ શાસન કર્યું હતું.

૫. જામ લાખાજી-૧ ઈ.સ. ૧૬૨૪થી ૧૬૪૫ સુધી ૨૧ વર્ષ શાસન કર્યું હતું.

૬. જામ રણમલજી-૧ ઈ.સ. ૧૬૨૫થી ૧૬૬૧ સુધી ૧૬ વર્ષ શાસન કર્યું હતું.

૭. જામ રાયસંગજી-૧ ઈ.સ. ૧૬૬૧થી ૧૬૬૪ સુધી ફક્ત ચાર વર્ષ શાસન કર્યું હતું.

જામ રાયસિંહ ગાદીએ આવ્યા ત્યારે અમદાવાદના સૂબા તરીકે જોધપુરના મહારાજા જશવંતસિંહજી હતાં. પરંતુ તેઓ સેના લઈને મહારાષ્ટ્ર બાજુ ગયેલા. તેમની ગેરહાજરીમાં અમદાવાદનું સૂબાપદ સોરઠના ફોજદાર કુત્બુદીન સંભાળતો હતો. આ કુત્બુદીન પાસે જામ રણમલજીના રાણી અને નકલી પુત્ર સતાજીએ પોતાનું રાજ્ય અપાવી દેવા ફરિયાદ કરી. આથી કુત્બુદીનને જામનગર ઉપર ચડાઈ કરવા બહાનું મળી ગયું.

કુત્બુદીને ઈ.સ. ૧૬૬૪માં મુસ્લિમ સૈનીકોની મોટી સેના સાથે જામનગર પર ચડાઈ કરી. જામ રાયસિંહજી, ધ્રોલ ઠાકોર સાંગાજી અને બીજા રાજપૂત ભાયાતો અમદાવાદની સેનાનો સામનો કરવા એકઠા થયા. ધ્રોલ અને જામનગર વચ્ચે આવેલા શેખપાટ પાસે બંને સેન્યો મળ્યાં. બંને વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. જામનગર અને ધ્રોલના રાજપૂત વીરોએ લોહીના છેલ્લા ટીપા સુધી લડાઈ આપી, પરંતુ સાધનસંપન્ન અને બહોળી શાહી સેના સામે ટકી શક્યા નહીં. આમ રાયસિંહજી અને ધ્રોલ ઠાકોર સાંગાજી વીરતાપૂર્વક લડતા લડતા શહીદ થયા. બંને પક્ષે ભારેખુવારી થઈ. શાહી સેના સાથે કુત્બુદીને નગરમાં વિજય પ્રવેશ કરી જામનગરનો કબજો મેળવ્યો, જામનગર ઉપર દિલ્હી સલ્તનતનો વાવટો ફરકાવ્યો, જામનગરનું રાજ ખાલસા કર્યું અને શાહી વહીવટ માટે નગરમાં મુસ્લિમ અમલદારો અને કાજીઓ નીમ્યા, જામનગરનું નામ ''ઇસ્લામનગર'' રાંખવાનું ફરમાન કર્યું.

જામ રાયસિંહજી શેખપાટના યુદ્ધમાં હારી જતા જામનગર ઉપર ઈ.સ. ૧૬૬૪થી ૧૬૭૩ (વિક્રમ સંવત ૧૭૨૦થી ૧૭૨૯) નવ વર્ષ સુધી અમદાવાદના મુસ્લિમ સુબા હેઠળ સોરઠના ફોજદારનું શાસન રહ્યું.

જામ રાયસિંહજીના અવસાન બાદ મુસ્લિમ શાસન દરમિયાન રણમલજીના નકલી પુત્ર સતાજીની હાલત કેદી જેવી હતી. શાસનનો દોર મુસ્લિમ અમલદારો અને કાજીઓનો હાથમાં હતો.

આ રીતે મોગલ બાદશાહ ઓરંગઝેબના સમયમાં ઈ.સ. ૧૬૬૪માં સોરઠના ફોજદાર અને અમદાવાદનું સૂબાપદ સંભાળતા કુત્બુદીને જામનગર પર શાસન કર્યું હતું. તે નગરમાં કૂવા, વાવ અને મસ્જિદો બંધાવી હતી. કુત્બુદીને નગરની બજારમાં સૌ પ્રથમ હીજરી સન ૧૦૭૧માં એક મસ્જિદ બંધાવી, જેને આજે જુમ્મા મસ્જિદ કહેવામાં આવે છે. આ મસ્જિદનું નાનું પ્રવેશદ્વાર અસલનું જૂનું જણાય છે. અંદર પ્રવેશતા ડાબી બાજુએ દીવાલમાં

ફારસી ભાષામાં લખાયેલો જૂનો લેખ છે તેમાં લખ્યું છે કે ઓરંગઝેબ આલમગીરનો સૂબો કુત્બુદીન મહમદ સોરઠ સુધી આવેલ તે જામનગર જીત્યું ત્યારે આ મસ્જિદનો પાયો નાખેલ.

ફારસીમાં લખાયેલ તે તક્તીનો ગુજરાતી અનુવાદ

મસ્જિદનું અસલી નામ મસ્જિદા મોઆઝમ છે. મસ્જિદની સ્થાપનાની તારીખ નીચે દર્શાવેલ કુર્આનની આયાત પરથી દર્શાવવામાં આવી છે. ''બીસ્મીલ્લાહ હીર રહામાનિર રહીમ'' વ અન્નલ મસ્જિદેલિલાહે ફલાહ તરહુમા'' અલ્લાહ અહદન હીજરી સન ૧૦૭૧.

અરબીનો અનુવાદ : અલ્લાહના નામથી શરૂ જે મોટામહેરબાન અને રહેમતવાળો છે. બેશક મસ્જિદો અલ્લાહ માટે છે. અલ્લાહ સિવાય કોઈની પણ ઈબાદત ના કરો.

બાદશાહ ઔરંગઝેબ ગાઝીની હકૂમત સમયે તેઓએ એક સૂબેદારને સોરઠ મુલ્કમાં મોકલ્યો. શરીઅતના હવાલાથી જેનું નામ 'કુત્બુદીન મહંમદ' હતું, તે મોટો રૂત્બાવાળો હતો. કામ્યાબી તેની નજીક હતી અને જીત હંમેશાં તેની જ થતી હતી. જયારે તેમણે મુલ્ક વિભા જીત્યો. આથી તેમણે દરેક જગ્યાએ કુવાઓ, વાવ અને મસ્જિદો બંધાવી હતી. તેમાંની આ મસ્જિદ છે.

મસ્જિદ જયારે તૈયાર થઈ ગઈ તો ગેબી અવાજ આવ્યો ''કહો થઈ ગઈ મસ્જિદ કાઅબા તુલાની જેવી જ''

મસ્જિદના બાંધકામની દેખરેખ જનાબ અઝીમખાન ચૌહાણ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. સ્થાપના વર્ષ જીલ્હજ હીજરી સન ૧૦૭૧.

ઉપરોક્ત જુમ્મા મસ્જિદના તામીરની તક્તી મસ્જિદના દરવાજાની ઉપરના છતની ડાબી બાજુએ લગાવી છે.

પ્રવેશદ્વાર અને હઝરત મોહમ્મદ શાહ તથા હઝરત અહમદશાહની દરગાહવાળો ભાગ જૂનો જણાય છે. દરગાહના ભોંયતળિયાનું લેવલ નીચું છે તે જ લેવલે અસલ મસ્જિદ આવેલી હશે.

તે પછી ઘણાં જ વર્ષો બાદ વિભા જામના રાણી મોટા ધનબાઈએ આ મસ્જિદને નવેસર વિસ્તૃત બનાવી કલાત્મક સ્વરૂપ આપ્યું છે. કરીમખાન નાજરની દેખરેખ હેઠળ બંધાયેલ જુમ્મા મસ્જિદની છત ચાર ગોળાકાર સ્થંભ જોડાજોડો કોતરીને રચેના પિલર્સ ઉપર ટેકવેલી છે. મસ્જિદની પશ્ચિમ દીવાલ ઉપર વેલબુટા અને ફૂલની સુંદર કોતરણીવાળા ત્રણ ગુલદસ્તા આવનારનું ધ્યાન ખેંચે છે. મસ્જિદના કમાડ કોતરણીવાળા છે. તાજેતરનાં વર્ષોમાં પણ રંગરોગાન કરાવેલ છે.

મસ્જિદની ઉત્તરે ધનબાઈની મજાર પરનો આરસનો મકબરો કલાના ઉત્તમ નમૂના સમો છે. તે ઈટાલિયન શ્વેત અને કાળા આરસ વડે રચેલી કલાત્મક જાળીઓ છે. જેમાં કુંડામાંથી નીકળીને ફૂલછોડને ત્રણ બાજુ ફેલાઈ જતો દર્શાવેલ છે. વેલ, બુટા અને ફૂલની કોતરણી માટે જામનગરના કડિયા કારીગરો વખણાતા હતા. મસ્જિદને ફરતી ત્રણેય દિશાઓમાં નાના ઘુમ્મટની હાર અને કાટખૂણા પર મૂકેલા એક એક ઊંચા મિનારાથી મસ્જિદની ભવ્યતામાં વધારો થાય છે.

જામનગરને મંદિરો-મસ્જિદોનું નગર બનાવવાનું શ્રેય જામશ્રી વિભાજી તથા તેમની રાણીઓને ફાળે જાય છે.

જામ વિભાજી રંગીન તબિયતના આદમી હતા. તેમને ૧૪ રાજપૂત, ૬ મુસ્લિમ, ૪ તવાયફ મળીને કુલ ૨૪ રાણીઓ હતી.

વિભા જામે હિન્દુ રાણીઓને તેમના કહેવા મુજબ મંદિરો અને મુસ્લિમ રાણીઓને તેમના કહેવા મુજબ મસ્જિદો બંધાવી આપી છે.

વિશેષ મનોરંજક વાત તો એ છે કે ઇસ્લામ ધર્મની સુન્ની હનફી પ્રણાલિકા પ્રમાણે સ્ત્રીઓ નમાજ પઢવા મસ્જિદમાં જતી નથી, છતાં હિન્દુ રાણીઓએ મંદિર બંધાવ્યાં તેની દેખાદેખીમાં મુસ્લિમ રાણીઓ પોતપોતાના નામે એક એક મસ્જિદ બંધાવવા લાગી. આમ રતનબાઈ, વાલબાઈ, હંસબાઈ, જાનબાઈ વગેરે રાણીઓએ મસ્જિદો બંધાવી છે. જામ વિભાનાં મુસ્લિમ રાણી મોટા ધનબાઈએ અસલમાં કુત્બુદ્દીને બંધાવેલી જુમા મસ્જિદને વિશાળ બનાવી અને કલાકારીગરીથી સુશોભિત કરી હતી. રતનબાઈએ બનાવડાવેલી રતનબાઈ મસ્જિદ તેના બે ઊંચા અને ભવ્ય મિનારા માટે જાણીતી છે.

હાલ જામનગરમાં એકસો ૧૦૦ ઉપરાંત મોટી અને મહત્ત્વની મસ્જિદો છે. પરંતુ નગરની સ્થાપના સમયે બહુ જ થોડી મસ્જિદો હતી. ત્રણ થી ચાર મસ્જિદો હતી. જામનગર પર કુત્બુદ્દીનનું રાજ થતા ઇસ્લામનગર બનતા વધારે મસ્જિદો બનવા લાગી હતી. પરંતુ વિભા જામના સમયમાં સૌથી વધુ મસ્જિદો બની હતી. દેશ સ્વતંત્ર થતાં વધારે મસ્જિદો બનાવવામાં આવી હતી. ઈ.સ. ૧૯૯૨માં બાબરી મસ્જિદની શાહદત બાદ નવા વિસ્તારો જેવા કે કાલાવડ નાકા બહાર, ખોજા નાકા બહાર જ્યાં મુસ્લિમોનો વસવાટ વધારે થવા લાગ્યો ત્યાં મસ્જિદો વધારે બનાવવામાં આવી છે.

ભારતમાં પૂર્વ પ્રાથમિક અને પ્રાથમિક કક્ષાનું બાળ-શિક્ષણ અને ગુણવત્તા : ઉપયોગી સલાહકાર્ય

◆

ડૉ. પ્રિયંકા એસ. ગાંધી

સારાંશ

પ્રારંભિક શિક્ષણ (Elementary Education) એ કોઈપણ રાષ્ટ્રના સાધારણ જન-સમુદાય માટે મૂળભૂત અને સૌથી વધારે અગત્યની જરૂરિયાત છે. કોઈપણ રાષ્ટ્રનો માનવવિકાસ અંક (Human Development Index (HDI) એ નાગરિકોની કેળવણી/શિક્ષણ સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ (National Primary Education (NPE-1986) અંતર્ગત ગુણવત્તાને સુધારવા માટે પ્રો. રવીન્દ્ર દવેની સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવી. આ સમિતિના અહેવાલ મુજબ જૂન (૧૯૯૪)માં સમગ્ર ભારતમાં દેશમાં લઘુતમ અધ્યયન કક્ષા (Minimum Levels of Learning at Primary Stage)નો અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો, ત્યારબાદ શિક્ષણની ગુણવત્તા વધારવા માટે રાષ્ટ્રીય મૂલ્યાંકન અને પ્રમાણીકરણ (National Assessment and Accreditation Council (NAAC) ની સ્થાપના (૧૯૯૪)માં કરવામાં આવી અને તેના કારણે શિક્ષણમાં અનેક પરિવર્તનો થયાં.

ભારતના બંધારણમાં (૬-૧૪) વર્ષની ઉંમર સુધીનાં દરેક બાળકો માટે મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવાની પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરી છે, પરંતુ હાલના વર્તમાન સમયમાં ૯૫% બાળકોને ૧. કિ.મી.ના વિસ્તારમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની સુવિધા પ્રાપ્ત થઈ, પરંતુ સાર્વત્રિક શિક્ષણ માટેની ગુણવત્તાનો (Quality of Education)નો ક્રમશઃ હ્રાસ થતો ગયો છે, તેથી પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સાર્વત્રીકરણ કરવા માટે અનેક પ્રયત્નો થયા છે. શિક્ષણનો વ્યાપ વધવાની સાથે ગુણવત્તાની કટોકટી ઊભી થઈ છે. ભારતીય શિક્ષણમાં ગુણવત્તાની કટોકટી સર્જવા માટે જવાબદાર અનેક પરિબળોમાંનું એક પરિબળ નબળું પ્રાથમિક શિક્ષણ જ છે, તેથી ભારતમાં પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા ઉપર ભાર મૂકવો તે ખૂબ જરૂરી બન્યો છે. દેશમાં દરેક બાળકને પ્રાથમિક શિક્ષણ મળે તે હેતુથી સ્વતંત્રતા પછી શૈક્ષણિક સુવિધાઓમાં અનેક પ્રકારના વધારા થયા છે. આ સાથે શિક્ષણની ગુણવત્તા એક વિકટપ્રશ્ન બન્યો છે, તે વિકટપ્રશ્ન પર ધ્યાન આપવું ખૂબ જ જરૂરી છે.

ભારત જેવા વિકાશશીલ રાષ્ટ્રને વિકસિત દેશોની હરોળમાં સામેલ થવું હોય તો સાચા અર્થમાં પૂર્વ પ્રાથમિક-પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણની સાથે ગુણવત્તા સુધારવા માટે સઘન ઝુબેશ, સરકાર, સમાજ, શિક્ષકો, વાલીઓ અને કેળવણીકારોએ સતત ચાલું રાખવી પડશે, કારણ કે પૂર્વ પ્રાથમિક અને પ્રાથમિક શિક્ષણનો પાયો મજબૂત કરવો ખૂબ જરૂરી બનશે, કારણ કે તે સમગ્ર શિક્ષણની આધારશિલા છે.

શિક્ષણનો અર્થ અને સમજૂતી :

'શિક્ષણ' શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાનો છે. સંસ્કૃતમાં શિક્ષ એટલે શીખવું, ભણવું એટલો જ અર્થ થાય છે, પરંતુ શિક્ષણ શબ્દનો અર્થ શીખનાર અને શીખવનાર એમ બે અર્થ થાય છે. શિક્ષણ શબ્દમાં શિખવું અને શીખવવાનું એમ બન્ને કાર્યોનો અર્થ સમાયેલો છે.

રૂસોના મતે શિક્ષણ જીવન છે. એટલે શિક્ષણનું લક્ષ વ્યક્તિના ઉત્કર્ષ માટે થાય છે. આ વ્યાખ્યાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વ્યક્તિ સંપૂર્ણ જીવનભર શિક્ષણ ગ્રહણ કરે છે.

---

* This Research paper presented at the 3rd state level conference organized by ouiarat Academy of Psychology, held at Ahmedabad (Gujarat University) on 27 January-2008.

પેસ્તાલાસી મત મુજબ શિક્ષણ એ આપણી આંતરિક શક્તિઓનો વિકાસ કરે છે, ઉપરની આપેલ જ્ઞાન નહીં પરંતુ સ્વયં બાળકની કાર્યશીલતા તથા તેના અનુભવનું પરિણામ છે, શિક્ષણ એ મનુષ્યની સમગ્ર શક્તિઓનો વાસ્તવિક, પ્રગતિશીલ વિકાસ છે.

મને કુઈ શિક્ષણનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે, શિક્ષણ એક ક્રમ છે જેમાં વ્યક્તિ શક્તિઓ પર નિયંત્રણ પ્રાપ્ત કરે છે અને વ્યક્તિગત અનુભવો દ્વારા સામાજિક ઉત્કર્ષ સહયોગ પ્રાપ્ત કરે છે.

એરિસ્ટોટલના મતે શિક્ષણ એક કલા છે. શિક્ષણ કોનું કલ્યાણ કરે છે, વ્યક્તિનું સમદેષ્ટિનું કે બન્નેનું શિક્ષણ લેનારનું તો કલ્યાણ તો થવાનું જ છે, અને શિક્ષિત માનવીનો પોતાના સત્કાર્યોની સુવાસ ફેલાવીને સમાજનું પણ કલ્યાણ સાધે છે એટલે દરેક નાગરિકે શિક્ષિત થવું જોઈએ.

બાળ-શિક્ષણ અને કેળવણીના અર્થભેદની સમજૂતી :

સામાન્ય રીતે શિક્ષણ અને કેળવણી સામાન્ય જનને મન તો બન્ને શબ્દમાં કોઈ જ અર્થભેદ નથી. આપણી સામાન્ય વાતચીતમાં તો આપણે શિક્ષણ, કેળવણી, તાલીમ, ભણતર એકબીજાનાં પર્યાય હોય એ જ રીતે વાપરીએ છીએ.

સામાન્ય રીતે અંગ્રેજી પરિભાષાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો કેળવણી એટલે એજ્યુકેશન અને શિક્ષણ એટલે ટીચિંગ. એજ્યુકેશન શબ્દની ઉત્પત્તિ રોસે લેટિન શબ્દ, એજ્યુકેર કેળવીને ઉછેરવું (To educate to bring up) ઉપરથી આપી છે અને ટીચિંગ એટલે બાળકને પાસે બેસાડીને કોઈ વિષયક પ્રક્રિયા પ્રત્યક્ષ શીખવવી. એવો મર્યાદિત જ અર્થ થાય છે. એટલે વર્ગમાં પ્રત્યક્ષપણે શિક્ષિત વિદ્યાર્થીઓને જો કંઈ શીખવે તેને શિક્ષણ કહીશું પણ શાળામાં વાતાવરણમાંથી પુસ્તકાલય વાચનમાંથી, ઇતર પ્રવૃત્તિમાંથી બાળક જે કંઈ શીખે એને બાળ કેળવણી કહી શકાય છે.

મહાન તત્ત્વ ચિંતકો અને કળવણીકારોના મતે બાળશિક્ષણ કેળવણી :

ઊગતી બાળ પેઢીના વિકાસ અને કલ્યાણની ભાવનાથી પ્રેરાઈને ઇરાદાપૂર્વક સહેતુક યોજનાબદ્ધ રચાયેલી વ્યવસ્થાને શિક્ષણ, બાળકના વ્યક્તિત્વ ઉપર સુયોજિતપણે બાહ્ય અસરો પાડવાની ક્રિયાને શિક્ષણ પરિચિતતા તે અનુકૂળ થતાં બાળકોને અનુકૂળ કરવાની કલા શીખવે તે શિક્ષણ. કેળવણી એટલે બાળકના શરીર અને મનના ઉત્તમ અંશોને વિકસાવે તે કેળવણી, બાળકના વર્તન, વિચારો અને વલણોમાં પરિવર્તન આણવાની પ્રક્રિયાને કેળવણી કહે છે.

પૂર્વ પ્રાથમિક અને પ્રાથમિક શિક્ષણ માટેના એકટ અને બાળક શિક્ષણનો વેગપ્રવાહ :

૧૯૧૬માં નાગપુર મળેલી ધારાસભામાં આ અંગે પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે ખરડો રજૂ કરતાં શાલેય શિક્ષણમંત્રી સુધીર જોશી ખરડો રજૂ કરવા પાછળ નિયમો હેતુ અને તેને કારણે ૧૦ ડિસેમ્બર, ૧૯૧૬ના રોજ ગૃહસમક્ષ રજૂ કર્યો હતો.

પૂર્વ પ્રાથમિકમાં ૩ થી ૫ વર્ષના બાળ પ્રવેશના આવા કોમળ બાળકો ઇન્ટરવ્યૂ, મૌખિક કસોટી, લેખિત કસોટીનો પણ સામનો કરવો પડે તેના કારણે બાળકો પર આ પ્રકારનો બોજો પડવાથી બાળક તાણ-ચિંતા અનુભવી શકે. આ એક્ટ સ્થાપવાનું કારણ ડોનેશન પડાવવાનો ઉદ્દેશ અને શૈક્ષણિક પ્રવેશ ઉદ્દેશ હોતો નથી. બાળકો અને માતા-પિતાની અનુકૂળતાં જોવાને બદલે પ્રવેશ આપવામાં અન્ય બાબતોનો ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે. આ પ્રકારનો ખરડો રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૯૩૪માં લોર્ડ મેકોલે ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલનો કાયદાના સભ્ય બની ભારતમાં આવ્યા હતા. લોર્મકોલેની નિયુક્તિથી ભારતીય શિક્ષણનો એક નૂતનયુગ શરૂ થયો અને ૧૯૩૫ના રોજ તેણે પોતાનું વિચક્ષણ

પત્ર ગવર્નર જનરલ કાઉન્સિલ સમક્ષ રજૂ કર્યો.

ધી મહારાષ્ટ્ર પ્રિ-સ્કૂલ સેન્ટર્સ(રેગ્યુલેશન ઑફ એડમિશન) એક્ટ-૧૯૯૬ની કલમ ૫,૬,૭ના બાળકના પ્રવેશ અંગે ઇન્ટરવ્યૂ પ્રતિબંધ અંગે બાળકો પર પુસ્તકોનો બોજો લાઘવા પર પ્રતિબંધ અંગોનો છે.

કલમ-૫ પૂર્વ પ્રાથમિક શાળાની પ્રવેશક્ષમતા ૮૦ ટકા પ્રવેશો મેનેજમેન્ટ શાળાના નજીકના વિસ્તારોમાં બાળકોને ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગના ભેદભાવ વિના અગ્રતાને ધોરણે આપવા અને બાકીના ૨૦ ટકા પ્રવેશો પોતાની મરજીથી ભરી શકે.

કલમ-૬ જણાવ્યા મુજબ પૂર્વ પ્રાથમિક શાળાના પ્રવેશ આપવાના હેતુની શાળાના સંચાલકો બાળકોના અથવા તેનાં માબાપનો ઇન્ટરવ્યૂ અથવા મૌખિક કસોટી આપવા લેખિત કસોટી લઈ શકે નહીં.

કલમ-૭ પૂર્વ પ્રાથમિકમાં દાખલ થયેલ બાળક માટે કોઈપણ ચોક્કસ પુસ્તક અથવા પુસ્તકોનો સેટ અથવા બુકલેટ્સ અનૌપચારિક સિદ્ધાંત માટે નિયત કરી શકશે નહીં.

આ ત્રણેય કલમ ૫,૬ અને ૭ ની ત્રણેય કલમો દ્વારા કાયદો સ્પષ્ટ થાય છે. કોઈપણ પ્રકારના ઇન્ટરવ્યૂ મૌખિક કે લેખિત કસોટી વિના ફક્ત શાળાની નજીકનાં રહેઠાણનાં ધોરણે લોટરી પદ્ધતિથી પ્રવેશ આપવો ૨૦ ટકા મેનેજમેન્ટ મરજી મુજબ મળી શકે. બાળકો માટે કોઈપણ પુસ્તકો નિયત ન કરવા. શિક્ષણ ફક્ત અનૌપચારિક રીતે આપવું.

ધી મહારાષ્ટ્ર પ્રિસ્કૂલ સેન્ટરો એક્ટ ૧૯૯૬ની કોઈપણ કલમોનો ભંગ કરનારે કલમ-૯ હેઠળ એક મહિના સુધીનાં કારાવાસની સજા અથવા ૫૦૦૦ અને ૧૦૦૦૦ સુધીનો દંડ અને બન્ને સજા થઈ શકે.

લોર્ડ રીપને ઈ.સ. ૧૮૮૨માં ભારતીય શિક્ષણ આયોગની નિમણૂક કરી તેના અધ્યક્ષ તરીકે સર વિલિયમ હંટર હતા. પ્રાથમિક શિક્ષણ સંબંધી હંટર કમિશને ૧૮૮૨માં આયોગ પ્રાથમિક શિક્ષણ તરીકે વધારે ધ્યાન આપ્યું. પંચે પ્રાથમિક શિક્ષણની જાતિ વહીવટ, અને સંચાલન અર્થવ્યવસ્થા, પ્રશિક્ષણ અને પાઠ્યક્રમ વિશે ભલામણો કરી, હંટર કમિશને ૧૮૮૨ પ્રાથમિક શિક્ષણ સંબંધી ભલામણો જણાવી.

વુડનો ખરીતાં ૧૮૮૩ કંપનીએ તૈયાર કરેલ ચાર્ટર એક્ટના અમલીકરણ દરમિયાન શિક્ષણ ક્ષેત્રે કેટલીક સમસ્યાઓ ઊભી થવા પામી હતી. આ સમસ્યાઓને અનુસંધાનમાં શિક્ષણક્ષેત્રે પુનઃ સંશોધનની જરૂરિયાત ઊભી થવા પામી હતી. આને પરિણામે બ્રિટનની લોકસભાએ એક સમિતિની રચના કરી, આ સમિતિએ તાત્કાલિક શિક્ષણનીતિ અને ગુણદોષો, તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી કેટલાક સંચાલકોએ ભારતમાં પોતાની શિક્ષણ વિષયક નીતિ જાહેર કરી.

ભારતમાં પૂર્વ પ્રાથમિક અને પ્રાથમિક કક્ષાનાં બાળકોની સંખ્યા અને સાક્ષરતાનું પ્રમાણ :

ભારતમાં બાળકો ૦-૪ વર્ષ વચ્ચેના ૧૧૭ મિલિયન જેમાં બાળકીઓ ૫૭ મિલિયન અને બાળકો ૬૦ મિલિયન, જ્યારે ૫-૯ વર્ષ વચ્ચેનાં બાળકો ૧૦૯ મિલિયન બાળકો જેમાં બાળકીઓ ૫૩ મિલિયન અને બાળકો ૫૬ મિલિયન.

ભારતમાં ૨૦૦૧ની જન સંખ્યા ગણતરી મુજબ ૦-૬ વર્ષની વયનાં બાળકો અને બાળકીઓની સંખ્યા લગભગ ૧૫૬ મિલિયન છે.

ભારતમાં ૦-૪ વર્ષનાં બાળકોની સંખ્યા ૫૨ ૩૬,૦૬૫૨ અને બાળકીઓ ૫૦,૦૧૭,૩૮૦ આ બન્નેની સંખ્યા ૧૦૨,૩૭૮,૦૩૨ છે. ૦-૬ વર્ષની વયનાં બાળકોની સંખ્યા ૮૧,૯૧૧,૦૪૧ અને બાળકીની ૭૫,૯૫૨,૧૦૪ આ બન્નેની સંખ્યા ભારતમાં ૧૫૭,૮૬૩,૧૪૫ જેટલી છે.

(૭ વર્ષ) ૨૦૦૧માં ૭૫.૮૫ બાળકોમાં સાક્ષરતા અને ૫૪.૧૬ બાળકીઓમાં સાક્ષરતા. ભારતમાં (૭

વર્ષ) (બાળક-બાળકીમાં) આશરેનું ૬૫.૩૮ જેટલું સાક્ષરતાનું પ્રમાણ છે. તે બીજા અન્ય દેશોની સરખામણીમાં ભારતમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ઓછું અંકાય છે.

ભારતમાં પ્રાથમિક સ્કૂલોની સંખ્યા ૬,૪૧,૬૪૫ માધ્યમિક સ્કૂલોની સંખ્યા ૧,૯૮૦૦૪ અને ઉચ્ચતર સ્કૂલોની સંખ્યા ૧,૧૬૮૨૦ જેટલી છે. (ICDS) સેવા આપી રહેલ કેન્દ્રો આંગણવાડીની સંખ્યા ૪,૨૭૮૬૨ છે. તેમાં ૦ થી ૬ વયની શાળાઓ અને પૂર્વ શાળાનાં બાળકો ૮૪,૮૭૨,૪૨ બાળકીઓ ૮૧,૬૮,૨૯૧ જ્યારે ભારતમાં ૧૬,૬૫૫,૫૩૩ જેટલી આશરે સંખ્યા હતી.

ભારતમાં રાજ્ય મુજબ સાક્ષરતાનું પ્રમાણ :

ભારત દેશમાં (૭ વર્ષ)ની વયનાં બાળકોનું સાક્ષરતાનું પ્રમાણ રાજ્ય મુજબ (૨૦૦૧) અહેવાલ પ્રમાણે :

બાળકોમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ૮૦ થી ૯૦ ટકામાં રાજ્યો આવતાં હોય તે રાજ્ય, ૮૧.૮૨ ટકા દિલ્હી, ૮૨.૩૨ ટકા ગોવા, ૯૦.૯૨ ટકા કેરલ, ૮૮.૪૯ ટકા મીઝોરમ, ૮૧.૮૧. ટકા અંડમાન એન્ડ નિકોબાર દ્વીપસમૂહ, ૮૧.૭૬ ટકા ચંડીગઢ, ૮૧.૭૬ ટકા દમન અને દીવ, ૮૧.૦૯, ૮૭.૫૨ ટકા લક્ષદીપ, ૮૧.૪૯ પોન્ડેચેરી, સૌથી વધારે સાક્ષરતાનું પ્રમાણ (૭ વર્ષ)ની વયનાં બાળકોમાં જોવા મળ્યું હતું.

(૭ વર્ષ)નાં બાળકોમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ૬૦ થી ૭૯ ટકા સાક્ષરતા પ્રમાણ ધરાવતાં રાજ્યો આંધ્રપ્રદેશ ૬૧.૧૧ ટકા, અસમ ૬૪.૨૮ ટકા, છત્તીસગઢ ૬૫.૧૮ ટકા, ગુજરાતમાં ૬૯.૭૭ ટકા, હરીયાણો ૬૮.૫૯ ટકા, હિમાચલપ્રદેશમાં ૭૭.૧૩ ટકા, કર્ણાટક ૬૭.૦૪ ટકા, મધ્યપ્રદેશ ૬૪.૧૧ ટકા, મહારાષ્ટ્ર ૭૭.૨૮ ટકા, મણીપુર ૬૮.૮૭ ટકા,મેઘાલય ૬૩.૩૧ ટકા, નાંગાલેન્ડ ૬૭.૧૧ ટકા, પંજાબ ૬૯.૯૧ ટકા રાજસ્થાન ૬૧.૦૩ ટકા દાદરનગર હવેલી ૬૦.૦૩ ટકા, પશ્ચિમ બંગાળ ૬૯.૨૨ ટકા ઉત્તરાંચલ ૭૨.૨૮ ટકા, ત્રિપુરા ૭૩.૬૬ ટકા, સિક્કીમ ૬૦.૬૮ ટકા આ રાજ્યોમાં ૬૦ થી ૭૯ ટકા બાળકોમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ જોવા મળ્યું હતું.

(૭ વર્ષ)નાં બાળકોમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ૫૦ થી ૫૯ ટકાની સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ધરાવતા રાજ્યો અરૂણાચલ પ્રદેશ ૫૪.૭૪ ટકા, બિહાર અને જમ્મુ કાશ્મીર ૫૪.૧૩ ટકા, ઉત્તરપ્રદેશ ૫૭.૩૬ ટકા આ રાજ્યોમાં આ મુજબ સાક્ષરતાનું પ્રમાણ જોવા મળ્યું હતું.

(૭ વર્ષ)નાં બાળકોના સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ૪૦.૪૯ ટકાની વચ્ચે જે રાજ્યો આવતાં હોય તે બિહાર ૪૫.૪૩ ટકા રાજ્યમાં સૌથી ઓછું સાક્ષરતાનું પ્રમાણ (૭ વર્ષ)નાં બાળકોમાં જોવા મળ્યું હતું.

ભારતમાં (૭ વર્ષ) બાળકોનાં સૌથી વધારે કેરલ ૯૦.૯૨ ટકા અને સૌથી ઓછું બિહારમાં ૪૫.૪૩ ટકા સાક્ષરતાનું પ્રમાણ જોવા મળ્યું હતું.

ભારતમાં આઝાદી પહેલાં અને પછી પ્રાથમિક અને પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ વિકાસ :

પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગે શિક્ષણકારોએ આ વિચારણા કરી બાળ શિક્ષણને મહત્ત્વ આપ્યું છે. ૧૬૩૨થી ૧૭૦૪ પેસ્ટોલોજી, ૧૭૧૨થી ૧૭૮૦ રૂસો, ૧૭૧૫ થી ૧૭૮૦ ફ્રોબેલ, ૧૭૪૬ થી ૧૮૨૭ કેન્ડિલેક, ૧૭૮૨ થી ૧૮૫૨ જેકબ પરેશ, ૧૮૧૨ થી ૧૮૬૮ ઈથર્ડ અને સેગ્યુઈન, ૧૮૮૮ થી કિન્ડર ગાર્ડનના વર્ગો શરૂ કર્યા. ૧૯૦૧ થી ૧૯૦૨ સોલાપુર કિન્ડર ગાર્ડન શાળા શરૂ થઈ. ૧૯૧૫માં વસો મુકામે મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનું પ્રથમ બાલ મંદિર શરૂ કર્યું.

૧૯૨૦માં દક્ષિણામૂર્તિ નૂતન બાલ શિક્ષણ બાલકનીજીબારી નામની બાલ કેળવણી માટે સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે સગવડો વધારવા ઉપર ભાર મૂક્યો. ૧૯૪૪ સાર્જન્ટ રિપોર્ટ લોકોએ તેમજ સરકારને પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણની જોગવાઈ કરવામાં પ્રથમ અનુરોધ કર્યો.

કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર, પ્રાથમિક શિક્ષણના વિકાસ પર પૂરતું ધ્યાન આપી શકે નહીં. પરિણામે ભારતમાં

પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં આ તબક્કે જે કાંઈ વિકાસ થયો તેમાં ખાનગી સાહસોનો ફાળો અગ્રિમત રહ્યો છે.

૧૯૪૯-૫૦માં ભારતમાં ૨૭૫ પૂર્વ પ્રાથમિક શાળાઓ હતી. ૧૯૬૦-૧૯૬૧ના અંતે ભારતમાં ૩૫૦૦ પૂર્વ પ્રાથમિક શાળા સ્થપાઈ હતી. ૧૯૬૪-૧૯૬૬માં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પંચે (કોઠારી પંચે) પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ મનોવૈજ્ઞાનિક ગણાવી આગામી વીસ વર્ષમાં શિક્ષણનો વ્યાપ અને વિસ્તાર વધારવાના અનેક પ્રયત્નો થયા છે.

આઝાદી પછી પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સર્વત્રીકરણમાં લક્ષને આંબવાના અનેક પ્રયત્નો થયા છે. ૧૯૫૦-૫૧માં વિશાળ દેશમાં પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા ૨૦૨ લાખ હતી તે વધીને ૯.૩૨ લાખ થઈ. તે ઉપરાંત હાલમાં ૩ લાખ જેટલી અવૈદિક શિક્ષણ કેન્દ્રો છે.

ભારત દેશમાં ૧૦ કરોડ બાળકો પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવી રહ્યાં છે. ધોરણ ૧ થી ૪ની પ્રાથમિક શાળાઓ અને ૫-૭ની પ્રાથમિક શાળા ૮૩.૯૮ ટકા બાળકો માટે ૩ કિલોમીટરના અંતરે છે. આઝાદી પછીનાં ૬૦ વર્ષમાં શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો છે. પણ સાથે સાથે તેનું સ્તર ઘણું નીચું ગયું છે.

ભારતમાં આઝાદી પછી પ્રારંભિક શિક્ષણનો વિકાસ :

ભારતીય સરકારે શિક્ષણ સંબંધી ચાર પ્રકારની ભારતીય પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં પ્રથમ, બીજી, ત્રીજી અને ચોથી આ પ્રમાણે ભારત સરકારે પંચવર્ષીય યોજનાઓ બહાર પાડી.

પ્રથમ યોજના ૧૯૫૧-૫૬માં પ્રારંભિક શિક્ષણની પાછળ ૮૫ કરોડ ખર્ચ કરેલ. બીજી યોજના ૧૯૫૬-૬૧માં પ્રારંભિક શિક્ષણ પાછળ ૮૭ કરોડ ખર્ચ કરેલ. ત્રીજી યોજના ૧૯૬૧-૬૬માં પ્રારંભિક શિક્ષણ પાછળ ૨૦૯ કરોડ કરેલ અને ચોથી યોજના ૧૯૭૫-૭૬ માં પ્રારંભિક શિક્ષણ પાછળ ૩૨૨ કરોડનો ભારત સરકારે ખર્ચ કરેલ. પ્રાથમિક શિક્ષણને મહત્ત્વ આપેલ. આ ચાર યોજનાને કારણે પ્રાથમિક શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો પરંતુ સાથે સાથે પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા ઘટતી ગઈ છે.

પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સ્કૂલોની સંખ્યા

ભારતમાં જુનિયરના વિદ્યાર્થી માટે સ્કૂલની સંખ્યા ૧૯૫૨-૫૦માં ૩૩,૩,૭૯, ૧૯૫૫-૫૬માં ૪૨,૯૭૧, ૧૯૬૦-૬૧માં ૬૫,૯૪૯, ૧૯૬૧-૬૨માં ૭૩,૯૮૨, ૧૯૬૨-૬૩માં ૭૮,૨૯૩, ૧૯૬૪-૬૫ માં ૮૩,૮૨૩, ૧૯૬૫-૬૬માં ૮૫,૮૮૪ જેટલી સિનિયર પ્રારંભિક શિક્ષણમાં ૧૯૫૦-૫૧માં ૩૮૮, ૧૯૫૫માં ૪૨,૯૭૧, ૧૯૬૦-૬૧માં ૧,૪૨,૬૬૯, ૧૯૬૧-૬૨માં ૧૫,૪૮૫, ૧૯૬૨-૬૩માં ૧૬,૫૫૩, ૧૯૬૪-૬૫ ૧૮,૩૯૨, ૧૯૬૫-૬૬માં ૧૮,૯૯૯.

વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા જુનિયરમાં ૧૯૫૦-૫૧માં ૮૪,૬૪૦, ૧૯૫૫-૫૬માં ૩,૭૩૦,૪૫૯, ૧૯૬૦-૬૧માં ૬૫,૦૧,૧૩૪, ૧૯૬૧-૬૨માં ૭૩,૪૩,૪૧૨, ૧૯૬૨-૬૩માં ૮૩,૯૯,૯૩૭, ૧૯૬૪-૬૫માં ૧૦,૦૬૯૫૮૯, ૧૯૬૫-૬૬માં ૧,૧૫,૭૨,૯૧૪ જ્યારે સિનિયરમાં બાળકોની સંખ્યા ૧૯૫૦-૫૧માં ૬૬,૪૮૨, ૧૯૫૫-૫૬માં ૧૩,૨૯,૭૪૯, ૧૯૬૦-૬૧માં ૩૨,૨૦૨૯૮, ૧૯૬૧-૬૨માં ૩૫૮૯,૫૫૦, ૧૯૬૨-૬૩માં ૩૮,૮૨૭૩૪, ૧૯૬૪-૬૫માં ૪૪,૫૫૮૬૫, ૧૯૬૫-૬૬માં ૪૩,૨૪,૯૩૫ આ રીતે સંખ્યા વિદ્યાર્થીઓની જોવા મળી રહી.

સરકારે કરેલ ખર્ચ : જુનિયર ૧૯૫૦-૫૧માં ૩.૯૪ કરોડ, ૧૯૫૫-૫૬માં ૮.૧૧ કરોડ, ૧૯૬૦-૬૧માં ૧૫.૯૯ કરોડ, ૧૯૬૧-૬૨માં ૧૮.૮૭ કરોડ, ૧૯૬૨-૬૩માં ૨૦.૮૭ કરોડ, ૧૯૬૪-૬૫માં ૨૪.૬૧ કરોડ, ૧૯૬૫-૬૬માં ૨૮.૨૨ કરોડ

સિનિયરમાં ૧૯૫૦-૫૧માં ૦.૨૧ કરોડ, ૧૯૫૫-૫૬માં ૪.૦૬ કરોડ, ૧૯૬૦-૬૧માં ૧૨.૩૬ કરોડ,

૧૯૬૧-૬૨માં ૧૩.૫૩ કરોડ, ૧૯૬૨-૬૩માં ૧૫.૧૮ કરોડ, ૧૯૬૪-૬૫માં ૧૯.૧૨ કરોડ, ૧૯૬૫-૬૬માં ૨૯.૯૪ કરોડ ખર્ચ કરેલ સરકારે.

શિક્ષણ-કેળવણીની ગુણવત્તા સુધારણા માટે ઉપયોગી સલાહકાર્ય :

૧. શિક્ષણની ગુણવત્તામાં પરિવર્તન લાવવા માટે સઘન જુંબેશ : કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર, સમાજ, શિક્ષકો, વાલીઓ, નાગરિકોએ અને કેળવણીકારોએ શરૂ કરવી પડશે આ સઘન ઝુંબેશ શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારા લાવી શકાય.

૨. કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર (શિક્ષણપ્રધાનો) માટે પૂર્વ પ્રાથમિક-પ્રાથમિક શિક્ષણ એ ચિંતાના વિષય બનવો જોઈએ. શિક્ષણપ્રધાને ૦-૭ વર્ષ સુધી બાળ વિકાસ અને કેળવણી અને શિક્ષણની કાળજી લેવી અનિવાર્ય છે. કારણ કે પ્રાથમિક બાળક શિક્ષણની આધારશીલા છે.

૩. કોઈપણ બાળકના પ્રાથમિક શિક્ષણનો પાયો નબળો હોય તો માધ્યમિક શિક્ષણની ઈમારત શિક્ષકોએ ના ચણવી જોઈએ. આના પરથી સ્પષ્ટ કહી શકાય કે નીચેના સ્તરનું જ શિક્ષણ પૂરેપૂરું પરિપક્વ થયા વગર ઉપરનાં સ્તરના શિક્ષણ માટે બાળકને ના મોકલવા જોઈએ.

૪. બાળ શિક્ષણ લેતાં બાળકોને સાર્વત્રિક વિકાસ માટે પૂર્વ પ્રાથમિક-પ્રાથમિક શિક્ષણને જરૂરી એવો યોગ્ય આકાર આપવા માટે શિક્ષણ વિશેની શિક્ષકને તાલીમને સુદૃઢ બનાવવી જરૂર છે.

૫. પ્રારંભિક શિક્ષણ લેતાં બાળકોને સાદી સૂચનાઓ આપી, અલગ અલગ અનુભવો નિર્માણ કરી બાળકની જ્ઞાનેન્દ્રિઓના માધ્યમ દ્વારા શિક્ષકોને વિધિસર શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

૬. બાળકને શિક્ષણ સીધી રીતે આપવા કરતાં તેના માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરીને આપમેળે સ્વયં મેળવે તેવી વ્યવસ્થા સ્કૂલો અને સંસ્થામાંથી કરવી જોઈએ.

૭. ભારત દેશમાં દરેક મહિલાઓને સાક્ષર બનાવવી જરૂરી છે. કારણ કે મહિલા શિક્ષિત હોય તો તેનાં બાળક-બાળકી માટે સ્વાસ્થ્ય, પોષણ, કેળવણી પ્રત્યે વિધાયક વલણ રાખશે, શિક્ષણ વિકાસમાં ગતિ જોવા મળશે, બાળ નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ઘટશે.

૮. પૂર્વ પ્રાથમિક અને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં બાળકોની બૌદ્ધિક (માનસિક) સામાજિક, સર્જનાત્મકલક્ષી, શારીરિક આ ઉદ્દેશ્યો સિદ્ધ થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા ધરાવતું શિક્ષણ હોવું જોઈએ. જેથી બાળશિક્ષણની ગુણવત્તામાં વધારો થઈ શકે.

૯. દેશમાં શિક્ષણનો વ્યાપ વધવાની સાથે શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધરે તો શિક્ષણ સાચા અર્થમાં સામાજિક વિકાસનું ઉત્તમ માધ્યમ બની રહે તેથી શિક્ષણ સાથે તેની ગુણવત્તા ઉપર ભાર મૂકવો ખૂબ જરૂરી છે.

૧૦. બાળશિક્ષણની વ્યૂરચના તે પ્રમાણે શિક્ષકે કરવી જોઈએ જેથી બાળક શિક્ષણની ગુણવત્તા વધે અને બાળક શાળા જૂથમાં શિક્ષણ પ્રત્યે અભિરુચિ કેળવે અને શિક્ષણમાં વધારો થાય. દા.ત. વ્યાખ્યાન, વાર્તાલાપ, પ્રત્યક્ષ અનુભવો, અનુકરણ મુજબ રમત, બાળક જોઈ શકે અને સાંભળી શકે તેવી સામગ્રી આ મુજબ શિક્ષકો વ્યૂહરચના શિક્ષણની ગોઠવવી જોઈએ.

૧૧. દેશમાં દરેક બાળકને ઘરમાંથી (કુટુંબ)માંથી સારા સંસ્કાર, ટેવ, રીતભાત, યોગ્ય રીતે શિંખાય તે ઘરમાંથી મળેલ પ્રારંભિક શિક્ષણ બાળક જીવનમાં કાયમ રહે છે. તેની શાળા કરતાં બાળકના શિક્ષણની શરૂઆત ઘરમાંથી જ થાય છે. એટલે દેશના દરેક ઘરના કુટુંબના સભ્યોને કેળવણી અને શિક્ષણ પ્રત્યે જાગ્રત થવાની જરૂર છે. જેથી બાળક-શિક્ષણમાં વધારો થઈ શકે.

૧૨. પ્રાથમિક શિક્ષણની પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષકો જેમ કે આગમન અને નિગમન, પદ્ધતિ પવન પદ્ધતિ, રમત દ્વારા શિક્ષણ પદ્ધતિ, કિન્ડર ગાર્ટન પદ્ધતિ, હ્યુરિસ્ટીક પદ્ધતિ આ દરેક પ્રકારની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને બાળક ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળું શિક્ષણ અથવા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તે મુજબની પ્રાથમિક શિક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ શિક્ષકે કરવો જોઈએ.

૧૩. લોકશાહીની સફળતા માટે દરેક બાળ નાગરિકને સાક્ષર બનાવવો ખાસ જરૂર છે. બાળ-નાગરિકમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ વધે અન નિરીક્ષરતા ઘટે તે દેશ માટે ખાસ જરૂરી છે.

૧૪. ખાસ તો સરકારી પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપર ખાસ ભાર આપવો જરૂરી છે. જેથી ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા વધે તેવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

સંદર્ભનોંધ

ભારત બાળક અને આંકલન, ૨૦૦૨, મહિલા અને બાળવિકાસ વિભાગ, માનવ સંશોધન વિકાસ મંત્રાલય, ભારત સરકાર (પેજ-૩)

પબ્લિક રિપોર્ટ ઓન બેઝિક એજ્યુકેશન ઈન ઇન્ડિયા, ૧૯૯૯, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, (પેજ-૭૯)

શિક્ષણના સિદ્ધાતો, જગમોહનદાસ મોદી, મહારાજા, ૧૯૬૪ વિશ્વ વિદ્યાલય બરોડા (પેજ - ૪,૫,૬)

બાલ્યાવસ્થા અને કુમારવસ્થાની શિક્ષણની સમસ્યાઓ, હિંમતભાઈ મહેતા ૨૦૦૨, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, (પેજ-૧૩,૨૯)

ભારતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ રેળું અને અર્પણા ત્રિવેદી, ૨૦૦૬ ઓમેગા પબ્લિકેશન, નવી દિલ્હી (પેજ-૩,૨૦,૨૫,૯૫,૧૨૧,૧૬૨)

શિક્ષણની આજ અને કાલ, ડૉ. મોહનભાઈ પંચાલ, ૨૦૦૦, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ ઓક્ટોમ્બર, ૨૦૦૦ (પેજ-૧,૧૪,૮૫).

સિંદૂરવૃક્ષ = બિક્સા ઓરેલ્લાના ટ્રી (Bixa orellana tree)

◆

શષિકાન્ત શુક્લા

૧. લેખ પૂર્વપીઠિકા :-

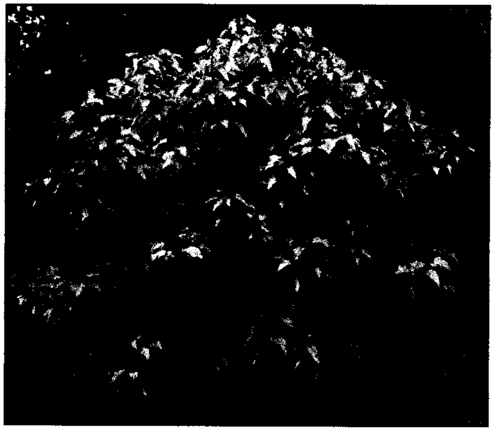

॥ ध्यानम् ॥ श्लोक. १-१२६. सिन्दूरारुण-विग्रहां त्रिनयनां माणिक्य-मौलिस्फुरत् त्र्यक्षरी दिव्य-गन्धाढया सिन्दूर-तिलकांचिता । ते श्री महालक्ष्मयै नमः ॥

જેમનું શરીર ઊગતા સૂર્યનાં કિરણોમાં પ્રસરતા સિંદૂર જેવું છે, ત્રણ નયનોવાળા, જેના મસ્તક ઉપર માણેકોથી જડેલો મુગટ છે. ત્રય અક્ષરો, (ह्रीं क्लीं सौ : આ બીજ મંત્રની અધિષ્ઠાત્રી દેવી લક્ષ્મી, માયા અને બ્રહ્મશક્તિ છે.) દિવ્ય સુગંધવાળા, સિંદૂરનું તિલક જેમને કરેલું છે. તેવા શ્રી મહાલક્ષ્મીદેવીને વંદન કરું છું.

સિંદૂર (હાઈકુ : ૧) – ગણપતિદા સિંદૂરવદનને જોઈ સૌ રાજી.

સિંદૂર (હાઈકુ : ૨) – સિંદૂરવૃક્ષ તાપી-'મા' તવ તટે સુંદર સોહે.

સિંદૂર (યુગ્મ - હાઈકુ : ૩/૪) : શ્રી રામ તણું સિંદૂર ભર્યું સેંથે એ જ હું સીતા

પ્રેમે ચોળ્યું રે ! સિંદૂર હનુમાને સીતાજી હસ્યાં

''તાપી મૈયાની પરિક્રમા - પ્રદક્ષિણા - પરિગમ - પરિભ્રમણ'' કરવા માતાના બન્ને તટનો ઋજુ આલેખ (નકશા સહિત) ભૃગુતેજ, ઑગસ્ટે ૨૦૧૬ના અંકમાં, તેમજ ''તાપી મૈયાની પરિક્રમા'' - પાલવાડ સમાજના માસિક અંક સપ્ટેમ્બર - ૨૦૧૬માં પ્રકાશિત થયેલો. તેમાં તાપી સરિતાની પ્રદક્ષિણા કરવા મારી આજીજીને માન આપી નીચે દર્શાવેલા મારા સ્નેહીઓએ Mahindra Bolero દ્વારા પરિપૂર્ણ કરી તે બદલ હું તેમનો ઋણી છું.

૧. શ્રી કરશનભાઈ ભીખાભાઈ રાઠોડ - ઉંમર - ૫૮ વર્ષ, મો :- ૯૮૭૯૭૯૬૨૫૧,

૨. શ્રી ઐલેશ કિશોરચંદ્ર શુકલ - ઉંમર : ૬૦ વર્ષ, મો :- ૯૯૯૮૭૫૩૨૩૯,

૩. શ્રી પ્રકાશભાઈ સચ્ચિતાનંદ વજીર - ઉંમર : ૬૪ વર્ષ, મો :- ૯૪૨૭૯૫૪૮૦૭ અને

૪. શ્રી ઠાકુર સાહેબ - શીરપુર - મહારાષ્ટ્ર - ઉંમર : ૬૭ વર્ષ, મો :- ૦૭૦૫૭૦૫૬૦૬૮, ૦૭૨૮૩૮૨૫૯૫૬

મા તાપી તેના પૌરાણિક કાળથી તેમની સમક્ષ આવેલા અભીપ્સુને અદ્ભુત વસ્તુનું પ્રદાન કરતાં રહ્યાં છે. આ પરિક્રમાનું પારિતોષિક તે 'સિન્દૂર વૃક્ષના બીજની શિંગો' જે શ્રી પ્રકાશભાઈને મુકામ : મહદગાંવ, તા.જિલ્લા : બૈતુલ, મધ્યપ્રદેશ તાપી સંતાનો એ આપી. તેના દ્વારા મને શિંગો પ્રાપ્ત થતાં આપ સમક્ષ 'સિંદૂર વૃક્ષ'નું શબ્દાનુલેખન તાપીમાતાની પ્રસાદીરૂપે પ્રસ્તુત કરું છું.

---

* Shashkant k. Shukla. AHMEDABAD - 380005. Ph : 079-27574057

૨ : સિન્દૂર વૃક્ષના વિદેશ અને ભારતીય ભાષામાં લૌકિક (common) નામો :

ક્રમ	*ભાષાનું નામ*	*વૃક્ષનું લૌકિક નામ*
૧.	વનસ્પતિશાસ્ત્રનું નામ	બિકસા ઓરેલ્લના, Bixa orellana.
૨.	English-અંગ્રેજી	Annatto–એન્નાટો; Lipstick–લિપસ્ટિક; Arnatto–આર્નેટો.
૩.	हिंदी	लटकन
૪.	મણિપુરી	યુએરોમ-ureirom
૫.	કન્નડ	રંગામાલિ; રંગમલે.
૬.	તૈલુગુ	જાફરા-Japhara
૭.	ઉડિયા-ઓરિસ્સા	લોટ કોન્સ
૮.	બંગાળી-Bengali	લટકન-Latkan
૯.	મલાયલમ	કુરાન્નુમન્નાલ
૧૦.	મરાઠી-Marathi	સેંદરી-Sendri
૧૧.	ગુજરાતી*	સિંદૂર*; સિંદૂરી.
૧૨.	આસામી	જોલાનધાર; Jolandhar
૧૩.	તામીલ-Tamil.	સપ્પિરાવિરાઈ; જાફરા.

* 'સિંદૂર વૃક્ષ' શબ્દપ્રયોગ ભગવદ્ગોમંડલ, ભાગ-૯, પા.નં : ૭૮૯૧ પ્રમાણે છે.

૩. સિંદૂર વૃક્ષનું ઐતિહાસિક અધ્યયન :

મૂળ અમેરિકાના સિંદૂર વૃક્ષનું લેટિન નામ બિકસા ઓરેલ્લાના (Bixa orellana) પણ તે તેના ગુણધર્મો વિશે કોઈ માહિતી પ્રદાન કરતું નથી. પરંતુ શક્ય છે કે તેની પ્રજાતિ (Genus) બિકસ (Bix)નું મૂળ પોર્ટુગીઝ શબ્દ 'biche = બિચે' યાને અંગ્રેજી શબ્દ beak (બીક) ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવી છે. જ્યારે અંગ્રેજી શબ્દ 'બીક'નો અર્થ અણિયાળું નાક થાય છે. આ અણિયાળું નાક શબ્દમાં અછડતો/પરોક્ષ ઉલ્લેખ સિંદૂર વૃક્ષના ઝીણાં નારંગી-લાલ રંગનાં બીજની કાંટાવાળી શિંગના બાહ્ય આકાર માટે કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે સિંદૂર વૃક્ષની જાતિ(species)નું નામ 'ઓરેલ્લાના=Orellana' ૧૬મી સદીના સ્પેનિશ વિજેતા 'Francisco de Orellano-ફ્રાન્સિકો દ ઓરેલ્લાનો' એ અચાનક શોધેલા અમેરિકાના એમેઝોન પ્રદેશ માટે તેમની સ્મૃતિમાં માનાર્થે આપવામાં આવ્યું છે. કોલંબસે તો ઠેઠ પંદરમી સદીમાં અમેરિકા ખંડ શોધ્યો. તે પહેલાંની પૂર્વકાલીન એટલે ઈ.સ. ૪૦૦ થી ૧૩૦૦ના સમયની માયા, એઝટેક અને ઇન્કા સંસ્કૃતિઓએ સિંદૂર વૃક્ષના બીજની નારંગી-લાલ શાહી વડે પ્રાર્થનારૂપી પવિત્ર હસ્તચિત્રો પહાડના પથ્થરની દીવાલ ઉપર દોરી દેવદેવીને અર્પણ કરેલાં તે આજે પણ અમેરિકામાં વિદ્યમાન છે.

જોકે સિંદૂર (એન્નાટો-annatto) વૃક્ષની ઝૂમખામાં આવતાં કાંટાયુક્ત શિંગરૂપી ફળ અખાદ્ય છે. તેમ છતાં તેનો બૃહત્ ઉછેર ફૂલો અને ખાસ કરીને શિંગમાં થતાં ઝીણાં રંગીન બીજની ઉપરની લૂગદી (pulp)માંથી મળતા મોહક નારંગી-લાલ રંગ એટલે એન્નાટો રંગ માટે થાય છે. તેનો ઉપયોગ ઈસ્વીસન પહેલાં અમેરિકાના મૂળનિવાસીઓ આ શુભ રંગથી શરીર રંગતા, તેમના દેવનાં પવિત્ર ચિત્રો અને નૈવેદ્યરૂપ પ્રસાદ તથા પીણાંને તેજસ્વી રંગ આપતા ઉપરાંત ઔષધ પણ બનાવતા. ખેદ તો એ વાતનો છે કે આ સભ્ય સંસ્કૃતિનો વિધ્વંસ વિસ્તારવાદી યુરોપિયન પ્રજા સાથેના વિગ્રહોમાં ઈ.સ. ૧૫૨૧માં થયો. પરંતુ તેમણે સિંદૂર વૃક્ષના બીજમાંથી સંસાધિત કરેલો એન્નાટો રંગનો વિનિયોગ વિશ્વભરમાં વિખ્યાતિ પામ્યો છે.

૪. સિંદૂર વૃક્ષનું ભારતમાં આગમન :

એક અહેવાલ મુજબ ભારતમાં પ્રથમ સિંદૂર છોડની રોપણી તેના પ્રાકૃતિક સિંદૂર જેવા રંગ સાથે સુગંધ માટે નાના પાયે માયસોરમાં બગીચાની વાડના છોડરૂપે કરવામાં આવેલી. ત્યારબાદ તે સાનુકૂળ જણાતાં તેની રોપણી ત્રાવણકોર, કોરોમંડલ (કૃષ્ણાનદીના મુખથી ભારતના પૂર્વ કિનારાનો પ્રદેશ, તેમાં તામિલનાડુ અને આંધ્રપ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે.) અને મલબારના દરિયાકાંઠે તથા મુંબઈ, બંગાળ, આસામના અમુક જિલ્લામાં કરવામાં આવેલી.

સિંદૂર વૃક્ષનું પ્રવર્ધન બીજ(seed), ડાળી કલમ (steam cutting) અને ખૂંટી રોપણ (peg planting) દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ વૃક્ષ હિમ (snow/frost)નો સામનો કે પ્રતિકાર કરી શકતું નથી. છોડનું પ્રવર્ધન કર્યાના ત્રીજા વર્ષે તેના ઉપર શિંગરૂપી ફળો ઝૂમખામાં થાય છે. અને તે પરિપક્વ થતાં સુરભિ ફેલાવતો નારંગી લાલ-એન્નાટો રંગ બનાવવા એકત્ર કરી લેવામાં આવે છે. સિંદૂરનું પુખ્ત મોટું વૃક્ષ હૃદયાકાર કાંટાયુક્ત શિંગોનો ફાલ ઝૂમખારૂપે પ્રતિવર્ષ ૨૭૦ કિલોગ્રામ ઊતરે છે.

૫ : સિંદૂર વૃક્ષ (**Bixa orellana tree**)નો પદાનુક્રમ (**Taxonomic Hierarchy**) :

ક્રમ	વર્ગ = **Class**		વર્ગીકરણ = **Classification**		
	English	ગુજરાતી	**Latin**	**English**	ગુજરાતી
1.	Kingdom	સૃષ્ટિ / જગત	Plantae	Plants	વનસ્પતિ છોડ
2.	Subkingdom	ઉપસૃષ્ટિ	Viridi Plantae	Eukaryotic Plants	કોષ કેન્દ્ર ધરાવતો છોડ.
3.	Infrakingdom	નિમ્ન સૃષ્ટિ / નિમ્ન જગત	Streptophyta	Land Plants	ભૂમિગત છોડ.
4.	Superdivision	અધિવિભાગ	Embryophyta	land Plants	ભૂમિગત છોડ.
5.	Division	વિભાગ	Tracheophyta	Vascular Plants	રસ સંવહની નલિકા છોડ
6.	Sub division	ઉપવિભાજન / ઉપવિભાગ	Spermato-phytina	Seed Plants	બીજ વનસ્પતિ છોડ.
7.	Class	વર્ગ	Magnoliopsida	Flowering Plants	સપુષ્પ છોડ
8.	Superorder	અધિક્રમ	Rosanae	Hidden essence	ગુપ્ત સત્ત્વ
9.	Order	ક્રમ	Malvales	Mauve=Mallow Plants	મેલો છોડના જેવા લક્ષણ ધરાવતી વનસ્પતિનો સમૂહ
10.	Family	કુલ	Bixaceae= 'Biche' = Beak	'Red Coluring & Flavouring Seeds beak	રાતો રંગ ધરાવતા બીજનો સમૂહ / અણિયાળા શિંગો
11.	Genus	વંશ / પ્રજાતિ	Bixa-(Linnaeus)	'biche' = beak	અણિયાળા નાક જેવી શિંગ અને વનસ્પતિનું નામ-લિન્નઅસ

12. Species	જાતિ	Bixa Orellana L.	Lipstick tree, annatto; roucou.	રાતો રંગ ધરાવતા બીજનો સમૂહ. જે સ્પેનિશ વિજેતાએ શોધેલો

એમેઝોન પ્રદેશ માટે આ વૃક્ષની જાતિ-species 'ઓરેલ્લાના' તેમની સ્મૃતિમાં રાખવામાં આવ્યું છે.

૬. સિંદૂર વૃક્ષનું વતન અને તેનાં ઉપાંગોનું વર્ણન :

સિંદૂરનું વૃક્ષ ઉષ્ણકટિબંધીય સેન્ટ્રલ અને દક્ષિણ અમેરિકા તથા વેસ્ટ ઇન્ડીઝનું મૂળ નિવાસી છે. આ સિવાય તેના છોડની રોપણી બ્રાઝિલ, ગુએના, મેક્સિકો, ફિલિપીન્સ તથા કેરેબીઅન સમુદ્રમાં આવેલા એન્ટીલેસ ટાપુઓમાં પણ કરવામાં આવે છે. તેની અખાદ્ય શિંગોમાં નાનાં ગોળ બીજની ઉપર સિંદૂર જેવું નારંગી-લાલ રંગનું મીઠી સુગંધ ધરાવતું દ્રવ્ય (pulp—લૂગદી) રૂપે હોય છે. તેને 'એન્નાટો-Annatto' અથવા 'એચીઓટે-Achiote' કહેવામાં આવે છે. જે ખાદ્ય પદાર્થોના અને પીણાંના મોહક રંગ માટે વપરાય છે.

૧. સિંદૂર વૃક્ષનું લેટિન નામ 'બિક્સા ઓરેલ્લાના-Bixa orrellana.' આ વનસ્પતિ તરુની વૃદ્ધિ ૬ થી ૮ મીટર અને ઘેરાવો (વૃક્ષ પરિઘ = Grith) ૧.૫ મીટર હોય છે.

૨. પાનના લાંબા ડીટાની લંબાઈ ૫.૦ સે.મી.; પાનની સપાટી મુલાયમ; હૃદયાકાર; તેની મહત્તમ લંબાઈ - ૮ સે.મી. અને પહોળાઈ - ૭ સે.મી. હોય છે.

૩. સિંદૂર વૃક્ષની બે જાતો છે. એકમાં વર્ષાઋતુમાં આવતા સફેદ રંગના પાંચ પાંખડીવાળાં ફૂલો અને શિયાળામાં આવતાં લીલા રંગનાં કોમલ કાંટાયુક્ત શિંગરૂપી ફળોનાં ઝૂમખાં. તેની બીજી જાતમાં ફૂલોની પાંખડી તો પાંચ પણ ફૂલોનો રંગ ગુલાબી અને કોમલ કાંટાવાળા શિંગરૂપી ફળના ઝૂમખાનો રંગ લાલ.

તેની બન્ને જાતોમાં શિંગની બાહ્ય સપાટી ઉપર જે કોમલ કાંટા હોય છે. તેની લંબાઈ ૨.૦ થી ૪.૦ મી.મી. હોય છે. જ્યારે શિંગની અંદર આવેલી સફેદ સપાટી ઉપર ૨૫ થી ૩૦ મીઠી સુગંધી ધરાવતા નારંગી-લાલ રંગનાં નાનાં બીજ હોય છે. આ બીજની સપાટી ઉપર જે નારંગી-લાલરંગનું સુગંધીદાર દ્રવ્ય છે. તે પલ્પ (pulp—લૂગદી) રૂપે હોય છે. જેમાંથી જ નારંગી-લાલ એન્નાટો રંગ ખાદ્ય પદાર્થો માટે બનાવવામાં આવે છે.

૭. સિંદૂર વૃક્ષના બીજ ઉપરથી નારંગી-લાલ-એન્નાટો રંગ કાઢવાની રીતો :

૧. બીજ ઉપરથી સત્ત્વરૂપી નારંગી-લાલ રંગનો ગર/લૂગદી કાઢવા પ્રથમ તેને લાકડાંના વાસણમાં ગરમ પાણીમાં થોડા દિવસ પલાળી નરમ કરવામાં આવે છે. આથી રંગીન બારીક રજકણો વાસણના તળિયે બેસે છે. ત્યારબાદ સત્ત્વ અથવા ગર વગરના બીજને લઈ લેવામાં આવે છે. આ બીજ સ્વાદે સાધારણ તીખાશયુક્ત આહ્લાદક હોય છે. પરંતુ બીજનો ગર્ભ સાધારણ ઝેરી(વિષમય) ગુણ ધરાવે છે. જે આંતરડાને પક્ષાઘાત અને વનસ્પતિના પરોપજીવી જેવી અસર કરે છે. ત્યારબાદ વાસણમાં તળિયે બીજ ઉપરથી જમા થયેલું માવા (bri – આથો ચઢાવેલી લૂગદી) રૂપી રંગદ્રવ્ય (pigment) રહ્યું. તેને એક અઠવાડિયા સુધી રાખી આથો ચઢવા દેવામાં આવે છે. હવે જે સુગંધયુક્ત રંગરૂપી 'એન્નાટો-Annatto' રહ્યું તેને વાસણના તળિયેથી લઈ સૂર્યપ્રકાશમાં સૂકવી ચોસલાં (cake) બનાવાય છે. આ રીતે એન્નાટો રંગનું ઉત્પાદન બીજના વજન કરતાં 4.6-6.0% જેટલું પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. ઈ.સ. ૧૯૪૨માં સિંદૂર વૃક્ષના બીજ ઉપરથી રંગ કાઢવાની બીજી સુસંગત રીત પ્રમાણે બીજને સોડિયમ કાર્બોનેટ -Na^2Co^3 ના દ્રાવણમાં ઉકાળો. ત્યારબાદ તેને નિતારો અને ઑસિડિક/અમ્લિત કરી નિતારી, રંગદ્રવ્યને થીજવા દો. ત્યારબાદ મીઠાના દ્રાવણમાં ઉકાળ્યા બાદ નિતારી, દબાણ આપી ધુઓ અને સૂકવો.

ઉપર્યુક્ત રીતે પ્રમાણે દક્ષિણ અમેરિકાએ 'એન્નાટો' રંગને ખાદ્ય પદાર્થો તથા પીણાંઓને આકર્ષક રંગ આપવા કેક, ટેબલેટસ, પેસ્ટ તથા સ્પ્રે રૂપે વિશ્વબજારમાં મૂક્યો. ત્યારે આ રંગના દ્રાવણનો પરિચય થતાં વેપાર વ્યવસાયે રૂપ લીધું.

૮. બીજનું રાસાણિક પૃથક્કરણ :

સિંદૂર વૃક્ષના બીજમાં મુખ્યત્વે બિક્સિન (Bixin)- $C_{25}H_{30}O_4$ હોય છે. તેને પણ પિતકામ (carotenoides) રંગદ્રવ્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમાં અલ્પ પ્રમાણમાં ઓરોલિન (orellin)નો સમાવેશ થયેલો છે. તેમજ તેની સાથે પાણીમાં દ્રાવ્ય પીળો પદાર્થ, ચરબી, રાળ (resin) અને કડવું દ્રવ્ય પણ હોય છે. બિક્સિ અને એન્નાટો રંગ આવશ્યક (સારભૂત) તેલમાં દ્રવ્ય તેમજ સ્થાયી થાય છે. આ બન્ને ઍલ્કલી (ક્ષાર)માં પણ દ્રવે છે અને ઍસિડમાં તે બન્ને ઘન પદાર્થમાંથી છૂટા પડી તળિયે બેસી જાય છે.

ઈ.સ. ૧૯૪૩માં થયેલા પ્રયોગ પ્રમાણે લાલ રંગના એન્નાટોમાં બિક્સિન (Bixin)ની માત્રાના પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક તફાવત હોય છે. સામાન્યતઃ તેનું પ્રમાણ 10-12% હોય છે. પરંતુ વિશિષ્ઠ એન્નાટોમાં બિક્સિનનું પ્રમાણ 15-30% જણાયું છે. એન્નાટોના રંગનો સંબંધ 'Carotenoid = પર્ણ પિતકાભ રંગદ્રવ્ય સાથે છે. એટલે કે તે કેરોટીન જેવો પીળા રંગનો પદાર્થ છે. જે સાધારણ ગાજર(carrot)માં હોય છે તેવો. પરંતુ તે વિટામિન 'A'માં ફેરવાઈ (pro-vitamin) શકતો નથી.

૯. સિંદૂર વૃક્ષના બીજમાંથી બનાવેલા એન્નાટો રંગના ઉપયોગો :

૧. અમેરિકાની અતિપ્રાચીન કાળની એઝટેક સંસ્કૃતિ એન્નાટો રંગથી ખાદ્ય પદાર્થોને મોહકતા પ્રદાન કરવાની ક્ષમતાથી જ્ઞાત હતા. આથી તેઓ એન્નાટા/સિંદૂરના નારંગી લાલ રંગ વડે તેમના ઇષ્ટદેવને અર્પિત કરાતું પવિત્ર પીણું તેનું નામ 'ઝેકોલાત્લ - xocolatl', (A) રંગ માટે સિંદૂર = એન્નાટો વૃક્ષના બીજની સપાટી ઉપરની નારંગી-લાલ રંગી લૂગદી (pulp) અથવા તેમાંથી બનાવેલો એન્નાટો રંગ અને (B) લીલા મરચાંને પાણીમાં ઉકાળતાં; તેમાં (C) કોકો પાવડર તથા (D) વનિલા (Vanilla) વૃક્ષની મીઠી સુગંધવાળાં ફૂલ અને ફળનો રસ/અર્ક નાખી નયનાકર્ષક (eye catcher) પાવન પીણું બનાવતા. તે અર્વાચીન કાળમાં પણ ખાદ્ય રંગ તરીકે વિવિધ ઉપયોગોના ચલણમાં છે. શક્યતઃ એન્નાટો ખાદ્ય ઉદ્યોગના રંગ માટે સર્વસામાન્ય છે. જેથી પરંપરાગત રીતે આહારના માંસને રંગવા આજે પણ ફિલિપિન્સ; મેક્સિકો અને સેન્ટ્રલ અમેરિકામાં તે પ્રચલિત છે. જ્યારે એશિયામાં ચાઈનિઝ પોલ્ટ્રી (મરઘાં-બતકપાલન કેન્દ્ર) બલેલી ખાંડમાંથી બનાવેલા 'કેરમેલાઈઝડ માલ્ટ - Caramelisedmalt' સાથે એન્નાટો રંગથી માવજત આપી તેજસ્વી લાલ રંગનો ઓપ આપે છે. એન્નાટોનો ઉપયોગ જમીનસુધારણા માટે થાય છે. આ ઉપરાંત એન્નાટો રંગનો ઉપયોગ ૧. માખણ, ૨. ઘી, ૩. માર્ગારીન, ૪. ચીઝ, ૫. ચોકલેટ, ૬. કેન્ડી, ૭. કસ્ટર્ડ પાવડર, ૮. ચા, ૯. સાબુ, ૧૦. ફ્લોર પૉલિશ, ૧૧. શૂ પૉલિશ, ૧૨. દારૂ વગેરેમાં રંગ આપવા થાય છે.

ઈ.સ. ૧૯૩૯-૪૦માં દક્ષિણ ભારતમાં આશરે ૨૦૦ ટન સિંદૂર વૃક્ષના બીજની પેદાશ થયેલી. તે વર્ષે ૮૭ ટન જેટલો જથ્થો નિકાસ કરવામાં આવેલો. તેમ છતાં ભારતના ડેરી ઉદ્યોગે મોટા પ્રમાણમાં આ વૃક્ષના બીજમાંથી બનાવેલો એન્નાટો રંગ અમેરિકાથી આયાત કરેલો.

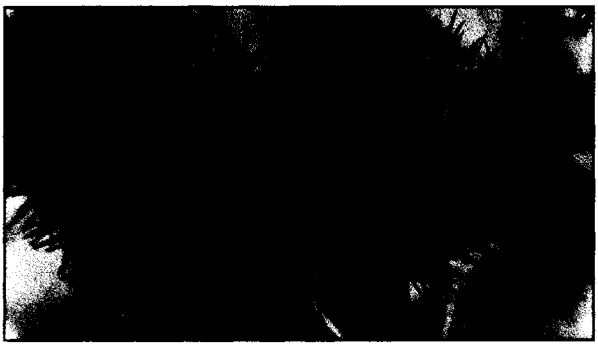

૨. સિંદૂર વૃક્ષના બીજનો એન્નાટો રંગનો પાવડર કોટન, સિલ્ક, લિનિન (Linen), ઊન અને ચામડું રંગવા એક વખત પ્રચલિત હતો. તેનાથી જુદા જુદા ઍસિડ અને રંગબંધક (Mordant–મૉઅડેન્ટ) વડે ગોલ્ડન, પીળો, બ્રાઉન તથા નારંગી રંગો રંગી શકાય છે. પરંતુ તેના રંગો કાપડ ઉપર સ્થાયી કે ટકાઉ ન હોવાથી તેનું સ્થાન હવે ડામર રંજક (coal-tar dyes) તથા અન્ય રંજકોએ લીધું છે.

૩. અમેરિકાના મૂળ વતનીની જેમ આજ પર્યંત સિંદૂર બીજની ઉપરની સપાટીનો નારંગી-લાલ ગર(pulp–લૂગદી) 'સૌંદર્યવર્ધક ઉદ્દેશો' જેવા કે લિપસ્ટિક (Lipstick), હેર ડાઈ, નખને રંગવા અને હેર ઓઇલના રંગ તરીકે વપરાય છે. તેથી તો સિંદૂર તરુનું અંગ્રેજી લૌકિક નામ 'લિપસ્ટિક વૃક્ષ - Lipstick tree' છે.

૪. આ વૃક્ષનાં બીજ પરણિત સ્ત્રીઓ માટે સૌભાગ્યરૂપ તેમજ કામોદ્દીપક છે. આથી તો લગ્ન બાદ હિંદુ નવોઢાના સેંથામાં સિંદૂર બીજનો નારંગી લાલ રંગ (એન્નાટો) તેના પ્રિય ભર્થાર દ્વારા ભરવાની એક પ્રણાલિકા છે. જ્યારે સ્પેનમાં આખલાની લડાઈમાં તીવ્ર હુમલો કરવાની ઉશ્કેરણી માટે આ વૃક્ષનાં બીજ ખવડાવવામાં આવે છે.

૫. બીજના ગરમાં જે 'પર્ણ પીતકાભ– carotenoides' પીળા રંગનું તત્ત્વ છે. તે જંતુ-જીવડાંને અરુચિકર હોવાથી તેનાથી તેઓ દૂર ભાગે છે. આ સિવાય બિક્સિન તત્ત્વ સૂર્યનાં પારજાંબલી કિરણોનો અંતરાય બની ચામડીને ભૂરી કે શામળી થતી અટકાવવાનો ગુણ ધરાવે છે.

૧૦. સિંદૂર વૃક્ષ શિંગનાં કાંટાવાળાં છોતરાંની મૂલ્ય વૃદ્ધિની રીતો :

તા. ૨૦-૧-૨૦૧૮ને રોજ નૈસર્ગિક સિંદૂર વૃક્ષની ઝૂમખામાં ઊતરતી શિંગના અખાદ્ય કાંટાવાળાં છોતરાં/ફોતરાંની મૂલ્ય વૃદ્ધિ (Valueadded) કરવા નીચે મુજબ ઉપયોગ કરી શકાય.

૧. કાંટાયુક્ત શિંગનાં છોતરાંનો કાગળના માવામાં પરિવર્તન કરી કાગળ બનાવવો.

૨. આ વૃક્ષના બીજમાં જંતુ-જીવડાંને અણગમો/ પ્રત્યાકર્ષક (repellant) કરતું 'પર્ણ પીતકાભ-carotenoidess' તત્ત્વ હોવાથી શિંગનાં છોતરાંનો પાવડર બનાવી તેને અગરબત્તી બનાવવાની લૂગદીમાં મિશ્રણ કરી ધૂપસળી બનાવવી.

૩. જેમ પટણા-બિહારમાં ભસ્મ(રાખ)માંથી શીતલ શરબત બનાવવામાં આવે છે. તેમ સિંદૂર શિંગના છોતરાંની ભસ્મ કરી; તેમાં ખટાશ માટે લીંબુનો રસ; બગડવા ન દેનાર (preservative) તત્ત્વ તરીકે મીઠું; અને ખાંડની ચાસણી ઉમેરી આહ્લાદક શરબત બનાવી શકાય.

૪. વનસ્પતિજન્ય સિંદૂરની શિંગનાં કાંટાયુક્ત છોતરાં અખાદ્ય અને બિનઉપયોગી છે. આથી તેને સિગારેટ કે બીડીના તમાકુ જેવી કતરણ કરી. તેને ચલમ કે સિગારેટમાં ભરી ધૂમ્રપાન કરતાં તમાકુ જેવી જ અનુભૂતિ અને લિજ્જત મળે છે. આ રીતે શિંગનાં અખાદ્ય નકામાં છોતરાંની મૂલ્યવૃદ્ધિ કરી શકાય છે. પરંતુ તમાકુ અને પ્રાકૃતિક સિંદૂર વૃક્ષની શિંગનાં છોતરાંનું ૫-૬ ધૂમ્રપાન કરવાથી શારીરિક થતા નુકસાનના લાભાલાભનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો રહ્યો. જે મેડિકલ વૈજ્ઞાનિકો અને આરોગ્યશાસ્ત્રીઓ માટે એક સંશોધનનો વિષય બને છે. આ સિવાય છોતરાંનું ઉત્તમ ખાતર થાય છે. * સિંદૂરની કાંટાવાળી શિંગના છોતરાંનું ધૂમ્રપાન તમાકુ કરતા ઓછું નુકશાનકારક છે. જુઓ સંદર્ભ - ૫-૬.

૧૧. સિંદૂર વક્ષના રોગહારક ઔષધીય ભાગો :

૧. છોડના અંકુર, ૨. પાન, ૩. બીજ અને ૪. એન્નાટો-નારંગી-લાલ રંગ.

મુખ્યત્વે ઉષ્ણકટિબંધીય પ્રદેશોમાં આ વૃક્ષના બીજની બાહ્ય સપાટી ઉપરના ગરમાંથી બનતા એન્નાટો રંગ

માટે વ્યાપારી ધોરણે જ કરવામાં આવે છે. પરંતુ વૃક્ષનાં અન્ય ઉપાંગોનો ઉપયોગ ઔષધ તરીકે પણ થાય છે.

૧. વૃક્ષના અંકુર અને કુમળા પાનની ઉપયોગિતા તાવતી પીડાતા રોગના ચેપને દૂર કરવા; મૂત્રનળીનો સોજો; મરડો; યકૃતનો સોજો; હિપૈટાઈસિસ (hepatitis)ના ઉપચારમાં અને કોલેસ્ટેરોલ (cholesterol=$C_{27}H_{45}OH$) જે એક લોહીમાં રહેતો સ્ફટિક પદાર્થ છે. તેની માત્રા લોહીમાં ઘટાડે છે.

૨. વધારામાં સિંદૂરવૃક્ષનાં પાન અને તેની કાંટાવાળી શિંગની અંદરનાં બીજ ગરમ તેજાનાયુક્ત અતિઆહારના સેવનથી જઠરમાં બળતરા થાય ત્યારે તેનું શમન કરે છે. તે મૂત્રપિંડ અને મૂત્રાશયના સોજાને તથા પૌરુષ ગ્રંથિથી વધુ વૃદ્ધિ (prostate hyperplasia - પ્રોસ્ટેટ હાઈપરપ્લાસિયા)નો અમોઘ ઉપચાર છે. જ્યારે બાહ્ય અંગો ઉપર બીજનો લેપ કરવાથી જંતુ દૂર રહે છે. વિશેષમાં તે ચામડી માટે પુષ્ટિવર્ધક પ્રચલિત ચિકિત્સા છે. તેમજ બીજ અને પાન ગાંઠ મટાડવાની સક્રિયતા ધરાવે છે. આ સિંદૂર વૃક્ષના કોમલ પાનની ઔષધીય અસર નોંધનીય છે.

૩. વૃક્ષનાં સફેદ અને ગુલાબી રંગોનાં ફૂલોનો ઉકાળો નવજાત શિશુની છાતીમાંથી કફ કાઢે છે.

૪. સિંદૂરવૃક્ષના બીજની ઉપરની સપાટીના ગરમાંથી નિષ્કર્ષ કરાતા એન્નાટો-નારંગીલાલરંગનો પ્રયોગ સર્પદંશના ઉપચારમાં એમેઝોનના કેટલાક ભાગમાં થાય છે. આંતરિક રીતે એન્નાટો ઔષધ તરીકે પીતાં તે આંતરડામાં રહેલા પરોપજીવી જંતુઓ/કરમને મારી તેનાથી થતો દુખાવો દૂર કરે છે.

અધિકમાં સિંદૂર વૃક્ષનાં પાન અને બીજમાં મુખ્યત્વે ૧. બિક્સિન (Bixin), ૨. પર્ણ પિતકાભ (carotenoides), ૩. નોરબિક્સિન (Norbixin) અને ૪. નારંગી-લાલ રંગનો-એન્નાટો. આ સર્વ તત્ત્વો શરીરમાં જમા થયેલા સલ્ફર જેવાં તત્ત્વો સાથે પ્રાણવાયુ (ઑક્સિજન)ના ભળવાથી જે શરીરમાં કોશિકાઓને અડચણરૂપી તત્ત્વો બન્યાં તેનો નાશ કરે છે. આ પ્રક્રિયાને મેડિકલની શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં radical cure એટલે રોગમુક્તિ. જે માટે ઉપર્યુક્ત ચાર તત્ત્વોની high anti-oxidant સક્રિયતાને લીધે થાય છે. આ ઉપરાંત પાન અને બીજનાં આ તત્ત્વો શરીરમાં શર્કરા (sugar)ના પ્રમાણને નિયંત્રણમાં રાખતું હોવાથી તે ડાયાબિટીઝ (diabets=મધુપ્રમેહ)નું કારગત પરંપરાગત ઔષધ છે. આમ સમગ્ર વૃક્ષ બૃહદ્ ઈતિહાસ ધરાવે છે. તે સાથે તેનો અમૂલ્ય ઓસડરૂપ છોડનો વિનિયોગ (ઉપયોગ) તાવથી કેન્સર જેવી જીવલેણ વ્યાધિ થતી રોકે છે.

૧૨ : સમાપન :

વહાલા 'ભૃગુતેજ'ના સુજ્ઞ વાચકો તા. ૧૦-૧૨-'૧૭ને રોજ મારા નમ્ર નિવેદનને માન્ય રાખી અરવિંદ લિમિટેડ, સાંતેજ ડિવિઝન, ખાત્રજ તરફથી સિંદૂર વૃક્ષના પાંચ છોડ તેના સંવર્ધન માટે આનંદ નર્સરી, ગાંધીનગર (ઑફિસ - મો. ૭૦૯૬૦૨૭૭૭૫)માંથી મેળવ્યાં, તે બદલ સંસ્થાનો આભારી છું. તેમ આપ આ લેખ વાંચી સિંદૂર વૃક્ષનું સંવર્ધન કરવા યથાયોગ્ય પ્રયત્ન આપણા દેશના વીર શહીદના લલાટમાં તિલક કરશો તો હું આપનો આજીવન ઋણી રહીશ.

સંદર્ભો

૧. Wealth of India, Vol. I, Page : 196
૨. Google :- Bixa orellana
૩. ભગવદ્ગોમંડલ, ભાગ-૯, પા.નં. ૮૭૯૧;
૪. ललिता सहस्त्रनामस्तोत्रम् ॥
૫. દ્રવ્યગુણ શાસ્ત્ર, સ્વ. શ્રીબાપાલાલ ગ. વૈદ્ય.
૬. જંગલની જડીબુટ્ટી-વૈદ્ય- શાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ-ગોર, પાના નં. ૧૩૨-૧૩૩.

॥ इति सिन्दुर तरु शब्दस्पंदनम् ॥

કિરાતાર્જુનીયની સમસામયિકતા

◆

ડૉ. બી. જી. પટેલ

સંસ્કૃત સાહિત્યના પાંચ પ્રાણ સમાન પાંચ મહાકાવ્યમાંના એક 'કિરાર્તાજુનીયમ્'ના સર્જક મહાકવિ ભારવિ સંસ્કૃત પ્રશિષ્ટ સાહિત્યમાં એક વિલક્ષણ પ્રતિભાસંપન્ન કવિ તરીકે સુવિખ્યાત છે. પોતાની એક માત્ર કૃતિ કિરાતાર્જનીયમ્ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. જેમાં કવિએ સ્વ વિશે મૌન સેવ્યું છે. પરંતુ દંડીરચિત 'અવન્તિસુંદરી કથા'માં ભારવિને દંડીએ પોતાના પ્રપિતામહ કહ્યા છે.

ભારતના પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશમાં આનંદપુર નામનું સ્થાન છે. ત્યાં કૌશિક વંશના બ્રાહ્મણો નિવાસ કરતા હતા. અમુક સમય બાદ તેઓએ નાસિક દેશના અચલપુરને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું. આ વંશમાં જન્મેલ નારાયણસ્વામીને દામોદર નામનો પુત્ર થયો. દામોદર મહાન લેખક અને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી કાંતિવાળો હતો. તેથી તેના પ્રશંસકોએ તેને ભાસા રવિ = ભારવિ અર્થાત્ 'તેજથી સૂર્ય સમાન' એવું ઉપનામ આપ્યું. દામોદરને ત્રણ પુત્રો થયા. તેમાંનો બીજો પુત્ર તે મનોરથ. મનોરથના ચાર પુત્રોમાંનો એક વીરદત્ત. વીરદત્તનાં ગૌરી સાથે લગ્ન થયાં અને તેમનો પુત્ર તે 'અવન્તિસુંદરી કથા'નો રચયિતા દંડી. આમ ભારવિ દંડીના પ્રપિતામહ થયા. આ ઉપરાંત અન્ય દંતકથાઓ તેમના જીવન વિશે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. પરંતુ એમાં કોઈ વજૂદ દેખાતું નથી.

ઈ.સ. ૬૩૪ના ઐહોલ શિલાલેખમાં ભારવિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ભારવિ જેમની સાથે સંકળાયેલા હતા એ ત્રણેય રાજાઓનો સમય આશરે ઈ.સ. ૫૭૫થી ૬૦૦નો છે. તેથી તેમનો સમકાલીન ભારવિ ઈ.સ.ની છઠ્ઠી સદીના અંતમાં થઈ ગયા હશે એમ માની શકાય.

આમ ભારવિના જીવન અને સમય વિશે કશું ઠોસ જાણી શકાતું નથી. આપણા શોધલેખનો વિષય 'કિરાતાર્જનીયની સમસામયિકતા' હોવાથી અહીં અપ્રાસંગિક ચર્ચાનું લાઘવ કરવામાં આવ્યું છે.

કાર્ય કરતાં પૂર્વે વિચારો :

सहसा विद्धीत न क्रियाम् ।[1]

(વગર વિચાર્યું કોઈ પણ કામ ન કરવું જોઈએ)

અને વળી કહ્યું છે કે,

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।[2]

(કર્મ કર્યું છે અને અકર્મ કર્યું છે એ વિષયમાં મોટા મોટા બુદ્ધિશાળીઓ પણ મોહિત થઈ જાય છે.)

અને વળી કહ્યું છે કે,

अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेर्भवति हृदयदाही शूल्यतूल्यो विपाकः ।[3]

(વગર વિચાર્યે કોઈ પણ કામને જલદી કરી નાખવાથી તેનું ખરાબ પરિણામ કાંટાની જેમ હૃદયમાં વાગે છે.)

કોઈ પણ કામ શરૂ કરતાં પહેલાં સો વાર વિચાર કરી તે કરવા જેવુ છે કે નહિ, તે વિચારવું જોઈએ. કામમાં આવતાં વિઘ્નોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. અને પૂરું થયા પછી તેનું કેવું પરિણામ આવશે તે પણ કાર્ય

★ પ્રિન્સિપાલ, શ્રી તેજેન્દ્રપ્રસાદજી સ્વામીનારાયણ આર્ટ્સ કૉલેજ, મું.કોઠંબા, તા.લુણાવાડા, જિ.મહીસાગર

કરતાં પહેલાં વિચારવું જોઈએ. કામની શરૂઆત કરતાં પહેલાં તેનું સરસ આયોજન કરો. પૂરા ખંત અને આનંદથી તે કામ પૂરું થાય ત્યાં સુધી મંડ્યા રહો, તો જ કાર્ય ફળ આપે છે. આમ કોઈ પણ કામ કરતાં પહેલાં વિચારો.

પ્રિય બોલો :

हितं मनोहारी च दुर्लभं वचः ।[४]

(હિતકારી અને મનોહર વચન દુર્લભ છે)

અને વળી કહ્યું છે કે,

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं वा हिनस्ति ।
तां चाप्येनां मातरं मङ्गलानां धेनुः धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥[५]

(સર્વ માંગલ્યની માતા એવી આ સત્ય અને પ્રિય વાણીને ધીરપુરુષો ધેનુ (કામધેનુ) કહે છે, જે કામનાઓને પૂરી કરે છે, અલક્ષ્મીને દૂર કરે છે, કીર્તિને જન્મ આપે છે અને દુષ્કાર્યનો નાશ કરે છે.)

અને વળી કહ્યું છે કે,

सुमङ्गलो भद्रवादी वदेह ।[૬]

(હે મનુષ્ય : તું આ સંસારમાં મંગલકારી અને સુખપ્રદ વચનો બોલ)

પ્રિય અને હિતકારી વાણી કામધેનુ છે. એનાથી સર્વે કોઈ વશ થાય છે. સાવિત્રીની પ્રિય વાણીથી જ યમરાજ પ્રસન્ન થયા હતા. પ્રિય બોલવાથી કોઈને ખોટું લાગતું નથી. પ્રિય બોલનાર વ્યક્તિ સર્વ લોકોનાં માન-સન્માન પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રિય વાણી દ્વારા જીવનમાં પ્રગતિ કરી શકાય છે. 'પડે ચડે જીભ વડે જ માનવી' એ ગુજરાતી કહેવત અહીં સાચી ઠરે છે. માટે જીવનમાં પ્રિય બોલતાં શીખો.

ધનનું મહત્ત્વ સમજો :

अर्थस्य पुरुषो दासः ह्यर्थो न कस्यचित् ।[७]

(મનુષ્ય ધનનો દાસ છે, પરંતુ ધન ચોક્કસ કોઈનું દાસ નથી)

અને વળી કહ્યું છે કે,

अर्थाः सर्वत्र पूज्यन्ते न शरीराणि देहिनः ।[८]

(ધનનો સર્વત્ર આદર થાય છે, માનવશરીરનો નહિ)

અને વળી કહ્યું છે કે,

अर्थमूलौ धर्मकामौ ।[९]

(ધન ધર્મ અને કામનો આધાર છે)

આ જગતમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે ધન દ્વારા પ્રાપ્ત ન કરી શકાય. માટે બુદ્ધિશાળી માણસે પૂરા પ્રયત્નો કરી ધન ઉપાર્જન કરવું જોઈએ. ધન માનવીના જીવનનિર્વાહ તથા સામાજિક વ્યવહારનું મુખ્ય સાધન છે. તેથી તેના ઉપાર્જન, રક્ષણ અને સંવર્ધન માટે માણસે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. 'નાણાં વિનાનો નાથિયો, નાંણે નાથાલાલ' ગુજરાતી કહેવત ધનનું મહત્ત્વ બતાવે છે, માટે ધન મેળવવા સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

મિત્રને ઓળખો :

स किं सख्यां साधु न शास्ति योऽधिपमु ।[१०]

(તે મિત્ર નિન્દનીય છે, જે પોતાના સ્વામીને સારી વાત ન કરે)

અને વળી કહ્યું છે કે,

स सुहद व्यसने यः स्यात् ।[११]

(જે વિપત્તિમાં સાથે રહે, તે જ મિત્ર છે)

અને વળી કહ્યું છે કે,

निर्दोषो वा सदोषों वा वयस्यः परमा गतिः ।[१२]

(નિર્દોષ હોય કે દોષિત - મિત્ર જ મનુષ્યની પરમ ગતિ છે.)

મૈત્રીભાવ એટલે સમગ્ર વિશ્વ સાથેનું સખ્ય-એથીયે આગળ વધીને દેવોની સાથેનું પણ સખ્ય-મિત્રતા. વૈદિક સંસ્કૃતિએ આપણને મિત્રતા સમજાવી છે. આપણા જીવનમાં એક સાચો મિત્ર હોય તે જરૂરી છે અને આપણે બીજાના ઉત્તમ મિત્ર હોઈએ એ પણ જરૂરી છે.

મિત્ર પુ (સં) ભાઈબંધ ૨. સૂર્ય એવો અર્થ થાય છે. સમસ્ત સ્થાવર જગતનો આત્મા સચરાચરનો આધાર હોઈને ઋષિ-મુનિઓએ સૂર્યને મિત્ર એવું નામ આપ્યું છે. એ રીતે જોઈએ તોપણ મિત્ર સૂર્ય જેવો જ હોય છે તેથી તે નામ કે અર્થ સાર્થક બને છે. કર્ણ-દુર્યોધનની મૈત્રી જાણીતી બની છે. આમ જીવનમાં મિત્રને ઓળખી એક સાચો મિત્ર બનાવો જે વિકટ પરિસ્થિતિમાં આપણી પાસે ઊભો રહે.

દુર્જનના સંગ છોડો :

समुन्नयन् मतिमनार्यसङ्गमादूरं विरोधोडपि समं महात्मभिः ।[१३]

(નીચ વ્યક્તિના સંપર્કથી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવા કરતાં મહાત્માઓ સાથે વેર કરવું ઘણું સારું છે.)

અને વળી કહ્યું છે કે,

आत्मछिद्रं न पश्यति परछिद्रमेव पश्यति बालिशः ।[१४]

(દુષ્ટ બીજાના જ દોષ જુએ છે, પોતાના નહીં.)

અને વળી કહ્યું છે કે,

शाम्यते प्रत्ययकारेण नोपकारेण दुर्जनः ।[१५]

(દુષ્ટને ઉપકારથી નહિ, અપકારથી શાંત કરવો જોઈએ)

દુર્જનોને ઓળખી એમનાથી દૂર રહો. એમને તમારા રહસ્ય જાણવા ન દો. દુર્જન સાથે સંગ કરવાથી આપણા જીવનમાં પણ નકારાત્મક ઊર્જા-શક્તિ પેદા થાય છે. જે આપણને ધીરે-ધીરે અધોગતિ તરફ દોરી જાય છે. અને અંતે પતન થાય છે. દુર્યોધનની સાથે રહેવાથી દ્રોણ, ભીષ્મ અને કર્ણનો નાશ થયો હતો. માટે દુર્જનનો સંગ કરશો નહિ.

સત્પુરુષને ઓળખો :

व्रताभिरक्षा हि सतामप्लङ्क्रिया ।[१६]

(વ્રતનું પાલન કરવું એ જ સજ્જનોનું આભૂષણ છે.)

અને વળી કહ્યું છે કે,

बुवते हि फलेन साधवो न तु कष्ठेन निजोपयोगिताम ।[17]

(સારા માણસો કોઈનો કંઈ પણ ઉપકાર મુખથી કહેતા નથી, પરંતુ કરી બતાવે છે.)

અને વળી કહ્યું છે કે,

अपकारिषु यः साधुः स साधुः सदिभरुच्यते ।[18]

(પોતાનું અહિત કરવાવાળા સાથે પણ જે સારો વ્યવહાર કરે છે, તેને જ સજ્જનો 'સાધુ' કહે છે.)

આમ સજ્જન-સતપુરુષ વિશે સંસ્કૃતમાં ખૂબ કહેવાયું છે. સજ્જનો માટે 'સાધુ-પુરુષ' એવો શબ્દ વપરાય છે. આવા સજ્જનો, મિત્રો, વડીલો, સહકાર્યકરો, કુટુંબીઓ અને ગુરુઓના રૂપમાં મળતા હોય છે.

આમ જીવનમાં હંમેશાં સારા માણસો સાથે બેસવું, તેમને મળવું એટલે પુષ્પવાળા બગીચામાં બેસવુ. રામની સાથે મિત્રતા કરવાથી વિભીષણ લંકાપતિ બન્યો. સુગ્રીવને પોતાની પત્ની પાછી મળી. ભગવાન કૃષ્ણનો સંગ કરવાથી પાંડવોની મહાભારતના યુદ્ધમાં જીત થઈ.

આમ અહીં કિરાતાર્જુનીયમ્ મહાકાવ્યનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે સદાચારમૂલક લોકનીતિ ભારવિનો અતિપ્રિય વિષય હોય એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. કવિએ માનવજીવનમાં ઉદ્યાયોગી એવી ઉચ્ચકોટિની નૈતિકતા અને સદાચાર ઉપર સૂક્ષ્મ ભાર મૂક્યો છે. જે વ્યક્તિને જીવનમાં પ્રેરણાનું મધુર અને અખૂટ ભાથું પૂરું પાડે છે. આ મહાકાવ્ય સાચે જ તેમાં નિરૂપાયેલી સદાચારમૂલક સૂક્તિઓથી ચિરંજીવી બની રહ્યું છે.

પાદટીપ

૧. भारवीः किरातार्जुनीयम । श्रीबदरीनारायणमिश्र । चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी । संस्करण : २०१५ २:३० पृ. ५१

૨. શ્રીમદ્‌ભગવદગીતા (સાધક - સંજીવની ગુજરાતી ટીકાસહિત) સ્વામી રામસુખદાસ. અ. મગનભાઈ જે. પટેલ. ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, સં. ૨૨મુ, ૨૦૬૭, ૧૬:૪ પૃ.૨૮૬

૩. ભર્તૃહરિઃ નીતિશતક. ડૉ. સુરેશ જે.દવે. સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ ૨૦૦૬-૦૭ શ્લોક ૯૯ પૃ. ૭૬

૪. वही किरार्ताजुनीयम् । १:४ पृ. ५

૫. ભવભૂતિઃ ઉતરરામચરિત. સંપાદક ડૉ. ગૌતમ પટેલ પ્રકાશક : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ. બીજી આવૃત્તિ ૧૯૯૮, ૫-૩૦, પૃ.૧૭૬

૬. ઋગ્વેદસંહિતા સંહિતા, (સરળ ગુજરાતી ભાવાર્થ સહિત) પંડિત શ્રીરામશર્મા આચાર્ય. બ્રહ્મવર્ચસ્વ, શાંતિકુંજ, હરિદ્વાર, વિ.સં.૨૦૫૩

૭. वही किरार्ताजुनीयम् । ७:९ पृ. १७८

૮. હેમચંદ્રાચાર્ય : શ્રીત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષ ચરિત્ર. પ્રકાશક : શ્રી જૈન કાશન મંદિર, અમદાવાદ. આવૃત્તિ : પુનઃમુદ્રણ, ૧૯૯૦, ૧:૧૦:૮૩, પૃ. ૨૮૦

૯. चाणक्यः सम्पुर्णचाणक्यनीति – सूत्र व जीवन परिचय महेन्द्र मितला राजा पोकेट बुक्स, दिल्ली । २०२६ सूत्र ९२ पृ. १६३

૧૦. वहीकिरार्ताजुनीयम् । १:५ पृ. ६

૧૧. विष्णुशर्माः पंचतंत्र । संजय सचदेवा । संस्कृत ग्रंथागार, दिल्ली । २००९, मित्रभेद, श्लोक ३६७, पृ. १४८

૧૨. વાલ્મીકિ : રામાયણ. (સચિત્ર ગુજરાતી અનુવાદસહિત) અ. દ્વારકાદાસ ભટ્ટ. સં. જયેશ રાવલ, ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર. પ્રથમ સં. ૨૦૬૯ (સંવત)

૧૩. वहीकिरार्ताजुनीयम् । १:८ पृ. ८

૧૪. वही संम्पूर्ण चाणक्यनीति – सूत्र व जीवन परिचय । सूत्र ३५५, पृ. २७७

૧૫. કાલિદાસઃ કુમારસંભવ. સં.ડૉ. ગૌતમ પટેલ. પ્ર.નીલમ પટેલ. અમદાવાદ. ૨૦૧૪, ૨:૪૦, પૃ.૫૮

૧૬. वहीकिरार्ताजुनीयम् १४:१४ पृ. ४०३

૧૭. શ્રીહર્ષ નૈષધીચરિતમ્

૧૮. वही पंचतंत्र मित्रभेद, श्लोक २७०, पृ. ३२६.

સં. ૧૮૮૬નો વડોદરાના બરાંણપુરા દરવાજા વિસ્તારનો જમીનવેચાણનો દસ્તાવેજ

◆

રસીલા કડીઆ

પ્રસ્તુત દસ્તાવેજનો ફોટો મોબાઈલમાંના મારા વૉટ્સ એપમાં મોકલ્યો છે. શ્રી મહેશભાઈ પંડ્યા અમદાવાદના જાણીતા એન્ટિક ચીજોના સંગ્રહકાર છે. આ સંગ્રહમાં દસ્તાવેજ પણ ખરા. તેઓની પાસેથી મને આ દસ્તાવેજ ઉકેલવા સારુ સાંપડ્યો છે. આ તબક્કે હું તેઓનો હૃદયપૂર્વક સાભાર માનું છું.

દસ્તાવેજ કાપડ ઉપરનો છે. તેની શરૂઆતની ધારી નીકળી ગઈ છે અને તેમાંથી થોડા તાણાવાણા નીકળી આવેલા છે. એની જમણી બાજુનો ભાગ (સામેથી જોતાં) એટલે કે દસ્તાવેજનો અર્ધો ભાગ ભેજની અસરવાળો છે, અને તેથી ઝાંખા પડેલા અક્ષરોવાળો છે. બે-ત્રણ સ્થળે કાણાં છે. જોકે અક્ષરો ઉકેલાયા છે. ભેજને કારણે ડાબી બાજુ ઉપરના પ્રારંભના જ બે અક્ષરો ચહેરાઈ તદ્દન ઝાંખા થયા છે તેથી ઉકેલી શકાયા નથી. આવે સ્થાને – – મૂકેલ છે. જ્યાં અક્ષરો દેખાય તેવા હોય પણ running hand થી જોડીને અક્ષરો લખ્યા છે તેવું લખાણ અવાચ્ય બન્યું છે. આવે સ્થળે 'અવાચ્ય છે' તેવું લખાણ મૂકેલ છે. દસ્તાવેજના મુખ્ય લખાણની ચોથી લીટીના અક્ષરોથી દસ્તાવેજ ફાટીને બે ભાગમાં વિભાજિત થયો છે. ત્રીજી લીટી પર થોડી અસર છે પણ તે વાંચી શકાઈ છે. ચોથી લીટીના ચાર શબ્દો પછીનું બધું લખાણ અવાચ્ય રહ્યું છે ત્યાં પણ અવાચ્ય હોવાનું જણાવેલ છે. જ્યાં સહી કરેલ જણાય છે ત્યાં એટલે કે જમણી બાજુની છેક ઉપરની ત્રણ લીટીના એકબીજા સાથે ઊકલે નહિ તેમ જોડાયેલા શબ્દો છે. મુખ્ય લખાણની છેલ્લી બે લીટી મહોરની ઉપરની છે તે પણ ખૂબ જોડાયેલી છે અને આ બધી જોડાયેલી અક્ષરોવાળી લીટીઓમાં ક્યાંક થોડા શબ્દોનો ખ્યાલ આવે છે પણ એની સ્પષ્ટતા વિશે શંકા હોઈને એવા બે-ત્રણ શબ્દો ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. દસ્તાવેજની પાછળ પણ મહોર સાથે સહી જોવા જોડાયેલા અક્ષરો છે. એ પણ અવાચ્ય રહ્યા છે. મહોરમાં પણ લખાણ છે અને એ ઉકેલી શકાય તેવું છે. આને કારણે જ દસ્તાવેજ ગાયકવાડ સયાજીરાવના સમયનો હોવાનું જાણી શકાયું છે.

દસ્તાવેજનું લખાણ ૩ ભાગમાં જોવા મળે છે. પ્રારંભમાં ડાબા-જમણી બન્ને તરફ અર્ધા જેવો ભાગ સમાવતું લખાણ છે. વચ્ચે મહોર છે. આ લખાણ પત્યા પછી મુખ્ય લખાણની ૧૮ લીટીઓ જોવા મળે છે. મહોરની ડાબી બાજુનું ૪ લીટીનું લખાણ તિજોરીએ દસ્તાવેજ થયાની હીજરી સન તથા વિક્રમ સંવત અને તેના દિવસોને જણાવે છે. જમણી બાજુના લખાણમાં ૯ લીટીમાં વેચાણ માટેની જમીનનું માપ (ગજમાં) તથા તેની નિર્ધારિત કિંમત (આણપાણ સાથે) તથા એ જમીન લેનાર પાર્ટીનું નામ આપવામાં આવેલ છે.

દસ્તાવેજની લિપિ શિરોરેખાવાળી ગુજરાતી છે. એમાં 'અ' વર્ણ જૂની લિપિ જેવો ત્રિપાંખિયા જેવો પણ આજના 'અ' તરફ જતો જણાય છે. 'જ્ઞ' વર્ણ હજુ ચલણમાં આવ્યો લાગતો નથી. એને સ્થાને 'ગ્ન' પ્રયોજાયો છે. (જુઓ : ગ્નાતિ શબ્દ-મુખ્ય લખાણની પ્રથમ લીટીમાં) 'ઢ' વર્ણ મોટા પેટવાળો અને સાત જેવું પાંખડું ઉપર જતું જણાશે. 'શ' વર્ણ સ મીંડાવાળો કરી, વચ્ચે એમાં કરેલી આડી લીટી જેવો વિશિષ્ટ જોવા મળે છે. 'અ' તથા 'આ' સિવાયના સ્વરો લાગે છે ત્યારે શ એ શ્રનું રૂપ લેતું જણાય છે. દા.ત. વશુલ આજના ળ કે નામામાં લખાતા ૯(ળ) જેવો લ લખાય છે. ક્યારેક તે 'ળ' તરીકે પણ છે. લખાણમાં અનુનાસિકનો આગલો વર્ણ અનુસ્વાર લે છે. ભાષા આજની ગુજરાતી જેવી છે.

અહીં જૂની હિસાબપદ્ધતિએ સરકારે વસૂલ કરેલી રકમ સવા દસ રૂા. અને એક આનો જણાવી આણપાણમાં

(૧૦/-) લખેલી જોવા મળે છે. મુખ્ય લખાણના મધ્યમ અક્ષરો થકી પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૨૩થી ૨૬ અક્ષરો તથા જમણી અને ડાબી બાજુનાં લખાણોમાં પ્રત્યેક પંક્તિમાં ૧૧થી ૧૪ અક્ષરો છે.

મુખ્ય લખાણમાંની વિગતોને આધારે કહી શકાય કે આ જમીન ઘરથાળની છે. અહીં શબ્દ તાત (થળુ) શબ્દ આપેલ છે. વળી, પ્રસ્તુત જમીન જે કાજીની ગજગણતી મુજબ ૧૪૪) ગજની થઈ છે. એની કિંમત સવા દસ રૂા. અને એક આનો મુકરર થઈ છે તે વસૂલ કરીને ચતુર જોઈતાને આપવામાં આવી છે પણ તે જમીનમાં પૂર્વે બાપીકું ઘર હોવાની વાત છે. પણ આપતી વખતે ઘરનો ઉલ્લેખ નથી. ભોંયતળિયાની જમીનનો ઉલ્લેખ છે. બાંધેલું ઘર પડી ગયું હોય, પછી સરકારે આ જમીન સંપાદિત કરી હોય અને સરકારને વેચી હોય. હવે ચતુર આ બાપીકા ઘરવાળી જમીન લે છે એની વાત દસ્તાવેજમાં આપવામાં આવી છે.

વડોદરા શહેરના બરાંણપુરા દરવાજાની બહાર ચોકના માંમદવાડીમાં આવેલ નવાપુરા મહોલ્લામાંની પૂર્વ તરફના વિસ્તારમાં પ્રસ્તુત જમીન આવેલી છે. તેના ચાર ખૂંટમાં જોઈએ તો પૂર્વ દિશાએ સરકારી કોટનો રસ્તો, પશ્ચિમે મહોલ્લાનો રસ્તો, દક્ષિણે દયારામ કહાંનદાસ વેરાગી રામાનંદીનું ઘર તથા ઉત્તરે લખા રાઅજી કડુઆ ધારાસણિયાનું ઘર છે. અંતે લેનાર તેને 'યાવરચંદ્ર દિવાકરૌ' વંશપરંપરા પર્યંત ભોગવે તેવી શુભેચ્છા દાખવી છે.

આમ, તે સમયની વડોદરાની રાજકીય, ભૌગોલિક, સામાજિક (અટક, જ્ઞાતિ વગેરેનો ઉલ્લેખ), ભાષાકીય, લિપિ બાબતની તથા કાયદાકીય (ઘરથાળ બાબત) પરિભાષા સંબંધી જાણકારી આપે છે. મહોર લાગી હોઈને તેની પ્રમાણભૂતતા લેખે તેનું મહત્ત્વ ઘણું છે.

*

સં. ૧૮૮૬નો વડોદરા-બરાંણપુરા વિસ્તારનો દસ્તાવેજ

મૂળ પાઠ

સામેથી જોતાં મહોરની ડાબી બાજુનું લખાણ :

१. — — णा जामदारखांने तेरीख
२. छई ५ माहे साबांन संन स—
३. लासीन मयातेन संवत १८८६
४. मीती माध वदी – १२

સામે જોતાં મહોરની જમણી બાજુનું લખાણ :

(પ્રારંભે છેક ઉપર ૩ લીટીઓ રોકવું સહી જેવું લખાણ આવચ્ય રહ્યું છે.)

१. अे खतमां जमीन पुरव पश्च—
२. म ग. १८) दक्षण उतर ग. ८)
३. कुल गज १४४) प्रत रू. १)नी ग. १४
४. माटे रू १०/– अंके रूपीआ सवा
५. दस अेक आंनो दाखल सरका–
६. र बनांम चतुरा बीन जोईता

७. मजकुर मीलकत मुकरर शुद ता.

८. छई ५ माहे साबांन संन सला-

९. सीन मया तेन वअईक

ઉપરોક્ત બન્ને લખાણો વચ્ચેની મહોરમાંનું લખાણ :

१. श्री राजा शाह

२. छत्रपती श्री खेल

३. प्रौढ प्रताप पुरंदर स-

४. याजीराव गायकवाड

५. सेना खास खेल सम-

६. शेर बहादुर

હવે નીચે દસ્તાવેજનું મુખ્ય લખાણ સ્થળ, ખૂંટની વિશેષ વિગતો સાથેનું -

१. ईमारती जमीन वेचांण खरीदार-चतुरा बीजा जोईता ग्नाती. कु-

२. णबी. कडुवा पाटणवाडीआ वस्ती (वास्तव्य) - सेहेर वडोदरा बराणपुर दरवा-

३. जा बाहेर नीकलीने चकले मांमदवाडीमां मोहोलो नवापुरामां पुर–

४. व दिशामां (दस्तावेज अक्षरोनी वच्चेथी फाटेलो होईने अवाच्य छे.)

५. वामांननी बारी भणी जतां पुरव दीशावी ओले त(था) घर बापोती

६. बांधेलुं तेना भोमतलियानी गजगणती काजीने गजे पुरव पश्च-

७. म ग. १८) अढाड दक्षण ऊतर ग. ८) आठ कुल गजगणती ग. १४४)

८. अेकशो चुवालीस प्रत रू १)नी गज १४) चौद माटे रूपीआ १०/-

९. अंके रूपीआ सवा दस अेक आंनो सरकार वशुल करी लेईने जमी-

१०. न वेचांण आपी छे. तेहना खुट चारनी तपसील पुरव दीशाये सर-

११. कारी कोटनो रस्तो दक्षणऊतरनो छे. पश्चम दीशाये मे(मो)होलामां— रस्तो

१२. दक्षण ऊतरनो छे दक्षण दीशाये दआरांम बीन काहांनदास वेरागी-

१३. रामानंदीनुं घर छे ऊतर दीशाये लखा बीन राअजी कंडुआ धारा-

१४. संणीआनुं घर छे अेणी वीगते ए भोमीनी हदहदुद प्रमाणे

१५. यावत चंद्र दीवाकर परीयंत् वंश परंपरा भोगवटो करजो सवत

१६. १८८६ अढाडसहे छासीना वरखे मीती माघ वदी १२ द्वादसी

१७. (આખી લીટીનું લખાણ અવાચ્ય છે.)

१८. (આખી લીટીનું લખાણ નથી. માત્ર ૬ અક્ષરો છે અને તે અવાચ્ય છે.)

લખાણ પૂરું થયા બાદ ૧૮મી લીટીના ૬ અક્ષરની નીચે મહોરની છાપ છે.

દસ્તાવેજના પાછલા પાને પણ અર્ધી લીટી જેટલું સહી હોય તેવું જણાતું લખાણ મહોરની છાપ સાથે છે.

શ્રી દિલીપ વૈદ્યે મોકલેલ લખાણ

◆

ડૉ. પ્રિતીબેન પંચોલી

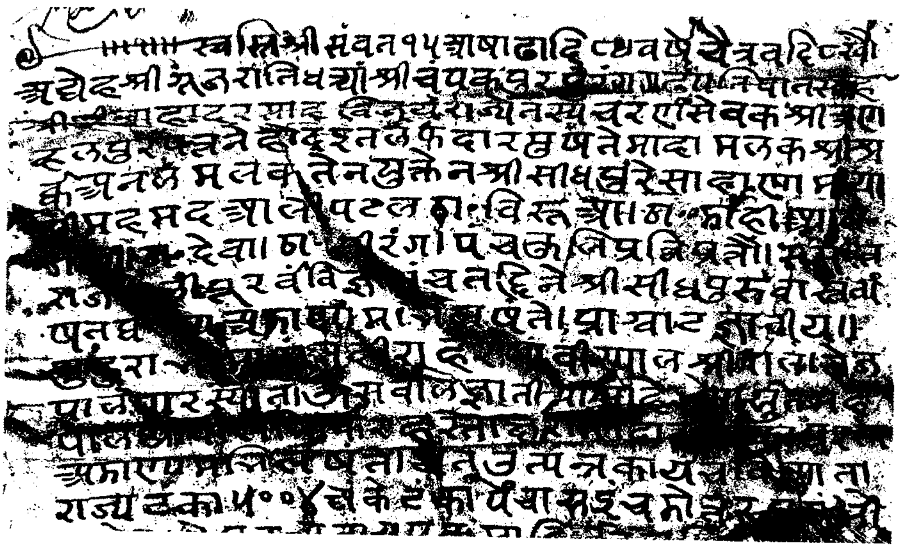

॥ १ ॥

स्वस्ति श्रीसंवत १५ आषाढादि ८४ वर्षे चैत्र वदि ८ खौ अद्येह श्री गूंजरातिधत्र्यां श्रीचंपकपुर दुरंगगढं पति पातसाह श्रीश्री बाहादुरसाह विजय राज्ये तस्य चरणसेवकं श्रीअणहलपुर फ्तने होदइ तलफदार मुख ते माहामलक श्री श्रर्फ्क अनलमलकं तेन युक्तेन श्रीसिद्धपुरे साहाणा मीया श्रीमहमदआलीपटल ठा. विस्तआ । ठा. डाहीआ । ठा. गोपी । ठा. देवा । ठा. सीरंग । पंच कुलि प्रति प्रत्तौ । समस्त राजाउली पूर्खं विज्ञात्तं च तद् दिने श्रीसिधपुरुं वास्तव्यंबतघरस्य अडाणामभिलखते । प्राग्वाट ज्ञातीय ॥ वुहुरा भीमा सुत हीरा हरखां वीरपाल श्रीपाल तेजपालं पारस्यात् । उसवाल ज्ञातीया माह चंपा सुत महंपाल श्रीपाल नि कर हस्ताक्षराणि दातव्यं । बतघरस्य अडाणामभिलखंते । यत उत्पन्नं कार्यं विज्ञाता राज्यटंका ५००४ अंके टंका पंचासइं चडोत्तर पूरा (અહીંથી આગળની લાઈન ક્લીયર નથી અનુમાનથી લખેલ છે.)

लीआ । ते मध्य घरअ वासपकं मालि(ख्यते?)

*

સંવત્ ૧૫૮૪ના ચૈત્રવદ આઠમ રવિવારે ગુજરાતમાં બહાદુરશાહ બાદશાહના રાજ્યમાં તેમના સેવક પાટણમાં હોદ્દા પર રહેલા તલકદાર મહમદ અહીંના રાજમાં પાંચ ભાઈઓ વસ્તા, ડાહ્યા, ગોપી, દેવા, શ્રીરંગ એ પાંચ સિદ્ધપુરમાં રહેતાં તે પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય વહોરા ભીમાના દીકરા હીરા, હરખાં, વીરપાલ, શ્રીપાલ, તેજપાલ અને ઓસવાલ જ્ઞાતીય ચંપાના દિકરા મહિપાલ, શ્રીપાલના હસ્તાક્ષરો આપેલા છે. તેના ૫૭૮ રૂપિયા પૂરા મલ્યા છે.

---

* અક્ષરોની સ્પષ્ટતા કરી આપવા બદલ અને લખાણનું ભાષાંતર કરવા બદલ ભો.જે.વિદ્યાભવનના નિયામક ડૉ. પ્રીતિ પંચોલીનો સહકાર મળેલ છે.

સમીક્ષા :

અનાહત

◆

ડૉ. પ્રીતિ પંચોલી*

('અનાહત' લે. પદ્મશ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, પ્રકાશન : ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૨૦૧૯, પૃષ્ઠ ૨૨+૬૩૪, કિંમત : રૂ. ૭૫૦/-)

કોઈપણ રાષ્ટ્રની સભ્યતા તેમજ સંસ્કૃતિના નિર્માણ તથા વિકાસમાં સ્ત્રીનું યોગદાન મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે. મોટાભાગે બધાં દેશો તથા યુગોમાં સ્ત્રીને શ્રેષ્ઠતા પ્રદાન કરવામાં આવી છે. કોઈપણ યુગમાં કોઈપણ રાષ્ટ્રની સ્ત્રીની સ્થિતિને સંસ્કૃતિનો એખ માપદંડ માપવામાં આવ્યો છે. સાંસ્કૃતિક મૂલ્યાંકનની દૃષ્ટિએ વિષય મહત્ત્વપૂર્ણ હોવાના કારણે ભિન્ન ભિન્ન દેશો તથા યુગોની સ્ત્રીઓનું અધ્યયન તેમજ તે વિષય પરત્વે આલોચનાત્મક ગ્રંથોનું પ્રણયન ધીમે ધીમે વધતું રહ્યું છે. ભારતીય સ્ત્રીના વિષયમાં પણ આ પ્રકારના અધ્યયનમાં રૂચિ વિકસિત થઈ છે અને સમીક્ષાત્મક ગ્રંથ લખાયા છે. વેદોમાં સ્ત્રીનું અનેક પ્રકારે વર્ણન છે. સ્ત્રીને બ્રહ્મા કહી છે (ઋ. ૮/૩૩/૧૯) વેદમાં વાક્ અમ્ભૃણી (ઋ. ૧૦/૧૨૫) તેમજ બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં નારીના ગૌરવનું વર્ણન છે. (જૈમિનિય બ્રાહ્મણ - ૨૭/૧૦/૧૭) अर्धो वा एष आत्मन यत् पत्नी (તૈતિ. બ્રાહ્મણ ૩/૩/૩/૫) મનુસ્મૃતિમાં ઉલ્લેખ છે. ---

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ (मनु. ३/५६)

આજ રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ઈતિહાસમાં મહાભારતનો પ્રભાવ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે કારણ કે મહાભારતમાં સમગ્ર સંસારનું ચિત્રણ છે. જે સંસારમાં છે તે બધું જ 'મહાભારતમાં' આલેખિત છે. જે 'મહાભારત'માં સૂચિત નથી. તે સંસારમાં કશું જ નથી. મહાભારત તો જીવનમૂલ્યો, સંઘર્ષો અને એમાંથી પ્રગટ થતાં સમજણ - શાણપણનો ખજાનો છે. (यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्) આ ગ્રંથ પ્રત્યેક યુગમાં નવા નવા સંદર્ભોમાં નવીન સાહિત્યની રચના કરીને પોતાના સમયને વધારે સારી રીતે ઓળખાવે છે. આજે પણ આ વિશાળ ગ્રંથ ભારતીય સાંસ્કૃતિક પરંપરાનો અદ્વિતીય ગ્રંથ છે. મહાભારતની દ્રૌપદી, કુંતી, ગાંધારી, સાવિત્રી દમયંતી જેવા સ્ત્રીરત્નોના ચરિત્રોથી ભાગ્યે જ કોઈ અપરિચિત હોઈ શકે તથા પણ કુટુંબનાં ગૌરવમાં, સમાજના ઉત્કર્ષમાં, રાષ્ટ્રના ઉત્થાનમો મહાભારતની સ્ત્રીઓનું સ્થાન શું હતું ? એનો વાસ્તવિક પરિચય આપણને 'અનાહત' જેવી બૃહન્નવલના સર્જનથી પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈસાહેબ સર્જક તરીકે સાહિત્યજગતમાં એક નવી ઓળખ લઈને ધ્યાન ખેંચે છે. 'અનાહતા' ને વધુ નિખાર આપવા 'નવલકથા' બનાવી છે. સુપરિચિત વસ્તુસામગ્રીમાંથી નવીન સૃષ્ટિ ઉપજાવવાની કૃતિમાં આલેખાયેલા પાત્રો, પ્રસંગો કે નિરૂપાયેલા વિચારો, ભાવનાઓ, મૂલ્યોને લઈને કોઈ વિપર્યય ન થાય એપણ સાવધાની રાખવાની, કેવું આ અદ્ભૂત સંતુલન ! આને લગતા અનેક ગ્રંથોનું 'મહાભારત'ના છ ખંડો - તેની સંશોધિત આવૃત્તિ (પૂના) અને 'History of Dharmashastra' — અનેક મૌલિક ગ્રંથોનું વિશેષરૂપથી અનુશીલન કરીને - વધારે પરિચય આપનારા ઉદ્ધરણો પણ આ ગ્રંથમાં ઉમેર્યા છે. સંદર્ભોમાં એમનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે.

'અનાહતા'ના કેન્દ્રમાં મહાભારતની 'કુંતી' છે. કથાનો આરંભ અને અંત કુંતીના પાત્રને લક્ષે છે. કુંતીના ઘણાં બધાં સ્વરૂપ 'મહાભારત'માં વર્ણવાયા છે. આ બધાં જ રૂપો આપણી સમક્ષ પ્રત્યક્ષ કર્યા છે. આ રૂપો કેવાં

* નિયામક, ભો. જે. વિદ્યાભવન, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ. મો. ૯૮૨૫૧૪૬૬૧૬

– સંઘર્ષ કરતી, દુઃખી થતી, રાજકાજની છલકપટભરી નીતિરીતિને જાણીને આશ્ચર્ય પામતી, વેરઝેરને ઓળખીને આઘાત પામતી, એકલી પડી જતી દેખાય છે અને આ જ નવલકથાનો ગુણ છે. ઘટનાઓ-પ્રસંગોની પ્રક્રિયામાંથી આપણને પસાર કરે છે. બધું બનતું બતાવવાનું ઉત્તમ કાર્ય થયું છે. કુંતી બધે જ હાજર છે. કુંતીના વ્યક્તિત્વને આંતરિક-બાહ્ય આલેખતાં પ્રસંગો આંખ સામેથી પસાર થાય છે. વાચક-ભાવક એ પ્રસંગોને અનુભવે એ રીતે આંખ સામેથી પસાર થાય છે. કૃતિ એકદમ જીવંત લાગે છે. 'અનાહતા'નો આ મહત્ત્વનો વિષય છે.

નવલકથાના આરંભે કુંતીને સૂરસેનની લાડકી પુત્રી પૃથાના સ્વરૂપે જોઈએ અને એ રીતે એનો પૂર્વજીવનની હકીકતથી વાકેફ થઈએ છીએ. પિતાએ મિત્રને વચન આપેલું - ભરદ્વાજ ઋષિના આશ્રમમાં સાથે ભણતાં હતાં. જો મિત્ર નિઃસંતાન હશે તો એને દીકરી સોંપશે. હવે એ દિવસ આવી જતા સૂરસેન પૃથાને કહે છે - બેટા ! જીવનમાં વસમી વેલા તે આવવાની જ દુઃખો અને મુશ્કેલીઓ પણ આવશે જ, પણ મારી પૃથા એનાથી ડરે તેવી નથી. પરાજય સ્વીકારનારી નથી પણ પરાજય પર જીત મેળવનારી છે. મારી 'અપરાજિતા' ભલે ત્યારે આજે જ કુંતી ભોજને દૂત મારફત સંદેશો પાઠવું છું કે આવ, મારા હૃદયનો ટૂકડો તને સોંપું છું; બહુ સંભાળીને રાખજે. (પૃ. ૨)

આ કથા કુંતીને સુખોની ક્ષણિક પ્રાપ્તિ અને તેના પરિત્યાગની તેમજ નિયતિ સાથેના સંઘર્ષની કથા બની રહે છે. કુંતી રાજપરિવારમાં દુર્વાસા ઋષિ જેવા ઋષિઓની સેવા કરીને વરદાન પામે છે, આમ બે, રાજવી પરિવારોમાં ઘડતર પામેલી કુંતી સમજણી અને સર્વગુણસંપન્ન બને છે. દુઃખોથી નહીં ડરનારી, પરાજય પર જિત્ત મેળવનારી - અપરાજિતા બની રહે છે. રાજરાણી અને મહારાણી - પાંચ પાંડવોની માતા, પાંડુની રાણી તરીકે એને માથે આવતા અનેક સંકટો કુંતીએ વેઠવા પડે છે. કુંતી કુશળતાપૂર્વક સંઘર્ષ કરે છે. કુંતીની આ કથા દ્વારા સમજાય છે કે – વૈભવી સગવડો એ તો બાહ્ય સુખનો આભાસી આધાર છે. મનની શાંતિ અને સહુને મળવો જોઈએ. એવો સાત્ત્વિક આનંદ તો સંઘર્ષોને અંતે મળે તો મળે ! પીડાઓ તો પોતાનાં માનેલાં જ આપે છે. વ્યથાઓ તો ગિરિશૃંગોની જેમ, જેમ પાર કરતાં જઈએ, એમ એક પછી એક આવ્યા જ કરે છે, એ માટે સતત ઝૂઝવું એનું નામ જીવન.

''જિવાતું જીવન એટલે અગણિત દુઃખની જ હારમાળા અને મૃત્યુ એટલે અગણિત દુઃખોનો ક્ષણભરમાં જ અંત'' અણધાર્યા સંજોગોની આકસ્મિક પછડાટ સહેવાની પોતાની ભૂલ હોય કે ન હોય, પણ આખો જન્મારો એની સજા સહેવાની. (પૃ. ૧૩૩)

''કુંતીને થતું કે વિધાતાએ એની સાથે કેવા ક્રૂર ખેલ ખેલ્યા છે ! ગર્જનાઓ સાથે થતાં ભૂકંપ જેવું જીવન છે. જીવનમાં આશાની એક નાનકડી ઈમારત ચણાય, ન ચણાય, ત્યાં તો ભૂકંપના વિસ્ફોટમાં એ ઈમારતનો એક એક પથ્થર ક્યાંય દૂર દૂર ફેંકાઈ જાય છે અને ધરતીમાં સઘળું ધરબાઈ જાય છે. (પૃ. ૧૩૩)

''ઈશ્વર માનવીની ચોપાટ પર સંજોગોના જુદા-જુદાં સોગઠાં ગોઠવે છે. એક સોગઠું બીજાને મારે છે, પણ પોતાની દશા તો એવી છે કે બીજાનો માર સહન કરવો પડે છે. અને ચોપાટની બહાર નીકળવાને બદલે ઈચ્છાવિરુદ્ધ કિંતુ અવશ્ય ચોપાટ ખેલવી પડે છે. સ્ત્રીને ક્યારેય એના દુઃખનો છેડો શોધવો નહીં કારણ કે એના દુઃખને આરંભ હોય છે. અંત હોતો નથી. (પૃ. ૧૯૦)

'અનાહતા' - અહીં કુંતીને કેન્દ્રમાં રાખીને ઘટના પ્રસંગોનું સંયોજન અને સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. દુઃખો આઘાતો, વજ્રઘાતો – સહન કરવા જ જાણે 'કુંતી'ની પસંદગી કરી હોય એમ જણાય છે. દરેક પ્રસંગ કુંતીની પરીક્ષા કરે છે. આનંદની ક્ષણોની સાથે મનમાં બીજી વ્યથા પીડા પણ કસોટી કરે છે – જેમકે - આશુરોષ દુર્વાસાની, સંતુષ્ટ. સેવાના બદલામાં પુત્ર-પ્રાપ્ત કરવાનાં મંત્ર વરદાન પામતી કુંતી હજી કુંવારી હતી અને મંત્રની ફલ-શ્રુતિ ચકાસવાના કુતૂહલમાં આગળ વધે છે અને પુત્રરૂપે કર્ણને પામે છે – એને ત્યજી દેવા સિવાય વિકલ્પ નથી. કર્ણને

ત્યજી દેવાની મજબૂરીનું શલ્ય જીવનભર ભોંકાતું રહે છે. ''કેવો મંત્ર, કેવું દાન અને કેવો બાળક ! મંત્ર શાપ તો નહીં બની રહેને ! એ દાન આશીર્વાદરૂપ બનશે કે અહિત કરનારું થશે ? બાલિકા કુંતીનું ચિત્ત વિચારોના વમળમાં ઘૂમરીઓ લેવા માંડતું. શિશુને જોઈને ઉલ્લાસ જાગતો તો ભાવિ ભયની રેખાઓ ઉપસી આવતી મોસમી પવનના સ્પર્શથી વાદળ ઓગળીને વરસવા માંડે એમ એના મનનો મૂંઝારો અને હૃદયનો બોજ અશ્રુધારે વહેવા લાગ્યો !'' (પૃ. ૧૪)

''પુત્રત્યાગની વેદના જીવનભર વેંઢારવી પડશે. વાત્સલ્યના વહેતા ધોધને લાખ પ્રયત્નો કરીને હૃદયમાં અટકાવીને ગુપ્ત રાખવો પડશે. સદાય વહેનારી નદી સમાન વાત્સલ્યને હું કઈ રીતે છુપાવીશ ? પણ ના, કૌતુક અને રહસ્યથી ભરેલાં મારા જીવતરમાં કોઈ પાછા પગલાં ભરવા નથી, ક્ષત્રિય વીર જેમ યુદ્ધમાં લડતાં લડતાં ખપી જાય, પણ પાછા પગલાં ભરીને પીઠ બતાવે નહીં, તેમ મારે જીવનના સંગ્રામમાં પરાજય પામીને પીછેહટ કરવી જ નથી.'' (પૃ. ૧૯)

''મહારાજા પાંડુ સાથેના લગ્ન પછી પણ કુંતી મંત્ર-પ્રયોગથી ત્રણ પુત્રોને પામે છે ને બે પુત્રો માદ્રીને પણ મંત્રો દ્વારા જ અપાવે છે. આ ક્ષણો સુખદ તો છે જ પણ બીજી અનેક વિપત્તિઓ લઈને આવે છે. વનવાસના ઉત્તરાર્ધમાં મૃગ-મૃગલીના વેશમાં મૈથુનમગ્ન ઋષિએ પાંડુના (માદ્રી સાથેના સમાગમ સમયે) મોતનું કારણ બને છે. માદ્રી તો પાંડુની ચિતા પર ચઢીને સતી થાય છે પણ કુંતીને માથે બહુ મોટી જવાબદારીઓનો આરંભ થાય છે.

કુંતીને મહર્ષિ વેદવ્યાસનું આતિથ્ય કરવાનો અવસર સાંપડે છે. અહીં કુંતીના ચરિત્રને પરમાર્જિત કરે છે. વ્યાસમુનિ શાસ્ત્રસંમતિ ટાંકીને કુંતીના માતૃત્વને નિષ્પાપ જાહેર કરે છે. કુંતીના સ્વયંવરની ઘટના પછી જ આ રીતે સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મ સંગતિ સાધે છે. પુત્રપ્રાપ્તિ ન થતાં દોઢ વર્ષ જેટલા અલ્પકાળમાં પ્રિય પતિને હસતે મુખે દ્વિતીય લગ્ન માટે સંમતિ આપે છે. અહીં પાંડુ અને ભીષ્મના મુખે કુંતીની ત્યાગભાવનાને માટે પાંડુ કહે છે – ''જગતમાં સહુ કોઈ પ્રાપ્તિના આનંદનો જયઘોષ ગજાવે છે, જ્યારે કુંતીના કાર્યોમાં ત્યાગના ઉલ્લાસનો અજવાસ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.''

''કુંતીની ઉદારતા તો અન્યના સુખને કાજે હસતે મુખે કરેલું આત્મસમર્પણ જ ગણાય.'' (પૃ. ૪૮)

અહીં કુંતીની ત્યાગ-ઘટનાઓમાં પરિત્યાગના સ્વરૂપને આલેખ્યું છે.

''માદ્રી સાથે મધુરજની માણતી મૂર્ચ્છિતાવસ્થામાં સરી પડેલા પાંડુની આસનાવાસના કુંતીએ કરવાની આવે છે. પાંડુને ભાન આવ્યા પછી માદ્રીને સોંપીને શયનકક્ષ છોડી જતી કુંતીની ત્યાગમૂર્તિ અદ્વિતીય છે અને અંતિમ પળોમાં પણ એનાથી કુંતીએ દૂર રહેવાનું આવે છે. રાજરાણીપદનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરનારી કુંતી પછીથી રાજપ્રિયાનું સ્થાન પણ છોડે છે. કુંતીના ચરિત્રમાં આ રીતે કરુણતા અને ઉદાત્તતાનું સમન્વિત રૂપ પ્રગટ થયું છે તે હૃદયસ્પર્શી છે. કુંતીની કસોટી થતી રહે છે. અનેક પ્રસંગો કુંતીના પાત્રને અદ્વિતીય ઊંચાઈ સુધી લઈ જાય છે. ભીષ્મ પિતામહ, વિદુર, ગાંધારી, કૃષ્ણ, કર્ણ સાથેના કુંતીનાં પ્રસંગો અને સંવાદો માર્મિક રીતે આલેખાયાં છે જે આ નવલકથાને વિશિષ્ટ ઉંચાઈએ પહોંચાડે છે. સંવાદો દ્વારા કથા આગળ ચાલે છે – ''મહાત્મા વિદુરજીના શબ્દો સાંભળીને માતા કુંતી અત્યંત વ્યથિત અને ક્રોધિત બની ગઈ,'' આવું તે હોય ! જે દુષ્ટતા અને ક્રૂરતાથી પોતાના પુત્રને પીડા આપે એની સામે અવાજ પણ ઉઠાવવો નહીં ? આ તો લાચારી જ કહેવાય અને કુંતીને આવી લાચારી કે ગુલામીની રાજનીતિ ખપતી નથી. કુંતીની આંખોમાં ચમક આવી, ચહેરો તંગ બની ગયો એના અવાજમાં બુલંદી અને નિર્ભયતા હતી. એણે કહ્યું - માફ કરજો, દિયરજી, તમે ધર્મવેત્તા છો, સત્યવાદી છો પણ મારું સત્ય તો મને કહે છે કે જે દુષ્ટ છે એને દુષ્ટ કહેવામાં પાછી પાની કરવી નહીં. એને એની દુષ્ટતાનો દંડ આપવો એ જ યથાર્થ ન્યાય અને પરમ કર્તવ્ય છે સમજ્યાને ? (પૃ. ૧૫૬)

કુંતીના સંવાદોની સાથે વ્યથા-વેદના, આચાર-વિચાર, રાજખટપટ-છળકપટનું સુંદર આલેખન છે. આ

આલેખન એટલું જ પ્રભાવક પણ છે.

પાંચેય પાંડવ બાળને સાથે લઈને કુંતીને વનમાંય હસ્તિનાપુરમાં ઋષિઓ મૂકી જાય છે ને વનવાસમાં બનેલી બધી જ હકીકતો હસ્તિનાપુરના વડીલો ભીષ્મ પિતામહ, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે કહે છે. બસ ! અહીંથી શરૂ થાય છે. છળકપટભરી રાજરમતોને કુંતીના સંઘર્ષો. કુંતી વ્યાકુળ તો થાય છે પણ સ્વસ્થ થઈને નીતિ અને સત્યનો માર્ગ લે છે તથા પાંડવોનું ઘડતર કરે છે ને એમના રાજ્યહક્કને દૃઢમૂલ કહે છે. અનેક વિઘ્નોથી ભરેલો આ 'રાજમાર્ગ' કુંતીને તાવે છે તપાવે છે ને કુંતી દરેક પ્રસંગો પડકારોને જીરવતી-જીવતી ઝૂઝતી આગળ વધે છે. કુંતી રાજધર્મ ચૂક્યા વિના માતૃધર્મ પણ બજાવે છે. કર્ણ સાથેની એની મુલાકાત દ્યોતક બને છે.

પાંડુપુત્રોને કુંતી હેતથી કહે છે - જુઓ, આજ સુધી તમે જે અરણ્યની સૃષ્ટિમાં વસતા હતા, એનાથી સર્વથા ભિન્ન અને વિપરીત વિશ્વમાં તમે આવ્યા છો. વનની એ નિર્દોષ દુનિયા અને નગરની આ વૈભવી દુનિયા વચ્ચે આભ-જમીનનું અંતર છે. વનમાં જ્ઞાની-ધ્યાની ઋષિકુમારો સાથે તમે આનંદ અને હર્ષપૂર્વક ખેલ ખેલતાં હતા, પરંતુ હવે તમારે સત્તા અને સિંહાસનના ભૂખ્યા એવા પ્રપંચી રાજપુત્રો સાથે ખેલ ખેલવાના છે. વ્હાલસોયી, શાંતિપ્રિય અને ધર્મપરાયણ માતા કુંતીના ચહેરા પર પાંડવોએ જોયું તો સંકલ્પની પ્રભા અને ક્ષત્રિયાણીનું તેજ ઝલકતાં હતાં. પાંડવોને વનમાં નીતિસૂત્રો શીખવતી કુંતી હવે નગરમાં રાજનીતિ શીખવે છે.

માતા કુંતીએ શિખામણ આપી હતી - ''નગરવાસીઓ સાથે ક્યારેય ઘર્ષણમાં ઊતરવું નહીં એમને એમના રસ્તે ચાલવા દેવા અને આપણે આપણા રસ્તે ચાલવું-કારણ કે હજી નગરજીવન અને રાજરંગ બંને સાથે તમારે તમારા જીવનનો તાલ મેળવવાનો છે. સઘળા રંગો જોયા પછી જ હોળી ખેલી શકાય એ પૂર્વે કંઈપણ કરીએ તો એ સંઘર્ષ અને સમરાંગણને સામે ચાલીને આપેલું નિમંત્રણ બને !

રાજનીતિ અંગે કુંતી કહે છે – 'રાજનીતિની ચાલ જુદી જ હોય છે. અહીં માનવી બોલે છે કંઈ અને ચાલે છે કંઈ ! એનો ચહેરો ભલે એક હોય, પરંતુ એના પર એ કેટલાય મુખવટા લગાવતો હોય છે. હૃદયમાં ગુસ્સો હોય, તોય હોઠથી હાસ્યના ફુવારાઓ ઊડતાં હોય છે. ચિત્તમાં ભારોભાર દ્વેષ ભર્યો હોય તો પણ વાણી પ્રેમની ભીનાશથી ભરપૂર હોય છે. રાજનીતિમાં જેમ સામી વ્યક્તિની એક એક ચાલને જોવાની હોય છે, એ રીતે તમારે પ્રત્યેક વ્યક્તિને ઓળખવી પડશે !

મહાભારતના યુદ્ધને હવે અટકાવી શકાય તેમ નથી ત્યારે કુંતી કર્ણને મળવા જાય છે અને એને જોઈએ છે પાંડુપુત્રો માટે અભયદાન ! કર્ણ વીર હોવા સાથે સંવેદનશીલ અને સ્વમાની છે. કુંતી-કર્ણની આ મુલાકાત ખૂબ સુંદર રીતે પ્રશિષ્ટને છાજે એ રીતે વર્ણવાઈ છે. કર્ણ, અર્જુન સિવાય ચારેય ભાઈઓ માટે અભયવચન આપે છે ને આ વાત ગુપ્ત રાખવા કુંતીને વિનવે છે. માતાપુત્રની આ ક્ષણોની મનઃસ્થિતિ બહુ જ ભાવપૂર્ણ અને સંઘર્ષમય છે. કર્ણ યુદ્ધ માટે આતુર છે, સ્વમાન માટે લડી લેવા તૈયાર છે. કુંતી દ્વિધામાં છે – નિયતિની કઠોરતા આ બંને પાત્રોના સંવાદોમાં છે –

કુંતી : કર્ણ, તારી દુર્યોધન સાથેની મિત્રતા સાચી, પણ એવી મિત્રતા ન હોય જે આપણા સદ્‌ગુણોને મહાત કરે. એવી મિત્રતા ન હોય કે જે ધર્મને બદલે અધર્મને સાથ આપે, મિત્રતા એ હોય કે જે માનવીના ધર્મમાર્ગમાં ઉત્કર્ષ સાથે, જીવનકલ્યાણની દિશા દર્શાવે, પાંડુપુત્રો ધર્મ સાથે મૈત્રી ધરાવે છે. મૈત્રી સાધવાનો વિચાર કર અને દુર્યોધનને છોડીને પાંડવોનો અગ્રજ બનીને કુરુક્ષેત્રમાં વિજય પ્રાપ્ત કર. બાવળ-આવળ સાથે જ શોભે. બાવળ બોરસલી સાથે ન શોભે. આમાં જ પિતાની આજ્ઞા અને માતાની યાચના ભરેલી છે. જરા, વિચાર કર.

કર્ણ : કલ્યાણની ભાવના સાચી પરંતુ મારું પરમ કલ્યાણ તો કુરુપક્ષે છે. માત્ર હૂંફાળી મૈત્રી નથી, બાહ્ય બાબત નથી પણ હૃદય સાથે એકસૂત્રે બંધાયેલી મમતા છે મારી ક્ષણેક્ષણ અને પળેપળ યુવરાજ

દુર્યોધનની સાથે વીતી છે.

''सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च यथासुखम् ।

अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्या तदफलं कथम् ॥ (મહા. ઉદ્યોગપર્વ અધ્યાય ૧૪૬/૧૧)

માતા, આપની ભાવના સમજુ છું તમે કૌરવોનો પરાજય ઈચ્છો છો અને પાંડુપુત્રોને અભયવચન આપવા ઈચ્છો છો ને?

કુંતી : ના, કર્ણ, આ ક્ષત્રિયાણીની યાચના છે. રાજમાતા કુંતીની નથી. પણ વત્સલ માતાની છે. પિતરાઈઓ ગુલાબી રંગના બદલે લાલ રંગના લોહીથી હોળી ખેલશે પણ એથીય વિશેષ મારા પુત્રો જ પરસ્પરનો સંહાર કરશે એનું ભારોભાર દુઃખ છે.

કર્ણ : માતા, શક્ય નથી. જેણે મારા વિશ્વાસે મહાભારતનું મહાયુદ્ધ ખેલવાનું નક્કી કર્યું એને કર્ણ કઈ રીતે છોડી શકે ? મારા ભરોસે દુર્યોધને યુદ્ધની નાવ હંકારી અને હું મઝધારમાં એકલો ત્યજી દઉં ? ના, કદાપિ નહીં.

કુંતી : પુત્ર, હજી વિચાર કર, વેળા વીતી ગઈ નથી.

કર્ણ : વિચાર તો ઘણો કરું છું કિંતુ કોઈ દિશા દેખાતી નથી જ.

કુંતી : તો પછી તારે યુદ્ધ ખેલવું છે, ખરું ને?

કર્ણ : માતા કર્ણનું ન ફળેલું સ્વપ્ન એ અર્જુન છે માટે યુદ્ધ તો થશે જ તો મારા પ્રતિસ્પર્ધી અર્જુન સાથે યુદ્ધ ખેલીશ. બાકીના ચાર સહોદરો પર પ્રાણઘાતક પ્રહાર કરવાની તક હશે તો પણ નહીં કરું. ચારેય પાંડવોને મારું અભયવચન છે. તમે પાંચ પુત્રોની માતા જ રહેશો.

न ते जातु न शिष्यन्ति पुत्राः पञ्च यशस्विनि ।

निरर्जुनाः सकर्णाः वा सार्जुना वा हते मवि ॥ (મહા. ઉદ્યોગપર્વ અધ્યાય ૧૪૬/૨૩)

કુંતી : મારા જેવી અભાગી નારી અને અતિ દુર્ભાગી માતા બીજી કોઈ નહીં હોય ! બેટા ! આ વૃદ્ધ માતાને ક્ષમા કરજે. યુદ્ધ તો પીડા આપે છે. પ્રેમ-શાંતિ હણી લે છે. આ સત્ય મહાભારતનું ય સત્ય છે એટલે યુદ્ધ ટાણે કુંતી માટે તો બંને બાજુ ઊંડી ખાઈઓ છે ને વચ્ચે એ ઊભી છે એના જીવનની સંઘર્ષની પરાકાષ્ઠા છે. એ વિચારે છે કે જો કર્ણ વિજયી બને તો પણ એ પાંચ પુત્રોની માતા બની રહેશે પરંતુ, વીર અર્જુનવિહોણા માતૃત્વનો કશો અર્થ ખરો ? બીજી બાજુ માંડ માંડ મળેલા કર્ણને યુદ્ધના મેદાનમાં ગુમાવશે, તો જીવનભર એને ગુમાવ્યાની વેદના એના હૈયા પર કેવો ઊંડો વજ્રઘાત કરશે ?

યુદ્ધના સાર રૂપે કુંતી બોલી ઊઠે છે — વિજયતિલક ? કોનો વિજય ? કેવો વિજય ? યુદ્ધમાં કદી કોઈને વિજય પ્રાપ્ત થયો છે ખરો ? વિજયીને પણ વિજયપ્રાપ્તિ માટે ઘણું હારવું-ખોવું પડે છે. (પૃ. ૪૯૨)

'અનાહતા' — નવલકથા - બે ખંડ, તેતાલીસ પ્રકરણ અને છસો ચોત્રીસ પૃષ્ઠમાં વિસ્તાર પામેલી છે. કથારસ જળવાઈ રહ્યો છે. 'મહાભારત'ની મૂળ નાની-મોટી ઘટનાઓ લીધી છે. દ્રૌપદી ચીરહરણ, યુદ્ધ વગેરે વગેરે આવી મુખ્ય ઘટનાઓ છે. નાટ્યાત્મક બનાવવા માટે સંવાદશક્તિ સારી એવી કામ લાગી છે. સંવાદો દીર્ઘ પણ નીરસ નથી બન્યા - કથાનકને અવરોધરૂપ નથી. ભાષાનું સ્વરૂપ એકસમાન છે જે કથાના ચરિત્ર-કાલ-વાતાવરણને અનુરૂપ છે અને કથનની શૈલીને પણ અનુકૂળ છે. મહારાણી કુંતી આ મહાકથાનું એક કેન્દ્રવર્તી પાત્ર છે અને એની વેદનાસભર કથા 'અનાહતા' એટલી રમ્ય તથા ભવ્યાતિભવ્ય રીતે રજૂ થઈ છે. મહાભારતની ઘણી ઘણી ઘટનાઓ નૂતન દૃષ્ટિકોણથી આલેખાઈ છે. પાત્રોનું આંતર-બાહ્ય આલેખન પણ આસ્વાદ્ય તથા સૂચક બની

રહ્યા છે. કુંતીના ચરિત્રલેખનમાં મમતા, સંયમ, ધૈર્ય જેવા ગુણોનો જે વિનિયોગ થયો છે. તે ખૂબ સુંદર છે. કુંતીના ચરિત્રાંકનમાં લેખકશ્રીના ભાષાભિવ્યક્તિ, લાઘવતાના દર્શન થાય છે. આમ પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઊભય દૃષ્ટિએ - પદ્મશ્રી કુમારપાળ દેસાઈની નવલકથાના વૈભવને માણવા અને નવલકથા સાહિત્યસ્વરૂપ – વિકાસ અને હાર્દને પામવા માટે મૂલ્યવાન બની રહે છે. આ ગ્રંથ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં રુચિ રાખનાર બધા જ વાચકો માટે વિશેષરૂપે ઉપયોગી છે. એમાં શંકા નથી. આ સાથે જ ખાસ ધ્યાનપાત્ર બાબત તો એ છે કે લેખકની સર્જકપ્રતિભા - કવિપ્રતિભાનું દ્યોતક એવું એક પદ - એક શ્લોકી કુંતી ગીતા આ ગ્રંથના પ્રારંભના સામેના પૃષ્ઠ ઉપર મુકવામાં આવી છે. જેમાં કુંતીનું ચરિત્ર ઉજાગર કરી આપ્યું છે. જે –

કંટક્તિ કર્તવ્યપંથે ડગ કદી નવ ડગમગ્યાં,
નિયતિ સાથે યુદ્ધમાં રહી સતત તું અનાહતા,
શુચિતા અને ગરિમાતણું તવ તેજ એવું ઝળહળ્યું
કુટિલતા પાછી પડી સદા થઈને લજ્જિતા.

પૌરાણિક ચિત્રો

◆

શ્રી સિદ્ધાર્થભાઈ મણકીવાલા

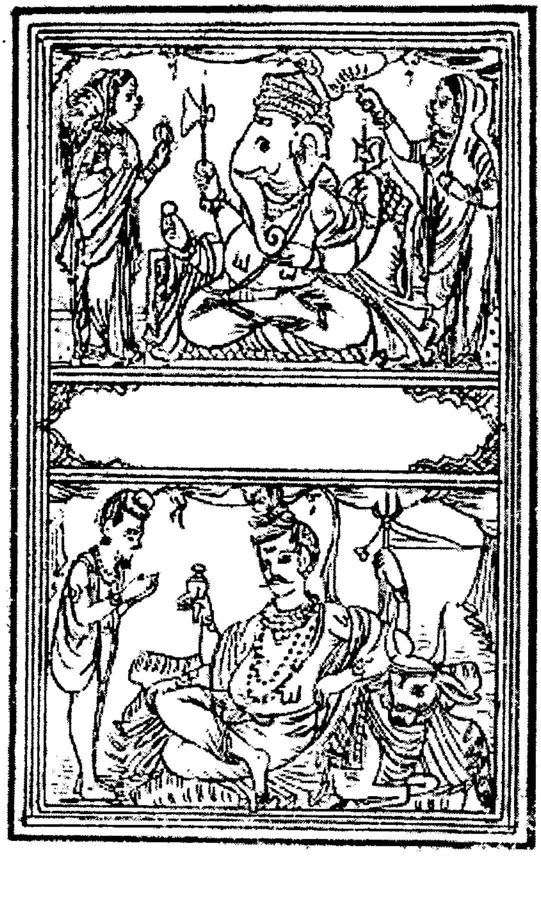

Chief Ministers visit to Veda Hospital
Standing from Left to right Dr. Mamataben, Niruben, Gandabhai Prajapati, Dr. Kirti Shelat, Shantibhai Shah, Krishnkant Jha, Shivprasad Sankleshwar. Sitting from Lt. to Rt. Shree Karsanji Thakor (Agriculture Minister), Shree Amarsinhji Chaudhari (CM, Gujarat), Shree Ishwarji Chavda, Illegible.

Veda Hospital Staff
Sitting in Chairs from Lt to Rt. (1) Krishnaray Jha (2) Shivprasad Bhatt (3) Dr. Mamataben Rawal (4) Yatin Joshi (5) Dr. K. K. Shelat (6) Dr. Piyush Dave (eye Surgon) (7) Dr. Hansaben Acharya (8) Krishnaray
Sitting 1st row : Illegible, illegible, Bhikhabhai, Bababha, Ramesh Parmar, illegible, Ramanbhai Rasoiya (cook) and illegible
Standing 3rd Raw from Lt. to Rt. : illegible, Dahiben, Champaben, Niruben, Ramesh Vyas, Gandabhai, Somabhai Naik, illegible

વિવિધ નજરે વેડા પુસ્તકના
વિમોચન પ્રસંગે
શ્રી રમણભાઈ પોપટલાલને
પુસ્તક અર્પણ કરતા
પ્રો. ડૉ. બંસીધર ભટ્ટ

ચિત્ર નં. ૭
મધ્યપ્રદેશના ગ્યારસપુરમાંથી
પ્રાપ્ત પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા
(ઈ.સ. ૬ઠ્ઠી સદીની અંત -
૭મી સદીની આરંભ)

ચિત્ર નં. ૨૧
વસન્તગઢ નિધિ (રાજસ્થાન)માંની
પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરની ત્રિતીર્થંક પ્રતિમા (ઈ.સ. ૭૦૦) સલેખ
સદીની કાંસ્ય પ્રતિમા

ચિત્ર નં. ૩૨
વસંતગઢ નિધિમાંની પાર્શ્વનાથની
ષટ્તીર્થિક ધાતુ પ્રતિમા
(ઈ.સ. ૧૦મી સદી)

(જુઓ ડૉ. ભારતી શેલતનો લેખ)

11. straight line depiction of raasleela at
Nadin La Prince Haveli, Mandawa, Shekhavati, Raj

21. Ramgopal Poddar Haveli, Ramgadh,
Shekhavati, Raj.

23. Krishna is shown as
Shrinathjidancing with
Radha and gopis,
Juna Mahal, Dungarpur, Raj.

(See Pradip Zaveri Article)